

УНИВЕРЗИТЕТ СВЕТИ „КИРИЛ И МЕТОДИЈ“ - СКОПЈЕ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Институт за историја на уметност и археологија

СРЕДНОВЕКОВНИТЕ ТВРДИНИ ВО ЈУГОИСТОЧНИОТ РЕГИОН
НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА (11 – 14 век):
функција, значење и временски рамки

Докторска дисертација

Кандидат:

м-р Душко Цветанов

Ментор:

Проф. д-р Елица Манева

СКОПЈЕ

2018

СОДРЖИНА

ВОВЕД	4
-------------	---

1. ИСТОРИСКИ ПРИЛИКИ ВО ЈУГОИСТОЧНИОТ РЕГИОН НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА (XI - XIV век)

1.1. Обнова на византиската власт до доаѓањето на Комнените (1018-1081) година	15
1.2. Струмица за време на династијата на Комнените (1081-1185) година	20
1.3. Струмица во бурниот период на Балканот (1185-1261) година	23
1.4. Струмица за време на династијата на Палеолозите (1261-1334) година	31
1.5. Струмица во време на српските и самостојните владетели (1334 – 1383) година.	37
1.6. Падот на Струмица под османска власт (1382/83) година	46

2. СРЕДНОВЕКОВНИТЕ ПАТНИ КОМУНИКАЦИИ ПОМЕЃУ СРЕДНИТЕ ТЕЧЕНИЈА НА РЕКИТЕ ВАРДАР И СТРУМА

2.1. Основни обележја на средновековната патната мрежа во југоисточниот регион на Република Македонија и нејзиното значање	48
2.2. Патна комуникација Струмица – Сер – Константинопол	55
2.3. Патна комуникација Струмица – Дојран – Солун	62
2.4. Патна комуникација Струмица – Штип – Скопје	68
2.5. Вардарска магистрала (од Демир Капија до Гевгелија)	72

3. РАЗВОЈ НА СРЕДНОВЕКОВНИТЕ НАСЕЛБИ ВО ЈУГОИСТОЧНИОТ РЕГИОН НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА (XI – XIV век)

3.1. Основно занимање на средновековното население, економски потенцијал и ресурси	75
3.2. Влијанието на општествените и природните прилики врз средновековните населби	86
3.3. Развој на средновековните населби и природниот прираст на населението	89
3.4. Преглед на средновековните некрополи и нивната поврзаност со населбите	99

4. РАЗВОЈ И КОНТИНУИТЕТ НА ТВРДИНИТЕ ОД АНТИКАТА ДО СРЕДНИОТ ВЕК ВО ЦЕНТРАЛЕН БАЛКАН

4.1. Градење на првите утврдувања и нивната континуирана употреба до почетокот на XI век	107
4.2. Основни обележја на византиските тврдини од XI до XIII век	122
4.3. Доцносредновековните утврдувања и новите фортификациони елементи како влијание на западноевропската архитектура	129
4.4. Организација, одбрана и опсада на средновековните тврдини	132

5. СРЕДНОВЕКОВНИ ЦЕНТРИ ПОМЕЃУ СРЕДНИТЕ ТЕЧЕНИЈА НА РЕКИТЕ ВАРДАР И СТРУМА

- 5.1. Развој и континуитет на комплексното утврдување на градот Струмица од IV до XVI век143
- 5.2. Радовиш – средновековен рударски центар166
- 5.3. Развој на средновековното регионално средиште Конче173
- 5.4. Алавандово / Валандово од утврдено селиште до гратче182
- 5.5. Средновековната градска населба Дојран – Полин189

6. ОРГАНИЗИРАНИОТ СИСТЕМ НА ЗАШТИТА НА СРЕДНОВЕКОВНИТЕ ТВРДИНИ И НАСЕЛБИ ВО ЈУГОИСТОЧНИОТ РЕГИОН НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

- 6.1. Мали утврдувања како дел од одбранбениот прстен околу средновековна Струмица195
- 6.2. Утврдувања во Подбеласичкиот регион213
- 6.3. Утврдувања на падините на Планината Огражден227
- 6.4. Чувари на патната траса Струмица – Дојран237
- 6.5. Мозни средновековни утврдувања во Радовишко247
- 6.6. Утврдувања по долината на реката Крива Лакавица во средниот век258
- 6.7. Вардарската магистрала во средниот век и нејзината одбрана (од Демир Капија до Гевгелија)268

7. ОДБРАНБЕНИОТ ЛИМЕС ПОМЕЃУ СРЕДНИТЕ ТЕЧЕНИЈА НА РЕКИТЕ ВАРДАР И СТРУМА ВО СРЕДНИОТ ВЕК

- 7.1. Воено-стратегиското значање на Струмичката област во раниот среден век276
- 7.2. Стратегиското значање на Струмица како дел од Византиската Империја.....282
- 7.3. Средновековна Струмица како центар на феудалните владетели (Хрс, Стрез, Хреља и Константин Драгаш), по урнекот на западноевропските замоци.....289

ЗАКЛУЧНИ СОГЛЕДУВАЊА293

ПРИЛОЗИ

- ТАБЕЛИ307
- ФОТОГРАФИИ335
- КАРТИ391

БИБЛИОГРАФИЈА406

Вовед

Предмет на истражување: Предмет на истражување во оваа докторска дисертација се средновековните тврдини во југоисточниот регион на Република Македонија, функцијата која ја обавувале, значењето за самиот регион и временските рамки на нивното постоење. Истражувањата се фокусирани на Струмица, која веќе во XI - XIV век прераснува во типичен средновековен град, со сите обележја и елементи потребни за еден регионален цивилен и духовен центар во тој период. Покрај Струмица како тежиште на овој научен труд, ќе бидат наведени и други утврдувања кои гравитирале околу неа и биле спој во еден одбранбен лимес во овој дел од Балканот, а секако ќе биде потенцирано и нивното локално или регионално значање.

Тврдините во средниот век претставуваат јадрото од кое почнуваат да се развиваат градовите. Близината до добро изсиданите бедеми, заштитата, сигурноста, се главните причини, во средниот век, околу самите кастели да се појават и цивилни предградија. Тврдините како такви се неизбежен дел од средновековната инфраструктура. Повеќенаменската функција им го потенцира нивното комплексно значење, т.е. како акрополи на регионални центри, последни заштитни пунктови (*refugium*), попатни набљудувачници (*fruition*), рударски тврдини, дел од црковни комплекси и ред други функции. Тврдините како основен дефанзивен елемент се неоткинливо поврзани со населбите кои гравитирале околу нив, во смисла на заштитата која ја добивале во турболентните периоди. Во оваа истражување покрај тврдините се опфатени и руралните населби кои егзистирале во средниот век на овој простор, нивниот природен прираст и потенцијал.

Акрополот или горниот град, како непишано правило, е првиот предвесник за појавата на градовите, елемент без кој во средниот век не може да се замисли развојот на урбаните средини. Трансформацијата на селската во градска населба секако се должи на постоењето на акропол, како стожер на власта и сигурносен објект на самото населено место, овозможувајќи му нему да опстои и да одолее на предизвиците на времето. Концентрацијата на моќ на еден релативно мал простор придонела за безбедноста на

населението, за развој на населбата, зголемување на популацијата, а со тоа и да се градат повеќе градби од јавен карактер кои ќе го подобруваат и организираат животот на средновековниот човек.

Потребата за заштита ќе придонесе уште од антиката да се појават контурите на првите утврдувања на просторот на денешниот југоисточен регион на Република Македонија, дел од нив ќе израснат во акрополи на првите урбани средини. Според историските извори, како и постоењето на археолошки локалитети, се потврдува дека на овој простор уште во раната антика егзистирале околу 10 града. Тоа укажува на значењето на овој регион како главна комуникациона алка на централниот дел од Балканот, овозможено со близината до главните центри на моќ, но, секако и со постоењето на доволно ресурси како двигатели на целиот прогрес.

Цели на истражувањето: Оваа докторска дисертација е надоврзување на она што е истражено досега на просторот што го опфаќа Струмица со регионот што гравитира околу неа, од сферата на средновековната археологија и историја. Воедно, анализа на средновековните историски извори кои ни се достапни за југоисточниот регион на Р.Македонија, со резултатите од извршените рекогносцирања и минималните археолошки истражувања на овој простор.

Главна цел на ова истражување се самите средновековни археолошки локалитети (XI - XIV век) во југоисточниот регион на Република Македонија: тврдини, населби, остатоци од стари патни траси, како и нивно поврзување со конкретни историски контексти од тој период, расветлување на функцијата која ја обавувале и нивното значање за самиот регион. Со проучувањето на средновековните тврдини и резултатите добиени од самите истражувања ќе дознаеме повеќе за самата инфраструктура, со тогашните елементи неопходни за нормалното функционирање на градовите, тврдините и населбите. Овие елементи ќе овозможат подобро да ги разбереме и анализираме историските извори кои ни се достапни за овој крај и поблиску да се доближиме до секојдневниот човек, до неговите потреби, можности и креативни идеи.

Идентификување и формулирање на проблемот: Моменталните општествени тенденции одат во насока кон проучување на антиката како период од нашето минато. Истражувањето на средниот век, скоро и да не предизвикува интерес кај стручната јавност, очигледно овој период во нашето денешно општество не е подеднакво третиран.

Предизвик и обврска на ова истражување е да придонесе за расветлување на некои сегменти од средновековието на овие краеве: населбинското живеење, тврдините како основен елемент на одбраната, патиштата како најбитен комуникативен спој, некрополите и сакралните објекти како доказ за развиениот духовен живот. Сите овие сегменти ќе дадат одговор за степенот на развој на самиот регион во средниот век, неговите потенцијали, ресурси и можности. Самите утврдувања се доста битни за истражување бидејќи се главните објекти за заштита, а со тоа и за одржување на континуитетот.

Првите археолошки истражувања во југоисточниот регион на Република Македонија започнуваат во втората половина на XX век и континуирано траат до денес. Слабата археолошка истраженост на Струмица и Струмичкиот регион е сведена на неколку локалитети кои го опфаќаат и периодот XI - XIV век: „Цареви Кули“ (Струмица); „Орта Цамија“ (Струмица); „Св.Петнаесет тивериополски маченици“ (Струмица); „Некрополата од комплексот Водочки цркви – Св.Леонтиј“ (с.Водоча); *Керамидарка* (с.Мокрино); *Св. Четириесет севастиски маченици* (с.Банско) и „Китка“ (с.Банско). Имајќи ги предвид досегашните истражувања и постигнатите резултати, добивме првична и генерална слика за духовната култура, бидејќи главно се истражени сакралните објекти и некрополи, додека за населбинското живеење скоро и да немаме некакви позначајни податоци, односно за секојдневниот живот, инфраструктурните можности, моменти кои го засегаат средновековниот човек кој опстојувал на овие простори. Освен во Струмица и Струмичко, минимални археолошки истражувања на средновековни локалитети се извршени во: Гевгелија на некрополата „Бела прс“, неколкуте средновековни погребувања на локалитетот „Вардарски Рид“ и во подножјето на активната црква во Нов Дојран.

Слабата археолошка истраженост не претставува пречка за проучување на средниот век, туку повод за расветлување на нашето минато во еден доста значаен период. Развојот на градските средини по деурбанизацијата во доцната антика, ширењето на христијанството, како и новата словенска писменост во сржта на ромејскиот свет се потврда за динамичниот среден век. Период кога нашите краеве се носеле со европскиот и светскиот развој, како во сферата на градителството, духовноста и писменоста. Нашите денешни градови, во најголем дел ги влечат корените од средниот век. Континуираното живеење во урбани средини, од еден милениум, е доволен предизвик за следење на нивниот развој. Секако, не треба да го исклучиме и доцноантичкото наследство, кое

средновековниот човек вешто го искористил и своето знаење и можности му ги накалемил нему. Одовде произлегува предметот на ова истражување, алка со чиј континуитет и развој треба да нè поврзе со модерниот свет.

Југоисточниот регион на Република Македонија по новите територијални поделби на статистички и плански региони, опфаќа околу 11 % од територијата на Република Македонија. Овој регион претставува една затворена целина која, несомнено може заедно да се истражува и да придонесе во согледување на средновековните можности и потенцијали. Регионот го сочинуваат две поголеми котлини Струмичко - радовишката и Валандовско-гевгелиската, кои уште од антиката биле поврзани со развиени патни комуникации. Речиси, целиот овој регион уште во средниот век и духовно влегувал во границите на Струмичката епархија. Овде секако треба да се потенцира и поставеноста на регионот помеѓу средните теченија на реките Вардар и Струма, со што истиот претставува мост помеѓу овие две комуникации кои го пресекуваат Централен Балкан.

Ридско-планинскиот предел во кој се наоѓа Струмица и поширокиот регион овозможува развивање на софистициран дефанзивен систем. Преградата на клисурите и контролата на стратегиските точки се доста значајни за лесна одбрана на целиот регион. Несомнено, низ вековите овој доста значаен регион бил дел од последниот одбранбен лимес на Солун. По пробивањето на одбранбената линија која ја формирала Струмица, патот на непријателските сили е широко отворен кон Солунското Поле, а со тоа и до градот Солун. Повеќе од еден милениум, со периодични прекини, Струмичката тврдина активно учествувала во дефанзивниот систем помеѓу средните теченија на реките Вардар и Струма.

Процесот на создавање на полунезависни кнежевства кој започнал во крајот на XII век и продолжил во наредниот XIV век, нема да го одмине овој регион, кога напредната децентрализација и концентрацијата на моќ, финанасиска и воена во рацете на крупните феудалци, ќе придонесат Струмица да израсне во еден од најзначајните средновековни центри. Покрај воено-стратегиското значање на Струмичката област, како еден од предусловите за никнување на полунезависни кнежевства на нејзината територија, треба да се зема во предвид потенцијалот и ресурсите со кои располагала. Плодната почва, хидро потенцијалот, поволните климатски услови, се голем предуслов за густата населеност на југоисточниот регион на Република Македонија во полниот среден век.

Потврда за тоа се големиот број на рурални населби кои егзистирале на овој простор, средновековните историски извори, како и суштинските податоци кои ги добиваме од турските пописни дефтери.

Во отоманскиот период, регионот кој е предмет на истражување претставувал засебна административна целина, односно се поклопува со границите на Струмичката нахија. Ова се само неколку факти кои одат во полза на тезата дека денешниот југоисточен регион на Република Македонија претставува една неоткинлива целина, која со векови гравитира околу градот Струмица.

Географски рамки на темата: Географската рамка на истражување во оваа докторска дисертација е територијата на денешниот југоисточен регион на Република Македонија (по новите територијални поделби на статистички и плански региони). Регионот ги опфаќа следниве општини: Струмица, Василево, Босилово, Ново Село, Радовиш, Конче, Валандово, Богданци, Гевгелија и Дојран (Ка.1).

Југоисточниот регион се протега на крајниот југоисточен дел на Република Македонија и го опфаќа подрачјето на Струмичко - радовишката и Гевгелиско - валандовската Котлина. Долината на реката Струмица, дел од сливното подрачје на р.Крива Лакавица, долниот тек на реката Вардар и Дојранското Езеро. Југоисточниот регион зафаќа површина од 2.835 км² или 10,9 % од територијата на Република Македонија. Овој регион денес спаѓа во густо населените, со 171.416 жители, според пописот од 2002 година. Богатата хидрографска мрежа, големиот број сончеви денови, климатското поднебје и поволните педолошки услови го карактеризираат регионот како претежно земјоделски.

Струмичко - радовишката котлина се наоѓа помеѓу планините Беласица на југ, Огражден, Плачковица и Готен на север и Плавуш и Смрдеш на запад. По средината на котлината тече р.Струмица (во горниот тек - Стара река) чија должина од изворот до нејзиното устие во р.Струма (денес на бугарска територија) изнесува околу 94км. Долината на реката Струмица, всушност, е составена од три меѓусебно поврани базени: радовишки, струмички и петрички. Струмичко - радовишката котлина зафаќа површина од 1482,8 км², во неа се издвојуваат Радовишко Поле (во горниот дел од сливот), Струмичко Поле (во долниот дел од сливот) и Дамјанско Поле. Во долините на Бела Река и Тркајна се издвојуваат помалите Попчевско и Костуринско Поле. Овде треба да се спомене и

Лакавичкото Поле кое, главно, го зафаќа сливното подрачје на реката Лакавица, ограничено со водоразделот по Конечка, Смрдеш и огранците на планината Плачковица. Рамничарскиот дел на Струмичко – радовишката котлина зафаќа површина од 290 км², со над.вис. од 200 до 500 метри.

Гевгелиско - валандовската Котлина се наоѓа во јужниот дел на територијата на Република Македонија. Ограничена е со планините Кожуф, Марјанска, Плавуш, Беласица, Боска и Кара Балија. Се простира по течението на Вардар од селото Удово на север до Циганската Клисуре на југ (до државната граница со Грција). Гевгелиско - валандовската котлината зафаќа површина од 1000,1 км² и истата со Факиров Рид е поделена на Валандовска и Гевгелиска депресија, каде се простираат истоимените полиња. Валандовското Поле е на надморска височина од 50 до 200 метри и зафаќа 115 км², а Гевгелиската на над.вис. од 46 до 200 метри и зафаќа 249,4 км² рамничарски простор. Дојранскиот Ров е засебна просторна целина која го опфаќа базенот на Дојранското Езеро, главно, ограничен со вододелницата по Кара Балија, Боска, Беласица и Круша во Грција. Во рамките на Република Македонија зафаќа 75,4 км².

Досегашни истражувања: Со големиот број на старини и за нив врзаните значајни историски настани, струмичкиот крај почнал уште од средината на XIX век да привлекува голем број истражувачи (историчари, слависти, географи и др.). Меѓу таквите кои, главно, попатно се позанимавале со одделни прашања и од средновековната историја на градот Струмица и регионот што гравитира околу него се: Виктор Григорович, Рачки, Марин Дринов, Соколов, Константин Иречек, архимандритот Герасим и др. Почнувајќи пак, од почетокот на XX век бројот на интересантите за историското минато на струмичкиот крај уште повеќе се зголемил. Оттогаш, со одделни прашања од средновековната историја почнале да се занимаваат: Луис Петит, Станоевиќ, Јордан Иванов, Љубомир Милетич, Васил Златарски, Андриевиќ, Ристиќ, Костантин Бонис и др. Додека од научниците и истражувачите од втората половина на XX век ќе ги споменеме: Димче Коцо, Петар Милковиќ - Пепек, Мануил Пандевски, Блага Алексова, Иван Микулчиќ, Јован Ананиев, Маргарита Атанасова, Цветан Грозданов, Живко Велковски, Елица Манева, Бранко Панов и др.

Досега се издадени неколку монографии за историјата и културното наследство на Струмица и Струмичко, различни по обем. Монографијата на Манол Пандевски и Ѓорѓи

Стоев-Трнката, *Струмица и Струмичко низ историјата*, како и малата брошура за Струмица издадена од Константин Бонис, се дела од кои добиваме само оскудни информации за Струмица во средниот век, односно периодот кој треба да биде опфатен во оваа докторска дисертација (XI – XIV век). Во поново време публикациите „*На патот на предците*“ од Зоран Рујак; „*Културно-историските пројави и процеси во Струмица и Струмичко во XI и XII век*“ на Васил Ѓоргиев - Ликин и секако капиталната монографија на Ирена Стефоска „*Струмица и Струмичко во средновековието (VI-XIV век)*“. Секако, треба да се споменат трудовите кои беа објавени во неколкуте публикации на НУ Завод и музеј Струмица, во последниве десетина години. Овде ќе ги наведеме и активните истражувачи од областа на средновековната историја и пишаното наследство, како и од доменот на археологијата на Струмица и Струмичко: Елица Манева, Зоран Рујак, Илија Велев, Васе Ѓеоргиев - Ликин, Виолета Крстеска, Душко Цветанов и др.

Проблематиката во врска со средновековните тврдини и нивното проучување во Република Македонија ја има разработено проф. д-р Иван Микулчиќ, кој во неговото капитално дело „*Средновековните градови и тврдини во Македонија*“, дава податоци и за неколку тврдини во југоисточниот регион на Р.Македонија. Оваа публикација ни презентира факти за локацијата на тврдините, нивната функција, големина и хронологија. Тврдините кои ги споменува Микулчиќ во југоисточниот регион се: *Цареви Кули* – Струмица; *Термица* – с. Банско (Струмичко); *Василица* – с. Раборци (Струмичко); *Конче* – с. Конче (Радовишко); *Радовишите* – Радовиш; *Шопур* – Радовиш; *Марков Манастир* – с. Габрово (Гевгелиско) и *Исар-Кула* – Валандово. Значењето на ова истражување е доста големо и тоа претставува основа од која во иднина треба да се анализира развојот на средновековните дефанзивни системи и нивната функција. Во изминативе две децении голем број утврдувања во Република Македонија се документирани и евидентирани од страна на проф. д-р Виктор Лилчиќ – Адамс, меѓу кои и тврдините кои биле активни во средниот век.

Со неодамнешните систематски археолошки ископувања (2004-2005, 2007-2011, 2014) на локалитетот *Цареви Кули* - Струмица, кој воедно претставува центар на овој регион, постепено почна да се расветлува сликата за Струмица низ историјата, не само во средниот век туку и за постарите хоризонти на живеење на овој простор. Имајќи ги предвид податоците кои се добиени со овие систематски истражувања, и тоа за

фортификацијата на самата тврдина (бедемите, кулите, влезните партии и др). Овде, секако треба да се споменат и огромниот број движни археолошки наоди: почнувајќи од накит, оружје, орудија, луксузна и утилитарна садова керамика, неколку остави на византиски и венециски монети, како и поединечни наоди. Сите тие укажуваат на моќта и високиот степен на развикот на средновековна Струмица. Истражувањата беа предводени од археологот Зоран Рујак, и во негово авторство покрај публикацијата *На патот на предците*, се објавени и неколку трудови кои ги опфаќаат средновековните фортификациони елементи на тврдината „Цареви Кули“.

Во 2011 - 2012 година беа извршени сондажни археолошки истражувања на локалитетот *Пирго*, локалитет кој се наоѓа југоисточно од селото Мокриево (Струмичко). Истражувањата беа предводени повторно од археологот Зоран Рујак. Иако тие траеа сосема кратко, беше откриена и истражена една централна кула со маркантни димензии, која била изградена во доцната антика, а најверојатно била користена и во средниот век. Во 2017 година за првпат беа извршени сондажни археолошки истражувања на локалитет „Китка“ –с.Банско, од страна на Ване Секулов. Станува збор за доцноантичко комплексно утврдување кое егзистирало и во средниот век.

Во урбаното јадро на градот Струмица се истражувани неколку позиции на кои се евидентирани средновековни културни слоеви, од XI – XIV век. Тоа се локалитетите: „Базилика во старото урбано јадро на градот Струмица под Орта Џамија“ и „Св.15 Тивериополски маченици“, овие археолошки истражувања беа предводени од страна на археологот Маргарита Атанасова. Имајќи во предвид дека во Струмица и Струмичко се истражени неколку средновековни некрополи, досега студиозно е истражена само некрополата Водоча, а откриениот движен материјал во најголем дел е обработен од страна на проф. д-р Елица Манева, која го презентира во неколку монографии и научни трудови. Овде, секако, ќе ги споменеме публикациите, „Древниот накит од Македонија - некропола Водоча“ и „Некропола Водоча“ кои претставуваат репер за истражување на доцниот среден век и турското средновековие во Македонија. Ова се воедно податоците и резултатите од досегашните истражувања од сферата на средновековната археологија, од која еден мал дел се однесува на самите средновековни тврдини.

План на истражувањето: Истражувањето во оваа докторска дисертација беше спроведено во неколку етапи: студиозно прибирање, анализа и критичко вреднување на

постоечката научна и стручна литература за истражувачката проблематика и литература која, на кој и да е начин, има допирни точки со темата. Тука е и анализата на достапните средновековни историски извори и спроведување на емпириски истражувања на турските пописни дефтери.

Поголем дел од активностите кои беа преземени за остварување на примарната цел, се теренски. Беа извршени тематски рекогносцирања во целиот југоисточен регион на Република Македонија, убидикација на средновековните тврдини, како и на остатоците од средновековни патишта, населби и нивно документирање (почнувајќи од нивното лоцирање со GPS, нивно мерење, исцртување, до нивна фото документација). Во ова истражување голема улога одиграа и самите топоними, кои укажуваат на можно присуство на фортификациони елементи во нашите краишта, а тоа се: „Град“, „Градиште“, „Заград“, „Градец“, „Хисар“, „Хисарлик“, „Калиште“, „Кастро“, „Кастел“, „Кале“, „Кала“, „Канља“, „Пирг“, „Пирог“, „Варош“, „Јамборија“, „Дворци“, „Кула“ и др. Задржувањето на имињата низ средниот век до денес, укажува дека средновековниот човек ја знаел локацијата на овие утврдувања кои, најверојатно во немирни времиња ги исползувал. Во наредната етапа беше извршена кабинетска обработка на податоците добиени со истражувањето.

Секако, во докторската дисертација беа инкорпорирани и резултатите на досегашните археолошки истражувања во југоисточниот регион на Република Македонија, кои го опфаќаат периодот XI – XIV век. Релативно слабата археолошка истраженост на југоисточниот регион на Република Македонија, не дава доволно податоци за прецизно датирање на големиот број на средновековни археолошки локалитети. Конкретниот регион кој е предмет на оваа истражување е покриен со три музеи во градовите: Струмица, Штип и Гевгелија каде, воедно, и се чуваат и предметите откриени со археолошки истражувања или како случајни наоди (пр. депоа на монети), додека дел од ексклузивните примероци се наоѓат во Археолошкиот музеј на Македонија. Во докторската дисертација се обработени и достапните движни наоди, кои секако се неизбежни за определување на хронолошките граници на археолошките локалитети. Финиширањето беше извршено со научна анализа на собраниот материјал, оформување на ликот на докторската студија и негово компјутерско процесирање.

Начин на истражување: За истражување на средновековните тврдини кои се дел

од докторскиот труд, неопходни се општите и посебните методи, како и специфичните методски постапки и техники: Набљудување (посматрање) на одредени појави, во конкретниот случај, рекогносцирање на средновековните локалитети. Анализа, со која ќе ги поделиме поединечните делови на самите тврдини (влез, одбранбени сидови, одбранбени кули, Пирг кула, цистерна, бараки, работилници, протохизма, тајни излези, можно присуство на црква и др), нивна поединечна обработка во зависност од самите барања, како и примена на другите методи: синтеза, апстракција, генерализација и др.

Со статистичките методи се утврди застапеноста на одделни појави во различни делови, нивна помала или поголема застапеност според што воедно, добиваме податоци за поголемото или помало значање на самите појави (пр. тврдини, населби, популација, сакрални објекти, остави на монети, некрополи и др). Со аналогитата како неизбежна методска постапка во археолошките истражувања ги откриваме сличностите во појавата која ја истаржуваме со друга појава за која веќе имаме оформено конкретно мислење или став. Аналогии на средновековните тврдини беа барани во централнобалканските тврдини (во Македонија, Бугарија, Србија, Грција), според кои ќе се определува староста, функцијата, значењето, надворешните влијанија, а можеби и конкретните обележја кои се поврзани со одделни етноси. При изведувањето на заклучоците, општи и поединечни, покрај веќе споменатиот метод на аналогитата, беше користен и методот на индукција и дедукција.

Значање на истражувањето: Со целосната обработка на резултатите добиени од оваа истражување, ги збогативме сознанијата за животот на обичниот човек во средниот век на просторот на денешниот југоисточниот регион на РМакедонија, а воедно ги добивме и одговорите на следниве прашања:

- Податоци за организацијата на животот во средновековна Струмица и помалите градови кои гравитираат околу неа, за распоредот на населбите и нивниот меѓусебен однос со тврдините, во функционирањето на секојдневниот живот.
- Податоци за распоредот на средновековните тврдини во југоисточниот регион на РМакедонија, нивното значање, функција, како и временската рамка на нивното постоење.

- Значењето на средновековните тврдини во формирањето на одбранбениот лимес на овој дел од Балканот, како комуникативен спој помеѓу двете важни средновековни патни артерии кој поминуваат низ двете големи реки Вардар и Струма.
- Податоци за трасите на движење на средновековните патишта во југоисточниот регион на Република Македонија и нивното значање во целосната мрежа на овој дел од Балканот.
- Развој на средновековните населби, занимање на средновековното население, природниот прираст, економскиот потенцијал и ресурсите на регионот.
- Влијанието на општествените и природни прилики врз средновековните населби и тврдини.

Прва глава

ИСТОРИСКИТЕ ПРИЛИКИ ВО ЈУГОИСТОЧНИОТ РЕГИОН НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА (XI-XIV ВЕК)

1.1. Обнова на византиската власт до доаѓањето на Комнените (1018-1081) година

Средновековна Струмица, несомнено, претставува еден од најзначајните средновековни, централнобалкански градови, воено – административен центар и седиште на доста значајната по ранг - епископија. Постапеноста на, речиси, еднаква оддалеченост од главните центри на моќ во овој дел на Балканот: Солун, Сер и Скопје е доволна потврда дека градот Струмица претставувал главната алка на поврзување (Ка.2). Со тоа, Струмичкиот регион во првите децении на XI век, ќе биде клучот со кој Византија ќе ја поврати својата власт на Балканот. Решавачкиот судир помеѓу двата најмоќни владетели на Балканот, Самуил и Василиј II ќе се одигра токму на овој терен. Струмица не останала настрана од самите збиднувања кои го одбележале тој период, туку одиграла клучна улога во одбраната, односно уништувањето на една од двете супериорни сили кои опстојувале на Балканот во преодниот период на X-XI век. Во овој дел од Европа, тие ги одмерувале своите сили и одлучувале за хегемонската надмоќ.

Некои настани, сами по себе имаат големо значење за светската историја, за подемот и падот, и на најмоќни европски империи. Битката кај Беласица (Клуч - Клаидон - Κλειδίον), во непосредна близина на Струмица, на 29 јули 1014 година, несомнено е еден од нив. Податоци за овие доста значајни збиднувања за светската историја добиваме од византискиот хроничар Јован Скилица, чие дело “Кратка историја“ (го опфаќа периодот од 811 до 1057 година) претставува главен извор за историјата на Самуиловата држава. Од хрониките дознаваме дека со Струмица управувал Драгомуж (Δραγομούζος) и дека во нејзината тврдина имало концентрирано голем број на војници. Струмица со својата околина била опфатена, во посебна воено-административна единица. Од истиот извор дознаваме дека покрај Струмица, тој управувал и со други тврдини во истата област,

коишто во 1018 година ги предал на Василиј II и добил чин патрициј.¹

Во почетокот на XI век, императорот Василиј презел голема офанзива против Самуил кој, пак, обрнал специјално внимание на одбраната на градот Струмица и неговата област. Покрај утврдувањето на градот и околните тврдини, тој изградил прегради по патиштата притоа распоредувајќина овој терен и големи воени сили. Причината поради која Самуил и давал големо значање на Струмичката околија била таа, што од кај реката Струма, Василиј почнувал, по обичај, „секоја година“ да навлегува во централен Балкан по т.н. „Царски пат“, кој водел по текот на р.Струмица.² Поради немоќта на Самуил да се соочи во директен судир со Василиј II, тој почнал да практикува своевидна герилска војна, односно напади на ромејската војска во опсади кои биле правени со прегради на самите патиштата.³

По паѓањето на Струмица, не поминало многу време од капитулација на Самуиловата држава, и затоа со право некои историчари сметаат дека во Струмица, всушност дошло до решавачкиот клучен судир. Уште пред да ги напушти освојените територии, императорот Василиј наредил во овие краеве да се разрушат сите тврдини и градови кои можеле повторно да станат средиште на отпор против ромејската власт. Оваа одлука погодила поголем број на тврдини во Македонија. Во оние што ги оставил, известува Јахја Антиохиски, Василиј назначил „управители од Ромеите“. На овие управници тој им доделил и големи воени сили, со што насекаде воспоставил трајна и стабилна власт.⁴

За првпат по времето на Јустинијан I (527-565), целиот Балкан бил вклучен во Византиската Империја и станал дел од византискиот политички, административен и црковен апарат. Најкарактеристичен феномен на епохата бил територијалното уситнување на надлежностите, процес кој токму оттогаш станал правило за византискиот државен систем. Тематските стратегии го изгубиле поранешното значење и нивното присуство

¹ Бранко Панов, *Средновековна Македонија*, Мисла, Том 3, Скопје 1985, 427-430; Васил Златарски, *Историја на българската държава през средните векове. Том I. Историја на Първото българско царство. Част II. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство (852—1018)*, Наука и изкуство, София 1927, 698-717.

² Бранко Панов 1985, *op.cit.*, 484-487.

³ Душко Цветанов, „Воено – стратегиското значење на струмичката област за време на Цар Самуил (X-XI)“, *Самуиловата држава во историската, воено – политичката, духовната и културната традиција на Македонија*, НУ Завод и музеј Струмица, Струмица 2015, 202.

⁴ Бранко Панов 1985, 433-434.

останало карактеристично единствено на малите теми, освен ако изворите не употребуваат некој помал специфичен или понеутрален термин како што е случајот со архонт. Со поголемите гранични теми, како и со новите големи теми, управувале дуксовите или катепаните, а нивните управни територии во науката се нарекуваат дукати или катепани.⁵

Поголем дел на XI век во политичка и стопанска смисла, Византија спровела темелна феудализација на овие простори, од друга страна црквата станала господар на бројните земјишни имоти. На сметка на тоа зајакнало ситното воено племство, пронијарите. Териториите што ги освоил Василиј II од Иван Владислав ги вклопил во новата голема тема (од рангот на Катепанат) наречена „Бугарија“. Нов центар станал Скопје а Охрид црковен центар, управникот на Скопје (стратег - автократор *στρατηγός, αὐτοκράτωρ*) бил воедно и управник на целата тема.⁶ Василиј II во 1018 година, на враќање во престолнината, во Скопје, на патрикијот Давид Арианит му дал го дал чинонт катепан на Бугарија (*κατεπάνω Βουλγαρίας*), со најшироки воени овластувања.⁷

Поаѓајќи од вестите на Теофилакт Охридски, доаѓаме до заклучок дека во воено-административен поглед некои области од Катепанатот Бугарија биле разделени на повеќе помали теми, такви биле: Охридска, Солунска, Струмичка и др. Со тоа се укажува дека овој простор не се управувал од еден центар туку од повеќе. Таквите промени во воено-административното уредување биле резултат од развитокот на феудализмот, чија последица било распаѓањето на дотогашниот тематски систем, како резултат на тоа старите теми го изгубиле своето значање.⁸

По конечниот слом на Самуиловата држава, за да се спречи да не дојде до идни востанија, императорот Ваислиј II решил на овој простор да ги урне тврдините како можни нови упоришта на востаниците. Биле оставенои само неколку клучни кастрони во кој биле разместени византиски воени посади, од историските извори дознаваме дек биле урнати

⁵ Ирена Стефоска, *Струмица и Струмичко во средновековието* (VI – XIV век), Скопје 2011, 111.

⁶ Иван Микулчиќ, *Средновековни градови и тврдини во Македонија*, Скопје 1996, 47-48.

⁷ Георги Кедрин - Йоан Скилица / Georgii Cedreni - Ioannis Scylitzae, *Кратка история - Historiarum compendium, ГИБИ, VI, София: БАН, 1965, 291*; Васил Зларски, *История на българската държава през сръдните векове, Томъ II. България под византийско владичество (1018—1187)*, София 1934, 6; Во втората половина на XI век, управникот на темата ја носел титулата дукс. Темата Бугарија ги опфаќала централните делови на Самуиловата држава и граничела со темите: Драч, Никопол, Хелада, Солун, Стримон, Македонија, Паристрион и Сирмиум: Ирена Стефоска 2011, 113.

⁸ Бранко Панов 1985, 409.

тврдините во Охрид, Штип, Прилеп, Просек а голема е веројатноста и во Струмица.⁹

Струмичката тема во изворите се споменува кон крајот на XI век. Струмица имала статус на помала тема во рамките на катепанот Бугарија, но, повремено и на темата Стримон. Градот Струмица според изворите за манастирот Богородица Милостива, во XI – XII век, бил претворен во седиште на т.н. тема Струмица (*θεμα Στρουμιτζης*). Такви воено - административни единици биле формирани и во другите соседни области. Во рамките на оваа тема влегувале територии од поширокото подрачје на градот Струмица.¹⁰ Според Елена Арвелер (*Helene Ahrweiler*), сите теми во овој период слични на струмичката, опфаќале не повеќе од територијата на еден град, во чии надлежности влегувале и сите села или населени места кои зависеле од градот. Овие теми биле создавани најмногу заради потребите поврзани со оданочувањето. Поради тоа Арвелер ги нарекува „фискални“ теми и притоа набројува преку 30 вакви единици.¹¹

Во повелбата на царот Алексиј I Комнен издадена во 1106, во Струмичката тема, како дел од византискиот административен апарат влегувале архонтиите (*ἀρχοντεῖαν*) Камп и Радовиште (*Κάμπου, Ῥαδοβιστοῦ*). Архонтиите, несомнено претставувале пониски управно-територијални единици, кои покривале и по неколку села.¹²

Византиската власт во рамките на Струмичката тема исто така била зацврстена и преку црквата, која сега била претворена во орудие на византиската држава. Струмичката епископија, и во ова време на византиското владеење продолжила да егзистира во рамките на Охридската архиепископија. Струмичката епископија била удостоена со големи привилегии, имоти и зависно население (парици и клирици). Тоа се дознава од првата грамота на Василиј II за Охридската архиепископија од 1019 година, со која тој ги загарантирал правата. Во тој период и епископ на Струмица бил удостоен да располага со самата Струмица, Радовиш и Конче, со 12 парици и 12 клирици, а што значи и со одреден број имоти.¹³ На тој начин, уште во почетокот на византиското владеење и во струмичкиот

⁹ Иван Микулчиќ 1996, 47.

¹⁰ Бранко Панов, Струмица и Струмичката област во средниот век (VI – XI век), „Акта Велјуса“; Скопје 1984, 68-69; Документи на манастирот „Богородица Милостива“/ Acta monasterii Eleusae, ГИИИ, VII, София 1968, 81, 84, 86-88.

¹¹ Ирена Стефоска 2011, 118.

¹² ГИИИ, VII, София 1968, 90; Ирена Стефоска 2011, 295.

¹³ Бранко Панов 1985, 492-493; (...Και τὸν ἐπίσκοπον Στρουμιτζῆς εἰς αὐτὴν τὴν Στρούμιτζαν καὶ Ραδοβίστον καὶ τὸν Κονέτζην, κληρικοὺς ἰβ καὶ παροίκους ἰβ...). - И епископот на Струмица да има во самата Струмица и во

крај бил забрзан процесот на растеж на црковно-манастирскиот крупнофеудален земјопосед.

По смртта на Василиј II, силата на Византија почнала нагло да опаѓа како последица на постојаните дворски преврати со промена на императорите, како и на непрекинатите упади во нејзината територија. Долгогодишниот мир и јакнењето на Византија биле привремено нарушувани со некои настани:

- Востанието на Петар Делјан, син на Гаврило Радомир, во 1040 година.¹⁴
- Провалите на номадскиот народ Печенези од степите на Јужна Русија некаде во 1035 година, кои ја ограбиле цела Мезија до Солун на југ. Византииската војска успеела да ги порази и да ги рассели околу Сердика (Софија,) Ниш и во Овче Поле, а нови напади имало и во 1048 год.¹⁵
- Хордите на Уздите во 1064 година предизвикале нови пустошења на Балканот, еден нивен одред продрел до Солун и самата Хелада.¹⁶
- Во 1072 година, Ѓорѓи Војтех со група првенци од Скопје кренал востание против византиската централна власт.¹⁷
- Норманскиот војвода Роберт Гуискард ја одзел од Византија цела Јужна Италија и Сицилија, и почнал да го освојува источниот брег на Јадранот. Во 1081 година го зазел градот Драч, поминува низ Епир и Македонија, а во 1082 година ја предава командата на својот син Бојемунд Тарентски (кој што ги освојува градовите Охрид, Полозите и Скопје).¹⁸

Радовиш и во Конче, 12 клирици и 12 парици: (Грамоти на Василиј II / Sigillia Basilii, ГИБИ, VI, София 1965.42).

¹⁴ (*Πέτρος τις Βούλγαρος, Δελεάνος την προσηγορίαν*), Некој Петар Бугарин, со прекар Делјан: (ВИИНЈ III, 140; ГИБИ, VI, 302).

¹⁵ „...Василиј Монах, архонт на Бугарија (*δ της Βουλγαρίας ... αρχόν*), прими огромен број Печенези, и ги насели по рамниците на Сердика, Ниш и Овче Поле (*τάς πεδιάδας της Σαρδικής, της Ναϊσού και Εύτζαπέλου*) распоредувајќи ги раширкано и без никакво оружје, за да не се обидат да направат нешто.: (ВИИНЈ III, 163-164; Георѓи Кедрин - Ѓоан Скилица / Georgii Cedreni - Ioannis Scylitzae, *Кратка историја - Historiarum compendium*, ГИНИ, VI, София: БАН, 1965, 315-316).

¹⁶ ГИБИ, VI, 331; ВИИНЈ III, 175-176.

¹⁷ ВИИНЈ III, 177-186.

¹⁸ Бојемунд Тарентски го држел Скопје до 1088 година, а повторно го освојува во 1097 година: (Иван Микулчиќ 1996, 49).

1.2. Струмица за време на династијата на Комнените (1081-1185)

Во 1081 година во Константинопол дошло до пресврт и на власт доаѓа императорот Алексиј I Комнен (1081-1118). Фамилијата на Комнените била воена фамилија којашто се издигнала во византиските провинции кон крајот X и почетокот XI век, потеклото им било од Кастамон, Северна Витанија во Мала Азија. Еден претставител на нивната фамилија веќе бил и крунисуван и пред самиот основач на династијата (Алексиј I Комнен), тоа е Исак Комнен (1057-1059). Тој период е доста тежок за самата Византија, која од сите страни е под притисок и постојани упади. Во Мала Азија, Турците - Селџуци достигнале до родното место на Комнен во Витанија; Норманите во Јужна Италија и Сицилија се подготвувале за истоварување на албанското крајбрежје; ситуацијата не била ништо подобра и на Јадранот, во тој период почнала да се издигнува Венеција, како и другите италијански градови Џенова и Пиза, со што тие на голема врата почнале да ја навестуваат нивната голема трговска и воена моќ. На север од Дунав биле Печенезите и Куманите кои освен што го напаѓале северниот лимес на Византија, почнале да влегуваат и во антивизантиски сојуз. На Балканот закрепнувала независноста на Зетското кралство и автономијата на Рашка.¹⁹

Положбата на Империјата била во толку лоша ситуација, така што никој не верувал дека по доаѓањето на Алексиј Комнен ќе се променат нештата кон подобро. Тој, откако ќе ги направи првите чекори на консолидација на државата, постепено ќе почне да ги разбива обрачите околу Империјата. Со Комнените таа ќе ги изживее и последните златни векови. Во овој доста бурен и динамичен период во Византија, Струмица не останала надвор од овие случувања. Упадите на Норманите во западниот дел на Македонија и нивното ограбување, била една од причините за создавање никнување на цела мрежа тврдини низ Македонија.²⁰ Кон крајот на XI и почетокот на XII век, се издигнала и средновековна тврдина во Струмица и тоа за време на Комненовските цареви, кои вршат реорганизација на војската и ја обновуваат на фортификационата мрежа во царството. Тогаш се појавуваат првите контури на денешната тврдина „Цареви Кули“ во

¹⁹ Христо Матанов, *Средновековните Балкани – Исторически очерци*, София 2002, 155-169.

²⁰ Бранко Панов 1985, 497; ГИБИ VIII, 8; ВИНЈ III, 374-383.

Струмица (Сл.1).²¹

Главните податоци за историјата на Струмица и Струмичко од овој период, воглавно, ги црпи преку изворите поврзани со „царскиот“ манастир св.Богородица Милостива (*Ἐλεούσα*). Во нив наоѓаме особено важни моменти од историјата на манастирот, како и некои факти околу социјалната историја на Струмичко. Од овие документи добиваме и податоци за: феудалната сопственост, за статутот на одделните категории на селани, за различните даноци, за размерот на земјата со која стопанисувале селаните и др. Покрај другото, среќаваме и богата топонимија, т.е. многу имиња на луѓе, села, реки и месности.²² За тоа зборува еден обемен текст од 1152 година, тоа е „Практикот“ на Велјушкиот манастир, во кој освен запознавањето со сите манастирски земјишни поседи, располага и со податоци за некои личности од струмичката властела, како и за самиот кесар на Струмичката тема кого со право, во историската наука, го идентификуваат со јужноиталијанскиот (нормански) феудалец од втората половина на XII век, Јован Рогериј.²³ Најверојатно, областа околу Струмица во Источна Македонија му била доделена од византискиот император како апанажен посед, и во него кесарот имал свои луѓе (во вазален однос кој вршеле одговорни и важни задачи), тоа не било само по западните феудални принципи, поради норманското потекло на кесарот, туку најмногу според природните резултати од напредокот во самиот процес на феудализација во византиското царство.²⁴

²¹ Во овој период се гради тврдината со сите свои придружни елементи: централна Пирг-Кула, бедемите кои кружат непрекинато околу целото платó, одбранбени кули, цистерни за вода, кули, објекти за живеење, коњушници, ковачници, средновековна црква и др: (Зоран Рујак, *На патот на предците*, Струмица 2008, 16-17).

²² Документи на манастирот „Богородица Милостива“/ *Acta monasterii Eleusae*, ГИБИ, VII, София 1968. 79; Ирена Стефоска 2011, 264; Маја Ангеловска – Панова, Типикот во Византија: Монашки устав или животен предизвик “?, *Зборник на трудови*, Струмица 2014, 122.

²³ За личноста на кесар Јован Рогериј постојат и извесни изворни податоци од византискиот историчар Јован Кинам, историчарите денес подетално го проучуваат неговиот живот и тој денес е добро позната личност на царскиот двор и со достапни податоци за неговата политичка кариера. Имено, византискиот историчар Ј.Кинам соопштува дека Ј.Рогериј дошол во Византија од Јужна Италија како нормански феудалец и дека се оженил со Марија, најстарата ќерка на Јован II Комнен поради што ја добил и титулата на кесарското достоинство. По смртта на императорот Јован (1143г.) него го наследил Мануил, Ј.Рогериј организирал заговор против него со 400 негови приврзаници-Нормани, заговорот го открила неговата жена Марија и тој бил привремено затворен во предградието на Цариград, поминал кратко во затвор, па потоа стекнал голема доверба кај новиот император Мануил. Се смета дека тој управувал не само со областа Струмица туку веројатно и над поголема територија во овој крај на Македонија., (Петар Милковиќ-Пепек, *Велјуса-манастир св.Богородица Милостива во с.Велјуса крај Струмица*, Скопје 1981, 16; Ирена Стефоска 2011, 139-140).

²⁴ П.Милковиќ-Пепек 1981, 55.

Во тој ист Практик се спомнува и Михаил Цанкицаки како државен службеник. Составувачот на Практикот, Цанкицаки тука се спомнува ту како кесаров *'ανθρωπος*, ту како *δοῦλος*, што денес во историската наука претставуваат јасни термини со кои се означува вазалниот однос, тоа значи дека Цанкицаки бил вазал во служба кај една угледна личност врзана со царската фамилија Комнени. Оваа личност навистина не се споменува поименично во Велјушкиот практик, туку само како „кесар и сакан зет“ на царот Мануил I, најверојатно се однесува на Јован Рогериј кој единствено помеѓу зетовците на императорот бил титулиран со достоинството кесар.²⁵ Појавата на апанажот како нова институција во Византија, несомнено, ја опфаќа и Струмица. Новиот феудален, семеен начин на управување со државата ѝ обезбедува власт и приходи на династијата секогаш кога другите методи не функционираше на соодветен начин.²⁶

За време на владеењето на Мануил I Комнен (1143-1180), Византија повторно ќе го врати својот сјај и ќе биде главен и најмоќен фактор на Балканот. Со Мануил се прави последниот обид да се воздигне империјата и да се врати на старите патеки. Тоа, воедно, се должи и на интензивната дипломатија со Западна Европа. Добрата политика и воените успеси на Мануил Комнен ќе бидат помрачени по големиот пораз од страна на Турците - Селџуци во Мала Азија, во 1176 година кај Микриокефалон.²⁷ Епохата на Комнените, секако остава значаен белег во владеењето на Византија и претставува релативно помирен период во однос на столетијата што следуваат. Континуираното владеење со поголем дел од Балканскиот Полуостров, а меѓу другото и со градот Струмица ќе придонесе за големи градителски активности, обнова на стари тврдини, патишта, цркви и разни други градби од јавен карактер.

Така, на преминот помеѓу двете столетија, еден сплет на внатрешни и надворешни околности довел до побрзо созревање и воспоставување на феудалниот поредок во византиските земји во XIII век. Струмичкиот регион извонредно се вклопува во сликата и,

²⁵ ...*δοῦλος του ἁγίου μου δεσπότης και αὐθεντος του πανευχεστάτου καισαρος*.: (ГИБИ, VII, София 1968. 94; Ирена Стефоска, 2011, 140; П.Милковиќ-Пепек 1981, 54).

²⁶ Ирена Стефоска 2011, 141.

²⁷ Тој со задоволство ќе прими на служба западни рицари и земал учество на рицарски турнири, вакви турнири за првпат биле организирани во негово време во Константинопол. И двете жени му биле западни принцези, по потекло од видни аристократски фамилии. На еден начин се правел обид за зближување на византискиот императорски двор кон западниот општествен модел. Имал планови за обединување на Византија и Унгарија под еден скиптар по смртта на унгарскиот крал Гезер II, во 1162 год. Тој се вовлекол во борбата за власт во Унгарија, својот план го оправдувал со роднинската врска со династијата Арпади (неговата мајка била ќерка на унгарскиот крал Ласло I (1074-1095): (Христо Матанов 2002, 160-167).

всушност, ги рефлектира првите видливи чекори на византискиот феудализам токму низ положбата со црковните имоти, со селанството и, секако, со институциите апанажа и вазалитет.²⁸

1.3. Струмица во бурниот период на Балканот (1185-1261) година

Периодот на XIII-XIV век е време на развиен феудализам со сите одлики што тој ги подразбира, како децентрализација и сепаратистички тенденции, големи социјални разлики, јакнење на крупните феудалци, создавање на нови држави.²⁹ Во периодот од 1185 до 1204 година, Византија поминала низ патот на целосен слом. Дошло до одделување на периферните области населени со неромејско население и се создале новите држави Рашка (Србија), Бугарија, Босна, а во планинските области „Алванон“ vznikнало месно албанско кнежевство.

По отстранувањето на Андроник I Комнен (1183-1185), последниот владетел од Комнените, на власт дошла династијата на Ангелите. Во тој бурен и динамичен период на Балканот покрај создавањето на нови држави во сржта на самата Византија, низ него ќе поминат и крстоносците од третиот поход (1189-1190), кој започнал поради големите успеси на египетскиот владетел Салах-ад Дин (Саладин). Во овој поход учествувале: англискиот крал Ричард III Лавовско Срце, францускиот крал Филип II Август и германскиот крал Фридрих I Барбароса, кои упатувајќи се кон Блискиот Исток поминале низ Балканот.³⁰

Движејќи се по дијагоналниот пат Белград - Ниш - Софија - Пловдив - Одрин - Константинопол, дел од трупите поради различни причини скршнувале од патот, како што е примерот со еден германски рицарски крстоносен одред кој барајќи храна за себе и за добитокот, се одделил од главниот пат и навлегол во Македонија. Најверојато, овие одреди од дијагоналниот пат се одделиле по моравско-вардарската или струмската комуникација.

Во Градец крстоносците убиле мнозина луѓе и запалиле неколку згради, меѓу кои и тамошната црква. Потоа, претходницата на одредот тргнала напред и се спуштила во Влахија (можеби во Струмската област) *“богат предел што не бил многу оддалечен од*

²⁸ Ирена Стефоска 2011, 141-142.

²⁹ Елица Манева, „Средновековниот период (VII-XIV век)“, *Археолошка карта на Република Македонија*, Скопје: МАНУ 1994, 169.

³⁰ Христо Матанов 2002, 184-185.

Солун“. Патем, минувајќи преку една висока планина крстоносците биле нападнати од тамошните жители. Здружениот одред пред да ја напушти оваа територија, ги уредил односите со тамошниот управник (жупан или сатрап) кој побарал мир за себе и за својата територија. Најверојатно, во преговорите како партнер на германските рицари се појавил лично Добромир Хрс, бидејќи само тој имал власт во близина на Солун и единствено тој можел да се спогодува со крстоносците без да има согласност од цариградскиот двор.³¹

Кон крајот на XII век, власта во Тесалија, Атика, Пелопонез преминала во рацете на месните магнати (во византиските извори наречени архонти), тие биле типични примери на земјина воена аристократија. Сепаратизмот се распространил уште и во Јужна и Централна Македонија, како и во Родопската област. Редица велможи од грчко или бугарско потекло ги искористиле немирните времиња, падот на императорската власт, и на тој начин изградиле сопствени територијални кнежевства. Таков пример е со византискиот протостратор Мануел Камица, којшто дејствувал во сојуз со друг областен владател и негов роднина Добромир Хрс (*Δοβρομήρου Χρυσού*).³²

Во времето кога Иван Асен I и Теодор Петар дигаат востание во Трново 1185, истата година Норманите преку албанското крајбрежје навлегуваат на Балканот и го освојуваат Солун.³³ Во тој динамичен и бурен период на Балканот, во Македонија се појавува болјарот Добромир Хрс. За физичкиот изглед и природата на Хрс, дознаваме само од забелешките на Никита Хонијат. Тој споменува дека Хрс бил низок по раст и груб во манири, а во својот говор го нарекува „лесно променлив“ и „камелеон“, поради неговата „адаптивност“ еднаш на бугарска, другпат на византиска страна. Не толерирајќи го неговото однесување, Византијците го заробиле и го фрлиле во затвор, за потоа да го пуштат и да го испратат да ја „чува Струмица“ (*ἐπι τῷ φρουρῆσαι τὴν Στρούμιτζαν*). Накусо, ова е уводот на Хонијат за походот на царот Алексиј III, против Хрс во Просек.³⁴

Првиот конкретен изворен податок во кој се спомнува Добромир Хрс се однесува за периодот 1197-1198 година. Никита Хонијат известува дека тогаш царот Алексиј III Ангел (1195-1203) се кренал да војува против овој одметник. Походот бил неуспешен и

³¹ Бранко Панов, „Самостојни феудални владетели на Просек“: *Историја на македонскиот народ, том I*, Скопје 1969, 179-180.

³² Христо Матанов 2002, 166-168.

³³ Васил Златарски 1934, 430-431.

³⁴ Васил Златарски, *История на българската държава през средните векове. Том III*, София 1940, 124.

византиските војски се вратиле назад во Константинопол.³⁵ Хонијат во ова свое излагање не дава акцент на самиот поход, туку дава краток вовед со кој ги наведува причините поради кој императорот Алексиј го презема овој поход, а тоа се постојаните упади и пустошења на Хрс врз селата во Сер.³⁶ Освен Просек и Струмица, Хрс контролирал неколку други помали тврдини и села, кои биле преземени од страна на Алексиј III, пред да биде извршена опсадата на Просек, а амбарите и житородните ниви околу овие области биле запалени.³⁷

Според сведоштвата на Нихита Хонијат, Хрс се одметнал заедно со своите 500 луѓе и ја присвоил Струмица, од каде подоцна го преместил седиштето на своето управување во Просек. Хрс створил моќно самостојно кнежевство кое на запад се протегало до Пелагонија и Прилеп. Во 1201 година заедно со својот роднина Мануил Камица, чија ќерка ја добил за жена, ги прошириле своите територии на сметка на Византија стасувајќи сè до Тесалија.³⁸ Ваквата ситуација на овој дел од Балканот не одела во полза ниту на Византија ниту пак на обновената бугарска држава. Најверојатно од тие причини дошло до приближување на Цариград и Трново. Овие две балкански држави склучиле еден вид мировен договор, со чии одредби Византија требало да ја добие Струмица, а пак Бугарија Просек.³⁹

Самостојното „кнежевство“ на Хрс се простирало во централниот дел на Балканскиот Полуостров, што му овозможувало да контролира дел од важните патни комуникации, како и трговијата што се одвивала преку нив.⁴⁰ Од тоа сигурно земал и добри приходи кои ја полнеле неговата каса. Во овој период имаме податоци дека на тврдината во Просек се вршени одредени интервенции со цел таа да се зацврсти, а претпоставуваме дека слични интервенции се вршени и на тврдината во Струмица. Како два најзначајни центри на оваа полунезависно кнежевство, акцентот секако бил ставен на нивната подобра заштита.

Набргу потоа императорот Алексиј III презел воена операција против Камица и го

³⁵ ВИН, IV..., 158; Ирена Стефоска 2011, 144-145.

³⁶ ВИН, IV..., 233; Нихита Хониат / Nicetae Choniatae, *История / Historia*, ГИИ XI, София: БАН 1983, 54.

³⁷ ВИН, IV, 161; ГИИ XI, София: БАН 1983, 57; Ирена Стефоска 2011, 147-148.

³⁸ Христо Матанов 2002, 166; Васил Златарски 1940, 122-123.

³⁹ ВИН, IV..., 241; Ирена Стефоска 2011, 148-149.

⁴⁰ ВИН, IV..., 167.

принудил да се повлечи од Тесалија, за да на враќање од овој поход, во 1201 година според Никита Хонијат, Струмица била заземена со измама од страна на Алексиј III. Тогаш целосно се губат трагите на Добромир Хрс, едноставно исчезнува од историската сцена.⁴¹ По владеењето на Хрс чии траги како што рековме се губат околу 1201 година, на овие простори повторно била воспоставена византиска власт. Во исто време и бугарските воени сили се раздвижиле во пределите на оваа страна на византиската граница, за да во 1203 година во Просек биде воспоставена бугарска власт.⁴²

По освојувањето на Константинопол со четвртиот крстоносен поход од страна на крстоносците, на 12-15 април 1204 година, ќе дојде до создавање на повеќе држави на Балканот, кои меѓу себе ќе војуваат за прибирање на остатоците од византиското наследство. По падот на Константинопол голем број на видни аристократски личности ќе се префрлат во Никеја и ќе го создадат т.н. Никејско царство, на чело со Теодор Ласкарис (1204-1222). Ова царство ќе биде најголем претендент за враќање на старите византиски територии одземани од Латините. Во ист период ќе се создаде и Епирското десподство на чело со Михаил Комнен Дука (1205-1214) кое, исто така ќе ја има легитимноста и правото на византиското наследство.⁴³ По заземањето на Константинопол, Балдуин Фландриски (*Baldouinos*) бил избран за латински император на 16 мај 1204 година. Втора држава по ранг, по Латинското царство во Константинопол, која се појавила по настаните од 1204 година, било т.н. „Солунско Кралство“, чиј основач бил Бонифациј Монфератски (*Bonifatios*).⁴⁴ Целосно девастираната Византиска Империја била лесен плен и за крупните феудалци кои создале голем број на свои автономни и полуавтономни владеења.

По овие збиднувања, Струмица најпрвин потпаднала под власта на Бугарското Царство, предводено од моќниот бугарски цар Калојан (1197-1207), тоа најверојатно се случило во 1204 година, по падот на Константинопол. По ова случување сите локални владетели од опкружувањето на Византија, како и новодојдените западноевропски рицари (Латините) приграбиле од териториите на дезорганизираната и распарчена Византија.

⁴¹ Васил Зларски 1940, 144; Бранко Панов, „Самостојни феудални владетели на Просек“: *Историја на македонскиот народ том I*, Скопје 1969, 182; Ирена Стефоска 2011, 149.

⁴² Бранко Панов 1969, 182.

⁴³ Ѓорѓи Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1998, 396-407.

⁴⁴ Ирена Стефоска 2011, 150; *Никита Хонијат / Nicetae Choniatae*, *Историја / Historia*, ГИИИ XI, София: БАН 1983, 70.

Знаејќи со сигурност дека Калојан го освоил Просек во 1203 година, а имајќи во предвид дека оваа тврдина се наоѓа во непосредна близина на Струмица и гравитира околу неа, најверојатно во наредната година по падот на Константинопол, тој ја освојува и самата Струмица.

После овие настани, Калојан презема голема офанзива настојувајќи да достигне до Солун, бидејќи претходно значително ја проширил својата власт во Македонија.⁴⁵ Никита Хонијат дава податоци дека со Просек во тој период управувал бугарскиот заповедник Ециисмен (*Ετζυῖσμένον*) кој учествувал во борбите околу Солун.⁴⁶ Одовде можеме да заклучиме, доколу просторот околу Солун бил под опсади на Калојан, со сигурност веќе Струмица била под негова управа, не би било логично во заднината да постојат територии кои не се под бугарска управа.

Во 1207 година, по смртта на бугарскиот цар Калојан, т.е. по неговото убиство, во борба за трновскиот престол се појавиле повеќе претенденти, кои во меѓувреме се осамостоиле и владееле со големи и важни области.⁴⁷ Во тој период на овие простори ќе се одметне просечкиот господар Стрез (1207-1214). Стрез (стр.ꙗзъ;) е бугарски благородник, севастократор во периодот од 1211-1214 година, по потекло е од династијата на Асеновци, роднина на царевите Иван, Петар и Калојан. Се смета дека е брат на Борил. Првите сведоштва за Стрез се поврзани со смртта на Калојан во 1207 година и качувањето на тронот на Борил. По овие настани Стрез бега во Србија и бара политичко прибежиште во дворот на кралот Стефан Првовенчани (1196-1228), се смета дека тој стравувал да не биде убиен од Борил како евентуален конкурент за тронот. Српскиот крал го прима на дворот и му дава војска, со која тој ќе завладее со делови од Македонија. Укрепувајќи се во непристапната тврдина Просек крај реката Вардар, ќе ги прошири своите земји, од реката Струма до Охрид, а според некои мислења под своја управа ги имал и областите Девол и Костур.⁴⁸ За да опстане на политичката сцена Стрез имал превртлива политика, постојано ги менувал своите приврзаници и сојузници, се помирил со бугарскиот цар Борил, за да

⁴⁵ Васил Зларски 1940, 268-269.

⁴⁶ Во врска со името Ециисмен (*Ετζυῖσμένον*) во науката се изразени различни мислења, според некои станува збор за Шишман, според други е Ч'смен, Чисмен и Цузмен: Никита Хонијат / *Nicetae Choniatae, История / Historia, ГИБИ XI*, София: БАН 1983, 78; ВИНЈ IV, 170-171.

⁴⁷ Ирена Стефоска 2011, 150.

⁴⁸ Васил Зларски 1940, 270-291.

подоцна започне да се подготвува за напад на Србија. Меѓутоа, во текот на подготовките, во 1214 година бил убиен од заговорници, се претпоставува дека бил убиен од братот на српскиот жупан Сава, којшто пред самата смрт го посетил Стрез, со цел да го одвлече од престојниот напад на Србија, по неуспешниот обид тој, најверојатно, го отрул.⁴⁹

Во тој период и Струмица, покрај Просек како центар, била дел од самостојните владенија на Стрез. Овие територии пред да потпаднаат под власт на Стрез биле под бугарска власт, која овде воспоставила свои воено-административни ограни. По смртта на Калојан и незаконското седнување на тронот на Борил, Стрез му откажува послушност и се осамостојува во Просек и Струмица. Начинот на кој биле преземени овие речиси неосвоиви тврдини е нејасен, можеме да претпоставиме дека Стрез ги придобил симпатиите на веќе поставените бугарски управители од страна на Калојан, и се осамостоил. Излишно е да веруваме дека тој имал доволно сила и можност да ги освои овие тврдини сè до неговата смрт во 1214 година.

По смртта на Стрез, поголем дел од неговите територии биле освоени од Латините од Солунското кралство, кои во летото 1215 година се зацврстиле во Просек.⁵⁰ Голема е веројатноста дека и делови од Струмичката област влегле во составот на Солунското кралство или, пак, под власта на мелничкиот деспот Алексиј Слав, неговите територии претходно граничеле со оние на севастократот Стрез. Деспот Алексиј Слав како сојузник со латинскиот цар Хенрик I Фландрски (1205-1216), можно е да управувал со земјите на Стрез или барем со Струмичката област.⁵¹

Алексиј Слав (1215-1230) бил по потекло од династијата Асеновци, внук на царевите Асен, Петар и Калојан. Братучед на цар Борил и севастократорот Стрез. Првата негова резиденција била кај крепоста Цепина, кај селото Дорково во Родопите на денешна Бугарија, а после 1212 го преместил во крепоста Мелник. Тој, веројатно владеел многу кратко и со Струмица, која подоцна ќе биде заземена од Латинското Солунско кралство.

⁴⁹ Петър Мутафчиев, Владетелите на Просек, *„Изток и Запад в европейското Средновековие Избрано„*, София 1993, 262-263.

⁵⁰ Петър Мутафчиев 1993, 269; Коста Ациевски, Коста Ациевски, *Пелагонија во Средниот век, од доаѓањето на Словените до паѓањето под турска власт*, Скопје 1994:132-133; Ирена Стефоска, 2011, 157; Иванъ Снягаровъ, *История на Охридската Архиепископия - от основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците*, Том I, София, 1924, 99.

⁵¹ Ирена Стефоска 2011, 157-158; Алексиј Слав тоа успеал да го направи со помош на императорот Хенри Фландрски (1205-1216), „од сега па натаму и за во иднина како негов законски сенор“. Тој сојуз бил склучен со женидба на Слав со вонбрачната ќерка на императорот, од кого бил удостоен со титулата деспот: (Виолета Нешева, *Мелник - Богозиданијат град*, София: ИВРАЙ, 2008, 53).

По смртта на Хенрик I, моќта на неговото кнежевство нагло ќе почне да опаѓа, за сметка на тоа ќе расте моќта на Епирското деспотство, кое со доаѓањето на Теодор Дука Комнен (1214-1230) станало едно од најмоќните фактори на Балканот и најголемите претенденти за обновување на Византија. Теодор завладеал со делови од Македонија и го освоил Солун во 1224 година, со што му ставил формален крај на Солунското кралство.⁵² Струмица била преземена нешто порано пред освојувањето на Солун, најверојатно во истиот бран со градот Сер кој Епирците го освоиле во 1221 година. По проширувањето на Епирското деспотство во источниот дел на Македонија, биле освоени и териториите на Алексиј Слав, којшто отпосле станал вазал на Теодор Дука Комнен.⁵³

Епирското деспотство ќе управува со Струмица сè до 1230 година. По поразот на епирските војски во битката кај Клокотница, којашто се случува во истата година, Бугарија ја навестила нејзината хегемонија на целиот Балкан. По оваа битка голем дел од владенијата на Теодор, вклучувајќи ги Просек и Струмица потпаднале под владеење на бугарскиот цар Иван Асен II (1218-1241).⁵⁴

По смртта на Иван Асен доаѓа до „секавичен“ пад на Бугарија, чиј наследници Калиман и Михаил II Асен ќе се покажат како слаби владетели, и за време на нивното владеење територијата на Бугарија ќе биде значително намалена. Како најмоќен фактор по смртта на Иван Асен, на Балканот ќе се наметне Никејското царство, на чие чело стоел императорот Јован Дука Ватац (1222-1254). Моќта на бугарската држава видно опаднала, па за сметка на тоа Јован Ватац успеал значително да ги прошири своите владенија по долниот тек на реката Марица, во родопското крајбрежје и во делови од Македонија, а под своја власт во 1246 година ја става и бившата престолнина на епирските владетели, градот Солун.⁵⁵

Во летото, 1246 година, искористувајќи ја смртта на бугарскиот цар Калиман Асен (1241-1246), никејците навлегле од југ по долината на реката Струма, со што ги освоиле Сер и Мелник, и за околу три месеци тие успеале да освојат речиси сè што освоиле бугарите по битката кај Клокотница. Под никејска власт паднале широки територии во

⁵² Христо Матанов 2002, 228.

⁵³ Ани Данчева-Василева, *България и латинската империя (1204-1261)*, София 1985, 120-121.

⁵⁴ Иван Божилов, *Фамилијата на Асеновци (1186-1460) Генеалогия и просопографија*, София 1985, 77-92.

⁵⁵ Христо Матанов 2002, 252-253.

Тракија и областа меѓу Скопје, Прилеп и Пелагонија. Во ноември 1246 година, новиот бугарски владетел Михаил II Асен (1246-1256) ги признал со договор никејските новоосвоени територии, меѓу кои и градот Струмица која подпаднала под никејска власт во истата 1246 година.⁵⁶

По смртта на Јован Ватац во 1254 година, Епир и Бугарија се обиделе да ги прошират своите територии на сметка на Никејското царство. Бугарите успеале да освојат делови од Тракија, Родопите и во Македонија источно од реката Вардар. Наследникот на Ватац, Теодор II Ласкарис (1254-1258) успеал за кратко време да ги поврати изгубените територии по смртта на Ватац. Во еден негов поход што го презел за ослободување на Велес од страна на Бугарите, Георги Акрополит ја спомнува и Струмица: по слободувањето на Велес, на враќање тој поминал низ Невстапол (Νευσταπόλεως), па низ струмичката тврдина, ги пресекол земјите на Мелник и одново се вратил во Сер.⁵⁷

Во август 1258 година починал Теодор Ласкарис и на негово место дошол истакнатиот војсководец и аристократ Михаил VIII Палеолог (1259-1282). Тој и неговиот брат Јован Палеолог стоеле на чело на никејската војска во големата битка против антиникејската коалиција во летото 1259 година во Пелагонија. Битката се водела помеѓу Никеја и Епирската држава која била поддржана од латинските контингенти од Сицилија и Мореја. Битката завршила со голема победа на Никеја, со што влијаела на конечниот исход за наследникот на Византија.⁵⁸ Само две години по Пелагониската битка, во месец јули 1261 година, никејскиот војсководец Алексиј Стратигопул со минимални воени напори го освоил Цариград од Латините. Еден месец подоцна Михаил Палеолог свечено влегол во градот.⁵⁹ Струмица и Струмичко уште еднаш стануваат дел од административно-управниот апарат, овој пат во обновената Византија.

⁵⁶ Христо Матанов 2002, 253; Ирена Стефоска 2011, 164.

⁵⁷ ГИБИ VIII, София 1972, 189.

⁵⁸ ВИН, VI..., 161. Ирена Стефоска 2011, 166.

⁵⁹ Ѓорѓи Острогорски 1998, 421-422.

1.4. Струмица за време на династијата на Палеолозите (1261-1331) година

Со обновата на Византиската Империја во 1261 година, од страна на императорот Михаил VIII Палеолог, Струмица ќе остане под византиска власт сè до нејзиното преземање од српска страна, во 1332 година. Со обновата на Византија, Струмица не останала настрана во идните збиднувања на Балканот, таа одигрува важна улога во идните српско византиски судири од крајот на XIII и почетокот на XIV век, кога тврдината Цареви Кули заедно со тврдините во Просек и Мелник ја формирале одбранбената линија кон Солун и Сер во Византија.

По српските освојувања насочени кон југ, Византија ќе биде потисната до Велес, односно на некоја средна линија која би ја сечела денешна Република Македонија. Опасноста од север, навестена уште од нападите на Урош II Милутин (1281-1321) ги поттикнала Византијците да го зајакнат системот на одбрана за да го спречат српското напредување спрема југ кон Солун и Сер. Навлегувањето на српските војски било толку ненадејно и брзо со што Византијците биле затечени и неподготвени. Во 1282 година биле освоени Скопје и повеќе важни области во Македонија: Овче Поле, Горен и Долен Полог, Злетово и Пијанец во Брегалничката област.⁶⁰ Кралот Милутин по втор пат од стапувањето на престолот, во зимата 1283 година презел уште еден голем поход против Византијците, со намера да навлезе длабоко во византиската територија. Заради тежината на походот, тој добил поддршка од брат му Драгутин. Откако Стримонската и Серската област биле опустошени тие, во почетокот на 1284 година стасале до границите на Света Гора и егејското крајбрежје на Кавала.⁶¹

После големите освојувања и пљачкашки акции на Милутин, тој со војската се вратил на север, и во истата година ги запоседнал Поречието, Кичево и Дебар. Како резултат на походот на Милутин во 1284 година, српско-византиската граница била повлечена многу појужно и се движела северно од Кроја - Охрид - Прилеп - Просек – Струмица (Ка.13).⁶² Со тоа, Србија постепено се наметнувала како првостепен фактор на Балканот, потиснувајќи ја хегемонската надмоќ на Византија.

⁶⁰ *Историја Српског народа I*, Београд 1981, 439; Александар Атанасовски, *Пијанец во XIII и XIV век*, Куманово 1996, 56-57.

⁶¹ *Историја Српског народа* 1981, 441.; Ирена Стефоска 2011, 169-170.

⁶² ВИИНЈ VI...,106; Христо Матанов 2002, 299.

По овие големи загуби на Византија, таа решила да преземе голем поход против Србија. На чело на византиската војска застанал војсководецот Михаил Глава Тархонид, кој во песната на Мануил Фил „*За подвизите на извесниот легендарен протостратор*„ е опишан неговиот судир со Котаниц (*Κοτεανίτζης*) Торник од кој успеал привремено да ги освои: Овче Поле, Моровизд, Скопје, Славица (Славиште), Пијанец, околноста на Стримон и плодородното место околу Струмица (*Και τὸν περὶ Στρούμιτζαν ἀφθονον τὸπον*).⁶³

Поради неуспешноста на походот на Глава во целина, Византија почнала да се подготвува за преговори со српскиот крал Милутин. Преговорите од страна на Византија ги водел познатиот политичар Теодор Метохит, којшто бил доста успешен преговарач. Тој, во периодот помеѓу 1298 - 1299 година, дури пет пати одел за Србија сè додека не бил постигнат конечниот договор.⁶⁴ После речиси 15 години дошло до склучување на мир, фактички целиот овој период на српско-византиската граница во Македонија се водела „мала војна“ со постојани четнички напади околу Струмица и со повремени пљачки до (Христопол) Кавала и Солун.⁶⁵

Мирот бил постигнат во 1299 година. Покрај неколкуте меѓусебни договори за размена на заробеници, бил склучен и брак помеѓу Милутин и шестогодишната ќерка на Андроник II Палеолог (1282-1322) Симонида, а како мираз Андроник II на Милутин му ги признал претходно освоените територии. Правецот на движење на српско-византиската граница која претходно ја наведовме не се променила сè до 1327 година, а Милутин останал верен на својот дедо Андроник сè до неговата смрт во 1321 година.⁶⁶ По сите овие превирања во преодниот период помеѓу овие две столетија Струмица и понатаму останала дел од Византија.

По смртта на Милутин започнале династички борби за српскиот престол, а битката ја извојувал неговиот најстар син Стефан Дечански (1321-1331). Првите шест години од владеењето на Стефан Дечански се совпаднале со времето на „војната помеѓу двајцата Андроници“ во Византија. Борбата за тронот била водена помеѓу Андроник II и неговиот внук Андроник III (1325-1341). Пред почетокот на граѓанската војна треба да се истакне фактот дека Тракија и деловите од Македонија биле единствените провинции од каде

⁶³ ВИИНЈ VI..., 593-594; ГИБИ X, София 1980, 147; Ирена Стефоска, 2011, 172.

⁶⁴ ВИИНЈ VI..., 593-594.

⁶⁵ Александар Атанасовски, *Македонија во XIV век*, Тетово 2009, 25.

⁶⁶ Александар Атанасовски 2009, 26; Ѓорѓи Острогорски 1998, 457; *Историја српског народа I*..., 447.

парите директно се слевале во државната каса. Населението било доведено во очајна состојба поради зголемувањето на даноците што ги воведил Андроник II. Поради тие причини тамошното население не му било наклонето на стариот цар, што му одело во полза на младиот Андроник III.⁶⁷ Српскиот крал бил приврзаник со стариот Андроник II и застанал на негова страна за време на конфликтот. Нивните врски посебно се засилиле кога по смртта на сопругата на Стефан Дечански, тој повторно се оженил со внуката на царевиот советник Теодор Метохит, византиската принцеза Марија.⁶⁸

Во овој период значајно е да се спомни и обидот на паниперсевасот Јован Палеолог намесник на Солун, кој се обидел да ја искористи граѓанската војна и да се осамостои и одметне од стариот цар. Тој ги уништил областите дури до Стримон и Сер.⁶⁹ Интересно е да се наведе дека Јован Палеолог бил зет на Теодор Метохит, бил оженет со неговата ќерка Ирина, а додека принцезата Марија била нивна ќерка. Во овој обид тој бил поддржан од двајцата синови на великиот логотет Теодор Метохит, односно браќа на Ирина: Димитрија Ангел (*Δημήτριος Ἀγγελος*) којшто бил гувернер на Струмица и Михаил Ласкарис кој бил гувернер на Мелник.⁷⁰

За да ги прекине непријателските акции на Јован Палеолог, Андроник II му испратил пратеништво, кое му ги носеле знаците за кесарско достоинство. Јован се согласил, но набргу починал, а неговата вдовица Ирина останала во Скопје. Андроник II бил принуден пролетта 1326/7 година да испрати пратеништво во Србија на чело со Никифор Грегора, кое успеало да ја врати кесарицата Ирина во Константинопол. Опширниот извештај од оваа мисија на Никифор Грегора е сочуван во форма на писмо, упатено до неговиот пријател Андроник Зарида.⁷¹ Во оваа мисија Грегора поминал низ гратчето Струмица како што го нарекува и самиот тој. Во неговиот краток престој во Струмица дава описи за градот, кои за нас се од исклучиво значање, опишувајќи го секојдневниот живот во градот и неговата местоположба. Грегора во Струмица дошол од Сер, преминувајќи ја реката Струма покрај нејзината десна притока р.Струмица, стигнал во градот.

⁶⁷ Ѓорѓи Острогорски 1998, 466; Ирена Стефоска 2011, 174-175.

⁶⁸ ВИИНЈ VI...,195

⁶⁹ ВИИНЈ VI..., 195; Историја Српског..., 502; Ирена Стефоска 2011, 175.

⁷⁰ Александар Атанасовски 2009, 38-39; Ирена Стефоска 2011, 175; Ѓоан Кантакузин. Историја // Ioannes Cantacuzenus. Historia, ГИБИ, X, София 1980. 238; ВИИНЈ VI...,195; 316.

⁷¹ Ирена Стефоска 2011, 175-176. ВИИНЈ VI, 620-624.

Откако Грегора стигнал во Струмица, за која вели: *Следното утро по цел ден одење стигнавме во едно градче (πολιχιον) , над облаците, што се вели, Струмица (Стρουμιτσαν), така некако наречено од месното население, сместено на една откината и гаволски висока планина. Така што тие што седеа на тврдината, гледани од долината, прилегаа на птици...*⁷² Освен податоците што Грегора ги дава за гратчето Струмица, тој воопшто не го спомнува гувернерот на самото гратче Димитрија Ангел, од што можеме да претпоставуваме дека тој меѓувремено бил сменет од таа функција.

Во Струмица Грегора го прославил и Велигден, меѓу другото тој со потсмев зборува за месното население, т.е. за словенското население што живеело во самото гратче, за кое вели: „*секое образование било бесмислено како што било и ритамот и мелодијата на музиката на светата богослужба*“.⁷³ По завршувањето на официјалната црковна свеченост и литургија, Григора од бедемите на тврдината (денес Цареви Кули) го набљудувал, она што се случувало на празникот како и најразновидните игри на младите и на оние кои веќе не биле млади. Покај другото, тој зборува дека нивниот јазик е варварски, а нивните обичаи одговарале на луѓе што се служат со мотики.

Во самата граѓанска војна во Византија, помеѓу двајцата Андроници, која сè уште била во тек, зеле учество и србите, застанувајќи на страната на стариот Андроник II, со што му била испратена војска на помош, на чело со извесниот господар Хреља. Неговото учество не влјаела многу на конечниот исход од војната. Во 1327 година младиот Андроник III успеал да влезе во Солун и да завладее со градот.⁷⁴

Андроник III за кратко време успеал да освои поголема територија од Тракија и Македонија, но исто така некој градови од Македонија пристапиле доброволно на негова страна, меѓу кои биле: Воден, Костур и Охрид. Додека српските војски со дел од војската на стариот цар останале опколени во Сер,⁷⁵ немајќи излез десетици аристократи приврзаници на стариот цар побарале прибежиште на српскиот двор. Српскиот крал Стефан Дечански им понудил неколку можности, тие избрале да останат распоредени во градовите Прилеп, Просек и Струмица, имајќи предвид дека овие градови биле доста

⁷² ВИИНЈ VI..., 621.

⁷³ ВИИНЈ VI..., 624. Ирена Стефоска 2011, 177.

⁷⁴ Ирена Стефоска 2011, 178.

⁷⁵ ВИИНЈ VI, 328-329.

добро утврдени и таму можеле безбедно да го сочекат крајот од војната.⁷⁶

После сите овие успеси, младиот цар Андроник III се вратил во Солун, од каде се упатил со војска да ја освои Струмица, имајќи ги во предвид и претходните негови освојувања на Просек и Прилеп. Во март 1328 година, дошол пред ѕидините на Струмица, но поради нејзината добра утврденост и непристапност тој не успеал да ја освои. (*Затоа што не можеше да ја преземе со војна поради здравите ѕидови - βιάζεσθαι γάρ οὐκ ἦν πολέμῳ διὰ καρτερότητα τειχῶν*). Меѓу другото, сакал да го убеди населението на самиот град да му се предаде, но не успеал во таа намера. Граѓаните тврделе дека ќе го држат градот додека не заврши меѓусебната војна на царевите. Од Струмица, по неуспешниот обид за освојување на градот, тој се упатил во Мелник па за Солун, и истата година во месец мај успева да влезе во Константинопол, со што младиот Андроник ја презема целата власт во Византија.⁷⁷

На повидок била експанзија на српската држава, а имајќи го во предвид сето тоа Андроник III со бугарскиот цар Михаил III Шишман (1323-1330) склучиле сојуз за заеднички акции против Србија. Било договорено во летото, 1330 година, да преземат заедничка акција против Србија, Византија да нападне од југ, а додека Бугарија од исток. Стефан Дечански, крај Велбужд 1330 година, најпрво се судрил со бугарскиот цар Михаил и катастрофално го поразил.⁷⁸ Византискиот цар откако ја слушнал таа вест поставил гарнизони во неколку новоосвоени територии и се погрижил за одбраната на другите погранични градови помеѓу Србија и Византија, меѓу кој и Струмица како пограничен град. Императорот Андроник III во тој период, најверојатно престојувал во Струмица, по таа вест тој ги повлекол своите војски и се упатил кон Тракија.⁷⁹ По овие големи подвизи на Србија, се навестувала нејзината хегемонија на Балканот како првостепена сила.

Во 1331 година, во Србија дошло до внатрешни преврати. Кралот Стефан Дечански бил симнат од тронот од страна на својот син Стефан Душан (1331-1355), кој бил доста амбициозен и имал намери за ширење на српската држава на југ на сметка на византиската територија. По доаѓањето на власт на Стефан Душан, тој го насочил вниманието кон

⁷⁶ ВИН VI, 323-333; Ирена Стефоска 2011, 178; Йоан Кантакузин. Историја // Ioannes Cantacuzenus. Historia, ГИБИ, X, София 1980. 252.

⁷⁷ ВИН VI, 333-334. Ирена Стефоска 2011, 179; ГИБИ, X, София 1980, 253.

⁷⁸ ВИН VI, 207-213; Ирена Стефоска 2011, 180.

⁷⁹ Христо Матанов 2002, 305.

византиските владеења на југоисток, во 1332 година српските војски ја опустошиле источна и југоисточна Македонија до течението на р.Струма и ја задржал стратегиски важната тврдина Струмица и некој помали околни тврдини.⁸⁰ Српската инвазија била доста потпомогната од византискиот военоначалник со куанско потекло Сиргиан (*Συργιάννη*) кој застанал на нивна страна. Тој, меѓу другото, добро го познавал византискиот систем од тврдини во Македонија, како и дел од нивните управители.⁸¹ Несомнено, српските освојувања во голема мера се резултат на учеството на Сиргијан и поради тоа Андроник III сковал план за негово елиминирање. Овој план му бил доверен на Сфранцис Палеолог, кој во август 1334 година, откако воспоставил контакт со Сиргијан, истиот бил нападнал и смртно ранет во логорот на Душан.⁸² Пред освојувањето на Струмица од страна на Србите, градот бил во еден вид опсадна состојба, за тоа укажува и фактот дека имотите на српскиот војсководец Хреља (*Χρέλης*) се наоѓале во планините Беласица и Огражден, така што и Струмичкото поле било под негова контрола. Најверојатно, постоел еден коридор по долниот тек на р. Вардар кој го сврзувал градот со останатите византиски територии. Овој коридор, во 1330 година во времето на офанзивата на Андроник III бил уништен. Голема улога во овој освојувачки поход на Душан, веројатно имал и Хреља, кој доста помагал во освојувањето на градовите.⁸³

Во овие бурни години во почетокот на XIV век, можеме со сигурност да кажеме дека и Струмица одиграла важна улога како во граѓанската војна помеѓу Андрониците така и во српско-византиските војни. Струмица одиграла значајна улога во настаните кои ја одбележале првата половина на XIV век на Банланот, поради добрата утврденост, како и

⁸⁰ Никифор Григора, *Византийска историја*, ГИБИ Том XI, София: Институт за Историја, 1983, 161; Александра Атанасовски 2009, 46; Историја српског народа I..., 513; Христо Матанов, *Југозападните български земи през XIV век*, София 1986, 14. Според едно известие на византискиот историчар Никифор Григора опустушувањето на делови од источна и југоисточна Македонија се случиле во 1332 година. Други, пак, се на мислење дека тоа се случило подоцна, односно во 1334 година. Она што е особено важно е дека речиси без бој била освоена *тврдината Струмица, со некои гратчиња*.

⁸¹ Христо Матанов 2002, 355; Во подготовката за војната против Византија, на српскиот двор, како византиски пребег, тајно пристигнал и големиот доместик на западот, Сиргијан. Тој имал доста следбеници меѓу локалните владетели и магнати во Македонија и помеѓу албанските племиња кои дошле во Тесалија. Душан и благородниците со задоволство и почести го промиле овој еминентен Византиец. Набргу по тоа Сиргијан стапил во контакт со голем број негови пријатели кои контролирале византиски градови и тврдини во Македонија и Тракија ветувајќи им на сите земја, пари, титули и други привилегии доколу го поддржат: (Ирена Стефоска 2011, 185-186).

⁸² Ирена Стефоска 2011, 186.

⁸³ Николай Овчаров, *Историја археологија на Вардарска Македонија през XIV в.*, София 1996, 96; Ирена Стефоска 2011, 184.

контролата на значајните коридори кои поминувале покрај неа. Струмица ги поврзувала јужните со среднобалканските предели, клучна комуникација помеѓу средните теченија на реките Вардар и Струма. Во почетокот на XIV век Струмица, била дел од византиско-српската граница, формирајќи го лимесот кој водел од Кроја - Охрид - Прилеп - Просек - Струмица – Мелник.

Поширокиот систем на одбрана, покрај тврдината Струмица (Цареви Кули), го сочинувале и неколку тврдини и попатни набљудителни кули во соседството. Па така, покрај тврдината Цареви Кули во системот на одбраната во овој дел се наоѓала и тврдината Просек во Демир Капија на запад и Мелник на исток. Едната го бранела правецот кој водел долж долината на реката Вардар а другата долж долината на реката Струма. Помеѓу овие две значајни тврдини се наоѓала тврдината Цареви Кули, а измеѓу нив тврдините во Петрич и набљудителните кули во Коларово, Мокриево (Пирг кула) на исток и Валандово (Марково куле) на запад.⁸⁴

1.5. Струмица за време на српските и самостојните владетели (1332-1383) година

По оваа прва успешна офанзива на Стефан Душан на југ, византиско-српската граница во 1334 одина била спуштена јужно од Леш - Пилот - Охрид - Струмица - Мелник и излегувала на р.Струма. Мирот помеѓу Византија и Србија бил скучен близу Солун, 26 август 1334 година.⁸⁵ Неколку години по паѓањето на Струмица под српска власт, при крајот на триесеттите години на XIV век, оваа област ќе биде управувана од самостојниот феудалец протосевастот Хрељо, познат во српската епска поезија како „Реља Крилатица“. Во историските извори Хреља се посочува како прв предзнак за распаѓањето на Душановото кралство.

Хрељо првпат се споменува во 1328 година од Никифор Грегора и Јован Кантакузин, како војсководач на српската војска којашто требала да му помогне на Андроник II во борбата против внукот Андроник III. Тој управувал со одред од 12 тагми испратена од српскиот цар Стефан Дечански, но војската не презела воена акција.

⁸⁴ Зоран Рујак, *На патот на предците*, Струмица 2008, 18-19.

⁸⁵ Александар Атанасовски 2009 ,47; Градовите што ги освоил Сиргијан и биле вратени на Византија, а оние што ги освоил Душан останале под негова власт, меѓу кои Прилеп и Струмица: Ирена Стефоска, 2011, 187.

Настојувал да се зближи со Византија и учествувал на византиско - српскиот договор во Сер, во 1328 година. Додека бил во служба на кралот Стефан Душан, исто така учествувал и на состанокот во Радовиште (Радовиш) во 1336 година, помеѓу Андроник III и Душан.⁸⁶ Ова се дел од сознанијата што ги имаме за него пред да се одметне од српскиот крал.

Тој поседувал огромна територија околу Штип и на исток од градот, и ова се најверојатно неговите најстари поседи кои ги имал уште од времето на Стефан Дечански. Во почетокот на триесеттите години на XIV век, кон нив биле присоединети и области до Струмица. Во 1334-1335 година ја обновува црквата на Рилскиот манастир и со сопствени средства ја изградил кулата на која пишува дека до средината на триесеттите години сè уште ја признавал српската власт. Во духот на тогашната епоха, тој богато го дарувал светогорскиот манастир Хиландар со имоти од струмичкото поле, имал голема самостојност и слобода. Неговото владеење ги опфаќало градовите Штип, Струмица, Мелник и Стоб (на тремеѓието на Византија, Србија и Бугарија), на овие простори тој го изградил Рилскиот и манастирот Св. Архангел во Штип.⁸⁷

Економската самостојност на овој феудалец, му дозволувала да има сопствени воени сили, додека пограничната положба на неговата област со Византија и Бугарија, создавала поволни можности за неговата политичка самостојност. Потребни биле само соодветните услови за да можат тие да се претворат во реалност. Според Христо Матанов, во самиот крај на триесеттите години, Хреља, веројатно одушевен од успешните походи на Андроник III во Тесалија, Албанија, ги раскинал врските со српскиот крал и започнал самостојно да управува со престолнина во Струмица. Но, со сигурност се знае дека тој се одметнал од Душан пред 1341 година. Превртливата политика, постојаното менување на страните, му овозможувало подолг опстанок на историската сцена. Хреља ги раскинал своите врски со српскиот крал и почнал самостојно да управува со своето кнежевство со резиденција во Струмица, веројатно формално признавајќи ја врховната власт на Византија.

Во почетокот на 40-те години експлодирала граѓанска војна во империјата, и тогаш уште повеќе се зголемил угледот и значењето на феудалецот од Источна Македонија, бидејќи му овозможува да лавира меѓу ривалските групи. Во потрага по сојузници,

⁸⁶ Александар Атанасовски 2009, 105.

⁸⁷ Ibid., 102-104.

групата на Јован Кантакузин (1347-1354) и групата на Алекс Апокавк и Ана Савојска се свртуваат кон Хреља. Последниот сметал за профитабилно да се приклучи на Кантакузин. Во замена за тоа, го добил како награда градот Мелник и титулата „протосеваст“.⁸⁸

Во периодот на осамостојувањето Хреља располагал со 1000 војници, распоредени во три града. Овој податок го добиваме од Јован Кантакузин, кој споменува дека покрај тоа Хреља поседувал големо богатство и под своја команда имал голема војска.⁸⁹ Хреља имал постојана превртлива политика, а за тоа сведочи и кратката хроника на Кантакузин., во која бележи дека во летото 1342 година во Солун престојувал великиот дукс Алексиј Апокавка, најблизок соработник на Ана Савојска за да заедно со намесникот на градот, Теодор Синадин, ги припреми акциите против узурпаторот Јован Кантакузин. Тогаш во Солун се нашол и Хреља со намера да се придружи на страната на легитимната цариградска власт на малолетниот император Јован V Палеолог.⁹⁰ Хреља не успеал долго да се одржи на историската сцена, неговата судбина била решена уште во летото 1342 година на преговорите помеѓу Душан и Јован Кантакузин во Паун.⁹¹

Според Христо Матанов, кој смета дека бил убиен од луѓе на Стефан Душан, откако непосредно пред тоа се замонашил под името Харитон. Бил погребан во црквата што тој ја изградил на Рилскиот манастир. Најверојатно, Јован Кантакузин ја забележал и годината на смртта - 1342, 12 декември. Пред да се замонаши ја добил титулата „кесар“, најверојатно од Јован Кантакузин. По смртта на Хреља, Србија ги зазема неговите градови, што значи дека не ги предал на Душан.⁹² По преземањето на поседите на Хреља околу средниот тек на Стримон заедно со Струмица и Мелник, истата година, пролетта 1343 година, Стефан Душан токму во Струмица го примал Јован Кантакузин. Според Григора, логорот на Душан тогаш се наоѓал во краевите зад Струмица, додека Кантакузин пристигнал во градот доаѓајќи од исток. Во овој опис на Грегора, Струмица ја означува за првпат со терминот град (πόλις), најчесто во изворите била означувана со гратче или

⁸⁸ Христо Матанов 1986, 32.

⁸⁹ ГИБИ, X, 294-295; ВИНЈ, VI, 364-365.

⁹⁰ Александар Атанасовски 2009, 109.

⁹¹ ГИБИ, X, 325-326; Александар Атанасовски 2009, 110.

⁹² Христо Матанов 1986, 32-33; Александар Атанасовски 2009, 110-111.

тврдина.⁹³

Веројатно, тогаш во тој период настанала и Душановата повелба за манастирот Хиландар, во која се наведува дека имотите на властелинот Рудл се подаруваат на манастирот. Секако, овој Рудл, по покалуѓерувањето на Хреља чиј крупен феудалец и бил, управувал за кратко време со градот Струмица, сè до доаѓањето на Душан.⁹⁴ Што станало со него подоцна, не е познато, по овие превирања Струмица ќе продолжи да биде дел од српската власт сè до смртта на цар Душан во 1355 година.

Грамота на кралот Душан на Хиландар за прилогот на Рудл во Струмица од 28 март 1345 година (Хил.23). Во експозицијата кралот говори за заземањето на Струмица и за тамошниот властелин Рудл. Диспозицијата почнува со тоа дека властелчинот Рудл се подложува под манастирот Хиландар заедно со својата црква Одигитрија што ја изградил во селото Боруево и останатите имоти што му ги подарил кралот, како и со другите имоти во градот и во Банско и селиштето Робово што му ги подарил Хрељо. Имотите се даваат на доживотно користење, односно сето тоа да го држи Рудл до својата смрт, а по неговата смрт да биде црковно, односно хиландарско.⁹⁵

Во 40-тите години на XIV век, ценовските кораби, пренесувајќи стока од кримската ценовска колонија Кафа кон Европа, пренесле во Константинопол и Италија комбинација од три вида смртоносна чума, којашто секавично се распространила низ цела Европа. Во овој бран од 1347-1351 година, за само 3-4 години црната чума била фатална за една третина од целото население на европскиот континент. Византискиот император и историчар Јован Кантакузин ни остава податоци за ширењето на чумата низ Балканот.

⁹³ ВИИНЈ VI..., 244; Кантакузин одел сè до градот Струмица (*εις πόλιν τήν Στρουμιτζαν*), поминал по „Серскиот Пат“, кој од Серез преку Струмица, Радовиш и Штип одел за Скопје: (Ирена Стефоска, 2011, 185, 191).

⁹⁴ Ирена Стефоска 2011, 192.

⁹⁵ 6853 (=1345), месец март, 28 ден, индикт XI. Грамотата не се сложува со XI-от индикт, на кој му одговара 6851 (=1343) година. Ст. Новаковиќ смета дека грамотата е напишана 1343 година, бидејќи е во согласност со индиктото и настаните по заземањето на Струмица околу 1342 година, кога Хреља му се покорил на кралот Стефан Душан. Истата 1343 година ја прифаќа и С.Ќирковиќ (Хрељин поклон Хиландару, 109) наведувајќи дека во меѓувреме (1343) Хиландар ги добил од властелинот Рудл во Струмичкото Поле црквата Одигитрија и селото Робово, што му ги подарил Хрељо. Според Л.Славева и В.Мошин грамотата е издадена во 1345 година, согласно со претходното ветување од страна на кралот Душан дека ќе ги исполни желбите на Рудл, како надоместок за услугите што истиов му ги направил на кралот Душан при заземањето на Струмица од старана на Хреља. Индиктото XI е преземен од другите акти за Хрељините, имоти: тоа се Хил.15 и Хил.16, кои се напишани пред Хрељината смрт на 27 декември, XI индикт 1343 година по мартовскиот систем: Српски грамоти од Душаново време. Уред. (Лидија Славева, Мошин Владимир. Прилеп, Институт за истражување на старословенската Култура – Прилеп, 1988, 137-138).

Според него, чумата се распространила по сите брегови на: Понт, Тракија, Македонија, Грција и др.⁹⁶ Струмица, сепак, не останала имуна на оваа епидемија, имајќи ја во предвид нејзината непосредна близина и контакти со вториот по големина центар на Балканот, градот Солун, кој бил помеѓу првите на удар на црната чума.⁹⁷

По смртта на цар Стефан Душан во 1355 година, се засилил процесот на распаѓање на српското царство и до отцепување на поголем број феудалци кој претходно биле потчинети на српската круна. Наследникот Урош V (1355-1371) бил само бледа сенка на својот татко, немоќен да наметне целосна контрола на териториите кои ги наследил од својот татко. По смртта на цар Душан, неговата жена, царицата Елена се отцепила од централната власт и почнала самостојно да владее во градот Сер.

Во познатиот пасус за распадот на српското царство, Јован Кантакузин известува дека вдовицата на Стефан Душан и сестра на бугарскиот цар Иван-Александар - Елена, по 1355 година потчинила под нејзина власта многу земји и градови и не земала активно учество во борбата за српскиот престол помеѓу цар Урош и крал Симеон Урош. Други современи извори делумно потврдуваат, делумно ги демантираат овие информации. Царицата Елена се замонашила веднаш по смртта на Стефан Душан и од причини кои не се целосно јасни, се повлекува во Сер.⁹⁸ Околу 1360-1361 година Серската држава целосно се отцепува од Србија, а во внатрешното уредување ги следи византиските институции - по примерот на Константинопол бил воведен и сенат.⁹⁹

Поголем дел од Македонија во втората половина на 50-те години сè уште била под српска власт на царот Урош, меѓу кој најверојатно и градот Струмица. Во 60-те години на XIV век по сè изгледа дека реалната власт во тие земји ја имал Димитрија Волкашин, која постепено преминувала во негови раце. Волкашин во 1365 година од страна на цар Урош бил прогласен за совладетел и му била доделена титулата крал, а веќе во наредната 1366 тој се одделува од централната власт и продолжува самостојно да владее. Најверојатно, Струмица подоцна станала дел од Серската држава на Елена, знаејќи со сигурност дека била дел од северната граница на Серската држава за време на наследникот на Елена, деспотот Јован Углеша.

⁹⁶ Христо Матанов 2002. 340, 344.

⁹⁷ Душко Цветанов 2014, 141.

⁹⁸ Христо Матанов 1986, 63.

⁹⁹ Александар Атанасовски 2009, 150-154.

Серската држава на царицата Елена ќе опстојува на историската сцена сè до 1365 година, кога самата ќе биде отстранета од кралот Волкашин и деспотот Јован Угleshа, кој во есента 1365 година се издига како владетел.¹⁰⁰ Првите директни податоци за присуство на Деспот Јован Угleshа во пределите на Југоисточна Македонија е во неговата „простагма“ од октомври 1358 година. Во крајот на 50-те и почетокот на 60-те години бил намесник во областа Прунеа, на југ од планината Пангеј (Кушница). Тој бил зет на драмскиот кефалија кесарот Војхна (*Βοϊχνας ὁ Καίσαρ*).¹⁰¹ Границите на територијата, која од есента 1365 година потпаѓа под власта на новиот серски владетел деспот Јован Угleshа, можат релативно прецизно да се одредат. Северната граница може со сигурност да се повлече по линијата Струмица - Мелник, но, најверојатно деспот Угleshа владее и на север по течението на реката Струма и на северозапад по течението на реката Струмица. На североисток владенијата му се потпирале до границите на бугарската држава, а на северозапад до земјите на севастократорот Владко Паскач.¹⁰²

Првата половина на XIV век била исполнета со постојани судири помеѓу Бугарија, Србија и Византија. Во тие судири, но најмногу во граѓанските војни во Византија биле користени помошни одреди од Мала Азија, пред сè Турци-Османлии. Во 1352 година Турците ја заземаат тврдината Цимпе на Галиополскиот Полуостров и на тој начин создаваат мост за европскиот континент, од каде во иднина ќе ги преземат пљачкашките походи кон Македонија и Тракија. Во 1365 година, во Одрин била пренесана и престолнината на османлиските султани.¹⁰³ Деспотството на Јован Угleshа, речиси граничело со турските поседи и било честа мета на нивните упади. Воочувајќи ја големата опасност од Турците, браќата Волкашин и Угleshа преземаат поход против нив. Главната битка се одиграла на реката Марица близу до селото Черномен (денес Орменио во Грција)

¹⁰⁰ Ѓорѓи Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 84.

¹⁰¹ Освен имотите во Драма, кесарот Војхна имал поседи во Струмичката област, тоа се потврдува со дарувањата кои ги извршил за манастирот Св. Архангел во с.Габрово, а кои биле потврдени во мај 1369 година од деспотот Угleshа. Одовде можеме да заклучиме дека кесарот Војхна имал свои поседи во Струмичко кои биле наследени од неговиот зет деспот Угleshа, кој станал економски најсилниот феудалец во југоисточна Македонија: (Христо Матанов 1986, 75-76, 159); Првите податоци за кесарот Војхна ги наоѓаме во Душановите повелби за Хиландар, во 1348 година, каде се споменува како братучет на царот. Во тестаментите на Харитон, игумен на манастирот Кутлумуш во 1370 година, како зет на Војхна се споменува Јован Угleshа. Се претпоставува дека Војхна бил намесник во Драма уште за време на Душан и дека припаѓал на групата велможди со висок чин, кои после 1348 година биле поставени да управуваат со поединечни области во српското царство: (ВИИНЈ, VI, 565).

¹⁰² Христо Матанов 1986, 85.

¹⁰³ Александар Атанасовски 2009, 185-189.

на 26 септември 1371 година, помеѓу отоманската војска предводена од Лала Шахин Паша и војската на Волкашин Мрњавчевиќ и неговиот брат деспотот Јован Углеша. Во оваа битка Турците ќе издвојуваат голема победа, а двајцата браќа ќе бидат убиени на самото бојно поле.

По Маричката битка и конечниот колапс на владението на Углеша, Мануел Палеолог, тогашниот управител на Солун (од 1369 година) и син на императорот Јован V Палеолог (1341-1391) го зазел градот Сер, на 10 ноември 1371 година, престолнината на Углеша.¹⁰⁴ Кога точно била освоена Струмица од Мануил II Палеолог немаме прецизни податоци, т.е. дали тоа се случило во тој негов прв налет или нешто подоцна

Овие нови раздвижувања и промени на нови владетели придонело да се појави и кнежевството на феудалниот род Драгаши (Дејанови), во источна и североисточна Македонија, тие се појавуваат во почетокот на 70-тите години на XIV век. Во изворите од периодот 1355-1371 година нема ниту еден сигурен извештај дека таа држава постоела самостојно пред битката кај Черномен.¹⁰⁵ Дури по смртта на деспот Углеша и кралот Волкашин доаѓат на историската сцена синовите на деспот Дејан, Јован и Константин Драгаш. Черноменската битка, воедно, претставува и пресвртница во нивното издигнување во рангот на едни од најмоќните владетелски куќи кон крајот на XIV век на Балканот, период во кој тие успеале да формираат голема феудална држава достојна за почит. Кнежевството на Јован и Константин Драгаш заземало земји, каде што теоретски, власт по септември 1371 година би требало да има кралот Марко. По овие збиднувања на Балканот за кратко време тие, најверојатно почнале да владеат самостојно и да ги прошируваат своите територии на сметка на своите соседи.

Кога Струмица паѓа под нивна власт, не може точно да се определи, но еден податок може да придонесе во тој поглед. Во јуни 1374 година византискиот аристократ Константин Ласкарис, со согласност на своите браќа донирал на манастирот Пантелејмон наследна сопственост - селото Брезница (денес не постои), кое се наоѓало на околу 10-15 километри североисточно од Струмица. Константин Ласкарис и неговите браќа-потписници на оваа грамота, како „слуги“ на византискиот император, со други зборови,

¹⁰⁴ Александар Атанасовски 2009,190-191.

¹⁰⁵ Јован и Константин биле синови на деспот Дејан, кој во име на централната власт на Волкашин најпрвин управувал со жупите Жеглиново и Прешево: (Миодраг Рајичиќ, „Севастократор Дејан“, *Историски гласник*, 3-4 1953, 11-28; Александар Атанасовски 2009, 205-206).

во јуни 1374 година земјите на североисток од Струмица, кои подоцна Драгашите ги подариле на „Пантелејмон“, сè уште не биле во нивна сопственост. Инаку е невозможно да се објасни како Константин Ласкарис ќе можел да донира имот на тие територии, без да бара согласност од двајцата браќа. Првиот документ во кој деспот Јован и Константин Драгаш се споменуваат заедно, треба да се однесе по јуни 1374 година, во исто време тој одразува веќе една нова реалност: формирање на нивното кнежевство и пристапувањето на земјиштето околу Струмица, на југ од градот и истоимената река.¹⁰⁶

Првата грамота на браќата Драгаш за манастирот „Пантелејмон“ покажува дека меѓу летото 1374 и 1375-1376 година тие биле веќе господари на Струмичко и на земјиштето на север, северозапад и исток од градот Струмица.¹⁰⁷ Всушност, пределот околу Струмица се вклучува во нивно владеење, откако за многу кратко време (од крајот на 1371 до летото на 1374 година) таа била под византиската власт.

Релативно полесно за објаснување се политичките околности во кои Драгашите ги приклучуваат дел од византиските територии околу Струмица. За времето од 1371 до 1374 година Византија очигледно не успева да ја зајакне својата власт таму. Кога есента 1376 година, на византискиот престол доаѓа преку узурпација Андроник IV Палеолог (1376-1379) и апанажот на Мануел Палеолог бил уништен, за Драгаши веќе не претставува никаква тешкотија да се зајакнат цврсто во Струмичко и на југ и исток од областа.¹⁰⁸

Според некој претпоставки се смета дела престолнина на Дејанови можно е да бил градот Струмица, а не како што се смета Велбушт денешен Кустендил, бидејќи поголем број од грамотите што ги издаваат Дејановиќите, како и судските решенија за споровите помеѓу светогорските манастири Хиландар и Пантелејмон се донесувани во градот

¹⁰⁶ Христо Матанов 1986, 118.

¹⁰⁷ Интересен е сепак следниов факт: донации со грамотата села се поделени на два дела. Дел од нив се на исток од градот Струмица и на југ од истоимената река и се донирани во име на двајцата браќа. Друг дел се наоѓа на исток до Петрич и во Тиквешко, долж реката на реката Црна. Тие се донирани само од името на Константин Драгаш. Тоа, на еден начин говори за постоењето на некој територијален дуализм. Впрочем, судската одлука од 1375-1376 година и некои блиски во тоа време грамоти го потврдуваат овој заклучок. Судската одлука од Струмица го разгледува прашањето за спорот помеѓу светогорските манастири „Хиландар“ и „Пантелејмон“ за имотите во Струмичко. Двата манастирот се обратиле за помош на „благочестивиот наш господар Константин“, кој наредил на епископите Данаил и Григориј, и на струмичкиот кефалија Дабижив Станко да извршат истрага на место. Со други зборови, во Струмица и Струмичко вистински владетел бил Константин Драгаш. За деспот Јован Драгаш се споменува само на крајот на документот, при што се создава впечаток дека тој ја извршувал во Струмичко врховната, но не и практична власт: (Христо Матанов 1986, 118-119).

¹⁰⁸ Христо Матанов 1986, 120.

Струмица. Оттука, можно е Струмица во најмал случај да бил главен административен град, иако во суштина бил еден од неколкуте.

Дури на крајот на 70-тите години од грамотите на Константин Драгаш, станува јасно дека Велбужд бил во рамките на неговото кнежевство. Но, ако се свртиме кон грамотите на Драгаши од средината на 70-тите години до 1393 година, ќе видиме дека ниту една од нив не била издадена во Велбужд. Поголем дел од нив биле издадени во Струмица (три изданија), други во Штип и Кочани. Тоа наведува на мислата дека ако Драгаши воопшто имале точно утврдена резиденција, таа не била во Велбужд, а на друго место, најверојатно во Струмица. Поврзувањето на Велбужд со кнежевството на Драгаши може да се објасни со фактот дека, дури по 1393 година, односно за околу две години, градот станал главен град на Константин Драгаш и тоа е поврзано со просторно проширување на североисток или се должи на некоја административна реконструкција, спроведена во периодот на османлиската власт, при што Велбужд станува административен центар на Ќустендилскиот санџак.¹⁰⁹ Во пракса, неговиот максимален волумен е посведочен од границите на Ќустендилскиот санџак, формиран врз неговата територија, по 1395 година. Тој ги вклучувал вилаетите: Врање, Тиквеш, Штип, Петрич, Кратово, Малешевијата, Нагоричино, Ќустендил, Славиште, Куманово, Горно Краиште, Пијанец, Кочани, Дупница, Сириштник, Радомир, Струмица, Конче.

Струмица била освоена во првата етапа од инвазијата на Османлиите во Македонија, тоа се случило по паѓањето на Сер на 19 септември 1383 година, кога поголем дел од југоисточна Македонија се нашла под султанска власт.¹¹⁰ Во 1386 година, султанот Мурат I (1362-1389) лично се ангажирал на Балканот, и тогаш нему му се потчинил Константин Драгаш.

Покрај големите османлиски освојувања на Балканот, во последните децении на XIV век, државата на Константин Драгаш продолжила да постои под вазални услови на султанот, сè до битката кај Ровин, во 1395 година, каде самиот Константин го губи животот заедно со крал Марко.

¹⁰⁹ Христо Матанов 1986, 126.

¹¹⁰ Александар Атанасовски 2009, 225-227.

1.6. Падот на Струмица под османска власт (1382/3) година

По освојувањето на Струмица од страна на Османлиите, положбата и значењето на градот значајно се менува. Струмица останала длабоко во територијата на османското царство и ја изгубила претходната примарна функција, т.е. нејзиното одбранбено значење. Но, сепак, тука треба да се има во предвид нејзината улога како пограничен град, како и центар - главно седиште на феудалните владетели: Хрс, Добромир Стрез, Хреља а можеби и Константин Драгаш.

По османските освојувања на ове краеве, тие воведуваат свој сопствен административно - територијален систем, а со тоа и феудалниот тимаро - спахиски систем. Сите дотогашни феудални институции се видоизменуваат или се надоврзуваат на новата феудализација. Најверојатно, некои привилегии на дотогашните феудални господари се задржуваат, и тоа особено на оние кои стапиле во вазални односи.

Сепак, и по доаѓањето на Турците на овие простори, во првите векови од нивното владеење се задржале старите доцносредновековни традиции и продорот на западноевропските придобивки.¹¹¹ Ситното христијанско благородништво го чувало и негувало своето благородничко достоинство и старите, наследни обележја, семејните или личните хералдички ознаки и амблеми, начинот на облекување и сл. Потврда за тоа може да се посочат и движните наоди од некрополата Водоча (Струмичко), на специфичните форми на *витешките* прстени, во духот на западноевропските традиции, прстени-печатници со натписи и хералдички ознаки.¹¹²

Во раните османски регистри се зачувани именувањата на нахијата „Богдан“ и нахијата „Оливер“ во Јужна Македонија. Нахијата „Богдан“ опфаќала значаен број села меѓу Солун и Сер, околу Лагадинското, Бешиското и Мавровското Езеро, на исток до устието на Струма, на северозапад до Кукуш, до источните падини на Круша Планина и до Орфанскиот Залив на југоисток. Нахијата „Оливер“ била распространета на северозапад од нахијата „Богдан“ и се протирала во земјите по поречието на р. Вардар, меѓу планините Пајак, Кожув и Нице. Хипотезата дека двата османски вилаети изникнале врз

¹¹¹ Душко Цветанов, „Еден раритетен наод од некрополата Водоча (с.Водоча – Струмичко)“, *Patrimonium*, Скопје 2015, 345.

¹¹² Елица Манева, *Некропола Водоча*, во *Inventaria Archaeologica Personarum I*, Скопје 2012.11; Елица Манева, *Древниот накит од Македонија – Некропола Водоча – (XIV-почеток на XIX век)*, Скопје 2007. 29-33, кат.бр. 40,41,45,46,47,48,50,51.

владенијата на феудалците Богдан и брат му Јован Оливер, е доста примамлива, но според Христо Матанов таа не наоѓа поткрепа во изворите.¹¹³ Во северна Грција постои река со името Богданица која се влива во Лагадинското Езеро и Богданска Планина, имињата на овие топоними потсетуваат на феудалот Богдан.

Во јужна и југоисточна Македонија, османската административно - територијална поделба ги сочувала имињата на неколку вилаети, кои спаѓале во санџак Паша, чие настанување исто може да се поврзи со постоењето на полунезависните христијански кнежевства во епохата на османската пенетрација. Тоа се вилаетите: „Селата на госпоѓа Деспина“, „Богдан“, „Оливер“ (или „Оливера“) и „Волкашин“ (или „Волкаши и Димо Војвода“). Просторот помеѓу Солунскиот Залив и Шар Планина и нешто пошироко, не бил управуван од еднообразна, турска државна управа, но бил прошарен со големи и мали полуавтономни области. Југоисточно од Охрид се: „Димо војвода“ и „Волкашин“, околу Меглен нахија „Оливер“, а во планинскиот крај помеѓу Солун и Сер се установил Богдан. Имал истакната улога во политичките случувања на почетокот на XV век. Вилаетот „Селата на госпоѓа Деспина“ се наоѓале по долното течение на реката Струма. Изникнувањето на овој вилает може да се поврзе со управувањето на Мара Бранкович, ќерка на српскиот деспот Ѓураѓ Бранковиќ, која како вдовица на султанот Мурат II (1421-1451 година) поседувала богати имоти во Серско и западните делови на Халкидики. Изворите посочуваат дека Мара Бранкович практично била полунезависна владетелка во тие области со центар во с.Ежово, во втората половина на XV век.¹¹⁴

Овие историски податоци, несомнено укажуваат дека во првите неколку децении по освојувањето на овие краеве од страна на Османлиите, дел од христијанското благородништво ги зачувало своите права, во некаков вазален однос спрема новите владетели, ги задржале своите поседи и делумна власт.

¹¹³ Христо Матанов 1986, 68, 148.

¹¹⁴ Ibid., 147-148.

Втора глава

СРЕДНОВЕКОВНИТЕ ПАТНИ КОМУНИКАЦИИ ПОМЕЃУ СРЕДНИТЕ ТЕЧЕНИЈА НА РЕКИТЕ ВАРДАР И СТРУМА

2.1. Основни обележја на средновековната патна мрежа во југоисточниот регион на Република Македонија и нејзиното значање

Поволната геостратешка положба на комплексно утврдениот средновековен град Струмица, како и значајните патишта коишто минувале низ него, биле главните причини тој да прерасне во најзначаен цивилен и црковен центар помеѓу средните теченија на реките Вардар и Струма. Низ Струмица минувале значајни патни артерии, кои меѓу другото овозможувале голем и неодминлив брз развој. Градот се наоѓал на релативна оддалеченост од главните средновековни центри – престолнини на тогашните држави кои егзистирале на Балканот: Византија, Бугарија и Србија. Наоѓајќи се на речиси еднакво растојание од Константинопол, Трново и Рас, Струмица во средниот век ја имала позицијата на нивна периферија. Развојот на средновековна Струмица се должел на непосредната близина до вториот по големина и значање центар на Балканот, градот Солун, од каде што воедно го црпела секое ново искуство, нов напредок, секоја нова промена која директно влијаела и на самиот развој на градот.¹¹⁵

Средновековна Струмица не случајно претставува неоткинлив дел, една алка од севкупната балканска традиција и култура, неодминлива попатна станица на дел од најмоќните императори, цареви, трговци, патеписци, случајни минувачи, како и добро засолниште за одметнатите властодршци, кои поминале пократок или подолг период овде. Логично е што тие ја спомнуваат Струмица, даваат информации за тврдините, патиштата, за луѓето, обичаите, навиките, информации коишто ни овозможуваат да се обидеме да направиме една своевидна реконструкција на животот во средниот век. Комуникациите отсекогаш, несомнено, претставуваат главниот двигател на прогресот на еден регион.

¹¹⁵ Душко Цветанов, „Средновековната патна мрежа во Струмичко (XI-XIV век)“, *Зборник на трудови*, Струмица: НУ Завод и Музеј Струмица, 2014, 141.

Близината до главните центри, лесната и брза достапност, квалитетната изградба, организираната безбедност се само дел од атрибутите кои ги поседувале најзначајните патишта.

Податоци за патните мрежи кои поминувале низ струмичкиот крај добиваме од византиските, српските, бугарските, а подоцна и од турските извори. Според податоците од средновековните српски повелби, изгледа дека постоеле две категории на патишта: „цести“ и „патишта“. Под „цести“ се подразбирал главниот пат, односно пат кој припаѓал на главната патна мрежа, а под „пат“ оној кој имал локално значање. Во истите тие повелби го среќаваме и називот „друм“ кој доаѓа од грчкиот збор (dromos). Во Повелбата на крал Стефан Урош II Милутин (1302-1309), друм се спомнува заедно со името на Зубово кое најверојатно се однесува на с.Зубово, а денес постои во долината на р.Струмица. Кога станува збор за главниот пат, тој се одбележувал со називот „велики“ или „вели“. Во голем дел средновековните комуникации ги користеле трасите на старите римски патишта, тие главно биле „велики патишта“ или „велики цести“. Остатоците на тие патишта (римски) во средниот век, од страна на Бугарите и Србите, биле нарекувани „via regis“ (царски пат).¹¹⁶

Начинот на градење на самите патишта доста зависел од конфигурацијата на теренот, како и од самата земја. На места каде патот поминувал низ хумус, основата на телото на патот била изградена од крупен камен кој најчесто бил зариван во земјата. Преку овој камен бил ставан кршен камен и, најпосле, слој земја поради поврзување на слоевите. Во ридските краеве се ставало калдрма, меѓутоа поради атмосферските води на многу места земјата била толку разводнета, што крупните камења стрчеле, одвоени едни од други, така што патот станувал тешко прооден или неупотреблив. Овој начин на градење на патиштата познат под името „макадам“, го применувале Римјаните, а преку нив се раширил и кај другите народи. За разлика од римските патишта, коишто во поголем број случаи се градени од крупен камен, кај средновековните патишта во повеќето случаи

¹¹⁶ Димензиите на патиштата варираше така, на пример, големите цести требало да бидат широки од 5 до 6 чекори (passi), т.е. 3,5 и 4,2 метри. Според друг акт од 1358 година, Републиката (Венеција) наредува патиштата коишто одат од југ на север, да бидат широки 3 чекори, т.е. 2.10 метри, а оние коишто одат за виноградието, по 2 чекори (1.40 метри). Веројатно големите цести биле со ширина од 6 чекори, секако во рамничарските предели каде што имало услови за тоа, но не и во планинските предели. Според одредбата на Василикама, во Византија било пропишано големите цести да бидат со ширина од околу 2,70 метри. Ширината на друмот е обележана со крупни камења: (Гавро Шкриванич, Путеви у средњовековној Србији, Београд 1974, 16-23).

страничните камења се покрупни од останатите. На некои места телото на патот е изградено од густо набиени, мали јајцевидни камења, без земјен слој меѓу нив. Тој начин на изградба е користен кај Османлиите и тоа кај патиштата за кратки растојанија, односно за фреквентните патишта и улици.¹¹⁷

Совладувањето на возвишенијата на планинските предели се постигнувало со серпентински патишта, а пак средновековните мостови биле сводести, со еден или повеќе сводови. Камените столбови на мостовите имале широка основа, која при нормални водостои се наоѓала под вода.

На позиции каде немало мостови за премин преку поголеми водени површини, транспортот се вршел со помош на сплавови. Така местото каде се преминувала реката во средниот век се нарекува „брод“. Таму господарот кој управувал со самиот регион земал бродарина за пренесување на луѓе и роба преку реката. Тоа е причината зошто бродовите биле предмет на посебни интереси на донаторот и примателот во повелбите.¹¹⁸ Населението кое живеело покрај овие места традиционално се занимавало со сплаварство.

Ова занимање го привлечло вниманието на австрискиот конзул Хан, кој поминал низ с.Градец во 1865 година. Во Хановиот патопис се споменува дека с. Градец се занимава со сплаварска работа уште од многу одамна. Градечките сплавови се состоеле од лежишта кои се направени од дебели дабови греди, а прицврстени една врз друга со врбови прачки.¹¹⁹ Такви премини низ реката Вардар имало на повеќе позиции по нејзиното течение.

Според турските пописни дефтери од XVI век дознаваме дека на две позиции од Демир Капија до денешната македонско - грчка граница, се наплаќало бродарина за пренесување на луѓе и стока преку реката Вардар. Бродарина освен кај селото Градец се наплаќало и во синорот на селото Милетково.¹²⁰ Најверојатно, такви позиции, по течението на реката Вардар, во средниот век ги имало повеќе. .

¹¹⁷ Гавро Шкриванич 1974, 20.

¹¹⁸ Лексикон српског средњег века, прир. С. Ђирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999, 74.

¹¹⁹ Секоја греда во обемот има 4 палци, а во должина дванаесет педи. Кога водата е голема, ставаат четири или пет вакви рамки една врз друга. Кога пловат низ вода, по правило, треба да врзат шест вакви купишта едно за друго во целина и тогаш поворката е долга 30, а широка 20 стапки. Кога ќе слезат во море, овие сплавови се собираат во уште поголеми купишта и тогаш по шестмина и повеќе луѓе со чакли ги туркаат покрај брегот, сè до Солун. Таму дабовите греди се продаваат: (Александар Стојановски, *Дервенциството во Македонија*, Скопје: ИНИ, 1974, 178-179).

¹²⁰ Турски документи, том V книга III, 1982, 342.

Главните преносни средства во планинските и рамничарските предели биле: коњот, магарето, камилата, биволот и волот, а на цестите и големите патишта се користеле големите и малите коли. За употребата на камилите како преносно средство спомнува и Јован Цвијик, кој вели дека уште во 1901 година помеѓу Солун – Дојран – Петрич – Струмица се пренесувало стока.¹²¹ Во колективната меморија на старите струмичани до ден-денешен се зборува за фамилијата „Камиларци“ која пренесувала стока од Солун со помош на камили.

Трговските дружини најчесто биле организирани во каравани. Под караван подразбираме организирана поворка на трговци кои заеднички поминуваат пат низ дивите и далечни краеве. Изразот „караван“ доаѓа од персискиот збор *karawan-saruana-sarauanus*, или тур. *kervan*, кој во нашите краеве се одомаќинил во XIV век во старословенскиот облик „караван“.¹²²

Колку траело едно патување на некоја извесна релација е тешко да се утврди, тоа не зависело само од должината на патот, туку и од многу други услови. Сепак, постои разлика дали се патува преку рамничарски, ридски или тешко прооден планински терен, дали се оди пеш, се јава или пак се патува со запрежна кола, како и од годишното време, атмосферските прилики, сигурноста, познавањето на патот итн.

Од турската архивна граѓа може да се искористат доста важни податоци, од пописните дефтери (од XV век и од XVI век). Тоа се податоци кои се однесуваат на „дервенциските села“, т.е. села чие население било задолжено за одржување и чување на патиштата на одредени релации, односно на значајните делници на патот. Обично дервенциските села биле распоредувани крај патиштата (нивното лоцирање ја дава приближната траса на патот). Колку е поголем бројот на дервенциските села толку поточно може да се уреди трасата на движење на старите патишта. Има случаи кога во рударски и други важни предели не се евидентирани селани како овластени дервенции, наместо нив се спомнуват војници-мартолози и војници со овластување, дервенции. Имињата „дербенд“ или „дервен“ често се среќаваат во топонимијата и тоа на места каде што Османлиите поставувале дервенциски села, односно онаму каде што проаѓал патот (пр. Дервенска Река, помеѓу Валандово и Струмица).

¹²¹ Гавро Шкриванич 1974, 32.

¹²² Ibid., 26.

Во 1519 година како дервенциски села во пописниот дефтер во Струмичко и блискиот регион се регистрирани следниве села: Костурино, Липовиќ, Фурка, Превалец, Тонотарци, додека во 1592 година како такви се регистрирани селата: Тонотарци, Превалец и Ново Село. Поранешните дервенциски села биле вклучени во новоформираните нахии, Костурино и Фурка во Бојмија, а с.Липовиќ во нахијата Конче (Ка.5). Населението во сите дервенциски села било чисто христијанско со исклучок на с.Тонотарци, каде што во 1572 година е регистриран еден муслиман.¹²³ За вршење на дервенциската служба, жителите на одделни населби што се наоѓале најчесто во близина на некои клисури, тешко преодни и опасни места, добивале султански документ, наречен „берат,“ и во него се давало образложение зошто населението на селото се ополномоштува за вршење на дервенциската служба и во што се состои истата. Исто така, во тој документ се наведувале и другите бенефиции кои ги добивале дервенциите, како и државните и другите обврски од кои се ослободувале. Должностите и обврските на дервенциите биле мошне тешки и одговорни. Тие морале деноноќно и под оружје да ги чуваат дервените, мостовите и другите месности на патиштата каде минувале трговци, пазарци, разни службени лица, собирачи на државни даноци и други. На еден начин, тие се грижеле за нивната безбедност додека овие поминувале низ реонот кој бил во надлеженост на дервенциите. Доколку минувачите биле нападнати од разбојници и арамии во чуваната месност, дервенциите биле должни да им ја надоместат направената штета.¹²⁴

Паралелно со турските освојувања се случува исселување на локалното население и населувањето на номадски племиња од Мала Азија. Ова обмислена колонизација имала цел - вклучување на локалното население во системот на државната служба. Најважните воени редови на христијаните во турската служба биле војнуци (турски: *voynuk*), дербенции (персискиот: *der-bend*) и мартолози (грчки: *αρματολός*). Војнуците најмногу се занимавале со коњушарски служби, а мартолозите биле специјален воен ред во Отоманската Империја, составени од христијани коишто од XV до XVIII век биле задолжени да вршат воена служба во замена за привилегиран статус.¹²⁵ Во еден запис на

¹²³ Методија Соколовски, „Струмичката нахија во 14 век - дервенциството во Струмичката нахија“, *Акта Велјуса* - ООЗТ Филозофски факултет, Скопје 1984, 181-182.

¹²⁴ Методија Соколовски 1984, 181 – 182

¹²⁵ Мартолозите во пограничните области на Отоманската Империја биле одговорни за одржување на тврдините и за вршење на упади на територијата на непријателот. Од средината на XVI век биле користени повеќе во внатрешноста на Отоманската Империја, како еден вид на полициска служба за одржување на

Евлија Челебија од 1670 година, кога ја посетил Струмица, се спомнува дека Струмичката тврдина, бидејќи се наоѓала длабоко во внатрешноста на Турција, била скоро потполно напуштена и започнала одамна да се руши. Во неа седеле само неколкумина христијански платеници, војници-мартолози. Освен мартолозите на тврдината немало никакви други војници, ниту пак командант.¹²⁶

Во еден ферман, издаден на 29 јули 1639 година, се гледа дека мартолозите назначени за чување на дервените, мостовите и опасните места во околините: Јанина, Лариса, Серфице, Гревена, Ениџе Вардар, Дојран, Струмица, Битола, Прилеп и Велес, вршеле безброј своеволија и притисок врз трговците и другите патници, поради што се наредувало нивно сменување.¹²⁷

За заштита на патиштата, првенствено во долините и клисурите, биле подигани големи и мали тврдини кои имале за задача да го штитат патот, како и да ги затворат сообраќајните правци. На тој начин, обично биле затворани и штитени главните патишта, т.е. оние патишта по кои се одвивал колскиот сообраќај, како и сообраќајот на самари и товарна стока. Преку високите планински траси низ кои одела караванската трговија, во случаи кога караванот поминувал низ теснеци, караваните натоварени со стока можеле да го менуваат правецот и по потреба да скршнат преку бесплатно земјиште, што не било случај за колите. Колскиот сообраќај главно се одвивал по рамниците, како и по благоридестите предели.

Римските патишта, преку кои во поголем број случаи се одвивал колски сообраќај, првенствено поминувале по речните долини за разлика од многу средновековни патишта, кои поради безбедност поминувале низ планинските гребени. Според Јован Цвијик, средновековните патишта преку кои поминувале каравани со коњи односно товарна стока, ги обиколувале длабоките клисури и мочуришните долини, а се држеле странично, покрај планинските гребени, наспроти римските патишта, кои не ги избегнувале клисурите и долините дна.¹²⁸

внатрешниот ред и мир. Со кризите кои настанале во царството во текот на XVII и XVIII век мартолозите станале непотребна институција, султанот во 1721 година го поништил овој ред, сепак и покрај ова во XIX век во некои делови на Балканот се спомнуваат: (Милан Васић, Мартолози у југословенским земљама под турском влашћу, Сарајево 1967).

¹²⁶ Стоев Ѓорѓи, Мануел Пандевски 1969, 116.

¹²⁷ Александар Стојановски 1974, 121.

¹²⁸ Гавро Шкриванић 1974, 9.

Пронаоѓањето на старите тврдини, антички или средновековни, може доста да послужи за одредување на правците по кои поминувал патот. Средишната географска положба на Балканот придонесувала струмичкиот крај во текот на цела низа векови да претставува важен крстопат. Струмица претставувала голем јазол од трговски и воено - стратегиски патишта, на овој крстопат бил изграден цел систем од тврдини кои, на некој начин, го гарантирале безбедниот премин низ Струмичкиот регион, како и негова одбрана од туѓи упади.

Од друга страна, централната положба на струмичкиот крај на Балканскиот Полуостров, условувала Струмица да биде скоро подеднакво оддалечена од државните центри на средновековните држави Византија, Бугарија и Србија. Тоа се одразило и врз нејзината политичка историја. Во таа смисла се забележуваат две појави: струмичкиот крај, бидејќи најчесто бил периферна област во составот на споменатите три балкански држави, често ги менувал политичките господари и поради тоа бил изложен на политичка нестабилност многу повеќе отколку другите околни региони. Другата појава се состои во тоа што овие чести политички промени, од своја страна давале можност да дојдат до израз и стремежите на некои локални феудалци за државно-политичка независност и самостојност.¹²⁹ Затоа токму во оваа област биле создадени полунезависните феудални кнежевства на Хрс, Добромир Стрез и Хрелја.

Струмица како значаен патен јазол имала и три основни излези, на југ преку Валандово – Дојран – Кукуш за Солун; на север преку Конче (подоцна Радовиш) и Штип за Скопје (односно преку Вардарско-моравската долина); и на исток по р.Струмица – Петрич – Мелник за Сер и Константинопол (Ка.3). Покрај овие значајни патишна, низ дел од југоисточниот регион на Република Македонија поминува и Вардарската магистрала. Секако овде треба да се споменат и не толку фреквентните, но сепак битни комуникации, тоа се патишта кои минуваат низ ридско-планинските превои. Патот преку планината Огражден ја поврзува Струмица со Малешевијата, премините преку планината Плачковица кои го поврзувале Радовиш со Кочани и Малешевијата и неколкуте комуникации преку Конечка Планина кои излегуваат на Вардарската магистрала.

¹²⁹ Стоев Ѓорѓи, Мануел Пандевски 1969, 22-23.

2.2. Патна комуникација Струмица - Сер - Константинопол

Значањето на оваа патна комуникација, несомнено, можеме да ја потврдиме и со настаните на Балканот од почетокот на XI век, кои го одбележиле овој период. Од почетокот на XI век, императорот Василиј II (976-1025) презел голема офанзива против Самуил кој, пак, обрнал специјално внимание на одбраната на градот Струмица и неговата област. Покрај утврдувањето на градот Струмица и околните тврдини, изградил прегради по патиштата, распоредувајќи, исто така, на овој терен и големи воени сили. Причината поради која Самуил и давал големо значање на одбраната на овој крај е во тесна врска со фактот што Василиј, од кај р.Струма, по обичај, „секоја година“ навлегувал во Централна Македонија по „Царскиот пат,“ кој водел по текот на р.Струмица (Ка.12). Имајќи го сето тоа предвид, известува Скилица, Самуил одлучил да го прегради пристапот на императорот во теснината наречена „Кимба Лонга“, т.е. најтесното место „Клидион“. Првиот израз „Кимба Лонга“ е од влашко потекло и во превод значи (долго поле), додека вториот е грчки збор и во наш превод значи (клуч).¹³⁰ Во науката сè уште не е расчистено со сигурност на кое место се однесува „Кимба Лонга“, денес не постои такво место во овој крај со ова име, па можеби „Кимба Лонга“ се однесува на долината на р.Струмица почнувајќи од денешното с.Ново Село (Струмичко) па до устието на р.Струмица. Додека „Клидион“ со сигурност може да се потврди дека е теснината меѓу Беласица и Огражден, позната како Клучка клисура, денес на овој простор на бугарска територија постои село кое го носи името Клуч.¹³¹

Скилица меѓу другото го опишува патот низ кој поминал императорот Василиј за да го нападне Самуил: од Сер до Валовишта (Демир Хисар), Рупел, по долината на р.Струмица па до Клидион. По разбивањето на Самуиловата војска, Василиј се упатил кон Струмица, по самиот пат тој успеал да ја освои попатната тврдина Мацукион, која, најверојатно, се наоѓала под падините на планината Беласица, во самата близина на градот Струмица.¹³² Оттаму, покрај самата Беласица, тој се упатил кон Струмица.

Друг историски извор кој дава податоци за оваа патна траса е Повелбата за манастирот Хиландар на кралот Милутин, 1302-1309 година. Во врска со

¹³⁰ Бранко Панов 1985, 486-487.

¹³¹ Васил Златарски, История на българската държава през средните векове. Том I, София 1927, 691.

¹³² Ibid., 693-698.

разграничувањето на земјените прилози, се спомнува патот по долината на река Струмица „на друм и на Зубово Крушије низ реку до трапа српскаго“. Денес постои село Зубово во долината на реката Струмица, блиску до денешната македонско - бугарска граница, додека „трап српски“, најверојатно се наоѓа на денешната бугарска територија. (Овој топоним денес не постои.) Низ овој пат поминала српската војска во Македонија за време на крал Милутин, по Божиќ 1283 година, кога опустошила сè до Сер и Кавала. Овој пат го опишува и Идриси во својата “Географија” (1154 година) како дел од патот кој од Драч преку Скопје водел за Орфано (Ahrisubuli, денешна Грција). Од Скопје се одело за Kuritus, топоним за кој претпоставуваме дека би можел да биде с.Крушје, па од таму за Струмица (Ustrurnisu) за Сер (Saras) преку Зихне и Орфано.¹³³

Каде точно поминувал овој пат? Речиси со сигурност можеме да ја оцртаме неговата траса во средниот век. Самата конфигурација, самите препреки, безбедност, како и самата далечина од една до друга точка се сосема добри фактори да се обидеме што попрецизно да го одредиме трасирањето на патот. За разлика од римските патишта, кои речиси секогаш поминувале низ речните долини, средновековните, поради поголема безбедност, најчесто биле градени по планинските гребени или под подножјата на високите планини. Во овој случај по минувањето на Клучката Клисура и по влегувањето во Струмичкото Поле, патот продолжувал по падините на Беласица. Имајќи го предвид мочуриштето кое го зазема централното место во Струмичката Котлина, речиси е бесмислено патот да продолжувал по средината на истото мочуриште. Според кажувањата на постарите луѓе од околните села, Моноспитовското Блато,¹³⁴ мочуриштето за кое, всушност, станува збор, кон крајот на XIX век и почетокот на XX век, се нарекувало „Езеро“. ¹³⁵ Моноспитовското Блато претставува голема природна препрека во централниот дел на Струмичкото Поле, како и реките Струмица, Водочница и Тркања, кои во

¹³³ Гавро Шкриванић 1974, 100.

¹³⁴ Душко Цветанов 2014, 149.; Блатото се протегаало на просторот помеѓу денешните села: Муртино, Моноспитово, Бориево, на нешто помала оддалеченост, јужно од селата Турново и Секирник, па се спуштало кон селото Зубово, покрај подгориските села Колешино, Габрово и Банско. Со пресушувањето на Моноспитовското Блато, денешната негова површина е помалку од 10 % од првичната, пред да се почне со копање на канали за негово пресушување.

¹³⁵ Водата во истото во тој период имала максимална длабочина од околу 6м, а луѓето од регионот со посебни чамци, т. к. н. „шајки“, патувале од селото Зубово, се до селата Банско и Муртино. Веднаш по Втората светска војна, од 1945 до 1947 година, Моноспитовското Блато се простираше на константна површина од околу 5000ha. Од 1947 па до 1975 година, како резултат на мелиоративните зафати, површината на Моноспитовското Блато е намалена повеќе од десет пати и денес изнесува околу 400ha.: (Ѓорѓи Иванов, Моноспитовско Блато-последното мочуриште во Македонија, Струмица 2008, 7).

определени периоди во годината често се излевале од коритата и поплаувале големи површини од Струмичкото Поле (Ка.7). Земајќи го во предвид овој факт јасно е дека патот морал да поминува неколку тераси повисоко, покрај самите планини, во конкретниот случај Беласица или Огражден. Во средниот век егзистирале две паралелни комуникации кои се движеле, како што рековме, во самите подножја на горенаведените планини, а на неколку места.

Најверојатно, патот некаде кај денешното село Зубово се искачувал сè до самите падини на Беласица за кој постои историски податок, претходно веќе спомнат во Повелбата на крал Милутин: *„на друм и на Зубово Крушије низ реку до трапа српскаго“*. Друм се спомнува покрај името на с.Зубово, кое денес постои во долината на р.Струмица, 17км источно од градот Струмица. Со тоа се смета дека с.Зубово се наоѓа на правецот по кој поминувал средновековниот главен пат кој ги спојувал долината на р.Струма и долината на р.Вардар. Овде, сепак, треба да го земеме предвид и кажувањето на месното население дека селото трипати ја менувало својата локација: првин се наоѓало во месноста *„Колибите“*, потоа во месноста *„Барите“* и, најпосле, во месноста *„Двата потока“*. Според нив, локацијата на старото Зубово била на југ, односно околу еден километар појужно од денешното, што значи многу поблиску до падините на планината Беласица. Бројните тврдини што се наоѓаат под Беласица се, условно речено, потврда дека тие го штителе патот и овозможувале безбедно патување до Струмица. Патот продолжувал под подножјето на планината, минувајќи речиси низ сите денешни „подгориски села“.

Денешното с.Зубово се наоѓа јужно од р.Струмица и зазема централно место во Струмичкото Поле и, речиси, е на еднаква оддалеченост од падините на планините Беласица и Огражден. Овој пат пред да влезе во територијата на денешна Република Македонија, поминувал паралелно со р.Струмица, земајќи ја предвид и тесната клисура низ која минувала самата река на територијата на денешна Бугарија. Не случајно се спомнува селото Зубово, кое е едно од ретките типично полски села од тој период, ако не и единствено на овој дел од Струмичкото Поле, а воедно било положено на една значајна патна артерија.

Најверојатно патот, доаѓајќи од исток по течението на р.Струмица, односно по главниот друм кој е спомнат кај Зубово, стигнувајќи кај истоименото село, не можел да продолжи понатаму по средината на Струмичкото Поле поради природната препрека, т.е.

овде се наоѓало Моноспитовското Блато. Претпоставуваме дека некаде кај денешното село, патот се разделувал на два крака кои го заобиколувале Моноспитовското Блато, при што едниот крак одел покрај подгориските села, а другиот продолжувал под падините на Огражден. Поради ова значање што го имало селото Зубово, како раскрсница, односно место од каде се делат два пата, тоа е спомнато во Повелбата на Милутин и му е дадено големо значање како село кое се наоѓа покрај друмот.

Покрај патот кој минувал под падините на Беласица, се користел и уште еден пат кој од север го заобиколувал Моноспитовското Блато, приближно со денешниот модерен пат Струмица - Ново Село, или барем една тераса повисоко на планината Огражден, бидејќи разликата во надморската височина на денешниот пат и некогашното Моноспитовското Блато не е голема, речиси е еднаква, па затоа патот поминувал преку малку повисоките падинки на Огражден. И денес, јужно, веднаш до патот, има месности чии имиња имаат некаква етимолошка врска со Моноспитовското Блато, меѓу месното население познати како: „Кара ѓол“, „Блато“, „Прекалче“, „Орман“ и др.¹³⁶

Добар податок е тоа што на овој патен правец во турските пописни дефтери од 1530/31 година се спомнува дервенциското село Ново Село,¹³⁷ кое се простира источно од Струмица, крај патот што води за Петрич (Ка.5). Порано ова село било познато под двете имиња: „Дели Орман“ и „Доброва“.¹³⁸ Задачата на дервенциите од Ново Село, бездруго им била да го чуваат патот Струмица – Петрич, кој минува крај самото село. Тој сектор бил многу опасен за премин во времето на османлиската власт, што јасно се гледа и од изворната документација, каде што се истакнува дека селото е на многу опасно место и дека таму постојано се случуваат убиства и насилства.¹³⁹

За приближно исто време било потребно, по двата пата, да се стигне до Струмица.

¹³⁶ Поголем број од податоците се преземени од топографските карти на „Државниот институт за геодетски работи“ изработени од „Japan international cooperation agency“ 2006 година.

¹³⁷ Во изворите за Ново Село од 1530/31 година се спомнува дека селото вршело дервенциска служба, било целосно христијанско, со 58 домаќинства и 28 неженети и влегувало во Струмичката каза. Во наредните децении селото уште повеќе нараснало, така што во 1573 година во него живееле 84 домаќинства, 48 неженети и 7 вдовици: (Александар Стојановски 1974. 250-251).

¹³⁸ Како што е познато во Струмичко (Струмичка каза) постојат две истоимени села. Според истражувањата на А.Стојановски, во случајов, не е во прашање радовишкото Ново Село. Во недостиг на соодветна изворна документација, порано селото го идентификувале со она што се простира западно од Радовиш. Но, со еден изворен податок, се вели дека лозињата на дервенциското Ново Село се наоѓале во синорот на с.Мокрани (денес: Мокрино), кое лежи во непосредна близина на струмичкото Ново Село, исто така источно од градот: (Александар Стојановски, 1974. 250-251).

¹³⁹ Ibid., 251.

Подгорскиот пат бил многу побезбеден и посигурен за патување, а за тоа укажуваат, покрај другите фактори, и неколкуте тврдини на Беласица покрај самиот пат, што не е пример за патот под Огражден. Во прилог на тоа доаѓа и големата населеност на овој простор уште од средниот век. Со сигурност може да се каже дека бил најнаселениот дел од Струмичката Котлина, тоа можеме да го потврдиме со големиот број на села кои *биле* спомнувани во грамотите на Драгашите од крајот на XIV век.¹⁴⁰ Во тие грамоти се спомнуваат селата: Кунарани (денес Старо Коњарево), Мокрани (Мокрино), Црквешта,¹⁴¹ Макриево (Мокриево), Борисово, Под,¹⁴² Габрово, Бањске (Банско). Ако го исклучиме селото Кунарани кое иако е подгориско село, и е на малку поголема оддалеченост од овој низ, можеме да заклучиме дека првото село од низот, Мокрино и последното, с. Банско, воздушно се оддалечени само 9 км. Тоа, несомнено укажува за густата населеност на овој мал простор. Неколкуте попатни тврдини го обезбедувале овој пат, тоа се: „Кале“ – с.Старо Коњарево, „Пирго“ – с.Мокриево, „Св.Илија“ – с.Мокриево, „Китка“ – с.Банско, „Градиште“ – с.Свидовица, тврдината над денешниот хотел Сириус, локалитет познат како „Падарница“, каде патот скршнувал десно и влегувал од јужната страна на градот Струмица.

Во периодот на експанзија на српската држава, односно нејзиното проширување на југ на сметка на Византија, Струмица била дел од српско-византиската граница, односно дел од византискиот лимес на север. Низ овој пат, по Божиќ 1283 година, српскиот крал Милутин, со помош на неговиот брат Драгутин, навлегол во Македонија и опустошил сè до Сер и Кавала.¹⁴³ Најверојатно, доаѓајќи од север, поминале кај Радовиш и се спуштиле во отвореното Струмичко Поле без поголеми проблеми. Српската војска се движела по трасата која водеа покрај Огражден, го заобиколувала Моноспитовското Блато, паралелно со реката Струмица, тие продолжиле на исток во правец кон реката Струма, покрај оваа река се спуштале на југ кон Сер и Кавала, при што го ограбиле овој крај, па се вратиле повторно назад. Иако на самиот Огражден има неколку попатни тврдини - набљудувачници, речиси е невозможно тие да го чуваат широко отвореното Струмичко

¹⁴⁰ Мирјана Живојиновић, „Драгаши и Света Гора“, *Зборник радова Византолошког института* XLIII, Београд 2006, 41-57.

¹⁴¹ Ова село е забележано помеѓу селата Мокрани и Макриево: (Мирјана Живојиновић 2006, 45).

¹⁴² Денес сè уште постои топоним „Под“ 1км југоисточно од селото Габрово;

¹⁴³ Гавро Шкриванић 1974, 100.

Поле од наездите од север. Затоа овој простор северно од р.Струмица, во тој период останал надвор од византиска контрола. Тврдините и населбите кои се сместени по благите падини на Огражден имале сосема различна функција во антиката, а можеби и во средниот век. Најверојатно, егзистенцијата на овие населби и тврдини била поврзана со рудниците и нивната експлоатација.

По речиси 15 години *status quo* ситуација дошло до склучување на мир помеѓу Византија и Србија во 1299 година, фактички целиот овој период на српско-византиската граница во Македонија се водела „мала војна“ со постојани четнички напади околу Струмица и со повремени пљачкосувања до Кавала и Солун.¹⁴⁴ Со тоа можеме да кажеме дека Византија засекогаш ја губи контролата на северниот дел од Струмичката Котлина, како и на патниот правец кој доаѓал од север што доведува до заклучокот дека оваа патна линија, која доаѓала од север, т.е. (Скопје - Штип - Радовиш), во последните две децении на XIII век сè до конечното освојување на Струмица од страна на Србите, била надвор од контролата на Византија. Сметаме дека истото се однесувало и за остатокот од патниот правец Струмица - Петрич - Сер, со што била прекината уште една артерија која ја снабдувала Струмица со стока и војска од другите центри на Византија.

Претходниот историски факт ќе го потврдиме со друг, исто така важен историски извор. Византискиот император Андроник II (1282-1328) бил принуден пролетта, 1326 година, да испрати пратеништво во Србија на чело со Никифор Грегора, кое успеало да ја врати кесарицата Ирина во Цариград. Опширниот извештај од оваа мисија на Никифор Грегора е сочуван во форма на писмо упатено до неговиот пријател Андроник Зарида. Во оваа мисија Грегора поминал низ Струмица. Тој дошол преку Сер, односно преку реката Струма и поминал по источниот главен пат на Струмица. Грегора дава опширен опис на самото патување, меѓу другото спомнува дека населението во областа околу Струма - биле чувари на патот.

Откако ја преминале реката Струма, на пат кон Струмица, Грегора и неговата придружба врвеле низ густа и непреодна шума, испресечена со ридови и долови. Тука, кога веќе паднала ноќта, пред нив ненадејно се појавиле луѓе, облечени во црни алишта од волна и кожа, лесно вооружени, со рачно оружје – копја, секири и стрели. Овие луѓе – пишува Грегора, нè поздравија на нивниот јазик, учтиво и добродушно, раскажаа зошто се

¹⁴⁴ Александар Атанасовски 2009, 25.

на оваа место, т.е. ги чувале патиштата, реките од оние што сакале скришно да се префрлат на соседните краишта за пљачкање.¹⁴⁵

...одеднаш од тамошните карпи и провалии се појавија некакви мажи, облечени во црни облеку кои беа од волна и од овчја кожа, кои сами ги изработувале од овците кога имале потреба. Тие мажи беа вистински привиденија, вистина не беа целите во железо како тешко вооружените војници, но и не сосема без оружје, а повеќето од нив имаа во рацете некакво оружје за борба одблизу, какви што се копјата и секирите, некој пак имаа и стрели...

*...Тие биле чувари на патиштата и требало да го прогонуваат секој кој, откако ќе нападне тајно, ќе посака да ги ограбува блиските места...*¹⁴⁶ Овие луѓе биле специјална служба која ги чувала патиштата и несомнено претставувале месно население.¹⁴⁷

*...Следното утро по цел ден одење стигнавме во едно гратче (πολιχιον) , над облаците, што се вели, Струмица (Стρουμιτџан),...*¹⁴⁸ Во 1326 година година кога Грегора поминал низ овие краеве Струмица сè уште била во ромејски раце.

Податоци за оваа патна траса добиваме и од грамотата на кралот Стефан Душан за Хрељините подароци на Хиландар во Штип и Струмица. Во грамотата се споменуваат места каде се преминувала реката Струмица (**Велию рѣкоу;**). Тоа се „брод Ставрак“ (**бродъ; Ставракъ;**) и „Фругопулов брод“ (**Фроугопоуловъ; брод**). Преминот преку реката Струмица, на местото каде реката Турија се влива во неа се нарекувал Ставрак [...**гдѣ оупад(а) Брѣзница оу Тоурию, тере рѣком(ъ) оу Ставракъ...**].. Додека преминот преку р.Струмица во близина на рекичката Василица се нарекува „Фругопулов брод“ [...**на Фроугопоуловъ; брод право оузь; Василицоу...**]..¹⁴⁹

Денес реката Турија се влива во реката Струмица, јужно од денешното село Турново, но треба да имаме во предвид дека коритото на реката Турија е доста изменето. Најверојатно, порано Турија поминувала источно од исчезнатото село Драгомирово и се вливала во Струмица, северозападно од с.Босилово. Бродот Ставрак, всушност,

¹⁴⁵ Александар Стојановски 1974, 48.

¹⁴⁶ Македонија – Сбоник от документи и материали, БАН Институт за историја Институт за български език, София 1978., текстот е преземан од документ бр.49. , 96-98

¹⁴⁷ Александар Стојановски 1974, 121.

¹⁴⁸ Македонија – Сбоник от документи и материали 1978, 96-98.

¹⁴⁹ Владета Петровић, *Две хрисовуље краља Стефана Душана којима потврђује Хрељине прилоге манастиру Хиландару у Штипу и Струмици 1332, мај 6; 1336, мај 6*, Београд 2014 , 7,9,14,16.

претставува денешниот премин на реката Струмица кој од с.Дабиле води за с.Босилово (Ка.7). Преминот Фругопулов брод го убдицираме во непосредна близина на рекичката Василица што се влива во Струмица. Василица тече јужно од денешното село Самоилово, но сепак и нејзиното корито во поново време е поместено, таа порано се влевала во Струмица, јужно од самото село. Додека преминот „*Фругопулов брод*“ е денешната комуникација с.Самоилово – с.Смоларе.

Освен веќе посочените патни траси, постои уште една значајна траса за Малешевијата, која од денешното селото Дабиле се одделува од патот за Петрич и води преку планината Огражден. Оваа комуникација имала поголемо стопанско значење во минатото поради тоа што ја сврзувала Малешевијата со Струмица, односно преку неа и со Солун. Главната средновековна комуникација Струмица – Берово, речиси се поклопувала со денешниот модерен асфалтен пат, искачувајќи го Огражден кај селото Хамзели. Други планински патишта кои навлегуваат во Огражден, започнувале кај селата Дрвош, Иловица Сушица и Ново Село.

Покрај главните патишта кои поминувале низ Струмичката Котлина од источната страна, постоеле и други каравански комуникации, низ планинските превои. Планината Беласица иако претставува млада верижна планина, со доста стрмни страни, сепак низ неа поминувале неколку планински патеки, доволни да поминат натоварени животни. Таква патна комуникација постоела јужно од с.Банско, кај месното население наречена уште како „Дојрански пат“ и помеѓу селата Борисово и Мокриево. Овие патеки ги искачувале високите превои на Беласица и се спуштале во нејзиното јужно подножје, односно северно – североисточно од Дојранското Езеро.

2.3. Патна комуникација Струмица - Дојран - Солун

По самото разбивање на „Клучката дема“ и преземањето на тврдината Мацукион, Василиј II го испратил солунскиот дук Теофилакт Вотанијат со војска да ги премине ридовите крај Струмица, т.е. отсечената месност јужно од тој град, позната денес под името Чам (Чам-чифлик), да ги изгори демите по патот и да направи преоден пат за императорот да се повлече во Солун. Кога пристигнал на местото, Вотанијат непречено бил пропуштен од локалните стражи да влезе внатре, сепак кога побарал да се врати

повторно кај царот, откако ја исполнил заповедта, во истата област, тој паднал во поставената, заседа – го пречекале тајно во една долга теснина. Тоа сигурно бил тесниот премин меѓу Беласица и Плауш Планина, која од селото Костурино се спушта на југ кон селото Дедели. Кога влегол со својата војска во теснината, опкружен од сите страни и опсипан од височините со камења и стрели, без да може некој да го заштити поради теснината и непреодноста на местото, самиот Вотанијат паднал убиен (Ка.12).¹⁵⁰ Најверојатно, патот по кој заминал Теофилакт Вотанијат бил оној кој од Клучката Клисуре минувал низ тврдините Мацукион, Термица, градот Струмица, се искачувал западно од реката Тракајна и по неа, минувајќи низ стрмни и опасни долови, продолжувал до селото Костурино (Струмичко). Од Клучката Клисуре до ова место се одело околу 14 часа со натоварени коњи. Од Костурино патот се спуштал на југ во долината на Сува Река, а оттука по р.Кулудере навлегувал во тесното Деделинско дефиле за Дојран и Солун. Самата конфигурација на теренот на овој планинско-ридски крај допуштала патот да биде изложуван во тесните и непроодни клисури на ненадејни напади. Најверојатно, Вотанијат настрадал во опасните теснини меѓу Струмица и Костурино, места кои важеле за најопасни. Скилица спомнува дека преградите се наоѓале во непосредна близина на градот.¹⁵¹

Значењето на оваа патна траса е непроценливо, земајќи ја предвид положбата на Струмица како попатен пункт на патот кој од Солун преку Струмица ги поврзувал другите области во Македонија, како и централно- балканските делови. Патот кон југ, преку Струмица и Дојран за Солун, во втората половина на XIX век, во голема мера го изменил својот карактер и значење, и тоа откако во 1873 година била пуштена во употреба железничката пруга Солун – Скопје. Тогаш Дојран, како попатна станица за Солун, бил изместен од Удово (железничка станица на пругата на Вардар). Дури и нешто подолго време, оваа железничка станица се викала Струмица, иако Удово е оддалечено околу четириесетина километри од градот Струмица.

Податоци за оваа траса добиваме и од научната експедиција предводена од Васил Златарски, која поминала низ овие простори во 1916 година, одејќи од Струмица за Удово (Валандовско). „По убавиот пат низ преминот помеѓу Беласица и Плауш Планина, низ

¹⁵⁰ Васил Златарски 1927, 698-699.

¹⁵¹ Бранко Панов 1985, 450-451.

селото Чамчифлик опожарено од Грците, потоа покрај селото Попчево стигнавме до познатото во последно време по воените дејствија селото Костурино, од каде што под силен дожд се спуштивме во долината на селото Дедели и во 6 ч вечерта низ Валандово стигнавме на станицата Удово“.¹⁵² Од друга страна, сè до пред седумдесетина години, овој пат до Костурино не минувал по денешната негова траса, т.е. по долината на реката Тракајна, туку западно од неа, односно не се поклопувал со сегашната траса.

Дека оваа траса била користена до неодамна, имаме и усмени сведоци за тоа. Струмичани, пред да тргнат на пат за Солун како збирно место, го спомнувале денешниот Момин бунар. Кај месното струмичко население овој пат е познат под името „Старо цаде“, од каде што тргнувале покрај тесните клисурички на „Тенки рид“, се искачувале на денешното место познато како „Двата пата“. На десната страна од патот, на 500 метри надморска височина, има широка рамнина, на која сè до 1913 година постоело селото чие име било исто како и името на месноста – Чам - Чифлик. Самите остатоци од некогашното село сведочат за неговото постоење. Од селото Чам - Чифлик патот продолжувал до денешното село Попчево, од каде што се спуштал јужно кон денешното село Раборци. Патот продолжувал источно од селото, ја поминувал Плавачка Река, се издигал над едно мало возвишение и повторно се спуштал во клисурата на Маркова Река. На овој простор на поголеми сегменти е зачуван патот со големи димензи до 5 метри, обграден исто така и со ивичници, а на некои делови од оваа траса има и потпорни сидови (Сл.55). Покрај остатоците од овој пат има и два моста на Маркова Река, најверојатно изградени во турскиот период, од кои едниот е дволачен и во прилично добра состојба (Сл.56). Одовде патот продолжувал на југ, се искачувал серпентински по ритчињата и се спуштал во атарот на денешното село Костурино. Источно од патот, пред да се стигне до селото, на околу 2-3 км, се наоѓа тврдината Василица. Таа се наоѓа на само 6 км јужно од Струмица, на доминантна положба на овој предел. Василица како попатна стража која го чувала влезот од југ кон Струмица, имала целосна контрола на Стариот пат, кој се наоѓал западно од неа, како и над клисурата на реката Тракајна, која се наоѓа источно од неа. Денес овде се наоѓа модерниот пат Струмица – Валандово.

Иако во турскиот период оваа тврдина ја губи својата функција, сепак овој предел исто така и за Турците бил доста битен, имајќи го предвид значењето на патот кој од

¹⁵² Петар Хр. Петров, Научна експедиција в Македония и Поморавието- 1916 г., София 1993, 43.

Солун за Струмица минувал одовде. За тоа зборуваат и пописните турски дефтери од 1519 година, во кои селото Костурино е регистрирано како дервенциско село,¹⁵³ односно самите селани биле ангажирани од турските власти да го контролираат самиот премин (Ка.5,9). Покрај турските дефтери како веродостоен податок за дервенциството во Костурино, за неговото постоење ни укажува и задржаната топонимија, на пример, јужно од селото започнува клисура низ која се провира мала, во летните денови - безводна рекичка која, меѓу селаните е позната како Дервенциска Река.¹⁵⁴ Тука, на источната страна од клисурата се наоѓа рид наречен Стража, којшто доминира над целиот крај. На спротивната страна од него постои мала височина, наречена „Дервен“. Меѓу овие две места поминува стариот пат за Солун, кој се отклонува од денешниот и е многу пократок од него. На неколку километри северно од селото, исто така кај стариот солунски пат, постои рид наречен „Тапано“. Тука, во „турско време“ постоела и наплатница, која им вршела услуги на кирациите и другите патници што врвеле со добиток.¹⁵⁵ Овие топоними останале до ден-денешен, а укажуваат на некогашната дервенциска служба на старите костурчани. Наоѓајќи се во планински предел, покрај една од значајните артерии која го поврзувала Солун со Штип, односно со Струмица и Берово, Костурино било значајна попатна станица.¹⁵⁶

Во денешното село Костурино сè уште е живо народното предание за дервенциската служба што ја извршувале некогашните негови жители. Меѓу многуте легенди за Костурино, една зборува дека селото било формирано по иницијатива на еден турски паша, кој ја видел потребата од населба со таква функција на тој терен, преку кој минувала комуникацијата од големо војничко и трговско значење.¹⁵⁷ Народното предание

¹⁵³ Од самиот попис кој бил извршен во 1530/31 година во дервенциското село Костурино се спомнуваат 51 христијанско домаќинство; влегувало во Струмичката каза, а до 1573 година селото нараснало на 63 домаќинства. Дервенциската служба Костурино продолжило да ја врши и во следниот XVII век, за што сведочат два податока од 1641/42 и 1674/75 година: Александар Стојановски 1974, 214-215.

¹⁵⁴ Гавро Шкриванић 1974, 100.

¹⁵⁵ Александар Стојановски 1974, 216.

¹⁵⁶ Александар Стојановски 1974, 214-215. Во патната траса Штип – Солун, Струмица останувала настрана, патот се движел од Штип по р.Лаковица, струмичките села Рич – Попчево и се спуштал на југ кај денешното Костурино.

¹⁵⁷ Легендата во најкуси црти: По патот за Солун, еднаш, многу одамна, поминувал струмичкиот паша со својата фамилија и придружба. Со себе воделе и четворица арамии кои биле фатени во Беровско. Кога дошле на местото на денешното Костурино, на пашата и на придружбата им се припило вода. Арамиите, кои добро го познавале теренот, им донеле вода од некој близок извор, која на пашата многу му се бендисала, па рекол: „Водата е убава, постојат сите услови за село, а сепак местото е пусто, иако е среде пат“. Тогаш им понудил на арамите да се населат таму. Така, според легендата, настанало селото. Подоцна таму се

бележи дека селото се викало уште и Султан-Ќој (Султаново Село). Ова име наводно било добиено поради тоа што некогаш, во една лута зима, во него нашла засолниште некоја голема султанова војска.¹⁵⁸ Крај Костурино се раздвојувале неколку патни краци, особено во правецот исток – југ.

На околу 3,5 км западно од с.Костурино се наоѓа селото Злешево, кое во 70-те години на XX век е целосно иселено. Злешево се споменува во една од повелбите на браќата Драгаш, најверојатно од 1374 година, според која Константин го одзел од властелинот Дабижив и го подарил на манастирот Св.Пантелејмон.¹⁵⁹ Низ Злешево поминувала една значајна комуникација Костурино – Злешево – Чепели – Терзели – Удово, која ја поврзувала Струмица со Вардарската магистрала (Ка.9). Овој пат бил особено активен со отварањето на железничката пруга Солун – Скопје во крајот на XIX век, кога директно се слегувало на станицата кај Удово, наречена „Струмичка“.

Покрај комуникацијата која ја наведовме од Струмица до с.Костурнио, бил користен уште еден патен правец со не многу голема фреквентност. Овој пат одел јужно од Струмица и навлегувал во клисурата на реката Тркања, од каде се се искачувал во правец на денешното село Три Води. Овде комуникацијата поминува низ едно мало утврдување (најверојатно од доцноантичкиот период) кое, несомнено го контролирал овој пат. Трасата минува низ сртовите на ниските падини на планината Беласица, стигнувајќи до с.Три Води. Одовде продолжува речиси паралелно со денешниот магистрален асвалтен пат, од левата страна, одејќи во правец Струмица – Дојран и се спушта од североисточната страна на селото Костурино.

Од самото село патот продолжувал на југ и се спуштал во долината на Сува Река, која се наоѓа источно, речиси паралелно со денешниот модерен пат кој се спушта по „Валандовско брдо“. Оттука, по р.Кулудере навлегувал во тесното Деделинско дефиле, преку Дојран за Солун.¹⁶⁰ На левата страна од денешниот модерен пат познат како Валандовското брдо се наоѓа доминантна тврдина која, најверојатно, го контролирала Стариот пат. Локалитетот е познат под името „Вестерно“ – с.Раброво. Оваа тврдина,

населиле и некои катранции кои од Берово и други места носеле катран за Солун, како и некои ковачи и Власи: (Александар Стојановски 1974, 215).

¹⁵⁸ Александар Стојановски 1974, 215.

¹⁵⁹ Христо Матанов, *Княжеството на Драгаши, Към историята на Източна и Североизточна Македония в доосманската епоха*, София, Гал-ико: 1997, 114-5.

¹⁶⁰ Бранко Панов 1985, 450-451.

според движните наоди, била во функција уште од раната антика.¹⁶¹

По Деделинското дефиле среќаваме уште едно дервенциско село кое, исто така е спомнато во пописните турски дефтери од 1519 година, а припаѓало на Струмичката нахија. Тоа е селото Фурка,¹⁶² кое и до ден-денешен постои и се наоѓа 13 км јужно од селото Костурино, односно 22 км јужно од Струмица и само 1,5 км од модерниот пат Струмица – Дојран (Ка.5).

Старото село се простирало на 3 км северно од денешното, на местото каде што сегашниот селски пат се спојува со патот Дојран – Струмица. Задачата на дервенциите од Фурка била да го чуваат патот што одел од Скопје за Солун, односно од Албанија за Цариград (Ка.5,9). Тоа е заправо денешниот пат што оди од Дојран кон Валандово, односно од Струмица, а којшто минува крај старата Фурка (Сл.77). На север од селото се протега клисура, долга неколку километри, низ која тече Дервенска Река. Селото било должно да обезбедува премин низ таа клисура, бидејќи тука се пробивал споменатиот пат. Освен тоа, во реонот на клисурата се наоѓа месноста Тапан (турски: „Даул“), што исто така укажува на дервенциската служба.¹⁶³ Северозападно од селото Фурка, кај Дервент Чешма, десно од патот Валандово – Дојран се гледаат остатоци од едноличен мост изграден од плочести камења со варов малтер.¹⁶⁴ Патот продолжува по истата траса со денешниот асфалтен пат сè до населеното место Нов Дојран.

На исток од Дојран, преку преминот Дува тепе (Природен Врв), што се наоѓа меѓу планините Беласица и Круша, се патува за Сер, Драма, Кавала и Константинопол. На југ, покрај западниот брег на Дојранското Езеро, низ Стар Дојран, преку граничниот премин Дојран, кај истекот на каналот Ѓол Ај патот води кон Солун.¹⁶⁵ Преку северозападните премини Асанли и Фурски аништа, од Дојран се патува за Богданци и Гевгелија¹⁶⁶ од каде што се излегува на Вардарската Долина.

¹⁶¹ Според рекогносцирањата извршени од страна на Виктор Лилчиќ, како и на претходната тврдина Василица.

¹⁶² Денес селото припаѓа на општина Дојран и се наоѓа околу 8км северозападно од Дојранското Езеро; Според Александар Стојановски, Фурка како дервенциско село се спомнува за првпат во 1530/31 година: (Александар Стојановски 1974, 292).

¹⁶³ Во пописот од 1530/31 година селото имало 50 домаќинства и 6 неженети, влегувало во нахијата Бојмија од Ќустендилскиот санџак: (Александар Стојановски 1974, 291-293).

¹⁶⁴ Мостот се наоѓа во непосредна близина на воените гробишта и на споменикот од Првата светска војна: (Археолошка карта 1996, 106).

¹⁶⁵ Костадин Кајдамов, Дојран низ вековите, Скопје: Матица Македонска, 2006, 49.

¹⁶⁶ Ibid., 49.

2.4. Патна комуникација Струмица - Штип - Скопје

Голем број на битни ликови за светската историја поминале низ овој пат, со различни цели и намери, во походи и посети. Не случајно патот Сер - Струмица - Скопје бил наречен и „Царски пат“ (Ка.З). Меѓу честите минувачи биле императорите Василиј II (976-1025) и Алексиј I Комнен (1081-1118). Василиј, последните години пред завршувањето на кампањата против Самуил, речиси секоја година минувал низ овој пат преземајќи офанзива против него. Алексиј, пак, во офанзивите против побунетите српски племиња, како и против Норманите. За тоа говори и неговата ќерка Ана Комнина, која ги опишува подвизите на нејзиниот татко.

Очигледно Алексиј Комнен имал за цел не само да не им дозволи на Норманите да навлегуваат во империјата, како во 1097 година, но и да не им допушти воопшто да излезат на Јадранскиот брег. Алексиј презел поход со цел да го спречи навлегувањето на Боемунд на Балканот. Од Солун тој заминал за Струмица и во таа пригода го посетил манастирот „Богородица Елеуса“ крај денешното с.Велјуса и го дарувал. Оттаму се упатил на север, дошол во Слупим (Σλόπιμος, непознато), па оттаму низ Валовиште (Βαλαβίστα, Демирхисарско) се вратил во Солун, а од почетокот на ноември 1096 година во Цариград.¹⁶⁷

За една од офанзивите што ја презел Теодор II Ласкарис (1254-1258) против Бугарите, хроничарот на Никејското царство, Георги Акрополите, ќе напише: *„Тој поминал низ Прилеп, па за Велес со својата војска и опсадни средства со цел негово ослободување од Бугарите. Со самото појавување на императорот, Бугарите ќе се повлечат од тврдината. Потоа со целата војска тргнал низ Невстапол (Νευσταπόλεως), местото било безводно и непроодно за голема војска, војската немала леб, а повеќето коњи немале пиено вода два дена. Тој поминува низ крепоста Струмица, ги пресекува земјите на Мелник и одново се враќа во Сер“*.¹⁶⁸

Од документите на манастирот „Богородица Елеуса“ добиваме доста значајни податоци за имотите кои ги поседувал, како и за распореденоста на селата по патот и нивните имоти. Во овие документи ни се приложени податоци за имиња на луѓе, села,

¹⁶⁷ Васил Златарски 1934, 242-243.

¹⁶⁸ Грчки извори за Българската история VIII, София 1972, 189.

реки, месности, а со тоа и за патниот правец Струмица - Радовиш. Среќаваме доста имиња на села од кои еден дел лежеле на оваа доста значајна патна траса и тоа: Брезница, Контарат, Леасковица, Рулина, Палеокастро и др.¹⁶⁹

Податоци за оваа патна траса добиваме и од еден француски патеписец од почетокот на XIX век, кој поминал низ Македонија во 1807 година (ја пресекол низ градовите Скопје - Штип - Радовиш - Струмица - Петрич). Главни пунктови на неговото патување се Приштина - Лангада - Константинопол.¹⁷⁰ На ракописот не е наведено името на авторот. Несомнено е дека и тој е еден од учесниците во бројните експедиции и разузнавачки патувања низ балканските земји, кои биле организирани по наредба на Наполеон. Патеписецот пројавува најголем интерес за теренот во населените места и тврдините низ областите низ кои поминувал. Дел од географските имиња се лошо прифатени и пренесени во изопачена форма.¹⁷¹ Дел од овие патни траси и до денес ги користиме, со мали промени.

Значењето на овој пат е непроценливо, т.е. тој е главна алка за поврзувањето на реката Струма и Вардар, односно јужните со централно-балканските подрачја. Како што рековме еден пат од Штип водел на југоисток преку Радовиш за Струмица, преку реката Струмица, до реката Струма, па за Сер. Покрај ова поврзување на Штип и Струмица постои уште еден паралелен пат кој од Штип поминувал низ долината и изворниот дел на реката Крива Лакавица, па оттаму поминувал во близина на Конче и продолжувал надолу кон југоисток,¹⁷² па се спуштал по течението на Грацка Река (Бела Река), под денешните села Рич и Белотино, па низ денешното вештачко езеро Водоча (Струмичко) патот излегувал кај денешното село Попчево, од каде еден крак продолжувал за Струмица, а еден се спуштал на југ и се поврзувал со стариот пат Струмица – Солун, јужно од денешното село Раборци (Ка.3).

Друга потврда за постоењето на тој пат наоѓаме во спомнувањето на дервенциските села Превалец, Липовик, како и Ново Село во југозападниот дел на Штип (Ка.5).¹⁷³ Со поврзување на овие дербенски села се дава можност да се определи приближниот правец

¹⁶⁹ ГИБИ VII..., 79-94.

¹⁷⁰ Град во денешна Република Грција во непосредна близина на Солун. Бистра Цветкова, *Френски пътеписи за Балканите, XIX в.* София 1981, 39 – 44.

¹⁷¹ Бистра Цветкова, *Френски пътеписи за Балканите, XIX в.* София 1981, 39 – 44.

¹⁷² Гавро Шкриванић 1974, 100.

¹⁷³ Ibid., 100-102.

на патот кој преку реката Крива Лакавица ги поврзувал Струмица и Штип.

Исчезнатото дервенциско село Превалец, Александар Стојановски го убдицира, на просторот помеѓу селата Рич и Долни Липовиќ, каде што и денес постојат истоимени ниви, како и Превалечки пат, кој води кон с.Рич, западно од Струмица.¹⁷⁴ Оваа локација се наоѓа на околу 1км северозападно од с.Рич, покрај Грацка Река.

Денес постои Долни и Горни Липовиќ, меѓутоа во изворите од XVI век е запишано само едно село Липовиќ. Исклучок прави пописот од 1573 година, кога биле запишани две села: Стари Липовиќ и Липовиќ. Делбата на Горни и Долни Липовиќ, најверојатно станала во подоцнежниот период, но во секој случај пред 1664/65 година, кога како дервенциско се јавува селото Долни Липовиќ. Со оглед на ова, сигуно е дека дервенциското с.Липовиќ од XVI век е идентично со денешниот Долни Липовиќ, бидејќи низ него минувал значајниот каравански пат („Друмот“) од Солун за Штип. Горни Липовиќ е далеку од патот и можеби е идентичен со с.Стари Липовиќ (Ка.11).¹⁷⁵ Поминувајќи ги двете дервенциски села Превалец и Липовиќ, патот продолжувал по течението на реката Крива Лакавица и излегувал на денешниот модерен асвалтен пат. Денес овој патен правец го заобиколува вештачкото езеро Мантово кое било изградено во 1978 година, додека трасата порано поминувала низ просторот на денешното езеро.

Овој пат, покрај примарната функција да ги поврзува Струмица и Штип, имал и краци кои излегувале во долината на реката Вардар. Така, на пример, во првата половина на XVI век, патот низ долината на река Крива Лакавица и дервенското село Липовиќ, поминувал преку ниските ритчиња на Конечка и Градешка Планина, од другата страна кај дервенското село Бистрени,¹⁷⁶ кое се наоѓа 3км северозападно од Демир Капија, а 10км југоисточно од Неготино. Дотогаш тој пат од Струмица водел преку селата Попчево, Рич и Липовиќ во долината на Крива Лакавица, а оттаму, со еден крак за Штип, а со друг - за Тиквешијата. Поради тоа, кон крајот на XIX век, овој пат месното население го викал

¹⁷⁴ Според Александар Стојановски дервенциското село Превалец чувало дел од големиот Солунски пат што одел преку Штип за Скопје, а кој на овој сектор можел да мине преку селата Костурино, Превалец и Долни Липовиќ, одбегнувајќи го на тој начин градот Струмица. Во 1530/31 година, селото било христијанско со 43 домаќинства и 15 неженети, влегувало во Струмичката каза: (Александар Стојановски 1974, 261-262).

¹⁷⁵ Во 1530/31 година с.Липовиќ имало 28 домаќинства. Крај патот за Солун, постои место „Дервен“. Освен тоа, на сретпат, меѓу Долни Липовиќ и с.Рич, порано имало кула со турска посада, која го чувала патот. Веројатно е дека на тие места биле поставувани и дервенциските стражи од с.Липовиќ: (Александар Стојановски 1974, 234-235).

¹⁷⁶ Гавро Шкриванић 1974, 100-101.

„Тиквешки пат“.¹⁷⁷

Во средниот век покрај горенаведените превои низ Конечка Планина кои излегувале на Вардарската магистрала, секако била во употреба и денешната комуникација која ги поврзува Штип и Радовиш со Тиквешијата. Потврда за тоа се и дервенциските села Вештине и Пештерница, кои се наоѓаат покрај самата траса.

Селото Вештине денес не посотои, неговите урнатини можат да се видат североисточно од Неготино, крај Вештенска Река, лева притока на Вардар. Ова село се наоѓало на значајниот пат, кој одделувајќи се од големата крајвардарска артерија Солун – Скопје, преку с.Пепелиште водел за Штип. Селото, најверојатно имало задача да чува дел од него.¹⁷⁸ Додека селото Пештерница се наоѓа североисточно од Неготино, на околу 11 км оддалечено од него. Според местоположбата може да се потврди дека го чувало патот кој Радовиш го поврзувал со Тиквешијата.¹⁷⁹

До пред неколку децении, главната комуникација која ги поврзувала Штип со Тиквешијата преку Конечка Планина, започнувала кај селото Драгоево (Штипско) и излегувала на Криволак. Додека денес, оваа комуникација се наоѓа неколку километри појужно и започнува кај селото Лесковица (Штипско) и излегува кај селото Пепелиште (Неготинско).

Во денешно време сообраќајницата која води преку Радовиш, претставува модерен магистрален пат и најважна патна комуникација што ја поврзува Струмица со внатрешноста на нашата земја. На патот од оваа траса среќаваме уште едно дервенциско село, кое исто така е регистрирано во пописните турски дефтери од 1519 година. Тоа е селото Тонотарци (Ка.5).¹⁸⁰ Тоа се наоѓа 16 км западно од Радовиш и околу 3 км северно

¹⁷⁷ Ѓ.Стоев и М.Пандевски 1969, 24.

¹⁷⁸ Најстарите изворни податоци врз основа на кои дознаваме дека селото било дервенциско се од 1530/31 година. Тогаш било христијанско со 28 домаќинства и 18 неженети, влегувало во Тиквешката нахија од Струмичката каза. Во 1573 година селото имало 60 домаќинства и 61 неженет. Својата дервенциска служба селото ја продолжило и во наредниот период, XVII век, што се дознава од еден попис извршен во 1664/65 година: (Александар Стојановски 1974, 168-169; Турски документи 1982 472-473).

¹⁷⁹ Податоците за дервенциската служба на селото се од XVI век. Во 1530/31 година тоа било христијанско, со 47 домаќинства и 12 неженети, влегувало во Струмичката каза – Тиквешка нахија. На пописот во 1573 година во него живееле 80 домаќинства и 40 неженети, сите христијани.: (Александар Стојановски 1974, 256-257; Турски документи 1982, 522-524).

¹⁸⁰ Денешното име на селото е изменето во Танатарци, моментално припаѓа на Општина Штип; Во 1530/31 година Тонотарци имало 6 христијански домаќинства и влегувало во Струмичката каза, до 1573 година селото доста нараснало и спаѓало меѓу најголемите селски населби во Македонија; имало 101 домаќинство и 61 неженет, од кој само едно домаќинство било муслиманско: (Александар Стојановски 1974, 283-284).

од денешниот модерен пат Штип – Радовиш.¹⁸¹

Старото дервенциско село Тонотарци се наоѓало североисточно од денешното село, крај некогашниот пат Штип – Радовиш. Можат да се видат остатоци од стари гробишта и манастир. Тука било сместено старото село. Поради близината на патот („џадето“), селото постојано било изложувано на напади и големи зулуми, па неговите жители биле принудени да го напуштаат и да се населуваат на денешното место, далеку од патот, среде високи ридови. Не се знае кога се случило тоа поместување. Главната задача на дервенциите од оваа село, бездруго била да го чуваат патот Штип – Радовиш. За дервенциската служба на селото укажуваат и самите месности околу него. Во непосредна близина на старото село, постои месност „Дервен“, а на 2 км од него, одејќи кон Штип, и месност „Тапанот“. Тие имиња укажуваат на некогашната дервенциска служба што ја вршело селото.¹⁸²

Од овде може да заклучиме дека патната комуникација Радовиш – Штип во средниот век во голем дел не се поклопува со денешниот модерен асфалтен пат. Овој патен правец не навлегувал по течението на Маденска река, на околу 1,5 км пред самата клисура скршнувал на левата страна од денешниот пат. Оваа комуникација се искачува на планинско - ридест предел Јуруклук (Јуруклак), односно поминува низ месностите: „Јасен“, „Суваревец“, „Кула“, „Богданци“, „Чифлик“, „Рамниште“, „Семенски Гробишта“, „Ѓупски Рид“, „Струмина Чешма“, „Каваклија“ и навлегува во јужниот дел на градот Штип. Секако, не треба да се исклучи и можноста дека во средниот век трасата по течението на Маденска Река била користена, а потврда за тоа се крајпатните стражи на ридот „Пилав Тене“ – с.Шопур и „Плоча“ – с.Брест.

Северно од Радовиш се наоѓа уште еден доста значаен планински пат, кој во средниот век го поврзувал Радовиш со Кочанско, односно североисточниот дел на Република Македонија. Потврда за фреквентноста на оваа комуникација е постоењето на дервенциското село Почивало, кое се наоѓа околу 9 км северозападно од Радовиш. Според местоположбата на селото може да се претпостави дека го чувало најкраткиот пат Радовиш – Кочани, односно Радовиш – Кратово, кој водел преку планината Плачковица. Дервенциската служба, најверојатно била поставувана на месноста „Давулија“, северно

¹⁸¹ Гавро Шкриванић 1974, 100; Методија Соколовски 1984, 181-182.

¹⁸² На Дервенот подоцна Османлиите изградиле стража (караула), во која сместиле своја стража. На Тапанот пак, според преданието, стоела селска стража со тапан: (Александар Стојановски 1974, 284).

од селото.¹⁸³

2.5. Вардарска магистрала (од Демир Капија до Гевгелија)

Вардарската магистрала претставува јужен крај на таканаречената *Via militaris* (војнички пат) што продолжува кон Дунав. Во Македонија, од север овој пат доаѓал преку Косово, територија на античкиот град *Ulpiana*, а не како што порано се сметало од линијата Морава – Грделичка Клисура.¹⁸⁴ Продолжувајќи по течението на реката Вардар оваа патна комуникација доаѓа до Демир Капија (Просек – Стенае) (Ка.3).

Овде патот бил всечен во вертикалната карпа над десната страна на Вардар, додека помошна траса водела преку гребенот „*Постралец*“. Патот продолжувал по течението на Вардар, кај селото Давидово според Виктор Лилчиќ бил контролиран од „Градиштето“ над спомената село (Ка.9).¹⁸⁵

По влегувањето во Валандовската котлина патот се разделувал на два крака. Едната патна траса го поминува Вардар кај селото Удово, од каде покрај течението на Анска Река пристигал до „*Исар-Кула*“ – Валандово, а додека другата комуникација продолжувала по течението на Вардар кон Солун или скршнувала на запад кон градовите: Воден, Бер, Костур и др.

По Вардарската магистрала од потегот Демир Капија до денешната македонско - грчка граница се споменуваат неколку дервенциски села кои во отоманскиот период ја чувале оваа патна траса. Тоа биле селата: Демир Капи (Турлук, Турликово), Градец и Древено (Ка.5).

Демир Капи (Турлук, Турликово), се простирало крај денешното с. Клисура, кое се наоѓа југоисточно од Демир Капија, на околу 3 км источно од средновековен Просек. Траги од населбата останале на местото Старо Село, на влезот на Стара Река во Вардар. Ова село имало задача да го чува патот што поминувал низ клисурата на Вардар, т.н.

¹⁸³ Како дервенциско село е запишано при пописот во 1519 година, кога било христијанско, со околу 45 домаќинства и 10 неженети. Селото влегувало во Штипската нахија. Дервенциската служба селото ја вршело кратко време, бидејќи при пописот од 1573 година не било забележано како дервен.: (Александар Стојановски 1974, 261).

¹⁸⁴ Виктор Лилчиќ, „Античка патна мрежа“, *Археолошка карта на Република Македонија*, Скопје: МАНУ 1994, 114.

¹⁸⁵ *Ibid.*, 1994, 315.

„Вардарски пат“.¹⁸⁶

Селото Градец се простирало северозападно од Валандово, крај левиот брег на Вардар, на околу 14 км оддалечено од него. Најстариот изворен податок за дервенциската служба на селото е од 1573 година, тоа влегувало во нахијата Тиквеш. Меѓу давачките кои ги имало селото Градец се споменува бродарина (*resm-i keşti*), што укажува на едно традиционално занимање на жителите на Градец, кое се одржало сè до поново време. Селото се наоѓа на комуникацијата Солун – Скопје и било должно да врши дервенциска служба.¹⁸⁷ Вардарската магистрала, во средниот век минувала од десната страна на реката Вардар, речиси паралелно со железничката пруга. Оваа комуникација на територијата на Република Македонија поминувала покрај населбите: Давидова, Миравци, Милетково, Смоквица, Негорци, Мрзенци, Гевгелија и навлегува на територија на Република Грција. Јужно од Гевгелија се наоѓа дервенциското село Древено, денес Пили (Πύλη, Δρέβενο). Оваа село се простира околу 10 км јужно од Гевгелија, крај западната страна од Чингане Дервен (Цигански Дервен), низ кое минува р.Вардар. Според местоположбата ова село го чувало патот Скопје – Солун, кој тука поминувал преку или покрај споменатиот Цигански дервен.¹⁸⁸

Покрај наведената траса по течението на реката Вардар, постоела комуникација и од левата страна која ги поврзувала денешните населби: Марвинци, Грчиште, Ѓавато, Стојаково на југ со Гиникокастро, Кукуш и Солун. На 1,5 км северозападно од селото Стојаково кај месноста Друмот на селскиот пат што води на север за Ѓавато, има остатоци од еднолачен мост, најверојатно од римскиот период.¹⁸⁹ Вардарската магистрала, несомнено отсекогаш претставувала главна патна артерија која го поврзувала Солун со Централен Блкан.

¹⁸⁶ Александар Стојановски 1974, 184; Турски документи том V, книга III, 422-423.

¹⁸⁷ Освен едно муслиманско семејство, сите жители биле христијани: 52 домаќинства и 45 неженети. Градец, дервенциската служба ја вршел уште пред пописот од 1573 година, а вој статус го задржал и во наредниот, XVIII век. (Александар Стојановски 1974, 178-179).

¹⁸⁸ Како дервенциско село го наоѓаме во пописот од 1478/79 година, кога имало 22 христијански домаќинства. Дервенцискиот статус Древено го зачувало и во наредниот, XVI век. До 1530/31 година нараснало на 62 домаќинства и 40 неженети, а влегувало во казата Аврет Хисар. Интересно е дека веќе во тоа време како дервенции биле запишани само 21 домаќинство и 12 неженети, додека другите биле третираны како обична раја. Во 1569/70 година. Кога Древено имало 58 домаќинства, 53 неженети и 2 вдовици, дервенции биле 30 лица: (Александар Стојановски 1974, 189).

¹⁸⁹ Од мостот се гледа само горниот дел – косо поставени аморфни плочести камења.: (*Археолошка карта* 1996, 105).

Трета глава

РАЗВОЈ НА СРЕДНОВЕКОВНИТЕ НАСЕЛБИ ВО ЈУГОИСТОЧНИОТ РЕГИОН НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА (XI -XIV ВЕК)

3.1. Основно занимање на средновековното население, економски потенцијал и ресурси

Проучувајќи ги средновековните населби кои опстојувале на територијата на денешните микро региони: Струмички, Радовишки и Валандовско-гевгелиски, ќе добиеме податоци за начинот на нивното функционирање, за самата инфраструктура, природниот прираст, големината, поставеноста, ресурсите и придонесот за развој на самата област. Овие елементи ќе овозможат подобро да ги разбереме и анализираме историските извори кои ни се достапни за овој крај и поблиску да се доближиме до средновековниот човек, до неговите потреби, можности и креативни идеи. Археолошките истражувања кои се одвиваа во последниве децении во овие региони се оскудни, претежно, сведени на некрополи и на сакрални објекти од средновековието, додека за населбинското живеење, речиси и да немаме некакви позначајни податоци.

Главните податоци за средновековните населби во овие микрорегиони ги добиваме од повеќе аспекти: најпрво од аспект на достапните историски извори кои нè информираат за опстојувањето на одредени населби во различни периоди, потоа преку топонимијата од која дознаваме за местоположбата, актуелната именска граѓа од тоа време како и за старите преданија, а тука се и турските пописни дефтери кои ни нудат конкретни факти за тогашната популација. За да биде сеопфатно истражено населбинското живеење, битни се неколку компоненти, кои поединечно ќе бидат анализирани: општествените и природните прилики во регионите, локацијата на населбите, миграцијата, занимањата, популацијата.

Центар на овие истражувања е средновековна Струмица, која веќе во XI – XIV век прераснала во типичен средновековен град со сите обележја и елементи потребни за еден регионален, цивилен и духовен центар во тој период. Околу средновековна Струмица гравитирале поголем број населби, чијшто број во одделни периоди во средниот век се

зголемувал или намалувал (Ка.6). Струмица е единствената градска населба која се развила во истоимената котлина во средниот век и таа ги опслужувала потребите на помалите населби кои гравитирале околу неа, пред сè, во однос на заштита и снабдување со производи кои не се произведувале во руралните средини. Заштитата на цивилното население е реализирана преку утврдениот акропол на Струмица, денешниот локалитет „Цареви Кули“, како и утврденото подградие (Сл.2). Во немирните периоди Струмица била прибежиште на населението од блиската околина, кое својата заштита ја гледало во добрата утврденост на самиот град. Судејќи по аналогните средновековни градови, од тврдината се спуштале сидови кои го опколувале градот во подножјето. Со подградието што се развило под „Цареви кули“, се оформил цивилниот дел на средновековна Струмица. Внатре во сидините бил распространет градот со сите негови згради, административни и јавни објекти, плоштади, чешми, цркви, капели, конаци, пазари, дуќани, занаетчиски работилници и куќи. Носечки гранки на стопанството во Струмичкиот регион биле: земјоделството, сточарството, трговијата и занаетчиството, сите овие занимања поединечно ќе бидат анализирани во продолжение на овој труд.

Трговијата имала клучна улога во развојот на Струмичкиот регион, земајќи ја во предвид неговата местоположба. Тоа го воочуваме и од самата поставеност на градот, во центарот на триаголникот што го образуваат главните центри на моќ во овој дел на Балканот: Солун, Сер и Скопје (Ка.2). Поставеноста на Струмица во тој триаголник на комуникации, ѝ овозможувало нејзе, во полниот среден век, да го изживее своето златно време како регионален воено-административен центар и седиште на доста значајната по ранг епископија. Струмица како значаен патен јазол имала три основни излези: на југ преку Валаново – Дојран - Кукуш за Солун; на север преку Конче (Радовиш) и Штип за Скопје, односно преку Вардарско-Моравската Долина; и на исток по р.Струмица – Петрич – Мелник за Сер и Константинопол (Ка.3).¹⁹⁰

Струмица во средниот век имала нагласена јужна, трговска ориентација кон Солун, бидејќи секогаш се наоѓала во перифериите на средновековните балкански држави и

¹⁹⁰ Душко Цветанов, *Средновековната патна мрежа во Струмичко (XI-XIV век)*, Зборник на трудови, Струмица: НУ Завод и Музеј Струмица 2014, 145; Душко Цветанов, *Воено-стратегиското значење на Струмичката област за време на Цар Самуил (X-XI)*, Самуиловата држава во историската, воено-политичката, духовната и културната традиција на Македонија, НУ Завод и музеј Струмица, Струмица 2015, 200.

далеку од нивните центри. Поради тоа, нејзиниот развој бил овозможен преку непосредната близина до вториот по големина и значање центар на Балканот, градот Солун од каде, воедно, го црпела секое ново искуство, секој нов напредок, секоја нова промена која директно влијаела и на самиот развој на градот.¹⁹¹ Населението во Струмичкиот регион, претежно, било ориентирано на земјоделството и сточарството, извезувајќи, главно, земјоделски и сточарски производи кои биле пласирани по околните пазари, а увезувајќи, главно, готови производи.

Како извор за средновековната историја на Македонија ќе го посочиме Теофилакт Охридски, кој споменува дека при крајот на XI и почетокот на XII век во Македонија земјоделството било примарна стопанска гранка. Освен житните култури доста се одгледувала и виновата лоза.¹⁹² Основни зрнести култури коишто се одгледувале биле пченицата и јачменот. Пченицата била со највисока цена, но често се преферирале и јачменот и просото, затоа што биле поотпорни, успевале по ветровити места, врз бедни, каменести почви и давале постабилни реколти.¹⁹³ Од градинарските култури се одгледувале, речиси, сите современи култури, со исклучок на оние кои подоцна биле пренесени од Америка, како компирот, пченката и доматиите. Во овошните градини растеле: цреша, јаболка, сливи, круши, дуњи, бадеми, ореви, лешници, оскоруша, праски, јагоди, црници, познати биле дињите и лубениците.¹⁹⁴ Потврда за тоа кои овошки успевале во овие краишта добиваме во Кончанскиот практик, каде се опишани различни овошни стебла, како и во турските пописни дефтери во кои прецизно е наведена културата, како и приходите кои доаѓале од неа.¹⁹⁵

Во средниот век, главните работни задачи продолжиле да се извршуваат со запрежните волови, дури и основниот данок се формирал врз основа на земјата која може да се обработи со чифт волови. Обработливата земја во Струмичко - радовишкиот регион

¹⁹¹ Душко Цветанов 2014, 141.

¹⁹² Овие податоци на Теофилакт се потврдуваат и од Идризи, кој не известува дека градовите: Скопје, Куристос, Струмица, Лерин и други во XII век имале, освен богати полиња засеани со житни култури, и голем број на лозја: (Бранко Панов, *Теофилакт Охридски како извор за средновековната историја на македонскиот народ*, Култура, Скопје 1971. 151-152).

¹⁹³ Тома Томов, *Византија позната и непозната*, София 2014, 346

¹⁹⁴ На Балканот во средниот век биле познати следниве градинарски култури: зелка, марула, репа, мешункасти растенија (бел грав), цвекло, моркови, краставици: (Йордан Андреев, *Всекидневието на българите през XII-XIV век*, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1992, 69-70).

¹⁹⁵ Александар Соловјев, „Кончански практик“, *Зборник радова Византолошког института* књ.3, Београд 1955, 99.

се наоѓала по теченијата на реката Струмица (Струмешница) и нејзините притоки, од каде биле наводнувани и самите посеи, односно концентрацијата на обработливата површина била во низинските предели. Во Конечко обработливата земја била покрај реката Крива Лакавица, додека во Гевгелиско – валандовскиот регион покрај течението на реката Вардар и неговата лева притока Анска Река. Но, сепак, поседите со значителни напори се проширувале во повисоките и ридестите предели, со тоа што дрвјата и грмушките биле сечени и исчистувани со помош на оган, тоа е т.н. „требеж“. Таквите површини биле заорувани и отпосле биле подготвени за сеење, начин доста распространет кај средновековните Словени.¹⁹⁶

Топоними со називот „требеш“ во Струмичкиот регион среќаваме во подножјето на планината Беласица, во атарите на селата: Мокрино, Смолари, Дражево и Старо Коњарево. Во Конечкиот практик се споменува дека војводата Никола со помош на своите отроци вршел чистење на шумата и ја претворал во обработлива површина. Во самиот Практик е наведена цела низа на требежи во селото Конче, и тоа 12 на број, во Лубница 6 и во Трескавец 3.¹⁹⁷ Таквото чистење на шумите било правено не само поради недостаток на обработлива земја туку и поради масовната колонизација на пределите кои во средниот век не биле населени. Такво чистење на земјиштето (требеж) во Струмичко било направено од страна на анагностот Драгое во селото Габрово, во средината на XIV век. Тој, освен што ја изградил црквата Св.Архангел Михаил над самото село го исчистил земјиштето околу неа и на него населил „слободни луге“ ἐλευθέρους, т.е. безкуќници кои работеле за црквата.¹⁹⁸

Економската моќ на Византија во XII в. најмногу се должела на просперитетот на селото. Според Мајкал Анголд, тоа било резултат на воспоставениот баланс помеѓу популацијата и земјата, поточно меѓу селанецот, господарот и државата, којшто бил постигнат во времето на Комненската реконструкција на селото.¹⁹⁹ Целиот југоисточен регион на Република Македонија во средниот век несомнено бил еден од водечките во производство на раноградинарски култури, одгледување на винова лоза, житарици и др.

¹⁹⁶ Ѓордан Андреев 1992, 103; *Александар Соловјев* 1955, 99-100.

¹⁹⁷ *Александар Соловјев* 1955, 101.

¹⁹⁸ Ирена Стефоска 2011, 241 - 242; *Александар Соловјев* 1955, 100; Лидија Славева, Владимир Мошин 1988, 215-216.

¹⁹⁹ Michael Angold, *The Byzantine Empire, 1025-1204*, London – New York 1997, 288.

што се должи на плодната почва, поволните климатски услови и добриот хидро - потенцијал.

Во Македонија во XI и XII век, според податоците од Теофилакт, доста важно место во стопанството заземало и сточарството. Во некои краеве на Македонија сточарството дури претставувало основно занимање на населението.²⁰⁰ Во Струмичкиот регион бројни се пасиштата на околните планини Беласица, Огражден и Еленица, кои во средниот век биле исползувани во летниот период. Во XIVв. како летни пасишта на манастирот „Хиландар“ во Струмичко се споменуваат: бачилото Драгулево (ἀπό τήν πλανινὴν τήν Δραγούλεβαν), како и бачилото Hagioi Theódoroi (καί τῆς πλανηνᾶς τῆς λεγομένης τῶν Ἀγίων Θεοδώρων), кое било метох на манастирот „Богородица Елеуса (Велјуса)“ во градот Струмица.²⁰¹ Во Душановата компилација на Милутиновата грамота за Хрељините подароци на Хиландар во Штип и Струмица од околу 1343 година, се споменува пасиштето Црвено Поле (Чръвена Полѣна),²⁰² топоним кој и денес постои на планината Огражден.

Во една простагма на царот Стефан Душан на Хиландар од 1349-1354 година, се споменуваат влашки сточари во Струмичко. Таа е издадена поради повредата на хиландарските права и меѓи, за забелите и планините во Кунаране (Коунарахъ), близу Секирник (оу Коунарахъ више Секирника), од страна на властелата, властеличината и влашките катунѝ (како их вебиде властеле и властелички и катоуни влахъ царства ми).²⁰³ Одовде добиваме потврда за присуство на влашки сточари во Струмичко, кои формирале свои населби - катунѝ во подножјето на планината Огражден.²⁰⁴ Топоними кои

²⁰⁰ Бранко Панов 1971, 154-156.

²⁰¹ Летните пасишта се, всушност, планински кои се наоѓаат на повеќе од 1000 метри надморска височина. Тие биле користени од пролет до есен: (Mihailo St. Popović, „Das Kloster Hilandar und seine Weidewirtschaft in der historischen Landschaft Mazedonien im 14. Jahrhundert“, *Византолошки институт српске академије наука и уметности, посебна издања 44/1, задужбина светог манастира Хиландара, Књига I Зборник у част Мирјане Живојиновић*, Београд 2015, 219, 221-222).

²⁰² Лидија Славева, Владимир Мошин 1988, 136.

²⁰³ Mihailo St. Popović, 2015, 222-223; Лидија Славева, Владимир Мошин 1988, 143.

²⁰⁴ Катунѝ се посебен вид на селска населба, се мисли на пастирско село. Зборот „катун“ се појавува во средновековните извори во крајот на XII и XIII век. Во почетокот на XIV век се однесува на група сточари, Власи или Арбанаси, а со тоа име се одбележува и просторот по кој сточарите се движеле. Во средината на XIV и XV век овој поим се губи во изворите, што може да се поврзи со прераснувањето на катуните во земјоделски села. Катунските населби најчесто се наоѓаат на исцедливи места, погодни за сточарство, во близина на изворите на реките и потоците. Местата морале да бидат заштитени од ветар и во близина на

укажуваат на постоење на катуни во Струмичко среќаваме, западно од Струмица во непосредна близина на с.Рич, по течението на Бела Река, тоа се топонимите „*Катунски Рид*“ и „*Катунски Дол*“, како и „*Влашки колиби*“ во близина на Драгулево. Оттука можеме да извлечеме заклучок дека сточарството во Струмичко, во средниот век, било на едно повисоко ниво и тоа претставувало една од носечките стопански гранки.

Според некои автори поимот Влав, Власи, влашки катуни, во изворите нема карактер на етничка одредница, туку се однесува на занимањето на тие луѓе. Поимот „Влав“, во поширокиот балкански контекст, многу често се користел за означување на население кое се занимавало со сточарство. Инаку, во некои случаи, Власите биле одделни семејства во села со главно земјоделски карактер, а во други случаи живееле во катуни, како што се вели и во повелбите.²⁰⁵

Присуството на Власите во југоисточниот регион на Република Македонија, оставило траги и врз самата топонимија. Тоа се ридско-планинските предели каде влашките сточари престојувале сезонски или постојано. Во Гевгелиско се среќаваат повеќе такви топоними на планината Кожуф: „*Ампирагов рид*“ (влашки: ampirat, император/цар), „*Флора*“ (влашки: floare, цвет), „*Кодробар*“ (влашки: Kudru bar, мочурлив рид) и др.²⁰⁶ Областа каде биле населени овие Власи порано се нарекувала Влахомеглен (Βλαχομεγλέν). Во оваа област влегуваат и села кои денес се дел од општина Гевгелија: Сермени, Конско и Хума.

Манастирот Хиландар свои летни пасишта освен по долината на реката Струмешница имал и во долината на реката Крива Лакавица. Овие пасишта, војводата Никола Станјевич ги приложил на Хиландар со повелба издадена од царот Стафан Урош V во 1366 година.²⁰⁷ Додека планината Пљачковица иако имала голем потенцијал за сточарство во средниот век, најверојатно тој не бил доволно искористен. Потврда за тоа е

шумата од која се обезбедувала граѓа за градење на живеалишта. Катуните обично имале од 20 до 105 домаќинства: (Гордана Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, Београд: Археолошки институт/ посебна издања бр.33, 1997, 127).

²⁰⁵ Ирена Стефоска 2011, 238.

²⁰⁶ Ампирагов рид се наоѓа околу 3,5 км северозападно од денешното с.Ново Коњско, од десната страна на Коњска Река. Врвот Флора се наоѓа околу 5 км западно од с.Сермени. Кодробар е планински масив околу 3,5 км оддалечен од с.Хума.

²⁰⁷ Mihailo St. Popović 2015, 221.

масовната колонизација на турските заедници – јуруци во XVI век, каде се населуваат за постојано. Јуруците (yürük) се сточари – номади доселени од Мала Азија, кои и до ден-денес живеат на овие простори и примарно се занимаваат со сточарство.

Во средниот век, по пасиштата најбројни биле стадата со овци и крави, а често се среќавале и стада со кози. Досега немаме цврста потврда дали пред доѓањето на Турците на овие краишта се одгледувале биволи, имајќи предвид дека во XIX – XX век биле доста застапени во Струмичко. По селските, пак, и градските дворови се одгледувале: свињи, патки, гуски, кокошки, гулаби и др.²⁰⁸

Покрај земјоделството и сточарството, населението во Струмичкиот регион имало можност поради хидро-потенцијалот во оваа котлина, пред сè, земајќи го во предвид Моноспитовското Блато, да се занимава и со риболов. Потврда дека самото Блато било извор за храна, како и средство за егзистенција на населбите кои гравитирале околу него, се и постоечките усни преданија. Луѓето, до пред половина век, овде ловеле риби и водни птици²⁰⁹. Мочуриштето за кое, всушност, станува збор, кон крајот на XIX век и почетокот на XX век се нарекувало „Езеро“.²¹⁰

Важен извор за прехраната во средниот век бил риболовот и не случајно во царските грамоти постојано се зборува за „рибни ловишта“ коишто строго биле заштитувани.²¹¹ Се ловело риби со мрежи (тие се прикажани често на фреските и минијатурите), со кошеви и в’дици.²¹² Од турските пописни дефтери од XVI век дознаваме

²⁰⁸ Ѓордан Андреев 1992, 70.

²⁰⁹ Иванов Ѓеорге и други, *Моноспитовско Блато-последното мочуриште во Македонија*, Македонско еколошко друштво - Скопје, Струмица: Општина Босилово, 2008, 32-41.

²¹⁰ Реката Струмица тече низ истоимената котлина помеѓу ниски брегови, образува мочуришта, а крај селата Моноспитово, Банско и Габрово образува големо блато. Земјата во Струмичкото Поле е многу плодородна, обработлива и пригодна за најдоходните култури: (Атанас Ишириков, „Струмичко - Стопански чъртици“, *Македонски прегледъ Год. I Кн. 1*, София: Македонскиятъ Наученъ Институтъ, 1924, 27); Водата, во првата половина на XX век имала максимална длабочина од околу 6 метри, а луѓето од регионот со посебни чамци, т.н. „шајки“, патувале од селото Зубово, сè до селата Банско и Муртино. Веднаш по Втората светска војна, од 1945 до 1947 година, Моноспитовското Блато се простирало на константна површина од околу 5000 хектари. Од 1947 па до 1975 година, како резултат на мелиоративните зафати, површината на Моноспитовското Блато е намалена повеќе од десет пати и денес изнесува околу 400 хектари. (Иванов Ѓеорге и други 2008, 7.)

²¹¹ Ѓордан Андреев, *Всекидневието на българите*, 70.

²¹² Ibid, 70.

дека струмичките села Зубово и Ново Село плаќале ушур за риба.²¹³ Со тоа недвосмислено се потврдува дека дел од популацијата која живеела покрај самите водени површини во Струмичко, се занимавало со риболов.

Сепак населбите кои опстојувале покрај Дојранското Езеро примарно се занимавале со риболов, кој несомнено претставувал носечка стопанска гранка. Покрај ловењето на риби со мрежи и јадици, најпопуларен, а можеби и најоригинален начин на ловење кој се практикувал во Дојранското Езеро бил ловот во „ловишта“.²¹⁴ Ловиштата претставувале парцели од 3 - 4 декари, по целото протегање на езерото, разделени меѓу себе со колови. Во центарот на ловиштето се подигале мали наколни колиби, истите биле поставувани врз длабоко забиени колови и имале размер 4 x 4 метри.²¹⁵

Сезоната за ловење во ловиштата започнувала од Димитровден (8 Ноември) и траела до Благовештение – Благовец (7 април). Уште од првите денови на есента рибарите ги преградувале двете страни на ловиштето, а страната која била од кај езерото била оставена отворена, за да може рибата која доаѓа од длабочината да навлегува во ловиштето. Уште од летото, на околу 300 – 400 чекори од внатрешната страна на ловиштето, рибарите нафрлувале трње (парнар) во отворените води. Под водата се образувал куп од грмушки (насека), кој достигнувал до површината. Купот бил обградуван со 3 кола, за да не можат брановите да го однесат. Во тие грмушки, преку зимата се криела рибата.²¹⁶

Кога рибарите ќе се уверат дека ловиштето се наполнило доволно со риба, го затворале внатрешниот крај со мрежа, а отпосле мрежите ги заменуваат со густе леси, кои допирале до дното и стрчеле 20 - 30 см над водата. Откако рибата ќе биде обградена од сите страни, се пристапувало кон ловење. Оградениот простор бил доста голем, со што требало рибите да бидат стеснати на колку што е можно помало пространство. За таа цел

²¹³ Селото Зубово давало 140 акчиња ушур од риби, како и Ново Село (втор назив Дели Орман и друг назив Доброво). Хасса трстика (sazlık), со ушур од риба, 865 акчиња: (Турски документи Том V. книга III 1982, 118, 156).

²¹⁴ Кирил Хаджидинов, *Дојран. Разцветът и гибелта на един град*, София: Издателство на Националниот совет на Отечествениот фронт, 1960, 70.

²¹⁵ Во колибите на едниот крај се правело огниште, измачкано со глина. Вратите гледале на југ, а на нив се качувало по мали скалички, од каде пазачите, набљудувале птиците да не ја истераат рибата: Кирил Хаджидинов, 1960, 70.

²¹⁶ Ibid., 70.

рибарите ја искористувале помошта на птиците. Внатре во ловиштето се правело втора преграда од ретки леси. Во отворот образуван помеѓу внатрешната и надворешната преграда пуштале водни птици, на кои им ги врзувале крилјата. Овие птици – нуркачи ги гонат рибите и ги наведуваат до внатрешниот простор, поминувајќи низ ретките леси каде птиците не можат да поминат, и кога меѓупросторот ќе се исчисти од риби, рибарите ги затворале со густе леси. Отпосле рибарите правеле втора и трета ограда по истиот начин, додека не ги затвореле сите риби во совршено тесен круг, наречен „котец“. Од котецот рибите се префрлуваале во лотките.²¹⁷ Лотките биле неопходни за рибарење во Дојранското Езеро, а од локалното население биле нарекувани „кораби“. Дојранскиот кораб бил тежок и плосковиден, бил изработуван од дебели дабови даски со должина 6 метри, ширина 1,5 метри и длабочина 0,80 метри, однадвор и внатре даските биле премачкани со катран. Дојранскиот кораб носел околу 8 – 10 луѓе и околу 1000 кг корисен товар.²¹⁸

Од турските пописни дефтери од XVI век, несомнено се потврдува дека риболовот играл значајна улога за стопанството во Дојранско и носел големи приходи. Се споменуваат две рибарски населби: градот Дојран / Полин (денешен Стар Дојран) и селото Топлица (денешен Нов Дојран).²¹⁹ Во почетокот на XX век во Дојран имало околу 400 семејства што се занимавале со риболов. Дојранската риба сè до почетокот на минатиот век се продавала на пазарите во Сер, Драма, Гевгелија, Валандово, Струмица, Радовиш, Штип, Велес, Скопје, Куманово.²²⁰

Од достапните средновековни историски извори од XIV век, како и од турските пописни дефтери од XVI век, дознаваме дека во Струмичко доста популарно било и одгледувањето на пчели. Според нецелосниот *Практик* од 1320 година, фискалната рента

²¹⁷ Кирил Хаджидинов, 1960, 70-71.

²¹⁸ Кирил Хаджидинов, 1960, 68; Борис Д. Јанишлиев, *Гр. Дојранъ (Појлинъ, Пулинъ) и живота ни тамъ при турското владичество до 1912 година (спомени)*, София, 1934, 15.

²¹⁹ Муката (закуп) од Дојранското Езеро, од хасовите на Пијале Паша: Далјан Пископија – 27.034 акчиња, Далјан Топлица – 7.630 акчиња, Далјан Брест – 1.667 акчиња. Мукат од воскарницата на Струмица и Тиквеш, надвор од пописот – 1.000 акчиња. Далјан (dalyan) – риболовиште; особен вид риболов во вештачки заграден дел од крајбрежната морска или езерска вода, а исто така и на речните корита. Пископија / Поланина се однесува на денешен Стар Дојран. Селото Брес се наоѓа на североисточниот брег на Дојранското Езеро. Според зачуваната локална традиција, исчезнатото село Топлица се наоѓало крај северозападниот брег на Дојранското Езеро, северно од Нов Дојран. Денес постои топоним „Топлик“ северозападно од Нов Дојран, едно мало возвишение.: (Турски документи Том V. книга III 1982, 305, 649).

²²⁰ Борис Д. Јанишлиев 1934, 14, 31.

на манастирот „Ивирон“ од струмичките домени (Палеокастро, Св.Бесребреници, Водоча, Св.Апостоли и Св.Светих) изнесувала вкупно 254 перпери. Покрај основниот данок за регистрираните парици, е наведен мелисоеномион (μελισσοευνόσιον), т.е. данокот за пчели.²²¹

Занаетчиството, секако, било доста развиено во средновековна Струмица, пред сè, да ги задоволува потребите на месното население и на самиот регион. Досега немаме цврста потврда дека производите биле наменети за извоз. Во средновековна Струмица имало ткајачници, ковачници, фурни, производство на керамички садови, работилници за обработка на дрво и кожа, а секако не се исклучува можноста дека имало и мајстори кои правеле и накит. Такви занаетчиски работилници имало и во самиот акропол на Струмица, односно денешниот археолошки локалитет „Цареви Кули“, каде со неодамнешните истражувања беа откриени такви објекти како и алатки со кои се вршеле разни занаетчиски работи (Сл.13).²²² Секако, овие работилници биле ставени во функција да ги задоволат потребите на посадата која ја штитела тврдината. Вакви занаетчиски работилници постоеле и во помалите регионални центри кои гравитирале околу Струмица и тоа: Радовиш, Конче, Валандово и Дојран. Иако овие населби нешто подоцна добиваат урбан изглед (после доаѓањето на Турците), дел од нив веќе имале свои утврдувања - акрополи. Градењето на одбранбени бедеми во средниот век, несомнено е првиот чекор кон добивање на градски изглед на поголемите населби.

Експлоатацијата на рудните богатства во Македонија посебно доста се развила по освојувањето на Кратовскиот регион од страна на Србите, во 1283 година. Од овој период во рудниците во Македонија се појавиле и надалеку познатите германски стручници – Сасите, кои ги обновувале старите рудници. Рударството особено се развило во времето на цар Стефан Душан, кога Сасите доаѓајќи од Германија преку Босна и Србија се населиле во Македонија.²²³

Во турскиот период активно се експлоатирало железна руда од рудникот Дамјан, кој се наоѓа западно од Радовиш. Имено, на просторот што го зафаќа Мадемска Река во

²²¹ Ирена Стефоска 2011, 228.

²²² Зоран Рујак, *Цареви кули, На патот на предците*, Струмица 2007, 22.

²²³ Ахмед Шериф, „Рударството во Македонија во време на османлиското владеење“, Скопје: ИНИ 2001, 10.

западниот крај на Радовишкото поле и самиот водопредел на реките Брегалница и Струмица, поточно во Дамјаничкото Поле и Пилаф Тепе, преку клисурата Дервент, имало мадем или рудник за железна руда. Всушност, тука во Мадемска река, некогаш се собирала и топла рудата.²²⁴ Одовде можеме да претпоставиме дека овој рудник бил активен и пред доаѓањето на Турците, тие само продолжиле и го зголемиле интензитетот на експлоатација.

Досега немаме цврста потврда дека во Струмичко, во средниот век, постоеле рудници за експлоатација на метали (злато, сребро, бакар, железо и др.). Со геолошките истражувања на Струмичкиот регион во последниве години, се потврдува дека овој крај е доста богат со руди - само на планината Огражден се наоѓаат неколку перспективни наоѓалишта на злато и бакар.²²⁵ Следствено, не треба да се исклучи и можноста за постоење на вакви рудници и во средниот век, имајќи предвид дека Струмичкиот регион не е доволно истражуван. Речиси, со сигурност можеме да потврдиме дека на планината Огражден во римскиот период се експлоатирала руда, потврда за тоа е густата мрежа на утврдувања и добрата инфраструктурна поврзаност. Утврдувањата се лоцирани покрај самите планински рекички, каде со денешните модерни геолошки истражувања се потврдува присуство на метали во алувионите на речните текови.

Истото се однесува и за Валандовско – гевгелискиот регион кој, исто така е доста богат со рудни наоѓалишта. Дали овие рудници се експлоатирале во средниот век, не може со сигурност да потврдиме. Во раната антика во Валандовско - гевгелискиот регион, односно во областа Амфакстида, рударството несомнено било носечка стопанска гранка. Истото го диктирало развојот на цел регион, издвојувајќи го во еден од најразвиените во Централен Балкан. Сочувани се траги на експлоатација на злато од речниот тек на Коњска Река (Гевгелиско), како и во Казандолска река (Валандовско) уште во раната антика. Сепак, рударењето било со поголем интензитет во римскиот период. Потврда за рударските

²²⁴ Ibid., 127.

²²⁵ Индикации на калај се регистрирани на локалности на североисточната страна на врвот Огражден, кај Ново Село и југозападно од Банско. Појави на олово, цинк и бакар се истражувани на локалностите Иловица – Штука и во атарот на с.Бајрамбос. Злато во моментот се истражува во Иловица, така што добиените резултати од деталните геолошки истражувања со структурно дупчење, укажале дека се работи за перспективно наоѓалиште. Освен тоа, злато е констатирано во алувионите на Селски Поток, Дивљак Поток. Златоносни се алувионите на Сушевска, Доброшинска и горниот тек на Струмичка Река: (Сашо Георгиевски и други, „Проект за изработка на геолошка карта ОГК 2 реон Огражден – Беласица М 1:50.000“, *Зборник на трудови – македонско геолошко друштво втор конгрес на геолозите на Република Македонија*, Крушево 2012, 45-46.)

активности во Гевгелиско се доцноантичките рударски населби на локалитетите „Дедовец“ с.Габрово и „Гробишта“ с.Кованци, како и остатоците од флотацијата на злато кај селото Горничет.²²⁶

3.2. Влијанието на општествените и природните прилики врз средновековните населби

Во средниот век многу често околу селата изникнувале нови селишта, но како по правило тие биле помали од селото-мајка. Тоа, веројатно, е причината за стотина и илјадници средновековни селишта кои се развиле во овие краеве. Обично на земјиштето на едно современо село видливи се трагите на неколку средновековни населби. Овој чуден факт не треба да се објаснува само со „селиштата“ или, пак, со развиениот населбински систем во средниот век. Причината попрво треба да се бара во честото запустување и напуштање на селата, како резултат на: чумата, војните, исцрпувањето на обработливата земја или, пак, освојувањето на нови територии. Селското население, несомнено, ја претставувало масата народ во овие краишта во средниот век.²²⁷ Пример за тоа во Струмичко е средновековната населба Палеокастро (Παλαιόκαστρο), која се споменува заедно со манастирот „Богородица Милостива (Елеуса)“. Оваа населба го губи своето прво име, подоцна преименувајќи се во денешното Велјуса. На овој простор околу самото село се регистрирани неколку археолошки локалитети (средновековни населби и некрополи). Тоа е потврда дека од една населба, заради горенаведените причини, во наредните векови изникнуваат нови.²²⁸

Анализирајќи ги самите населби во врска со нивната местоположба и периодични миграции, битни се неколку фактори кои одиграле клучна улога во тој природен феномен. Имајќи ги предвид настаните кои го одбележале периодот, како и географските особености

²²⁶ Археолошка карта 1996, 96, 98, 99.

²²⁷ Йордан Андреев 1992, 28; Овој интересен феномен со селиштата, Гордана Милошевић го објаснува на следниот начин: Селиште – напуштено село, секое село може да се претвори во селиште, но и секое селиште може поново да биде населено и да стане село: (Гордана Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, Београд: Археолошки институт/ посебна издања бр.33, 1997, 126-127).

²²⁸ Душко Цветанов, „Можната убдикација на Палокастро (тврдина или населба), крај манастирот „Богородица Елеуса“ – с.Велјуса Струмичко, *Зборник на трудови-18*, НУ Завод и музеј Битола, Битола 2015. 162.

на овој микро-регион, ќе спомнеме дел од нив:

- Конфликтните ситуации – освојувања.
- Чумата која го десеткувала населението во Европа (XIV век).
- Маларијата, извор на зараза предизвикана од Моноспитовското Блато.
- Поплавите, како резултат на хидро-потенцијалот на овој регион.
- Други природни непогоди.

Централната положба на Струмичкиот регион во Балканскиот Полуостров условувала Струмица да биде, скоро подеднакво, оддалечена од државните центри на средновековните држави Византија, Бугарија и Србија. Тоа се одразило и врз нејзината политичка историја. Струмичкиот регион бидејќи најчесто бил периферна област во составот на споменативе три балкански држави, често ги менувал политичките господари. Честите политички промени, од своја страна, давале можност да дојдат до израз и стремежите на некои локални феудалци за државно-политичка независност и самостојност.²²⁹ Затоа, токму во оваа област биле создадени полунезависните феудални кнежевства на Хрс, Добромир Стрез, Хрелја, браќата Драгаш и др., а Струмица, сепак, била еден од главните административни центри на овие владетели. Полниот среден век е доста динамичен и бурен, особено периодот од 1185 до 1261 година, кога со Струмица управувале повеќе од десет различни управители. Тоа е потврда за големата нестабилност во овие краеве, која се одразила и врз миграцијата на локалното население.

Струмичкиот регион има доста богат хидро-потенцијал. Како што напоменавме претходно, главните причини за мелиоративните зафати во минатиот век во Струмичката Котлина се: огромните површини во Струмичко Поле, кои биле поплавувани, главно, од реките Струмица, Тркајна и Водочница (8853 хектари) и искоренување на маларијата, која во тоа време зафаќала катастрофални размери (во 1934 година, 54 % од вкупното население во Струмичко боледувало од маларија).²³⁰ Не ретко во усните преданија на населението во Струмичкиот регион, особено во селата кои се во непосредна близина на Блатото, се потенцираат поплавите и маларијата како причини за промена на локацијата на самата населба. Таков е примерот со населбите Моноспитово, Зубово, Бориево, Муртино,

²²⁹ Стоев Ѓорѓи и Мануел Пандевски 1969, 22-23.

²³⁰ Иванов Ѓеорге и другим 2008, 13-14.

Турново.²³¹ Со анализата на остеолошкиот материјал, откриен со археолошките истражувања на струмичките некрополи: *Орта Џамија*, *Св.15 Тивериополски маченици* и *Водоча*, (сите од доцниот среден век и турското средновековие), забележано е ова заболување. Според Фаница Велјановска, која го има обработено овој материјал, ова инфективно заболување било доста распространето во Струмица.²³²

Во 40-тите години на XIV век, ценовските кораби, пренесувајќи стока од кримската ценовска колонија Кафа кон Европа, пренесле во Константинопол и Италија комбинација од три вида смртоносна чума, којашто секавично се распространила низ цела Европа. Во овој бран од 1347-1351 година, за само 3-4 години умреле околу 30 милиони луѓе, односно една третина од целото население на европскиот континент. Нема сомнение дека сите балкански региони, се разбира, во различен степен станале жртви на пандемијата - „црна смрт“. Византискиот император и историчар Јован Кантакузин ни остава податоци за ширењето на чумата низ Балканот. Според него, чумата се распространила по сите брегови на: Понт, Тракија, Македонија, Грција и др. Оваа епидемија се провлекувала сè до крајот на XVI век, но со многу помал размер.²³³ Струмица, сепак, не останала имуна на оваа епидемија, имајќи предвид дека развојот на Струмица се должел на нејзината непосредна близина и контакти со вториот по големина и значење центар на Балканот, градот Солун, кој бил прв помеѓу градовите на удар на црната чума.²³⁴

Хигиенските прилики, личните и оние во градовите и населбите биле толку запоставени, што погодувале за ширење на разни болести меѓу народот. Поради тоа масовните епидемии биле многу чести, покрај маларијата и чумата, други заразни болести кои ги коселе луѓето во средниот век биле: лепрата, тифусот, колерата и други. Македонија

²³¹ Кајдамов Костадин, *Имињата на населбите во Струмичко*. Скопје: Делфина 3, 2005. 101, 181, 209, 214, 292.

²³² Трагите на талесемија мајор (вродена хемолитичка анемија) на скелетите од минатото, овозможува истражување на присуство на маларија (инфективно, паразитско заболување) во минатото. Од трите струмички некрополи забележени се пет примери. Во Македонија маларијата била присутна до средината на минатиот век. Регулацијата на речните корита, исушувањата на мочуриштата и редовната дезинсекција придонесоа денес оваа болест да биде заборавена. Сепак, таласемичниот ген, сè уште присутен кај современото население од нашата земја, ја крие долгата историја на оваа болест. Болеста е најчеста во средниот век, во регионот на Струмица, во некрополите во Водоча, Св. Петнаесет Тивериополски маченици и Орта-џамија. Сите пет примероци се на деца од 2 до 9 години: (Fanica Veljanovska, „Thalassemia major and Malaria in the Republic of macedonia in the Past Times“, *Folia archaeological balkanica III*, Skopje 2015, 643-654, T.5, T.6).

²³³ Христо Матанов 2002. 340, 344.

²³⁴ Душко Цветанов, *Средновековната патна мрежа*, 141.

како централен дел на Балканот, била честа жртва на ненадоместливи несреќи.²³⁵

Едно од најголемите искушенија на средновековниот човек, бил гладот. Гладот најчесто е последица на недоволно земјоделско производство, својствено за речиси сите средновековни општества или поради пустошењето на непријателските војски. Секоја климатска промена (остри зими, суша, град, поплава, наезда на инсекти), го загрозувала приносот на земјоделските производи, пред сè на житариците, доведувало до глад. Во периодот (1200-1350 година) Европа била зафатена со еден изразито ладен и влажен климатски циклус, во кој влегла после релативно умерен и благ период од 750 до 1200 година. Почнувајќи од 1350 до 1500 година, температурите станале поумерени, но влажноста се зголемила. Во записот на монахот Исаија за тешките прилики после битката кај р.Марица (26 септември 1371 година) меѓу другото, се кажува дека таков глад бил по сите краеве, каков што не бил од постанокот на светот, и за тоа дека отпосле земјата останала опустошена и без сите добра: луѓе, стоки и други плодови. Во пописот на имотите на манастирот Богородица во Тетово (околу 1346 година), е забележана како една од гладните години во првата половина на XIV век.²³⁶

3.3. Развој на средновековните населби и природниот прираст на населението

Населбите во средниот век немале некаков видлив распоред, куќите најчесто биле на еден кат. Градителите преферирале материјали коишто биле евтини и се наоѓале во близина. Најширока употреба наоѓале: каменот, тулата, дрвото и трската. Подот на куќите бил изработуван со набивање и мазнење на глина, додека покривот бил најчесто со нетраен материјал, трска и слама, но многу поретко со керамида.²³⁷ Корисната површина на куќите била некаде помеѓу 10 и 20 м², и биле далеку од сите хигиенски услови. Сидовите биле изградени од преплетени гранки; тие претставувале слаба преграда против студот и влагата. Дебелината на сидот (заедно со гранките и премачканиот дел) не надминувал 10-14 см.²³⁸ Скромни биле и живеалиштата на обичните луѓе и во градските

²³⁵ Боро Николовски, *Прилози за историјата на здравствената култура на Македонија*, Скопје: Македонско фармацевтско друштво, 1995, 87.

²³⁶ Лексикон српског средњег века 1999, 124.

²³⁷ Тома Томов 2014, 358.

²³⁸ Јордан Андреев 1992, 57-58.

средици. За разлика од селските полуземјанки, основите на овие куќички биле изградени од камен на кој бил кренат вистинскиот дел на живеалиштето. На вториот кат имало една, најмногу две соби, но сепак, овие објекти се далеку од претставата за удобност и комфор.²³⁹ До куќите се наоѓале стопанските објекти, визби или јами, во кои биле ставени керамички садови, во кои се чувала зрнеста храна, вино и масло. Пресно набраните плодови биле чувани во кошеви, а како главни методи за заштита на храната биле: сушење, осолување, пушење и маринирање. Овие залихи на храна биле користени преку есента и зимата до доаѓањето на пролетта.²⁴⁰

За изборот на локацијата како и просторното планирање на средновековните населби доста фактори одиграле клучна улога: близината до главните комуникации, плодната почва, заштитата (во случај на опасност), повисоките исцедливи места (поради стравот од поплави), близината до извори со вода и др. Во XIV век во Струмичката Котлина, според достапните историски извори, се потврдени над дваесет населби; 2/3 од нив се наоѓат во подножјата на околните планини (на места со поголема надморска височина), а само 1/3 од нив се полски населби (Т.1). Населбите во горното течение на реката Струмица, денешна општина Радовиш, речиси, сите биле концентрирани во подножјата на планините Плачковица и Смрдеш. Тоа е поради условите кои ги пружа самата котлина, која има тесна но издолжена форма. Истото се однесува со и горното течение на реката Крива Лакавица, денешна општина Конче, оваа котлина е со претежно ридест терен. Во Валандовско – Гевгелиската Котлина распоредот на населбите е во подножјата на планините Беласица, Плавуш, Градешка Планина, Кожуф, а речиси и да не постои чисто полска населба.

Населението, претежно, било концентрирано во селските средици, пример за тоа е Ќустендилскиот санџак, во кој влегува и Струмичката нахија. Според турските пописни дефтери од 1519, само 7 % од христијанското население живеело во градски центри.²⁴¹

²³⁹ Сидовите на горниот кат биле од дрво со „носечки скелет“ кој бил измазнет со кал. Овие куќи се затоплувале со камини. Преовладува мислењето дека овие куќи биле покривани со ќерамиди, но факт е дека остатоци од нив се наоѓаат во незначително количество. Поверојатно е дека овие куќи биле покривани со дрвени плочи, или како земјанките со трска или слама: Ѓордан Андреев 1992, 60.

²⁴⁰ Тома Томов 2014, 358-359.

²⁴¹ Нахијата Струмица во 1519 година ги опфаќа, освен областа Струмица, уште и областите: Малешево, Бојмија, Конче и Дојран: (Христо Матанов, *Възникване и облик на Кюстендилския санджак (XV-XVI век)*, София, 2000, 115.116,128).

Секако, иста била сликата и во Струмичко, каде што околу 9 % од населението живеело во градот Струмица, а останатите во селските населби.

За сметка на густо населените градови (збиен тип на куќи), селата во средновековието биле мали и многу ретко надминувале стотина жители.²⁴² Со истражувањата на Струмица и Струмичко дојдовме до неколку значајни податоци во врска со концентрацијата на населбите, како и нивниот број во периодот од XI до XIV век. Според достапните историски извори дознаваме за имињата на поголем број села кои биле распоредени во подножјата на околните планини. За нив добиваме податоци од повелбите на светогорските манастири: „Ивиرون“, „Хиландер“ и „Пантелејмон“ и, секако, од богатата архива на манастирот „Богородица Милостива“.

Во првата половина на XI век, во Струмичкиот регион се спомнуваат неколку тврдини, но не и населби. Податоци добиваме од византискиот хроничар Јован Скилица, кој претставува главен извор за Самуиловата држава. Од хрониките дознаваме дека Струмица ја управувал Драгомуж (Δραγομούζος) и дека во нејзината тврдина имало концентрирано голем број на војници. Од истиот извор дознаваме дека тој стоел на чело и на повеќе тврдини во областа Струмица. Некои од тврдините со кои управувал Драгомуж се именувани и од самиот Скилица. Имено, тој наведува дека во близина на Струмица се наоѓаат тврдините Мацукион (Ματζούκιον) и Термица (Θερμιτζα).²⁴³ Овие две тврдини, најверојатно, лежеле покрај главниот пат кој од Сер доаѓал за Струмица.

Стратешки гледано, државата на Самуил претставувала систем на поголеми крепости (кастроени), опкружени со поголем број помали тврдини и стражи (фруриони), коишто им помагале на првите во одбраната. Големите крепости (кастроени) во следните векови ќе израснат во вистински градови, а тоа значи дека покрај самата воена тврдина (акропол, цитадела, горен град) ќе се формира и цивилна населба (подградие, варош, емпориони) со стопански делови.²⁴⁴ Таков е и примерот со Струмица и Струмичко, т.е. со

²⁴² Археолошките проучувања во Бугарија покажуваат дека селата имале не повеќе од 20 – 30 куќи. Во средниот век се пресметувале „опаците“, не куќите, затоа еден од основните даноци којшто бил плаќан од зависното население, се нарекувал „димнина“: (Йордан Андреев 1992, 28.)

²⁴³ Бранко Панов 1985, 427-430.; Васил Златарски 1927, 698-717.

²⁴⁴ Иван Микулчиќ 1996, 39-40.

тврдината „Цареви кули“ и тврдините (населбите) коишто гравитираат околу неа во истиот регион (Т.1).²⁴⁵

Така, на пример, втората половина на XI и поголемиот дел од XII век, е период кој делумно за овој крај бил мирен и во знакот на Комненовата династија. Сите села што се спомнати се наоѓаат во северозападниот дел на Струмичката Котлина, односно покрај имотите и земјиштето на царскиот манастир „Св. Богородица Елеуса“, во правец на Струмица – Радовиш од двете страни на планината Еленица. Тоа биле селата: Контарат, Лесковица, Дреново и Рулина, денес исчезнати и сè уште не е убицирана нивната местоположба.²⁴⁶ Со тоа можеме да кажеме дека значењето и моќта на манастирот биле доста големи и поради тоа луѓето се концентрирале во овој крај, барајќи на еден начин заштита која им ја нудел самиот манастир. Во бурниот XIII век во Струмичко се спомнуваат помалку села, меѓу кои и Брезница кое, најверојатно, се наоѓало длабоко во планината Огражден, на доста недостапно место и тоа, на еден начин, претставувало збег–рефугиум. Покрај историските извори кои укажуваат на немирни времиња во XIII век, потврда за тоа се и неколкуте остави на пронајдени монети во Струмичко: во с.Банско; месноста „*Растурен Брег*“ - с.Костурино; месноста „*Мездра*“ - с.Чанаклија и локалитетот „*Цареви кули*“ – Струмица (Т.15).²⁴⁷ Сите овие остави се датирани токму во овој немирнен период.

За разлика од споменатиот XIII, во XIV век се спомнуваат голем број на села, во врска со дарувањето на имотите на светогорските манастири.²⁴⁸ Концентрацијата на овие населби е во подножјето на околните планини кои ја обградуваат Струмичката Котлина. Во повелбата на Драгашите, издадена помеѓу 1372-1375 година, на манастирот „Св.Пантелејмон“ му биле подарени имоти во Струмичкиот регион. Во повелбата се наброени следниве села: Макриево, Мокрани, Борисово, Габрово, Зубово, Робово, Под и Банско.²⁴⁹ Сите овие населби се наоѓаат во подножејто на планината Беласица.

Манастирот „Хиландар“, првите имоти во околината на Струмица ги добил од

²⁴⁵ Ibid, 42.

²⁴⁶ *Грчки извори за Българската история VII*, София 1968. 89-92.

²⁴⁷ Иван Микулчиќ 1996, 313-317; *Археолошка карта на Република Македонија II*. Скопје: МАНУ, 1996, 416.

²⁴⁸ Мирјана Живојиновић, „Драгаши и Света Гора“, *Зборник радова Византолошког института XLIII*, Београд 2006. 41-57; Живојиновић, Мирјана, „Струмички метох Хиландара“, *Зборник радова Византолошког института XLV*, Београд 2008, 205 – 221.

²⁴⁹ Ирена Стефоска 2011, 243.

протосевастот Хреља, околу 1336 година. Подарените добра се наоѓале во Струмичкото Поле, во непосредна близина на градот Струмица. Тоа биле селата Секирник, Кунарани со планината Огражден и територијата која се протегала до реката Василица на исток, селото Брезница на запад и Петрова Река на север.²⁵⁰ Одовде можеме да заклучиме дека реката Струмица во еден период била, на одреден начин, гранична линија помеѓу имотите на манастирите „Хиландар“ и „Пантелејмон“. Десната страна со планината Беласица припаѓала на „Пантелејмон“, а левата со планината Огражден на „Хиландар“, додека имотите на манастирот „Богородица Милостива (Елеуса)“, кој подоцна станал метох на манастирот „Ивиرون“, биле концентрирани од двете страни на планината Еленица. Хреља покрај имотите во Струмичко, на манастирот Хиландар му ги подарил и селата: Брест, Сувогрло, Лесковица, Видче и Дренук, концентрирани во средното течение на реката Крива Лакавица (Ка.11).

Податоци за средновековните населби во овој крај добиваме и од т.н. „Кончански практик“ од 1366 година, каде се вели дека со хрисовул на цар Урош, манастирот Св.Стефан во Конче, како задужбина на Никола Стањевиќ, е даруван на Хиландар. Заедно со црквата во Конче, Хиландар тогаш добил повеќе од 14 села: Конче, Лубница, Трескавец, Суви Дол, Дедино, Ракитец, Сеништа, „село каде седел Добросав Карбич“, Костадинци, „село каде седел Костадин“, Негрофонти, Грков Дол, Свети Костадин, Тудорица. Додека за населбите во Гевгелиско–валандовскиот регион, речиси и да немаме историска потврда. Во периодот од XI –XIV век во изворите се споменуваат само населбите: Валандово, Собри и Давидово (Т.1).

Територијата која е предмет на ова истражување е денешниот југоисточен регион на Република Македонија (кој ги опфаќа помалите региони: Струмичкиот, Радовишкиот и Валандовско – гевгелискиот). Струмички регион (по новите територијални поделби) ги опфаќа следниве општини: Струмица, Василево, Босилово, Ново Село и зафаќа површина од 942 км².²⁵¹ Со емпириските истражувања на турските пописни дефтери од 1519 година, кои се однесуваат за Кустендилскиот санџак, во кој спаѓа и Струмичката нахија, дојдовме до неколку битни сознанија кои можат да придонесат за истражување на иста или слична

²⁵⁰ Ibid, 234-235.

²⁵¹ Костадин Кајдамов 2005, 45.

проблематика.²⁵² Истата таа нахија безмалку се поклопува со денешниот Струмички регион и според пописот од 1519 година, вкупниот број на жители во Струмичката нахија изнесувал 31045 лица. Од нив дури 28520 биле христијани, а само 2525 биле муслимани.²⁵³

Ако ги земеме предвид општествените и природните прилики од XI до XIV век: немирните времиња, пандемијата на чума во првата половина XIV век, освојувањето на Струмица од страна на Османлиите во 1383 година, маларијата како заразна болест, тогаш не зачудува драстичното намалување на населението во Струмичкиот регион.

Црната смрт ја намалила популацијата во Европа за околу 25–30%. Обновата започнала од средината на XV век, во 1500 година, но, сепак, бројот на населението бил уште за 10 % понизок отколку во 1300 година, а во 1600 година тој веќе бил малку повисок (10-15%).²⁵⁴ Со тоа можеме да заклучиме дека периодот пред епидемијата со чума на овие простори (1347-1351) и 1519 година, кога бил направен пописот во кој имаме податоци за популацијата, прирастот бил сличен, односно бројот на населението кое живеело во овој регион во првата половина на XIV век и првата половина на XVI век е приближно ист. Во оваа пресметка, секако, ќе ги исклучиме турските колонизатори, чијшто број бил 2525 луѓе, како и населбите кои се дел од Струмичката нахија, но се надвор од денешниот Струмички регион.²⁵⁵ Според емпириските истражувања, бројот на населението во Струмичкиот регион во 1519 година, изнесувал околу 23000 луѓе, еквивалентно на населението кое живеело на овој простор во првата половина на XIV век. Со овие демографски податоци можеме да донесеме заклучок дека овој регион бил еден од погусто населените региони во Македонија, со околу 21 жител на еден километар квадратен, што е

²⁵² Турски документи, 33-227; Вкупниот број жители се добива со множење на вкупниот број семејства со коефициентот 5, колку што обично се смета дека во просек имало членови едно семејство, додека бројот на вдовичките семејства е помножен со коефициент 4. Неженетите не се земени предвид, бидејќи тие претставувале дел од веќе регистрираните семејства. Исто така, треба да се има предвид дека овие бројки не треба да се сметаат за крајно егзактни, бидејќи секогаш постои можноста некои лица да не бидат внесени во регистарот: (Драги Ѓоргиев, „Населението во Струмичката нахија (XVI-XIX век)“, *Христијанството во културата и уметноста на Струмичката епархија*, Струмица 2002, 116).

²⁵³ Во Струмичката нахија во пописните дефтери од 1519 година регистрирани се 117 населби: (Драги Ѓоргиев, 2002, 119-123).

²⁵⁴ Paolo Malanima, *Energy and population in Europe - The Medieval Growth (10th-14th Centuries)*, Institute of Studies on Mediterranean Societies (ISSM) National Research Council (CNR), 2010, 4.

²⁵⁵ Се мисли на населбите кои денес не припаѓаат на Струмичкиот регион, а се дел од општините Радовиш, Конче, Валандово и неколку населби во Петрич (Република Бугарија). Тие претставуваат нешто помалку од 50 % од вкупниот број населби во Струмичката нахија.

вообичаено за густо населените области во тој период (Т.2,10). Населеноста, секако, се должи на поволните услови за живот: изобилството со големи површини на плодна почва за одгледување на различни земјоделски култури и близината на руралните населби од градот Струмица како еден од најзначајните средновековни центри помеѓу средните теченија на реките Вардар и Струма.

Радовишкиот регион (по новите територијални поделби) ги опфаќа општини Радовиш и Конче и зафаќа површина од 735 км². Со емпириските истражувања на турските пописни дефтери од 1519 година, беа земени само населбите кои денес се во опфатот на овие две општини и секако за оние кои имавме достапни информации. Во оваа пресметка, ќе ги исклучиме турските колонизатори, како и чисто турските населби кои биле формирани по освојувањата на овие краеви. Според емпириските истражувања, бројот на населението во Радовишкиот регион во 1519 година, изнесувал околу 7-8000 луѓе (Т.3,10). За разлика од Струмичко, во Радовишко густината на населеноста е многу помала, со околу 9 жители на километар квадратен. За слабата населеност на ридско – планинските предели во овој регион потврда се масовните колонизации во втората половина на XIV век, како и населувањето на Јуруците во втората половина на XVI век. Може да се каже дека најголем број на Јуруци во Македонија живееле на планината Пљачковица, во опфатот на денешна општина Радовиш и мал дел од општина Василево.²⁵⁶

Статистички ќе го опфатиме и остатокот од југоисточниот регион на Република Македонија, тоа е нејзиниот јужен дел, Гевгелиско – валандовската Котлина и Дојранскиот Ров. Овде спаѓаат следниве општини (според новите територијални поделби): Гевгелија, Богданци, Валандово и Дојран, кои зафаќаат површина од 1058 км². Со емпириски истражувања на турските пописни дефтери од 1519, беа земени само населбите кои денес се во опфатот на овој регион и за оние кои имаме достапни информации. Во оваа пресметка се исклучени чисто турските населби, кои секако се формирани по XIV век, а со тоа излегуваме од временските граници на периодот кој го истражуваме. Етничката група Јуруци е населена од турската управа, во втората половина на XVI век, но во Радовишко се

²⁵⁶ Во општина Радовиш се следниве турски населени места: Бучим, Тополинца, Прналија, Супруѓе, Аликоч, Коцалија, Калаузлија, Штурово, Али Лобаси (исчезнато), Чешме Маале (исчезнато), Каракаслар (исчезнато), Каралабоси (исчезнато), Карацалар (исчезнато), Коселија (исчезнато), Дуртулија (исчезнато), Худаверија (исчезнато) и Саригол (исчезнато). Во општина Василево се следниве села: Висока Мала и Кукушлија (исчезнато). Поголем број од овие населени места се чисто турски, формирани воглавно со колонизација на Јуруците.

населени кон крајот на XVII и почетокот на XVIII век, по исселувањето на старите турски родови.²⁵⁷ Во Гевгелиско – валандовскиот регион според турските пописни дефтери живееле околу 9000 жители или околу 9 жители на еден километар квадратен (Т.4,10).

Со турска колонизација на јурчкото население особено биле зафатени јужните масиви на планините Плавуш и Беласица, како и ридестите предели во северниот дел на општина Дојран и источниот дел од општина Валандово.²⁵⁸ Одовде можеме заклучиме дека овие планински предели пред доаѓањето на Турците биле ненаселени, а концентрацијата на средновековните населби во овој регион била во самите подножја на планинските масиви.

Истражувањето на етногенезата на средновековното население во овој регион е доста комплексна задача, но сепак, историските изворите можат да дадат една првична слика. Несомнено словенскиот елемент бил примарен, а тоа го потврдуваат самите лични имиња на луѓето. Рехеленизацијата на балканските предели кои неколку века биле надвор од ромејската управа, започнала најмногу со враќањето на овие краеве во времето на Василиј II. По уништувањето на Самуиловата држава во 1018 година, за да се зголеми ромејското влијание и моќ, била извршувана и колонизација. Ромејскиот елемент секако треба да се бара во административниот апарат, војската, црковните лица, кои секако биле концентрирани во градските центри, епископските седишта, манастирите и нешто помалку во обичното селско население.

Во архивата на манастирот Ивирон во Атон (Света Гора) се зачувани неколку документи, кои се однесуваат на манастирот „Богородица Милостива“ (*Ἐλεούσα*). Од овие документи среќаваме многу имиња на луѓе, села, реки и месности во регионот кој, всушност е предмет на оваа истражување. Ако ги анализираме овие документи ќе видиме дека имињата на луѓето во голем процент се словенски, освен управниот апарат кој бил во ромејски раце, сè до крајот на XII век, односно до кога Византија има власт на овие простори. Ромејскиот елемент бил концентриран во поголемите населени места, особено

²⁵⁷ Митко Панов, Радовиш – антропогеографски испитувања, Зборник на штипскиот народен музеј, Том III, Штип 1964, 113.

²⁵⁸ Во општина Дојран се следниве чисто турски населени места: Ѓопчели, Чаушли (исчезнато), Севендекли, Дурутли, Џумабос (исчезнато), Куртамзали, Органчали. Во општина Валандово се следниве чисто турски населените места: Ѓупели (исчезнато), Башали (исчезнато), Баракли (исчезнато), Плавуш (исчезнато), Аразли (исчезнато), Терзели (исчезнато), Вејсели (исчезнато), Ајранли (исчезнато), Казандол, Дедели, Татарли (исчезнато), Чалакли, Прстен, Башибос, Кочули, Булунтули (исчезнато) и Бајрамбос (исчезнато). Во општина Струмица припаѓаат следниве турски села: Чепели (исчезнато), Мемешли, Орманли и Дорломбос.

во урбаните центри.

Словенскиот карактер на руралната популација бил силен во Стримонската област, особено во Струмица и Струмичко. Нецелосниот *Практик* од 1320 година за Струмичко, несомнено, ги потврдува констатациите за словенскиот карактер на регионите по горното течение на Стримон, односно во внатрешноста на источна Македонија. Според податоците, речиси 90% од 73-те попишани семејства се со словенски народни имиња.²⁵⁹

Во Конечкиот практик од 1366 година се споменуваат околу 200 лични имиња и презимиња од селата Конче, Лубница, Трескавец и Сеништа, меѓу кои има сосема нови, како и дотогаш непознати прекари. Пописот на имотите на манастирот во Конче прикажува еден процес на колонизација на еден шумски предел, не многу порано од 1366 година. Оваа област претежно била населена со словенска популација.

Во југоисточниот регион на Република Македонија во средниот век, како што споменавме и претходно, имало влашки заедници. Нивното присуство во овие краеве е потврдено со историските извори како и со топонимијата. Влашки населби катунски имало во подножјето на планината Огражден, во долината на реката Крива Лакавица, а особено поголема концентрација на падините на Кожув. Влашките населбите кои изникнале на Кожув биле дел областа Влахомеглен.

Населувањето на Власите во Мегленско се смета дека започнало во XIII век, бидејќи нивното присуство не е забележано во претходните векови. Некои учени мислат дека бугарскиот јазик, или конкретно некои родопски говори влијаеле врз мегленороманскиот говор, па според тоа, овие автори говорат дека Власите се преселиле од Родопите во Меглен после XII век.²⁶⁰

Во Душановата компилација на Милутиновата грамота за Хрељините подароци на Хиландар во Штип и Струмица (околу 1343 година) се споменува и присуство на ерменска популација во овие краеве. Во Струмица се подарува **Бале Бкъса Армѣнинъ**; со децата на манастирот Хиландар.²⁶¹ Одовде можеме да заклучиме дека мултиетничноста на урбаните центри во средниот век, како што е градот Струмица, секако е резултат на самите трговски

²⁵⁹ Имиња кои најчесто се споменуваат во Практикот: Драгослав, Добре, Добрила, Добрица, Стана, Драган, Мира, Богдан, Стасимир, Смехула, Воислав, Драгица и др: (Ирена Стефоска 2011, 229-230).

²⁶⁰ Кирил Младенов, *Областѣта Мегленъ въ Македония, Историко – етниграфски прегледъ и народности борби*, София 1936, 11,14; Theodor Capidan, *Meglenoromânii, istoria și graiul lor*, vol. I, Cultura Națională, București 1925, 57-58, 65.

²⁶¹ Лидија Славева, Владимир Мошин 1988, 136.

релации. Во Струмица не треба да се исклучи и присуството на венецијански трговци, кои уште во 1082 година успеале да издејствуваат трговски привилегии во Визанија од страна на императорот Алексиј I Комнен. Венецијанците ги задржале привилегиите низ целиот XII век, истите уште еднаш биле потврдени со повелба од 1198 година, издадена од страна на императорот Алексиј III Ангел (1195-1203). Меѓу провинциите во кои тие можеле слободно да тргуваат, стои запишана и провинцијата Струмица, (...*Prouincia Malesouij et Morouisdij; Prouincia Strumice; Prouincia Prilapi et Pelagonie...*).²⁶² А со тоа, несомнено се потврдува венецијанското присуство во Струмичко, макар и привремено, сепак тие престојувале во градот, каде сигурно имале свои трговски складови.

Покрај Венеција во XIII - XIV век, активни трговски врски со овие краишта имала и Дубровничката Република. По 1230 година, речиси цела Македонија, без Солун била вклучена во Второто Бугарско Царство. Токму тогаш се датира Дубровничката грамота на Иван Асен II за слободна трговија на Дубровчаните по сета територија што била вклучена во бугарската држава. За трговските врски помеѓу Дубровник и овие краишта зборува еден историски податок од 7 април 1377 година. Дубровничката општина му наредила на трговецот Јуније Бурник да ја проучи можноста за купување на жито од браќата Драгаш и да се увери дали тие се подготвени тоа жито да го продаваат по брегот на морето. На тоа Бурник одговорил дека поседите на браќата Драгаш се простираат сосема близу до Солун, каде што може да биде доставено зрното за потребите Дубровничката Република.²⁶³

Историски е потврдено и норманското присуство во овие краеви, таков е случајот со кесарот Јован Рогериј, зет за најстарата сестра на Маноил I Комнен. Тој бил господар на еден голем апанажен посед источно од Вардар, во кој влегувала и Струмичката област со сопствени чиновници и вестијарион. Се смета дека тој управувал не само со областа Струмица туку веројатно и над поголема територија во овој крај на Македонија. По смртта на императорот Јован II Комнен (1143 година) него го наследил Мануил, Јован Рогериј организирал заговор против него со 400 негови приврзаници-Нормани, заговорот го

²⁶² Според одредбите на тој договор, тие тргувале насекаде низ Империјата без да плаќаат царини и на тој начин ја засилувале нелојалната конкуренција доведувајќи ги домашните трговци во многу неповолна ситуација: (Ирена Стефоска 2011, 136-137).

²⁶³ Во грамотата на Асен II, меѓу земјите (областите) се наброени: „Скопската земја, Прилепската, Деволската, и Солунската“: (Александар Атанасовски, Врските помеѓу Македонија и Хрватска во средниот век, *Музејски летопис (Зборник на трудови по повод 65 години „Завод и Музеј“ – Струмица*, Струмица 2017, 50-52).

открила неговата жена Марија и тој бил привремено затворен во предградието на Константинопол. Одовде можеме да заклучиме дека Рогериј бил опкружен со негови сонародници - Нормани. Концентрацијата на неговите лојални приврзаници била во поголемите и значајни центри во неговиот апанаж, меѓу кои бил и градот Струмица. Поради динамичноста на средниот век, т.е. постојаните воени судири, упади, одбрани неопходна била потребата од платена војска во која би влегувале луѓе од различни народности.

3.4. Преглед на средновековните некрополи и нивната поврзаност со населбите

Пристапот на средновековниот човек, кој живеел на овие простори, кон задгробниот живот е одраз на христијанските догми и сфаќања за животот после смртта. Изборот на вечното почивалиште отсекогаш бил битен момент за луѓето, конекција помеѓу двата света, на живите и мртвите. Некропола, градот на мртвите, порталот кон вечниот живот и последната трага од овоземното живеење.

Средновековните некрополи се нераскинливо поврзани со црквите и населбите, така што проучувањето на едната од овие категории, во исто време значи проучување и на другата. Со овој труд ќе се направи обид, по методолошки пат и на едно место, да се сублимираат добиените резултати од проучувањата на средновековните цркви, населби, некрополи, коишто ќе придонесат во понатамошните истражувања на истата или слична проблематика. Главната цел е да добиеме една реална претстава за духовните потреби и пристапот кон задгробниот живот, формирањето и изборот на локацијата за некрополи.

Во Струмица и Струмичко опстојувале поголем број цркви и некрополи, чијшто број бил различен во одделни периоди, во зависност од самите потреби и можности, кои го диктирале прогресот на целиот регион. Релативно густата населеност на Струмичкиот регион, како и големиот број на населби кои опстојувале во средниот век, се доволна потврда за потребата од некрополи и градењето на сакрални објекти.

Во Струмица и Струмичко, археолошки се истражени само неколку средновековни некрополи кои можеме да ги сместиме во временската рамка XI – XIV век, тоа се локалитетите: *Цареви Кули – Јужен Рид* (Струмица); *Орта - џамија* (Струмица); *Св.15*

Тивериополски маченици (Струмица); некрополата од комплексот Водочки цркви – Св.Леонтиј (с.Водоча); Керамидарка (с.Мокрино) и Св. Четириесет севастиски маченици (с.Банско) (Т.14). Досега студиозно е истражена само некрополата Водоча, а откриениот движен материјал во најголем дел е обработен од страна на проф. д-р Елица Манева, која го презентира во неколку монографии и научни трудови.²⁶⁴ Останатите некрополи се делумно истражени, во смисла на обработка на движните наоди коишто се откриени со нивните истражувања.

Освен во Струмичко и во останатите делови на југоисточниот регион на Република Македонија, во изминативе неколку децении се извршени минимални археолошки истражувања на средновековни локалитети. Во Гевгелија на некрополата „Бела прс“, како и неколкуте средновековни погребувања на локалитетот „Вардарски Рид“. Во подножјето на активната црква во Нов Дојран, се откриени остатоци од средновековна црква и некропола (Т.14).

Формирањето на некрополите е во тесна врска со формирањето или проширувањето на живеалиштата коишто, без сомнение, се лоцирани во нивна близина. Меѓутоа, за повеќето средновековни некрополи не е идентификувана населбата на којашто и припаѓале, макар што според карактерот на гробниот археолошки инвентар и другите карактеристики, можат да се издвојат градски, селски, монашки и други видови.²⁶⁵

Изборот на местото за подигање на сакрални објекти, како и некрополи во средниот век, во голема мера се поклопувал со локациите на кои веќе постоеле објекти со иста или слична намена, како и некрополи, уште во античко време. Речиси, три четвртини од средновековните некрополи во Македонија се подигнати врз доцноантички гробови, околу и врз урнатини на ранохристијански цркви и врз античките урнатини, воопшто. Ова значи дека постоел континуитет и во користењето на населбите. Досегашните истражувања сè појасно покажуваат дека во средниот век во голема мера се функционални или обновувани и античките тврдини и патишта. Не е исклучено, овие влијанија и континуитети да се протегаат и во сферата на домувањето.²⁶⁶ Такви некрополи коишто го продолжиле

²⁶⁴ Елица Манева, *Средновековен налит од Македонија*, Скопје 1992, 227-232; Елица Манева, *Древниот налит од Македонија – Некропола Водоча – (XIV-почеток на XIX век)*, Скопје 2007; Елица Манева, *Некропола Водоча*, во *Inventaria Archaeologica Personarum I*, Скопје 2012.

²⁶⁵ Елица Манева, *Средновековни некрополи во Македонија*, МАНУ, Историја на културата на Македонија, книга 1, Скопје 1995, 65.

²⁶⁶ Ibid, 65. fig.1.

континуитетот на погребување уште од доцната антика во Струмица се: некрополата на *Цареви кули – Јужен Рид* и некрополата *Св.15 Тивериополски маченици*. Во антиката, на просторот на денешна Струмица, опстојувал развиен градски центар, иако неговото име сè уште со точност не е утврдено, но сепак, археолошките откритија се доволна потврда. Несомнено, на овој простор егзистирал значаен ранохристијански центар со импозантен континуитет до денес, а потврда за тоа се двете досега откриени базилики во урбаното јадро на Струмица: под Орта - џамија (која најверојатно била ранохристијанска градска црква) и под средновековната црква „Св.Петнаесет тивериополски маченици“ (која функционирала како гробјанска црква надвор од сидовите, покрај патот јужно од градот) (Сл.19.20).²⁶⁷

Средновековните гробови се среќаваат околу ранохристијанските цркви или врз нивните западни разурнати делови, додека источните партии како да биле ставени во повторна употреба, некогаш приспособени со доградување на рустични еднобродни градби, со сидови од кал и камен. Треба да се има предвид дека секоја некропола коегзистирала со црква на самата локација или во близина. Впрочем, добар дел од нив се сместени покрај значајни средновековни цркви и манастири.²⁶⁸ Потребата да се биде што поблизу до сакралните објекти, била заради вербата во светоста на местото или заради демонстрацијата на општествениот престиж. И гробната конструкција зависи донекаде од социјалната припадност на покојникот, но исто така и од обичаите на даденото време.²⁶⁹

Околу поголемите средновековни градови егзистирале и по неколку некрополи, меѓу коишто има и истовремени. Мошне интересни одговори треба да се очекуваат на прашањето кои фактори (освен просторните) делувале на ваквото издвојување на некрополите.²⁷⁰ Таков е случајот со средновековниот град Струмица, во чиешто урбано јадро и блиска периферија се развиле неколку некрополи. На стручната јавност ѝ се познати: некрополата на *Цареви Кули – Јужен Рид*, погребувањата околу средновековната црква на самиот акропол *Цареви Кули*, погребувањата околу новооткриената црква во самото подножје на *Цареви Кули*, некрополата под *Орта - џамија*, како и некрополата

²⁶⁷ Покрај архитектонските остатоци е откриена и многубројна камена пластика на овие два локалитета: (Лилчиќ op.cit., 800-805); (С.Филипова, *Архитектонска декоративна скулптура во Македонија 5-6 и 11 12 век*, Скопје 1996, 38-41. T.L.fig.1-4, T.LI.fig.1-4, T.LII. fig.1-3, T.LIII, T.LIV, T.LV.fig.3a,3b, T.LXVII.fig.5,6).

²⁶⁸ Елица Манева 1995 op.cit., 65. Fig.1.

²⁶⁹ Ibid, 68, Fig. 5-6.

²⁷⁰ Ibid, 65.

Св.15 Тиверополски маченици, којашто се наоѓа надвор од оној простор што значи урбан дел на средновековна Струмица. Одовде можеме да заклучиме дека поголем број од некрополите биле концентрирани покрај сакралните објекти. Сепак, не треба да ја исклучиме и можноста за постоењето на уште некрополи коишто, најверојатно би се оформиле околу други сакрални објекти, кои досега се непознати за стручната јавност. Ако ги земеме предвид средновековните историски извори, во Струмица се спомнуваат неколку цркви чија убидикација сè уште не е утврдена (Т.13).

Од достапните историски извори, дознаваме дека во Струмица се споменуваат три средновековни цркви, кои влегуваат во временската рамка која е предмет на истражување (XI-XIV век): Св.Петнаесет тивериополски маченици, Св.Богородица и Св.Стефан.²⁷¹ Други цркви кои можеби егзистирале и во средниот век во градот Струмица, а историски се споменуваат малку подоцна се: Св.Никола, Св.Илија и Св.Константин и Елена.

Со истражувањата на акрополата *Цареви Кули*, во изминативе години беа откриени поединечни или по неколку погребувања, групирани покрај самиот бедем. Логично објаснување за извршувањето на овие погребувања се можностите и ситуацијата во кои биле затекнати, пред сè поради честите опсади кои можеле да траат и по повеќе месеци. Затоа биле принудувани покојниците да ги погребуваат во близина и на достапни позиции за нив. Во градот Струмица можно е да постојат уште некрополи, со поголема или помала концентрација на погребување. Според кажувањата на месното струмичко население кое живее покрај Св.Илијски Порој, се забележувале остеолошки остатоци и гробни конструкции со ориентација запад – исток, што алудира на постоењето на средновековна некропола.

Досега, археолошки се истражувани уште две средновековни некрополи во Струмичко кои, исто така се развиле покрај сакрални објекти: Св.Леонтиј во с.Водоча и Св. 40 севастиски маченици во с.Банско. На некрополата Водоча се извршени најобемните археолошки ископувања, со откриени 1081 гробови, во периодот од 1979 до 2003 година. Некрополата е со импозантен континуитет на погребување од XIV до XX век. Покрај црквата Св. 40 Севастиски маченици во с.Банско, со истражувањата кои биле извршени во 1984-1986 година се откриени неколку погребувања, кои според наодите ги датираме во

²⁷¹ Ирена Стефоска 2011, 173, 243-244, 281-282; Илија Велев, *Преглед на средновековните цркви и манастири во Македонија, Скопје*: Наша книга, Скопје 1990, 154.

периодот XII-XIII век.²⁷²

Во Струмичко, исто така, историски и археолошки се потврдени поголем број цркви околу коишто, без исклучок, се оформувале некрополи. Во секое населено место, без сомнение, имало барем една црква која ги опслужувала духовните потреби на самото население. Не се ретки случаите кога нивниот број бил поголем, каков што е примерот со градот Струмица и селата Габрово и Банско. Во Струмица досега се откриени четири средновековни цркви: Св.Петнаесет тивериополски маченици, црквата под темелите на Орта - џамија (најверојатно посветена на Св.Богородица) и две мали еднокорабни цркви, едната на акрополот *Цареви Кули*, другата во неговото подножје (Сл.17,18). Покрај овие сакрални објекти во средниот век се развиле некрополи, а дел од нив имаат континуитет и до почетокот на XX век.

Некрополите, несомнено се поврзани со населбите и, речиси, секогаш се наоѓаат во нивна непосредна близина. Со истражувањата на Струмица и Струмичко дојдовме до неколку значајни податоци во врска со концентрацијата на населбите, како и нивниот број во периодот од XI до XIV век, нивниот континуитет и појава на историската сцена. Според достапните историски извори, дознаваме за имињата на поголем број села коишто биле распоредени во подножјата на околните планини. Населбите коишто опстојувале на овој простор, ја покажуваат густината на населеност во овој богат регион. Дел од нив постојат до денес, одолеале на предизвиците на времето. Секоја од овие населби имала своја некропола, во повеќето случаи, не се знае каде е точната локација. Со емпириските истражувања на турските пописни дефтери од XVI век дознаваме дека на овие простори живеела релативно голема популација, што следствено укажува и на потребата од голем број на некрополи (Т.10).

Истражувањето на средновековните некрополи е од големо податливо значање. Секој гроб, доколку претходно не е ограбен или дополнително оштетен на било кој начин, претставува затворена целина. Погребувањето отсекогаш се третираше како силен

²⁷² Средновековна црква Св.40 Севастиски маченици се наоѓа на 0,5 км северно од селото Банско. Црквата има основа на слободен крст, поседува факоникон и проскомидија. На запад наосот продолжува со влез, додека на исток се наоѓаат остатоци од синторнос што упатува на заклучокот дека црквата била епископско седиште. Според архитектонската изведба и живописот, црквата потекнува од XII-XIII век.: (*Археолошка карта на Република Македонија* т.II, Скопје 1996, 402; Коцо Димче, Петар Миљковиќ – Пепек, *Новооткриената црква на локалитетот Св.Четириесет во селото Банско*, Зборник на трудови, Струмица 1989, 65-99, Т.1-11, fig.1-9).

културно - антрополошки феномен во којшто се отсликуваат многу сегменти од животот и културата на одредена заедница. Во него можат да се најдат елементи за религиозните сфаќања на заедницата, за нејзините естетски критериуми, фолклорни обележја, но и економски, социјални, трговски релации, занаетчиски и други вредности. Затоа, за погребувањето се верува дека претставува најсилно дистинктивно обележје на една заедница или народ.²⁷³

Средновековните некрополи коишто, воедно, се и предмет на ова истражување, се однесуваат само на христијанските погребувања, додека муслиманските (османлиските) погребувања, имајќи го во предвид нивното подоцнежнo појавување со што ќе излеземе од нашата тематско-хронолошка рамка, се изземени, а меѓу другото, тие се и без гробни прилози.

Покојниците во средновековните христијански некрополи се положуваат на грб со главата на запад и испружени нозе кон исток, додека рацете се испружени или прекрстени врз телото во разни комбинации, својствени за христијанските канони. Во средновековните некрополи од Македонија се среќаваат разни гробни конструкции: слободен закоп, јами обградени со по некој камен, со целосно формиран венец со делкани плочи, дел од гробовите се без, а дел со покривачи од камени плочи – некогаш оформени и како гробни цисти.

Многу поретко, во средниот век, луѓето биле погребувани во сидани гробници. Тоа, сепак, зависело од статутот во општеството, како и од можностите. Со истражувањата на средновековната црква во подножјето на локалитетот „Цареви Кули“, беше откриено ваков тип на погребување (Сл.18). Преку истражувањата на црквата, се документирани неколку фази на доградување и санирање. Најпрвин функционираше како мала еднокорабна црква, за да во еден подоцен период од нејзиното опстојување била претворена во капела. Во оваа фаза бил затворен главниот западен влез, поради изградба на сидана гробница во нејзината внатрешност. Оваа гробница е изградена од тула и варов малтер и таа се наоѓа под самиот влез. Подот на сиданата гробница бил направен од истите тули со кои е сосидана и црквата, тоа е уште една подврда дека гробницата била изградена во периодот кога функционираше и самата црква.²⁷⁴

²⁷³ Драги Митревски, *Археологија – основни принципи и методи на теренското работење*, Скопје 2009, 151.

²⁷⁴ Duško Cvetanov, „Medieval church resting place of a Strumica noble from the 13th century“, *Acta Musei*

Како гробен прилог накитот е доминантен археолошки материјал во средновековните некрополи во Македонија, било да е дел од облеката, да е употребен како украс што го покажува социјалниот и приватниот статус и рангот на носителот, или да служи како амајлија против нечисти сили. Монетите, исто така доста се застапени, тие се ставани кај покојниците (во устата, рацете, покрај телото и сл.) и како Харов обол за плаќање на патот за оној свет.²⁷⁵

При истражувањето на некрополите остеолошкиот материјал е доста битен сегмент во согледувањето на целосната слика за самата некропола. Остеолошкиот материјал дозволува попродабочени согледувања за доменот на биолошката антропологија, како што се демографските, расните, старосните, палеопатолошките и многу други особини. Делумна антрополошка анализа на остеолошкиот материјал од средновековните некрополи во Струмица има извршено Фаница Велјановска, и тоа на некрополите (Орта - џамија, Св.15 Тивериополски маченици и Водоча).²⁷⁶ Резултатите од овие истражувања покажуваат висока стапка на смртност кај младите лица во средниот век, додека просечната старост се движела од 30-40 година.²⁷⁷

Палеопатологијата укажува на присуство на различни заразни заболувања во средниот век, меѓу кои: маларија, чума, туберкулоза, тифус, лепра и др. Дел од овие болести оставале видливи траги и на самиот остеолошки материјал. Со анализата на остеолошките остатоци, откриени со археолошките истражувања на струмичките некрополи: *Орта - џамија, Св.15 Тивериополски маченици* и *Водоча*, (сите од доцниот среден век и турското средновековие), е забележана маларијата. Според Фаница Велјановска, ова инфективно заболување во средниот век било доста распространето во Струмица.²⁷⁸ Причина за големата распространетост на маларијата е Моноспитовското Блато, кое сè до средината на XX век зафаќало голем дел од денешната Струмичка

Tiberiopolitani Vol. 2, Strumica 2017, 186-188, fig.8-9.

²⁷⁵ Елица Манева, Средновековни некрополи во Македонија, МАНУ, Историја на културата на Македонија, книга 1, Скопје 1995, 70.

²⁷⁶ Фаница Велјановска, *Антрополошки карактеристики на населението на Македонија од неолит до среден век*, Скопје 2000, 139-141 Т. 90,91.

²⁷⁷ Ibid., 222-223, 252-253, 324-325, Т.115,128.

²⁷⁸ Од трите струмички некрополи забележани се пет примери. Во Македонија маларијата била присутна до средината на минатиот век. Регулацијата на речните корита, исушувањата на мочуриштата и редовната дезинсекција придонесоа денес оваа болест да биде заборавена. Сите пет примероци се на деца од 2 до 9 години: (Fanica Veljanovska, „Thalassemia major and Malaria in the Republic of macedonia in the Past Times“, *Folia archaeologica balkanica III*, Skopje 2015, 643-654, Т.5, Т.6).

котлина.²⁷⁹

Големо внимание се обраќало на амбиентот што бил избран како вечно почивалиште, односно локацијата на самата некропола: дали падинките покрај река чиито води неповратно течат кон бескрајното море, го покажува метафизичкиот однос на средновековниот човек и неговите афинитети при изборот на овие сакрални места? Во Македонија многу средновековни некрополи се подигнувани на благо „исцедни“ возвишенија,²⁸⁰ најверојатно, покрај светоста, но и поради практична намена, некрополата да биде користена во различни годишни периоди: кога има обилни дождови, снегови, а со тоа и поплави во пониските делови.

Локацијата на некрополите покрај патни правци надвор од цивилниот простор, ја покажува истовремено истата димензија на вечниот пат, а со тоа и паралелното опстојување на два града, одделени, но сепак поврзани (со патен правец), градот на живите и градот на мртвите (*νεκρόπολις*).

²⁷⁹ Моноспитовското Блато се простирало на константна површина од околу 5000 хектари. Од 1947 па до 1975 година, како резултат на мелиоративните зафати, неговата површина е намалена повеќе од десет пати и денес изнесува околу 400 хектари. (Иванов Ѓеорге и други, *Моноспитовско Блато*, 2008, 7.)

²⁸⁰ Елица Манева, *Крстевци – средновековна некропола*, Скопје 2000, 27; Елица Манева, *Средновековна некропола Пепелиште, лок.Трнче – Стреа*, Скопје 2000, 20.

Четврта глава

РАЗВОЈ И КОНТИНУИТЕТ НА ТВРДИНИТЕ ОД АНТИКАТА ДО СРЕДНИОТ ВЕК ВО ЦЕНТРАЛЕН БАЛКАН

4.1. Градење на првите утврдувања и нивната континуирана употреба до почетокот на XI век

Надоврзувајќи се на средновековните градови-тврдини, неопходно е да го спомнеме развитокот и промените што ги претрпеле утврдените места во Балканот низ предходните епохи. Во прилог на тоа ќе бидат анализирани историските збиднувања, самите општествени прилики кои го диктирале развојот на населените места и потребата за нивна заштита. Значењето на регионот кој е предмет на истражување како клучна алка во овој дел на Балканот, само ќе ја потврди потребата од изградба на фортификации уште од раната антика. Зачетоците на првите фортификации, секако, треба да се бараат на акрополите во урбаните средини, како и покрај значајните комуникации.

Првите урбани центри во југоисточниот регион на Република Македонија се појавуваат уште во раната антика. Градските центри кои опстојувале на овие простори ги споменува и Тукидид, опишувајќи го походот на Ситалк во Македонија. Во 429 година пр.н.е. Ситалк повел голема војска, тие пристигнале во пајонскиот град Добер (Δόβηρον) и оттука навлегле во Амфакистида. Првиот град кој се нашол на патот бил Идомене (Ιδομέναι, Εἰδομενή), кој по долга опсада бил освоен. За да не ја доживеат истата судбина, следните градови Гортинија (Γορτυνία) и Аталанте (Ἀταλάντη) му се предале на Ситалк без борба, додека четвртиот град Европос, останал неосвоен.²⁸¹ Првите четири градови Добер, Идомене, Гортинија и Аталанте, без сомнение, се наоѓаат на територијата на денешна Република Македонија. Овие градови со сигурност не се убицирани, иако тие со децении се предмет на интерес на стручната јавност. Овде, секако, треба да се споменат и пајонските градови Астраион и Иорон, како и градот Тауријана убициран крај

²⁸¹ Од овие градови со сигурност е убициран Еуроп, благодарение на еден епиграфски споменик откриен во селото Ашиклар (денес с.Европос во Република Грција): (Фанула Папазоглу, *Македонски градови у римско доба*, Скопје, 1957, 132-135).

Дојранското Езеро. Во југоисточниот регион на Република Македонија со сигурност можеме да кажеме дека постоеле развиени градови во раната антика, а потврда за тоа се и самите археолошки локалитети. Остатоците од неколкуте урбани центри зборуваат за развиениот градски живот на овие простори. Тоа се, несомнено, градовите за кои зборува и самиот Тукидит.

Нема да навлеземе во нивната детална убидикација, единствено ќе биде дадена локацијата на античките урбани центри, со цел да се потенцира континуитетот на урбаното живеење на овие простори. Покрај градовите ќе бидат споменати и одредени клучни одбранбени пунктови кои имаат импозантен континуитет на користење сè до средниот век. Во Гевгелиско-валандовската котлина тоа се локалитетите: „Исар – Кула“, „Исар Марвинци“ и „Вардарски Рид“. Додека во Струмичко – радовишката котлина, тоа се локалитетите: „Цареви Кули“ со подградието кое се наоѓа под денешна Струмица и „Пилав Тене“. Покрај Дојранското Езеро, во раната антика, сигурно се развил градски центар, потврда за тоа се самите локалитети на западниот брег на езерото. На овој релативно мал простор во раната антика функционираше доста урбани центри кои, секако, имале потреба од заштита. Покрај утврдувањата на акрополите во овие урбани центри се појавил и цел систем од помали попатни утврдувања.

Прв кој започнал студиозно да ја истражува оваа проблематика е Иван Микулчиќ, за да во последниве две децени Виктор Лилчиќ Адамс, поголем број на овие утврдувања ги има целосно документирано. Во Струмичко – радовишката котлина Лилчиќ ги наведува следниве раноантички утврдувања: „Василица“ – с.Костурино (Струмичко), „Падарница“ – с.Куклиш (Струмичко), „Градиште“ – с.Ново Коњарево (Струмичко), „Големо Кале“ – с.Калугерица (Радовишко), „Трескавец“ – с.Долни Радеш (Радовишко) и „Пилав Тене“ – с.Шопур (Радовишко). Во Гевгелиско – валандовската котлина се наведени следниве утврдувања: „Кале Дуб Карабали“ – Богданци, „Вестерно“ – с.Раброво (Валандовско), „Исар“ – с.Прстен (Валандовско), „Градиште“ – с.Ѓавато (Богданечко) и „Градиште“ – с.Смоквица (Гевгелиско).²⁸²

Според најновите истражувања на Лилчиќ, античките градови во југоисточниот регион на Република Македонија се поврзуваат со следниве археолошки локалитети:

²⁸² Viktor Lilchikj Adams, Igor Shirtovski, Vladimir Atanasov, Viktor Simonovski, Filip Adzievski, *The ancient kingdom of Macedonia and the Republic of Macedonia*, Skopje 2016, 51, 66,73,79,80,81.

„Цареви Кули“ – Струмица (со античкиот град Астрадаон), „Исар“ – Валандово (со Добер), „Исар“ – с.Марвинци (со Идомене) и „Вардарски Рид“ – Гевгелија (со Гортинија),²⁸³

Планината Беласица како денес така и во минатото претставува голема природна граница, која во антиката ја делела Пајонија од Македонија. Логично би било северно од неа, односно Струмичко – радовишката котлина да биде дел од пајонските територии, каде треба да се барат градовите Добер и Астрадаон.

Првото споменување на Астрадаон го имаме кај Тит Ливиј, во врска со убиството на Деметриј, братот на македонскиот крал Персеј, во 181 година пр.н.е. Во овој извор дознаваме дека Астрадаон бил пајонски град. Од Хиерокле, пак, дознаваме дека Астрадаон мораме да го бараме на север од Добер бидејќи се наоѓал во Macedonia Secunda, додека Добер бил во Macedonia Prima. Доста учени, Добер го поврзуваат со Струмица, а Астрадаон со Пилав Тепе (Радовишко).²⁸⁴

Во изворите се споменува уште еден град, за кој претпоставуваме дека егзистирал во Струмичко-радовишкиот крај, тоа е Иорон (Ιωρον). Овој град го споменува географот Птоломеј одма зад Добер, а пред Синтите, логично би било Иорон да го бараме во Струмичко.²⁸⁵ Иорон се наоѓал некаде помеѓу Синтите (*Грамот Хераклеја Синтика е откриен во близина на с.Рупите, Петричко, денешна Бугарија*) и Добер (Струмица), од овде се отвара можноста Иорон да го бараме во Струмичката котлина. Единствено место каде има индикации за постоење на поголема населба во раната антика е подножјето на планината Беласица. Пример за тоа е потегот помеѓу денешните села Банско и Свидовица, каде се откриени поголем број на археолошки локалитети, со континуитет од раната до доцната антика.²⁸⁶ Додека Виктор Лилчиќ, Иорон го убицира на локалитетот Исар во с.Аци Амзали (Штипско).²⁸⁷ Дрги податоци за градот Иорон немаме и затоа неговата убидикација претставува предизвик за идни археолошки истражувања.

Раноантичките утврдувања во голем број ќе продолжат да бидат користени и во наредните векови, пред сè, усовршувајќи го одбранбениот систем, како и зголемувајќи го бранетиот простор. Појавувањето на варовиот малтер како врзливо средство, како и

²⁸³ Viktor Lilchikj Adams and other 2016, 42, 66,72.

²⁸⁴ Фанула Папазоглу 1957, 252-253.

²⁸⁵ ibid, 255.

²⁸⁶ *Археолошка карта на Република Македонија II* 1996, 401-403.

²⁸⁷ Viktor Lilchikj Adams and other 2016, 72.

бројните нови фортификациони елементи ќе биде еден нов момент во градителството. Во периодот од IV до VI век бројот на утврдувањата доста ќе се зголеми, пред сè должејќи се на добрата организираност на Римската Империја. Доцноантичкото наследство секако е основата на која во средниот век ќе се накалемат средновековните утврдувања. Затоа истражувањето на доцноантичките утврдувања е од круцијално значање и претставува основа за проучување на средниот век. Наследеното од претходните векови, било адаптирано на потребите и можностите и повторно ставено во функција. Речиси да не постои средновековна тврдина каде во долните културни слоеви не е застапена доцната антика. Во голема мера и самите фортификациони елементи со делумна обнова биле ставани во целосна функција да одолеат на секакви напади.

Во доцната антика започнал да се трансформира раноантичкиот град – полис во доцноантички кастрон. Кастроните биле, пред сè, големи воени тврдини, седишта на воената, цивилната и црковната власт, кои продолжиле да егзистираат натаму низ вековите до доцниот среден век како единствена замена за поранешните градови.²⁸⁸ Покрај акрополот, и самите подградија добивале своја фортификација, која најчесто ги следела изохипсите на теренот. Бедемите вешто биле вклопувани со можностите на теренот, односно ги искористувале и самите природни препреки, мислејќи на непристапните засечени карпести предели, долови, водени препреки како на пример реките и др. Корисниот простор кој бил заштитиуван зависел од потребите, пристапноста на теренот, можноста за градење, како и од средствата кои биле на располагање. Доцноантичките утврдувања најчесто имаат воен карактер, а дел воено-цивилен или само цивилен.

Една од првичните причини кои го поттикнале обемот на подигање на тврдините се големите миграциони поцеси кои, речиси, без поголем прекин траеле од III до VII век. Упадите од север на Балканот само ќе ја навестат потребата од заштита и организиран отпор. За земјите на Источен и Среден Балкан длабоко значење имале првите готски наезди и пустошења во 6-та и 7-та деценија на III век. Македонското подрачје страдало главно во 268 и 269 година. Потврда за тоа ни дава рановизантискиот историчар Зосим, според кој Горите во 268 година, движејќи се од Солун во правец на Ниш, ги опустошиле Добер и Пелагонија. Тогаш настрадале речиси сите тогашни градови и гратчиња, а најголем дел од нив никогаш веќе не бил обновен. Овие наезди биле дочекани неспремно,

²⁸⁸ Иван Микулчиќ, *Антички градови во Македонија*, книга 8, Скопје: МАНУ, 1999, 13.

како што тврдат пишаните извори. Потврда за тоа се и нашите локалитети: хеленистички рефугии и кастели биле набрзина запоседнати и користени во доцниот III век.²⁸⁹

Значајно е да се спомне судирот помеѓу двајцата ривали, царевите Константин I и Ликийниј околу среднобалканскиот простор (Мезиската и Македонската дијецеза). Тогаш тука биле сконцентрирани огромни армии (од 313 до 324 година) и за нив биле изградени бројни војнички логори (кастели) крај поважните патишта.²⁹⁰ Стратегиската поставеност на Струмичката област особено дошла до израз по 317 година, кога Македонија и поголем дел од Балканот потпаднале под власт на западниот император Константин I (306-337). Со договорот помеѓу императорите Константин и Ликийниј, границата помеѓу нивните владенија била поместена кон исток, со што како линија на раздвојување била утврдена гртаницата помеѓу Македонија и Тракија.²⁹¹ Овој забрзан процес на градење на нови утврдувања продолжил и во наредните три века.

Римјаните изградиле цела низа на утврдувања, со цел да ја осигураат северната граница на своите балкански поседи од постојаниот продор на варварските племиња. Тоа, всушност, претставува познатиот „Limes“ (граница) од II и III век н.е. чиј остатоци и денес се видливи на јужната страна на Дунав. Таквите утврдувања ги нарекуваме „каструми“, кои обично не се граделе на високи позиции, нивната функција била да ги бранат одредените точки и појасни терени, и во нив биле концентрирани моќни легии. Во најголем број случаи каструмите се со правилна основа (најчесто со правоаголен облик), и се наоѓаат на благи возвишенија или во самата рамница. Бедемите на каструмите биле сидани од камења и тули, појачани со кули и опколени со длабоки ровови. Но, покрај овие утврдени логори римјаните граделе и „кастели“, кој всушност претставувале утврдени воени станици или стражи на клучни места, поради тоа тие имаат извесни сличности со средновековните тврдини.

Притисокот на варварските племиња преку Дунав повторно нараснал во доцниот IV век. Поради тоа, забрзано почнале да се градат или обновуваат тврдините не само на лимесот туку и во внатрешноста. Несомнено, оваа дејност достигнала кулминација под

²⁸⁹ Иван Микулчиќ, „Доцноантички фортификации“, *Археолошка карта на Република Македонија*, Скопје: МАНУ 1994, 140; Zosimus, *New History*, London: Greem and Chaplin (1814), 9, 22.

²⁹⁰ Иван Микулчиќ 1996, 20.

²⁹¹ Митко Панов, „Струмица и Струмичката област во воено-политичката и идеолошката стратегија во Византија (IV-XI век)“, *Струмица и Струмичко – историја, култура и традиција*, Струмица 2008, 49-66.

Валентијан I (364-375), наречен од современите како „oppidorum et limitum conditor tempestivus“.²⁹² За Македонија катастрофална била 447 година, кога хунскиот водач Атила поминал низ Источниот и Средниот Балкан до брегот на Егејското Море и Термопили на југ. Утврдените градови, кастелите и збеговите станале основна форма на безбедни места. Тие биле обновувани и доградувани, а најзначајните меѓу нив попримиле и урбани обележја.²⁹³ Во тие времиња само цврстите сидови биле сигурна заштита на граѓаните и претставниците на власта. Селата и полињата останале на милоста на варварите, кои почнале да се населуваат за постојано во одделни балкански регии.

Последните настани врзани за доцноантичките крепости се случиле во втората половина на VI век: со честите наезди на Бугарите, Аварите и Словените на Балканот. Прокопије од Кајсареа ни оставил долг список на фортификации што Јустинијан ги обновил или поточно ги изградил на просторот на Источен и Среден Балкан (De aedificiis). Сепак, и овој грандиозен одбранбен систем набргу попуштил и се распаднал; силните аваро-словенски наезди во 8-та и 9-та деценија на VI век стигнуваат до Солун на југ.²⁹⁴ Во VI век биле направени промени во организацијата за одбрана на границите, особено на Балканскиот Полуостров. Наместо една линија од утврдувања по границата на Дунав, Јустинијан I наредил да биде изградена втора и трета одбранбена линија, составена од серија тврдини (по Стара планина) и гнездова одбрана во реоните на југ од неа, такви биле Филипол, Солун, Филипи, Хадранијопол. Но, утврдувањата на Дунавскиот лимес и внатрешните заштитни линии не можеле да ги сопрат упадите на Словените, затоа што тие ги избегнувале, и по речните долини навлегувале длабоко во внатрешноста на империјата.²⁹⁵

Источното римско царство – Византија, морала под силниот притисок на варварите од север да го напушти кордонскиот систем на утврдувања „Limes“ наследен од Рим, и да настапи кон обидување на своите градови (пр: Стоби во Македонија), како и помали утврдувања кои биле подигнувани покрај градските центри, комуникации како и клучните

²⁹² Иван Микулчиќ 1994, 140.

²⁹³ Ibid., 140.

²⁹⁴ Низа на остави на пари, закопани кај нас за 5-те години од владеењето на Маврикиј, го одбележуваат сломот на антиката кај нас. По ова, само во неколку фортификации кои биле стратешки најважни (Коњух, Водно-Скопје, Горни Дисан, Демир Капија, Валандово) животот продолжил во раниот VII век; ова е потврдено со наоди на пари. После тоа, веројатно и тие биле напуштени бидејќи натамошни археолошки потврди нема: (Иван Микулчиќ, 1994, 140).

²⁹⁵ Тома Томов, *Византија позната и непозната*, София 2014, 205.

премини во земјата. Сепак, и овие утврдувања кои настанале во подоцнежните V и VI век не останале имуни на постојаните разурнувачки напади на Словените и Аварите. Како од историските извори така и од археолошките истражувања, со сигурност можеме да кажеме дека речиси сите градови и утврдувања на Балканот го завршиле својот живот по овие разорувачки походи. Со сигурност знаеме дека Константинопол и Солун го задржале својот континуитет и во натамошните периоди претставувале единствени градови на Балканот кои не биле освоени и разурнати, во наредните неколку векови.

Основниот градежен материјал во рановизантиските тврдини бил: каменот, тулата, малтерот и дрвото. Доминантно место зазема каменот, кој се наоѓа во изобилство и поради неговите цврсти особини. На Балканот се употребувале исклучиво месни откопи на камен, кои се наоѓале во близина на местата каде се вршеле градителските дејствија. При зидањето каменот се обработува (делкан) најчесто од едната страна, онаа која излегувала на лицето од сидот. Тулите биле со квадратна или правоаголна форма, направени од добро прочистена и испечана глина. При изготвувањето на малтерот, Ромеите ги користеле принципите на доцноримското градежништво. Во римско време малтерот бил правен од добро гасена и одлежана вар, испечена на температура од 800°C. Малтерот може да се подели во три групи во однос на неговата намена: малтер користен за спојки, за изливање на емплектон и за мазнење на фугите по лицето на сидот.²⁹⁶

Одбранбениот бедем претставува основен елемент на секоја тврдина, која ги обединува и на крајот се надоврзува со останатите делови (кули, порти, скалила). Бедемот претставува сид доволно висок и дебел, за да не биде лесно уништен со опсадите. Условно може да биде поделен на три дела: долна (супструкција – сутерен), среден (суштински дел или суперструкција) и горен (платформа со парапет и запци). Сутеренот на бедемот има за цел да го издржи тешкиот и масивен сид, затоа тој во некои случаи е подебел од горниот дел на сидот. Неопходноста од фундаирање произлегува од тоа што масивните сидови биле поставувани најчесто на стрмни места и поради тоа имале опасност од потклизнување. Длабоките основи го заштитувале сидот и од поткопување од страна на непријателот. Најчесто длабочината на одбранбените бедеми (основата) во V-VI век изнесувала помеѓу 0,8 и 1 метар.²⁹⁷

²⁹⁶ Димитар Овчаров, *Византиски и бугарски крепости 5-10. век*, София 1982, 70-76, Т.2, fig.45,46.

²⁹⁷ Ibid. ,34-35.

Средниот дел на бедемот според анонимната „Тактика“ од VI век требало да биде дебел 5 лакти (2,3 метри) и висок 20 лакти (околу 9,5 метри). Кај потенките сидови биле градени контрафори – пиластри (лат.contra – против и фр.force – сила) со димензии 0,5-0,5 метри, овие потпори биле градени само онаму каде што имало потреба. Освен тоа на одделни места од бедемот биле оставани и отвори низ кои минувале добро замаскирани водоводни и канализациски цевки.²⁹⁸

Горниот дел на бедемот имал ширина доволна да се разминат двајца и средна дебелина 2-2,5 метри која била сосема доволна. Во случај кога дебелината на сидовите изнесувала помалку од 1,5 метри, платформата била раширена навнатре со дрвени подови. Внатрешната страна на тврдината била заштитена со парапет, висок околу 1 метар, и забци помеѓу кои било оставено простор доволен за да стои војник. Запците биле покривани со капаци кои најчесто имале триаголна форма.²⁹⁹

Во V – VI век основен сидарски слог станал емплектонот (лат. Implectum), лицата на сидот се градат од едри и приделкани парчиња камен, додека јадрото на сидот се лие од ситен кршен камен со многу малтер. Главно, се користи свежо гасена вар која цврсто се лепи за каменот и остава бројни шуплини, давајќи му на сидот максимална еластичност. Според Витрувиј, емплектонот е еден од најекономичните и најкористените начини на градење на тврдини.³⁰⁰ Додека сувата сидарија е употребувана само тогаш кога било неопходно извршување на брзо и времено преградување на некои отвори по бедемот, по поминувањето на опасноста таа сидарија била отстранувана.

Основната улога на кулите била заштита на одбранбениот сид, подобро негово фланкирање и зацврстување, додека нивната извлеченост напред го отежнувале непријателското движење. Развивокот на опсадните техники и појавата на моќните машини кои ги уривале бедемите, уште повеќе го зголемиле значењето на кулите.

Наместо стандардните кули со правоаголна основа и скромни димензии, во VI век се форсираат големи кули чијашто челна страна е заоблена или силно намалена (со трапезна основа). Некои кули имаат остро издаден раб по средината (со три и петаголна основа). На тој начин полесно се одбивале камењата фрлени од опсадните напади. Кулите често се сидани во сутеренскиот дел (без просторија) заради поголема цврстина, а

²⁹⁸ Ibid. ,35-36, fig.16.

²⁹⁹ Ibid. ,34-36.

³⁰⁰ Иван Микулчиќ 1996, 22; Димитар Овчаров 1982 , 64-68.

висината им расте до вистински бастioni. Доста голема била распространетоста и на круглите кули во рановизантискиот период, поради можноста за кругло набљудување и ги правело многу удобни за поставување на аглите на тврдините. Растојанитето помеѓу кулите изнесувало околу 20-35 метри, доволно да можат взаемно да дејствуваат.³⁰¹ Еден особен белег кој ги одликува сите рановизантиски кули од античките е тоа што крај нив не секогаш имало простории во долниот дел. Таа била исполнета со емплектон до извесна височина на која веќе се развива бојна просторија, а над него платформата со парапет и запци. Оваа особеност овозможувала зацврстување на кулата и отпорност против опсадните машини, а за тоа допринела и нивната значителна височина, која се движела од 12-14 метри.³⁰²

Влезовите на тврдините се важен елемент во одбранбениот систем, предназначен да осигурува достап и излез од тврдината во мирно време. Кај сите новосоздадени тврдини во V-VI век имало секогаш по една порта и била поставувана на такви места каде што опсадувачот ќе требало да помине значително растојание покрај бедемот за да стигне до самата порта. Кај портите кои ја задржале античката традиција, отворот е заштитен со фланкирани кули, што претставува класична шема на сите рано и доцноримски тврдински порти. Кулите кои ја заштитувале портата биле со разни форми: полигонални, триаголници и „U“ форма. Ширината на отворот во тој период средно изнесувала 3,5 метри. Од внатрешната страна понекогаш бил оформен пропугнакулум (лат. *pro pugno* = се борам) – пространство со не многу големи размери, меѓу две или повеќе бојни врати, расположени една зад друга, простор заштитен одгоре. Преодниот простор најчесто бил заштитен, односно преграден со две врати, надворешна (катаракта или двокрилна) и внатрешна (секогаш двокрилна). Вратите биле изработувани од дебели дрвени греди и талпи, опковани со големи железни клинци кои ја заштитувале од расечување и кршење. Однатре биле зацврстени со дебели греди кои се прибирале во длабоки канали во една од кулите.³⁰³

Тврдините поседувале и помали порти, кои имале исклучиво военозащитни функции. Ваквиот премин се нарекува „Потерна“ (лат. *posterula* - тајна врата), влез со мала

³⁰¹ Иван Микулчиќ 1996, 22; Димитар Овчаров 1982, 46-49, fig.25-29.

³⁰² Димитар Овчаров 1982, 47-49.

³⁰³ Димитар Овчаров 1982, 36-42, fig.17-23; Николай Тулешков, Стефан Бояджиев, „Терминологичен речник на крепосното строителство“, *Крепостното строителство по Българските земи* София : Българско архитектурно наследство, 2000, 351.

врата во тврдината. Од потерните противникот бил изненадуван со брзи удари од заштитниците, кои веднаш потоа се прибирале во сидините. Тие најчесто се широки по 1 метар, но ги има и поголеми од 2 метри. Малите размери овозможувале добро замаскирање на самиот отвор. Висината на влезот не била поголема од 2 метри.³⁰⁴

Како важен елемент од тврдините се бедемските скалила кои биле ставени во функција да овозможат брзо и навремено искачување на заштитниците до платформата на бедемот и кулите. Скалилата биле изградени до самата кула или долепени до внатрешното лице на сидот, најчесто во близина на кулите. Скалилата во кулите биле дрвени и подвижни, кога било неопходно биле извлекувани на горните спратови или уништувани. Најчесто скалилата биле еднорамени, поретко дворамени. Ширината им изнесувала 1 метар, а ретко 1,3-1,6 метри, додека должината била различна и ретко надминувала 10 метри, стапалата биле широки и високи по 0,30 метри.³⁰⁵ Бројот на скалилата во една тврдина зависел од нејзината големина, од должината на бедемот, од бројот на кулите.

Многу често по тврдините биле градени тајни тунели низ кои заштитниците можеле незабележливо да ја напуштат тврдината. Тоа најчесто се правело во случај на опсада, да се побара помош однадвор, воспоставување на врски со други тврдини или за нанесување на ненадеен удар на опсадувачите.

Во тврдините биле градени и караулни објекти, тие не биле елемент на одбранбениот бедем, но сепак, имале значајна улога во одбраната. Поставувани во близина на портите, најчесто долепени до една од привратните кули, тие ги засолнувале бранителите. Градени од делкан камен и кална спојка, имале широки и повеќе врати од кои бранителите можеле брзо да излезат и да си ги заземат своите одбранбени позиции на бедемот и кулите.³⁰⁶

Други елементи освен основните кои ја сочинувале основата на една тврдина во доцната антика и средновековието биле заштитните ровови (*fossa*). Рововите ја засилувале одбраната на тврдината и го отежнувале пристапот на непријателот. Античките автори препорачуваат ископување на ров пред бедемот на тврдината, кој требало да биде широк и

³⁰⁴ Димитар Овчаров 1982, 42-43, fig.24; Николай Тулешков, Стефан Бояджиев, „Терминологичен речник на крепосното строителство“, *Крепостното строителство по Българските земи* София : Българско архитектурно наследство, 2000, 350.

³⁰⁵ Димитар Овчаров 1982, 49-51, fig.30-31.

³⁰⁶ Ibid., 58-59, fig.37,38.

длабок за да го отежни преодот на противникот и на неговите опсадни машини. Според Филон: ширината не требало да биде помала од 40 лакти (18,5м), а длабочината да ја надминува таа на бедемот. За да не бидат поткопувани основите на бедемот, ровот требало да има вертикални сидови (подсидувања) и по можност да бидат наполнети со вода. Тој бил прокопуван на неколку метри од бедемот (најчесто 2 – 3 метри, ретко повеќе). Длабочината на ровот требало да биде околу 3 – 4 метри, а ширината во горните делови околу 4 – 6 метри. Тие биле ископувани во здравите земјени пластови, а често и во самата карпа.³⁰⁷

Рововите не биле градени во стрмни предели, но има исклучоци - таков е примерот со тврдината „Цареви Кули“ каде јужно од влезот се наоѓа вештачки засечен длабок дол, заради фактот што самата тврдина е изградена на висок и тешко достапен рид, за разлика од лесно пристапните рамничарски предели каде ровот бил неопходен (Сл.2). Пред самиот ров можело да има и помал бедем, макар да биде дрвен палисад.³⁰⁸ Такви фортификациони елементи се изградени и на други тврдини во регионот што е предмет на истражување, со една цел тврдината да биде одсечена од масивот, на чиј краен огранок лежи самата.

Друг додатен елемент кој ја подобрувал одбраната на тврдината се и двојните сидово - протејхима, (гр. *πρωτείχιμα* – пред+сид) тие биле градени од најнезаштитената страна, но често ја опкружувале и целата тврдина. Протејхимата не била толку добро укрепување како главниот сид, по правило таа немала кули со исклучок на некои поважни тврдини како што е случајот со Солун и Константинопол. Според еден византиски анонимец од VI век, со протејхизмата се зголемувала плоштината на укрепеното место, но и во просторот помеѓу двата бедема се внесувало населението од блиската околина, кое за време на опсада учествувало во одбрана на тврдината. Висината на протејхизмата била речиси на половина од висината на главниот бедем.³⁰⁹ Една од задачите на тој надворешен бедем била да се справува со опсадните машини на противникот. Како правило портата на надворешниот бедем била ставена пред портата на главниот бедем, но во доста случаи таа била поставувана странично, тактички или пак заради конфигурацијата на теренот.

За време на опсадите, тврдините претрапувале помали или поголеми повреди и разрушувања, кои после тоа требало да бидат санирани. Обично, најчеста поправка била

³⁰⁷ Ibid., 57-58.

³⁰⁸ Зоран Рујак 2007, 29; Александар Дероко 1950, 48.

³⁰⁹ Димитар Овчаров 1982, 52-57.

закрпувањето на бедемот и надсидување на паднатите делови. Тоа се правело со најдостапни материјали, и не секогаш со техниката со која биле градени првично. Понекогаш се налагало да бидат потсилувани со задебелувања со нов сид. Низ различни епохи се практикувало и изолирање или стеснување на тврдинските порти, поради невозможноста да бидат заштитувани успешно, овие преградувања биле времени или постојани.

Голем број тврдини од VI век, поради квалитетното зидање на конструкциите останале добро сочувани и низ средниот век. Воените походи на Бугарите, Словените и Аварите во балканските провинции, колу и да биле силни и разурнувачки, не ги разурнале сите постоечки тврдини кај нас. Дел од тврдините биле само оштетени, додека некои одвај допрени, причина за тоа е свесното напуштање на овие утврдувања од страна на автохтоното население. Во овој динамичен и бурен период населението мигрирало кон главните подобро утврдени центри, едноставно напуштајќи ги малите тврдини. Овие утврдувања не можеле да ја гарантираат безбедноста на населението, како и долго време да одолеат на опсадите, пред сè должејќи се на немањето на доволно средства за егзистенција (храна и вода), како и малиот човечки потенцијал кои престојувал во нив. Поради тоа по инвазијат на Словените и Аварите, најпрвин населението се засолнувало во регионалниот центар, откако одбраната попуштала тоа се повлекувало во големите центри, во нашиов случај Солун.

Немирниот VI век оставил доста последици и во југоисточниот регион на Република Македонија. Девастацијата на населбите и тврдините се причина за неизбежните миграционите процеси. Потврда за тоа се и откриените остави со монети, во Ново Село (Струмичко) и на „Исарот“ над Валандово. На падините на Огражден на работ на Ново Село (Струмичко), во 1995 година, случајно било откриено депо со 81 монета од VI век (Анастасиј I, Јустин I и Јустинијан I).³¹⁰ Депо на златни монети од „Исарот“ – Валандово, ковани од Јустинијан I (527–565) до Ираклиј I (610–641), ја одбележува словенската инвазија околу 615 година. Сребрените пари од Констанс II (641–668), исто така откриени на „Исарот“, зборува дека византиската власт набргу била вратена и во ова

³¹⁰ Депото го сочинуваат 6 солида, 38 фолиси и 1 полуфолис од Анастасиј I; 1 солид, 2 тремиза и 29 фолиси од Јустин I, како и 2 солида и 2 фолиси од Јустинијан I. Монетите се чуваат во Музејот на Македонија во Скопје: (Археолошка карта 1996, 409).

крепост, меѓутоа не за долго.³¹¹ Оваа остава е потврда за обидот на Византија да поврати дел од изгубените територии или, сепак, оваа тврдина ги издржала првичните аваро-словенски упади. Причината за тоа можеме да ја согледаме во добрата утврденост на оваа доцноантичка тврдина, како и близината на Солун од каде била испраќана воена помош.

По продорите на аваро-словенските племиња на Балканот, тие почнале трајно да се населуваат на овие простори. Самите варварски племиња имале свои примитивни утврдувања, со бедеми од земја и огради од дрвени палисади и со ровови околу. Основите на овие утврдувања најчесто биле кружни, и уште се познати како рингови, забележани се уште и дрвени кули.³¹² По консолидирањето на варварските племиња, во натамошните периоди ќе почнат да се појавуваат контурите на нови држави во сржта на самата Византија. Таквите нови творевини создадени во најголем процент од словенското население, најчесто не ги користеле само нивните традиционални принципи на градење, туку нивните вештини и познавања ги накалемиле на веќе усовершеното градителско наследство на Византија. Првата престолнина на Бугарите во Плиска-Абоба, за свое јадро искористила еден доцноантички воен кастрон, со цврсто камено обидие и со цврсти градби во центарот.³¹³

Со формирањето на средновековната бугарска држава во североисточниот дел на Балканскиот Полуостров, на преминот од VIII во IX век се оформила концепцијата на политички центар, престолнини. Тоа е т.н. „аул“ (гр. αυλή - двор, ограда, дворец), квадратен простор, голем повеќе десетици хектари, опфатен со одбранбен насип. Според Иван Микулчиќ, аулите како концепт на уредување на населените средини за време на експанзијата на Борис и Симеон на запад биле донесени во Македонија. Тие биле градени, главно, во мочуриштата, во речните свиоци или на речните и езерските острови, формата им е главно кружна, поретко овална.³¹⁴

Аулите немале урбана структура ниту во нив постоел класичен градски живот. Тоа

³¹¹ Иван Микулчиќ 1996, 166-167.

³¹² Александар Дероко 1950, 21-22.

³¹³ Внатре во кастронот во Плиска, ханот Омуртаг го кренал својот дворец, елитните единици на ханот биле, исто така сместени внатре во обидијата на доцноантичкиот кастрон, надвор околу него на еден поголем простор се населиле владеечките родови, а пак, целиот овој простор бил опфатен со земјен ров: (Иван Микулчиќ 1996, 68-72).

³¹⁴ Иван Микулчиќ 1996, 70; „Аул“ – укрепено селиште, укрепен воен логор: (Николай Тулешков, Стефан Бояджиев, „Терминологичен речник на крепосното строителство“, *Крепостното строителство по Българските земи*, София : Българско архитектурно наследство 2000. 345).

биле воени логори за големи коњанички одреди. Луѓето во нив живееле под шатори, подоцна и во колиби, покрај своите коњи. Во надворешниот простор живееле семејствата на воините, како и стоката што пасела на просторот околу аулот. Од времето на Борис во некои аули се сидуваат и првите цврсти градби, црквите.³¹⁵

Според Микулчиќ, еден ваков аул несомнено бил „градот“ Равен на средна Брегалница. Според она што досега е истражено, Равен е убициран кај селото Крупиште, на устието на Злетовица во Брегалница. На тоа место, среде мочурлива рамница се издига одвај забележлив потег на кој првобитно бил изграден римски воен логор (каструм). Во V и VI век тука израснал доцноантички град и средиште за околниот регион. Со археолошки ископувања е потврдено дека животот на ова место бил обновен во IX и X век. Споменот на земјените насипи, опкопи и ровови живеел и натаму. Така, пред решителната битка под Беласица, царот Самуил ја преградил долината на Струмешница кај Клуч (Клидион), решен тука да го пречека Василиј. На тоа место и денес се гледаат долги ровови и бедеми; на северниот крај, до патот Струмица - Петрич, бил насипан главниот опкоп, опкружен со 3 бедеми и ровови. И денес се вика Самуилова Крепост.³¹⁶

При градењето на оваа одбранбена фортификација бил максимално искористен релјефот на околното земјиште, а истата била изградена на најтесното место каде се зближуваат планините Беласица и Огражден. Главната команда во оваа линија на одбраната го сочинувала едно утврдување на мало возвишение на десниот брег над реката Струмица, денес познато како Самуилова Крепост (Сл.84). Се работи за ритче на чиј врв се наоѓа поголемо утврдено плато на кое, на неговата највисока позиција, била подигната правоаголна кула. Единствената откриена кула, во основа била изградена со камења во техника-сувосид, додека горната партија била градена во дрво и затоа таа немала заштитна функција, туку била исползувана како набљудувачница.³¹⁷

Археолошките истражувања на Самуиловата Крепост започнуваат во 1968 година и

³¹⁵ Иван Микулчиќ 1996, 71.

³¹⁶ Во рамките на некогашниот кастрон и град била сместена голема коњаничка хорда, а пространите пасишта околу Средна Брегалница пружале доволно храна за коњите и стоката на новите освојувачи. Несомнено, така изгледал „градот“ Равен во кој кнезот Борис ги покрстувал брегалничките Словени и во кој поставил епископ на Брегалничката област. Веќе во следниот век Равен не се спомнува, а епископијата била пренесена во Моровизд. Аулите очигледно ја изгубиле својата дотогашна улога: (Иван Микулчиќ 1996, 71-72).

³¹⁷ Димка Серафимова, *Национален парк- музеј „Самуилова крепост“* ДИ „Септември“ София, 1984. ; Зоран Рујак 2015: 163-164.

со извесни прекини продолжуваат до 1976 годиа, истите се предводени од археологот Димка Серафимова. Со овие истражувања биле откриени времени живеалишта, земјанки и полуземјанки, распоредени околу платото на ридот, инвентарот во нив е датиран во периодот IX – XI век. Значителен број на монети, исклучиво од времето на Јован Цимиски (969-976), пронајдени во опожарени слоеви на подот на живеалиштата, дава основа горењето на населбата да биде поврзано со еден од походите на Василиј II.³¹⁸ Овие објекти, најверојатно, биле дел од времениот логор на Самуил и неговата војска. Најголемиот откриен објект (земјанка) по своите димензии се наоѓа веднаш до кулата и за него се претпоставува дека бил полска резиденција на цар Самуил. Возвишението на кое се наоѓала главната команда било заштитено со систем од концентрични престени кои се состојат од три возвишенија и два рова. Највисокиот горен прстен бил во основа сувосиден, со сложена конструкција од надолжни и попречни греди. Останатите деми претставуваат сложен систем на земјенопалисадни фортификации составени од ровови и дрвени палисади.

Со истражувањата на Серафимова на оваа фортификација е откриено дека само првиот прстен на демата е со сложена конструкција. Од внатрешната страна на демата за задржување на насипот е изградена камена потпора која претставува сид од кршен камен со ширина од 1 до 1,20 метри. Предниот дел на демата претставува сид широк 2,15 – 3,10 метри, изграден од кршен камен и кал. Помеѓу сидот и камената потпора на надворешниот нагиб на демата се издигнати дрвени палисади, до кои достига дрвена платформа – бојна патека, изградена врз сидот (Сл.85).

Спомнатата добра сочуваност на тврдините од VI век придонесла, во следните 5-6 векови да не се градат нови фортификации. Потребата од укрепени места во раниот среден век била мала и ограничена на одделни куси воени акции. Дури во полниот идоцен среден век оваа потреба силно ќе се зголеми. Поради тоа, сè до XII - XIII век биле користени ромејските тврдини за одделни инцидентни потреби, евентуално обновувани и адаптирани за нови воени посади или стражи.³¹⁹ Во следниот период раното средновековие (VII - X век) кај нас, без исклучок, биле користени доцноантичките тврдини. При повторното

³¹⁸ Димка Серафимова 1984. 7.

³¹⁹ Иван Микулчиќ 1996, 23.

користење на некоја од овие тврдини, оштетените места на обзидот можеле со едноставна техника на сувосид, во кусо време и со минимален труд да бидат закрпени.³²⁰ Таков е случајот и со доцноантичките тврдини во југоисточниот регион на Република Македонија кои ги имаме доста на овој простор. Според податоците од Археолошката карта, можеме да констатираме дека нивниот број е повеќе од 50 тврдини, распоредени по околните ридови.

Добар дел од овие тврдини биле користени со делумни поправки и кон крајот на X и почетокот на XI век, од страна на цар Самуил. Од византискиот хроничар Јован Скилица, кој претставува главен извор за Самуиловата држава, дознаваме дека со Струмица и околните тврдини управувал Драгомуж (Δραγομούζος). Тврдини коишто во 1018 година ги предал на Василиј II и добил чин патрициј. Некои од тврдините со кои управувал Драгомуж, се именувани и од самиот Скилица. Имено, тој наведува дека во близина на Струмица се наоѓаат тврдините Мацукион и Термица.³²¹ Овие две тврдини, веројатно лежеле покрај главниот пат кој од Сер доаѓал за Струмица. За тој систем од тврдини за кој зборува Скилица, после 1018 година биле разрушени како и самата Струмица, со една цел да се уништат сите идни упоришта на востаниците на Самуил.

4.2. Основни обележја на византиските тврдини од XI до XIII век

Градовите во XI - XIV век претставувале главни упоришта на власта во овие краишта. Во XI, XII и XIII век градовите имаат сè уште доминантен воен карактер, тие претставувале големи тврдини, пред сè, со воени гарнизони во нив. Дури во доцниот XIII и XIV век се здобиле со карактер на цивилни градови, освен одбранбените сидови на тврдината под нив се развивала населба (подградие), со пазаришта, занаетчиски квартави и др.³²²

Започнатиот подем на занаетчиството и трговијата од IX век доведува во XI - XII век до расцеп на провинциските градови. Се создават потесни економски врски во помали региони. Феудалните земјопоседници го зголемуваат производството на продукти за продажба, во градовите се појавуваат многубројни панаѓури и пазари. На панаѓурот во

³²⁰ Ibid., 68.

³²¹ Бранко Панов, 1985, 427-430.; Васил Златарски 1927, 698-717.

³²² Иван Микулчиќ 1996, 55-56; Александар Дероко 1950, 14.

Солун во XII век доаѓаат трговци од целиот Балкански Полуостров и од другите области на империјата.³²³ За разлика од западните, византиските градови во периодот XI – XII век не им припаѓале на одделни феудалци и не се под нивно непосредно угнетување, тие се наоѓат сè уште под власт на државата.

Ползувајќи ги привилегиите кои ги имале, феудалците почнуваат непречено да ги зајакнуваат своите позиции во градот. Тие купуваат во градовите куќи, складови, дуќани, занаетчиски работилници, пристаништа, бродови и самите без посредување на месните трговци, ги продаваат производите од своите имоти.³²⁴ Овој процес ќе продолжи и во следните векови, што ќе придонесе до децентрализација на власта во доцниот среден век.

По релативно динамичниот и турбулентен XI век, со доаѓањето на Комнените дошло до стабилизација во Византија, а со тоа и сериозни промени во армијата. Старата селска, доброволна војска дефенитивно е трансформирана во данок. Основна воена сила станале *прониарите*, која настанала кон средината на XI век како форма на плата и издршка на високи великодостојници преку отстапен државен приход во пари или земја.³²⁵ Пронијарството било давано на провинционалната воена аристократија како условна земјена сопственост: против извршувањето на воената служба пронијарот добивал земја на користење, која останувала државна сопственост.³²⁶

Реорганизацијата на Византија со себе носела и големи градителски зафати. Градските утврдувања во нашите денешни краишта изникнуваат во последната четвртина на XI и почетокот на XII век, кога тие биле во рамките на Византиската Империја. Практично, тоа ги прави нив византиски творби, но нивните архитекти и градителите по сè изгледа биле од круговите на месното словенско население.³²⁷

Потребата за повторно обновување на тврдините во овој дел на Балканот ќе ја навести императорот Алексиј I Комнен (1081 - 1118), кога вистински ќе се соочи со норманската опасност од Запад, со тоа ќе се појават контурите на новите тврдини, во најголем дел изградени на основите на доцноантичките. Таков е примерот со твдината „Цареви Кули“ – Струмица, којшто изглед делумно е видлив и денес на самиот локалитет

³²³ Скаскин и др., *Историја на средниот век*, Том I, Скопје: Универзитет во Скопје, 1970, 453.

³²⁴ Ibid., 453.

³²⁵ John F Haldon, *Warfare, state and society in the Byzantine world, 565–1204*, London 1999, 94.

³²⁶ Тома Томов 2014, 235.

³²⁷ Стоян Попов, *Замъкът в Европа и България през средните векове*, София 2011, 128

(Сл.5). Во тој бран на обнови којшто ги презел императорот Алексиј биле опфатени и други тврдини во стратешки важната територија помеѓу средните теченија на реките Вардар и Струма.

Освен користењето на доцноантичките тврдини, односно нивното реконструирање или делумни обнови, во средниот век сепак се градело, но не со тој интензитет и квалитет. За обемот на градителските потфати доста причини се јавиле како пресуден фактор. Знаејќи дека главната работна сила покрај месното население била активната војска, можеме само да претпоставуваме колку голема ќе биде разликата во бројноста на подигнување на нови тврдини или обновување на старите, во рановизантискиот период V - VI век и во полниот среден век, XI - XIV век. Во V - VI век опстојувала моќната Византија која имала стотина илјади активна војска, а во XI - XIV век на Балканот се појавуваат поголем број на помали царства, кралства или кнежевства кои по обем и моќ доста заостануваат, а нивните војски биле далеку помалубројни. Целата моќ на владенијата во XI - XIV век била концентрирана во помалку утврдени центри, кои управувале со цели микро-региони, што не е случајот со доцната антика, кога истовремено опстојувале по десетина утврдувања во истите тие региони.³²⁸

Претежно, постојат и воени тврдини кои ги чувале премините и комуникациите, без населени подградија. Позициите на овие попатни одбранбени тврдини, уште во антиката биле воочувани, односно на истите места постоеле тврдини со еднаква или слична функција. Во средниот век, воглавно, биле искористувани доцноантичките фруриони, имајќи ја во предвид нивната добра сочуваност. Овие тврдини биле делумно обновувани и адаптирани на потребите и можностите.

Во византиските извори за утврдувања се упортебуваат термините *κάστρον* и *φρούριον*. Кастрон се употребува за означување на градски и неградски населби или нивните делови – воени утврдувања, збег, замок, град или дел од него цитадела. Терминот фрурион акцентира многу повеќе врз утврдениот воен карактер на населбите и помалку на градскиот од кастрон. Со фрурион се означуваат мали, чисто воени стратегиски постови,

³²⁸ Душко Цветанов, „Развој и континуитет на комплексното утврдување на градот Струмица од IV до XVI век“, *Patrimonium*, Скопје 2016, 349.

тврдини - збегови, градски цитадели, а исто и укрепени центри на сепаратистичко настроени феудалци.³²⁹

Благодарение на топографијата ние денес ги убиницираме овие утврдувања. Се работи за топоними во облик на апелативи, кои се однесуваат и кои упатуваат на тврдини, подградија, на палати и дворци, на сидови и кули, на темели и на други градежни објекти. Скоро зад секој топоним се крие средновековен локалитет. Во најголем број случаи, позициите на кои во антиката и средниот век егзистирале утврдувања, денес се именувани како „градиште“. Според искажувањата на Петар Коледаров со лексемата „градиште“ (градище) се означени утврдувања надвор од населените места. Коледаров смета дека тоа може да биде „место, кое било утврдено и може да се утврди“.³³⁰ Речиси во атарот на секое село во југоисточниот регион на Република Македонија постои топоним „Градиште“. Други топоними кои укажуваат на можно присуство на фортификациони елементи во нашите краишта се: „Град“, „Заград“, „Градец“, „Хисар“, „Хисарлик“, „Калиште“, „Кастро“, „Кастел“, „Кале“, „Кала“, „Канља“, „Пирг“, „Пирог“, „Варош“, „Јамборија“, „Дворци“, „Кула“ и др.

Николај Овчаров под терминот „кула“ (Κουλα), употребуван во редица извори, подразбира највнатрешно градско утврдување - замок. Зборот „кула“ има арабо-турски корени и, веројатно, се појавува во Византија поради судирот на империјата со селџуците во XI век, и тој е наведен како синоним на акропол (ἀκρόπολις).³³¹

Во средниот век се граделе фортификациони елементи од органски материјал - дрво кои не опстанале до наше време. Потврда за тоа добиваме од Ана Комнина, ќерката на византискиот император Алексиј Комнен. Таа ги опишува војните походи на својот татко, во периодот од крајот на XI и почетокот на XII век, и забележува дека на српско-византиската граница, покрај останатите имало и кули од дрво.³³² Најверојатно, во нашите краишта биле градени такви фортификациони елементи, поради изобилството со дрво.

³²⁹ Албена Миланова, „Типологија на укрепените селишта во Бугарија под византиска власт (според лексиката на византиските автори)“. - *B:Civitas Divino-Humana. In Honorem Annorum LX Georgii Bakalov.C.*, 2005, 244-245, 248.

³³⁰ Стојан Попов, *Замъкът в Европа и България прес средните векове*, София: Колхида, 2011, 72; Петър Коледаров, *Към въпроса за развитието на селишната мрежа и на нејните елементи в средишната источната част Балканите от VII до XVIII в.* - *ИИИ*, 18, 1967, 116.

³³¹ Николай Овчаров, *Град и замк на Балканите (XII-XIV век)*, (*Впроси на типологијата и терминологијата*). – *Минало*, 1, 1995, 16-21; Jovanka Kalič, Was verstand Mann in den mittelalterlichen serbischen Atadten unter „Kula“, - *Balkanoslavica*, VII. Prilep, 1978.

³³² Александар Дероко 1950, 22.

Сидањето во времето на Комнините има и свои особености, на низа места се констатира употреба на многу квалитетен хидростатен малтер (го одбележавме како тн. црвена фаза). Тулите и керамидите собрани од постарите урнатини биле толчени и мешани со одлежана вар; на тој начин добиениот малтер („хоросан“) бил користен, пред сè, за површинските поправки. Со него се пломбирани и закрпени оштетувањата на постарите сидови, поправени се сидните фасади и украсени со дерс (пластично вградување на секој камен. Ваков начин на сидање со многу тули и црвен малтер, упатува на XII век, односно на „златното“ време на Комнините.³³³

Кулите имаат масивен сутерен (без просторија) со што е зголемена нивната статичност. Сидарскиот слог е емплектон, а во фасадите се уфрлуваат и редици од тули. Тоа е одраз на манирот на „клоазонирање“, запазен главно на фасадите од црквите во тоа време. Времето на Комнините било политички и економски стабилно и силно, а тоа е одразено и на сидањето од тоа време. Тука спаѓа големата северозападна кула на акрополата на Струмица (Цареви Кули) (Сл.6,8,9), а веројатно и североисточната кула која подоцна била урната, односно кулите кои ја формирале главната влезна партија на тврдината. Станува збор за масивен емплектон, а камењата на лицата се убаво изделкани. Кулите кои го фланкираат бедемот не смеат да имат, една од друга, растојание поголемо од дometот на стрелата и разни справи за фрлање на камења од самите кули. Делот од бедемот помеѓу две кули бил нарекуван „куртина“ (ит.cortine - завеса, фр.courtine).³³⁴

Средновековните кули во, основа, најчесто се полигонални, во внатрешноста биле шупливи, со исклучок на некои кули кој го фланкираат влезот на тврдината или кули кој се наоѓаат на полесно ранлив дел на самата тврдина. Понекогаш цела страна одозгора до долу, према внатрешноста на тврдината била отворена или делумно затворена. Кулите, исто така биле поделени на спратови, дрвени меѓуспратни конструкции. Спратовите биле доста ниски и скалилата во кулата обично биле дрвени, многу ретко биле од камен. Кулите можеле да имаат и кров, кој поради органскиот материјал од кој бил направен ја немаме можноста да ги видиме зачувани денес. Крововите биле високи шилести и на четири води. Постои мислење дека крововите кои служеле како атмосферска заштита на кулата во времето на мир, во времето на војна можеле да бидат демонтирани со што се спречува

³³³ Иван Микулчиќ 1996, 73; Иван Милулкиќ, *Скопје со околните тврдини*, Скопје 1982, 124.

³³⁴ Иван Микулчиќ 1996, 73-74; Александар Дероко 1950, 49; Тулешков, Бояджиов 2000 349.

можноста од избувнување на пожар, како и ослободување на горната платформа на кулата, а со тоа би се отворила можноста да се постават справи за фрлање на камења.³³⁵ Влезовите на тврдините биле фланкирани со 1 или 2 кули кои биле вовлечени навнатре, зад линијата на обзидието.

Сидањето од XIII век е многу поскупо во однос на претходното. Тоа е и разбирливо кога ќе се проследат историските настани од крајот на XII до доцниот XIII век. Времето било исполнето со бројни освојувања и преземања на нашите градови од страна на Бугарите, Латините, Епирците, локалните кнезови, Никејците и Србите. Новите господари немале доволно време, а уште помалку средства за да ги потрошат на солидно и цврсто зидање. Она што е сочувано на теренот зборува за брзо градење кое честопати се граничи со импровизирање. Струмица наоѓајќи се на речиси подеднаква одалеченост од тогашните балкански центри-престолнини (Цариград, Трново и Рас), секогаш се била во перифериите од балканските држави, неретко и како гранична линија или, пак, седиште на локалните кнезови кои се одметнувале. Во тој период на превирања и постојана промена на управителите на Струмица, градот бил на постојани удари на непријателските војски, делови од тврдината биле уништувани и повторно закрпувани, најчесто со самиот материјал кој бил шут. Самите сидови биле градени со доста посен малтер, со недобро изделкани камења и слабо оформени лица, во доста случаи сидовите имале само надворешни лица, а внатрешниот дел од сидот бил потпрен до самите земјени профили. Ваквите одбранбени сидови имале слаба еластичност и доста лесно биле ранливи на нападите на опсадните машини.

Ширината на сидот, во споредба со сидините од VI век кои биле широки просечно 1,7 - 1,8 метри, а во некои случаи и преку 4 метри, е силно редуцирана и изнесува 1,4; 1,3; 1,1 метри, па и помалку. Според ширината била намалена и висината на сидовите. Наместо византискиот емплектон, сега се појавува изразито плочест слог, а во пресекот на сидот јадрото и лицата се градени на ист начин. Камењата се кршени, односно цепкани плочесто и врзани со мошне слаб, посен малтер. Овој слог има свое потекло во профаното селско градителство кое, впрочем, живее и денес на балканско-анадолските простори. Бидејќи за ефтините селски градби не е трошена скапа вар, камењата се сидани со кал; јасно е дека

³³⁵ Александар Дероко 1950, 50-51.

подобро се врзуваат меѓу себе плочести парчиња, дури и во сува техника (без кал).³³⁶

Обсидијата со плочест слог во XIII век се сидани со малтер. Но, градителите како да не му верувале сосем на ова византиско врзивно средство и сидовите ги зајакнувале со бројни дрвени греди. И овој елемент живее до денес во селското градителство на споменатиот простор, и тоа поврзан со плочестиот слог. Во определни растојанија во висина се поставени дрвени греди, водорамно долж двете лица на сидот, а поврзани се меѓусебно со куси попречни гредички (клепи). Овој систем денес го викаме скара, а по турски - сантрач. Доцносредновековните сидови градени на тој начин, а кои останале запазени на теренот до денес, полни се со низи дупки и жлебови што преостанале откако гредите скапале. Редовно се појавуваат кај позначајните детали: кулите, портите, аголните прекршувања на обсидието, меѓутоа и на внатрешните градби. Овие обсидија, сепак, не можеле да издржат поголеми непријателски напади. Затоа градовите во XIII век толку често преминувале од едни раце во други.³³⁷

Во втората половина на XII век, високата земјоделска аристократија ги укрепува сè повеќе позициите, и обидите за одделување од централната власт се зголемуваат. Ослабнувањето на централната власт и засилувањето на месните феудали е особено изразено за време на императорот Исак II Ангел (1185-1195).³³⁸ Од крајот на XII и низ XIII век, словенските држави (локалните кнежевства на Хрс и на Стрез, потоа на Бугарите и Србите) ја потиснуваат Византија не само политички туку и во културните содржини. Тука спаѓаат и градителските традиции. Словенското градителско искуство кое се развивало во скроман селски амбиент, на крајот се наметнало и во фортификациите.

По времето на опсади, тврдините претрпувале помали или поголеми повреди и разрушувања, кои после тоа требало да бидат санирани. Една од најчестите поправки била закрпување на бедемот и надсидување на паднатите делови. Тоа се правело со најдостапни материјали и не секогаш со техника со која биле градени првично. Понекогаш се налагало да бидат засилувани со задебелување со нов сид. Низ различни епохи, исто така се практикувало изолирање или стеснување на тврдинските порти поради невозможноста да бидат заштитувани успешно, Овие предградувања биле временски или постојани.³³⁹ Во

³³⁶ Иван Микулчиќ 1996, 74.

³³⁷ Ibid., 74-75.

³³⁸ Стојан Попов, *Замъкът в Европа и България през средните векове*, София 2011, 80.

³³⁹ Димитар Овчаров 1982, 61.

бурните и доста динамични периоди, тврдините во куси временски интервали преминувале од една во друга власт што, секако, се одразувало и врз самите бедеми, кои најчесто биле пробивани. Во крајот на XII и првата половина на XIII век, за период од половина век, Струмица во десетина наврати го менува својот управител, при што секое оштетување на бедемот морало да биде обновено, а со тоа тврдината повторно била ставана во функција да одолее на наредните опсади. Овие поправки на оштетените мест на обидот, уште наречени „бреши“, со едноставни техники често сувосид, во кусо време и со минимален труд биле закрпувани. Доколу се употребувало варов малтер како врзливо средство, тој секако бил со доста лош квалитет.

4.3. Доцносредновековните утврдувања и новите фортификациони елементи како влијание на западноевропската архитектура

Основната причина за појавата на замокот во Западна Европа е ширежето на рицарскиот кодекс. Таков кодекс во средновековието недостасува во нашите краишта. Според Чавдар Кирилов архитектурните комплекси се создадени само и единствено, за да служат како симбол на статутот на сопственикот.³⁴⁰ Тврдината е замок кога покрај чисто военото значање игра и улога на резиденција на управител, владетел (со повисока или пониска положба во државната хиерархија), што автоматски го претвора утврдувањето во административен центар.³⁴¹ Во однос на правниот живот, господарот на комплексот имал право да ги суди луѓето, кои живееле во неговите земји. Освен тоа од него биле преземани политички решенија од месно и општодржавно значање.³⁴²

Од воен аспект замокот е важен дел од одбраната на градот. Многу западно европски замоци го започнуваат својот развој од простата шема на донжон, опколен од бедем без кули, или само од донжон.³⁴³ Во административно политички аспект, замокот претставува центар од кој се управува со град и област. Тука се вливале приходи од производството на селските имоти на господарите, даноци и такси.

Постојаните веони судири на Балканот, како и континуираното формирање на нови

³⁴⁰ Кирил Чавдаров, Българският змак - реален и въздушен? - В: Acta Musei Varnaensis III-2. Българските земи през средновековието (VII-XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александар Кузев, Варна, 12-14 септември 2002 г. Варна 2005, 179, 187.

³⁴¹ Стоян Попов, *Замъкът в Европа и България през средните векове*, София 2011, 75-76.

³⁴² Ibid., 123.

³⁴³ Ibid., 128.

држави или полуавтономни кнежевства, го стагнарале растот на средновековните градови. Бројот на населението било во постојано опаѓање, што секако е резултат на тешките усвои за егзистенција. Во средновековните средно-големи градови на Балканот, како што се Струмица, Штип, Мелник, Прилеп и др. живееле од 2 до 5 илјади жители.

Тежок удар на економијата на византискиот град му нанесува латинското завојување, коешто ја преплавува Византија со странски, главно италјански трговци и сопственици на крупни занаетчиски работилници.³⁴⁴ Конкуренцијата се одразила на занаетчиското производство на византиските градови. Голем дел од надворешната трговија била концентрирана во рацете на италијанските градови, кои имале свои пунктови во сите позначајните градови во империјата.

Уште од крајот на XI век императорите почнуваат да ја користат воената помош на италјанските градски републики (Венеција, Ѓенова и Пиза), давајќи им во надомест многу бројни трговски привилегии и, пред сè право на трговија, без царински такси во сите или во најкрупните градови во Империјата. Конзервативниот систем на управување со занаетчиските и трговските еснафи, отсуството на градска самоуправа, малата заштита од државата, високите давачки, сетоа тоа создавало пречки за развивање на градовите за подемот на градското занаетчиство и трговијата кои постепено опаѓаат. Италијанските трговци сè почесто и во поголем број внесувале надворешни занаетчиски изработки, коишто се поевтини отколку византиските, а дури ги надминуваат по квалитет.³⁴⁵ Овие западноевропски влијанија несомнено се одразиле во различни аспекти на секојдневниот живот, подоцна меѓу другото ќе остават голем белег и во самото градителство.

Во XIV век на територија на денешна Република Македонија се осамостоиле поголем број на локални владетели, причината за тоа е распаѓањето на средновековното српско царство на Цар Стефан Душан, и подоцнежното отфрлање на централната српска власт од страна на дотогашните управители на одделни региони кој биле дел од тоа царство. Во сите овие региони локалните моќници изградиле безбедни засолништа за себе и за својот двор. Тврдините над градовите Струмица, Штип, Прилеп и Охрид се, всушност, големи феудални замоци, и укажуваат на некои аналогии со замоците од ова време во Западна Европа. Западноевропските влијанија почнале да навлегуваат во повеќе сегменти

³⁴⁴ Скаскин и др. 1970, 463.

³⁴⁵ Ibid., 453- 454.

од животот на населението во Балканот, кои подоцна ќе бидат запрени со освојувањата на овие територии од страна на Турците.

Во XIV век по тврдините на Балканот се појавуваат нови форми, фортификациони елементи преземени од западноевропското градителство. Охрид како најблизок од нашите градови до Јадранскиот брег, бил изложен во сите историски епохи на силни влијанија од Италија. Тоа го забележуваме и на крепоста „Горни Сарај“, изградена (обновена) во ова време, а сочувана до денес. Главната (јужна) порта на Горни Сарај е фланкирана со 2 издадени кули кои имаат карактеристична потковичеста („U“) основа.³⁴⁶

Следниот елемент што дошол од Запад кај нас, можеби уште во доцниот XIII, а сигурно во XIV век е главната кула, т.е. донжон (donjon) во француската терминологија или бергфрид (berchfrist) во германската. Донжоните се јавуваат на подрачјето на Франција во XII век. Оттука се шират кон Англија, Рајнската област, во алпските земји, северна Италија итн. Донжонот во западноевропските земји на почетокот (скоро до половината на XII век) бил неретко единствен и главен дел на феудалните замоци, за да подоцна целиот постор заедно со донжонот и припратните објекти не биде опколен и заштитен со сид и доста јаки одбранбени кули. Обградениот простор ќе стане град, а самиот донжон само еден дел и сè уште главен дел во него.³⁴⁷

Низ XIII и XIV век донжоните доживеале голема еволуција во поглед на градежните елементи и конструкцијата како целина, нивната позиција во крепоста (кај главната порта; во средишниот простор; на највисоката точка во крепоста; во седлото покрај тврдината, итн.). Во XIV век долниот дел на кулата се сида многу помасивно и со поинаков план од горниот. Формата и димензиите на оваа кула многу варираат бидејќи во текот на нивното постоење до доминацијата на артилеријата архитектите најмногу експериментирале околу донжоните. Донжонот служел како главно и последно упориште на целата тврдина. Во сутеренот (доколку постоел) се наоѓала цистерна за вода (дождовница) или затвор. Потоа следат магацините, простории за живеење на командантот

³⁴⁶ Потковичеста („U“) форма не била употребувана во Византија. Настанала во западноримските провинции во III – IV век, а била оживеана во доцниот среден век во истите земји (Италија, Франција, Рајнската област). Во внатрешноста на Балканот оваа форма продрела дури на крајот од XIV или почетокот на XV век. Кулите со заоблено чело се градат во Западна Европа во XIV век и подоцна, како резултат на новото опсадно средство, артилеријата. И поради тоа се практикувале кули со заоблени чела за рикоширање на ѓулињата: (Иван Микулчиќ 1996, 77-78).

³⁴⁷ Иван Микулчиќ, 1996, 79; Александар Дероко 1950, 24.

на стражата и на помошниците. Во случај на опсада и голема опасност, во донжонот се повлекувал и господарот со придружбата. На низа наши крепости од доцниот среден век можеме да препознаеме донжони. Најизразит е оној во Струмица (Цареви Кули), изграден среде празниот простор на акрополата, оддалечен е од обидието и од другите градби (Сл.10).³⁴⁸ Донжонот не претставува единствен објект во внатрешноста на обидието, внатре се развиле објекти за посадата (кој во мирна доба не била многубројната): кујни, штати, остави, магацини, куќи за посадата и слично. Овие градби биле од лесен и мешовит материјал и обично биле прелепени до внатрешното лице на самиот бедем.

Друг особено важен белег, кој треба да го поседува во идеален случај еден донжон е параклисот. Таа како кула е постојано населена, луѓето во неа требало да ги задоволат своите религиозни потреби, а за тоа служел параклисот.³⁴⁹ Таков параклис бил изграден во Хреловата кула на Рилскиот манастир, во првата половина на XIV век.

4.4. Организација, одбрана и опсада на средновековните тврдини

Средновековниот „град“, всушност, претставува сидана заштита неопходна за бурниот среден век, таа го заштитувала и домот на властелинот, центарот на еден регион, ги заштитувала периферните области на земјата, патиштата како и целата држава, важните патишта, клисури, плоштади, подградија, рудници, а и самите големи вароши. Сè што се градело со функција за заштита, заедно со местото кое било заштитено претставувало град.³⁵⁰ Тврдините биле одвоени од делот за живеење на цивилното население, во доста случаи постоел уште еден сид околу целото предградие. Под самата акропола чија посада ја штитела целата населба, се наоѓале куќите на жителите на тоа место, често во подградието властелата имала свои куќи и дуќани. Просторот помеѓу тврдината и подградието бил собиралиште на народ кој користел дел од овој простор како пазар, одржувал разни состаноци, се славеле празници, се случувале судења, средби итн. Тоа место на латински се нарекува (forum sub castro).³⁵¹

³⁴⁸ Иван Микулчиќ 1996, 79; Зоран Рујак 2007, 23.

³⁴⁹ Маргарита Харбова, *Отбранителни съоружения в Българското средновековие*. София 1981, 69-75.

³⁵⁰ Александар Дероко 1950, 17.

³⁵¹ Ibid., 18.

Со градовите управувала посебна властела, односно „кефалија“ (главар). Овие луѓе управувале со целиот регион, со самиот град и подградие, а исто така го претставувале и судењето во градот, тие биле одговорни за безбедноста на патиштата во целиот регион. Во мирните периоди градовите имале само минимална постојана посада, додека во случај на воена опасност, војската во голем број ги запоседувала градовите. Тогаш градот бил снабдуван со намирници предвидени за опсадите.

Во мирни времиња, градот го чувала стража дење и ноќе. Освен професионалната посада и самото население во градот и околината било должно да го чува него. Оваа обврска се нарекувала „градобљудење“ (на грчки: *цаконство*, *парамун* или *бигла*), а цакони или б’дци биле чуварите на градот. Можело да бидат војници наемници или населението од градот и околината, како и населението на одделни села чија обврска била.³⁵² Војската низ целиот среден век била една од главните поддршки на државата. Од нејзината големина, моќ и организираност зависела и моќта, големината и стабилноста на државата, нејзиниот опстанок или ширење. За стабилноста и прогресот на една средновековна држава, главен стожер и симбол на власта се утврдувањата, кои несомнено се гарант за безбедноста.

Покрај утврдувањата во урбаните средини, од кои се контролирале цели микро-региони, постоеле и помали тврдини, изградени над важните комуникации и покрај границите. По границите на империјата е создадена мрежа од погранични постови - позиции, на чие чело стоеле *акрити* (граничари). Тие биле погранични доселеници кои добиле свои земјени поседи од државата, биле целосно ослободени од давачки, а како замена за тоа требало да го следат непријателот и да осигураат брза и сигурна заштита на територијата. Носејќи ја воената служба по местоположбата на своите имоти, за акритите одбраната на границата осначувала истовремено и заштита на сопствените имоти.³⁵³ Дејствувајќи во интерес на крупните земјопоседници, императорите од династијата на Палеолозите ги тргнале и последните војски од селани кои ги пазеле границите.³⁵⁴

Во време на воени судири тврдините имале свој систем на комуникација, кој најчесто бил „сигнален систем преку оган“. На тој начин се давале информациите за

³⁵² Александар Дероко 1950, 32.

³⁵³ Тома Томов 2014, 233.

³⁵⁴ Ibid., 237.

движење на непријателски сили, барање на помош, како и навремено организирање на одбраната. На овој начин за кратко време се пренесувала информацијата, најчесто преку помалите попатни набљудувачници до регионалните средишта, во зависност од опасноста и од престолнината. Секако, за да биде овозможена оваа комуникација била потребна визуелна врска помеѓу тврдините.

Водењето на опсади на јаки тврдини барало развивање на инженерската мисла. Поради тоа, неопходен елемент од византиските воени кампањи биле т.н. *технити* – општи инженери и мајстори, кои влегувале во составот на армијата. Тие граделе различен вид опсадни машини и опрема, употребувани во битките и опсадите. Такви опсадни справи биле: разновидни катапулти – *петроболи*, *хиробалисти* и *хиромангали*; опсадни кули – *хелеполи*, овнови за разрушување на крепосните сидови и порти и *винети*, леки подвижни засолништа за безопасно приближување на војниците до сидовите на опсадената тврдина.³⁵⁵ Обезбедени на овој начин опсадувачите можеле да нападнат со успех и на најдобро укрепените тврдини.

Главната цел при опсадите била да не се дава на противникот ниту минута да се соझे, постојано да биде обеспокојуван и во состојба на максимална напнатост. Воените раководители го определувале начинот на кој ќе го деморализираат противникот со минимални загуби. При опсадите се употребувале јавни мачења и егзекуции за внесување на страв кај непријателот. За да предизвикаат паника кај опсадените, ромеите истрелувале кон нив кошници (или грна), полни со живи скорпиони и отровни змии, или контејнери со ситна негасена вар и создавале прашински облаци коишто можеле да го задушат или ослепат на непријателот.³⁵⁶

Ромеите, едноставно добро го владееле начинот на војување, можеле правилно да ја оценат силата на противникот, неговата тактика и насока на главниот удар. Тие знаеле во кој период е најдобро да започнат поход против непријателот. Се избегнувале жешките лета и студените калливи зими. Василиј II во судирот со Самуил избрал да ја започне воената кампања во период кога се собира реколтата, а Алексиј I Комнен тргнал против Печенезите и Куманите во крајот на есента, кога тие се подготвувале за зимување и биле

³⁵⁵ Ibid., 231.

³⁵⁶ Ibid., 231.

преоптоварени со покуќнината и стадата.³⁵⁷

Познавањето на теренот, избран за бојно поле или за логорување, било од првостепена важност. Местото на секој логор бил избран и маркиран од посебна специјална инженерска единица. Логорот имал, обично, квадратна или правоаголна форма, во неговиот периметар поминувал ров и насип на кој биле забивани копја со прикачени штитови. Шаторите биле подредени во прави улици, а додека шаторот на императорот или главниот командант се наоѓал на центар.³⁵⁸ Според преданијата, логорот на Василиј II додека ја опсадувал Струмица, во 1014 година, се наоѓал кај денешното село Василево, кое подоцна го добило своето име по името на императорот.

По преземањето на поседите на Хрелја околу средниот тек на Стримон заедно со Струмица и Мелник, пролетта во истата 1343 година, Стефан Душан токму во Струмица го примил Јован Кантакузин. Според хроничарот Никифор Григора логорите на Стефан Душан тогаш се наоѓале во краевите зад Струмица, во која доаѓајќи од исток стасал Кантакузин.³⁵⁹ Спред овој исказ на Грегора, Стефан Душан се наоѓал западно од градот Струмица, логорот бил направен, најверојатно, на некоја висорамнина на овој ридест предел. Со ова се потврдува дека при опсадите на тврдините, војските биле стационирани на стратешки точки, односно во исцедливи предели, каде во ситуација на брза интервенција самата земјена подлога да не биде истовремено и препрека. Секако, за логори биле избегнувани тесните клисури или долови каде непријателските сили лесно можеле да извршат опсада. Близината до пивка вода била од големо значање како за луѓето така и за самите животни кои биле вклучени во овие освојувачки походи.

Војниот шатор се состоел од одделение од осум војника и слуга. Секој шатор имал свој стражар и на два шатора се паѓало една кола за преносување на инвентар во кој имало: рачна мелница за житарици, треножник за котел, пила, две лопати, дрвен чук, голем плетен кош, срп и два копача.³⁶⁰

Првостепената задача на главниот командант на армијата била да ја осигури неа со

³⁵⁷ Тома Томов 2014, 219

³⁵⁸ Ibid., 220-221.

³⁵⁹ ВИНЈ VI..., 244; Кантакузин одел сè до градот Струмица (*εις πόλιν τὴν Στρουμιτζαν*), поминал по „Серскиот Пат“, кој од Серез преку Струмица, Радовиш и Штип одел за Скопје: Ирена Стефоска 2011, 185, 191.

³⁶⁰ Тома Томов 2014, 221.

потребните продукти, вода за пиење и сточна храна за не помалку од 8-10 дена.³⁶¹ Затоа по армијата секогаш одел конвој со продукти, обезбедувајќи ја неа за извршување и на подолги походи, а понекогаш и подолги опсади.³⁶² Товарот бил пренесуван со коли придвижувани од животни, како и од огромен помошен персонал од цивилни лица: колари, слуги, раководители на сточната храна итн., но присуството на лица од женски пол не се одобрувало.³⁶³

Логорот не останувал долго на едно место, особено во блатести низини – (мочуришни предели) или до местото на неодамнешната битка,³⁶⁴ имајќи во предвид дека централниот дел на Струмичката Котлина во поголем дел од годината бил под вода, поради големиот хидропотенцијал, како и Моноспитовското Блато (Езеро), го отежнувала движењето на непријателските сили. Оваа природна препрека, секако, придонесувала во одбраната на градот Струмица. Долгиот престој во непосредна близина до мочуриштата, со себе носел и голема опасност од заразни болести, особено маларија. Ограничениот простор на движење покрај подножјата на планините Беласица и Огражден, на еден начин, ги насочувале непријателските сили кон позициите на кои веќе постоеле одбранбени пунктови. Самата конфигурација на Струмичката Котлина дава можности за развој на добар одбранбен систем.

При преземањето на големите воени походи со конвојот одела и специјална единица од лекар и хирург, како и 8-10 санитарии (*депотати*) за лекување и спасување на ранетите. Во екот на битката, медицинската служба ја покажувала високата ефективност и организација. Специјални носачи (скрибони) ги евакуирале ранетите од предните линии и ги носеле во теренската болница, каде им давале медицинска помош. Тие носеле вода со која ги враќале во сознание ранетите војници. Судбината на воените заробеници зависела од ситуацијата. Во случајот, ако не било можно да се чуваат, транспортираат или ослободат, тие требало да бидат езекутирани или онеспособени. Но, најчесто ромеите ги зачувувале заплениетите, не само за да ги претворат во робови туку и да ги разменат со свои сонародници кои биле заплениети.³⁶⁵ Потврда за такво онеспособување на цела една армија

³⁶¹ John F Haldon 1999, 150-151.

³⁶² Ibid., 158,182-183.

³⁶³ Ibid., 162-164, 166.

³⁶⁴ Тома Томов 2014, 229.

³⁶⁵ Ibid., 230.

била извршена од императорот Василиј II, по битката на Беласица во 1014 година, кога според историските извори биле ослепени 14.000 војници на Самуил.

Секако, оружјето игра голема улога во опсадите како и во одбраните на самите утврдувања. Концентрацијата на вооружени сили на еден ограничен простор, опсадите, се главната причина на тврдините со археолошките истражувања да се откриваат најмногу остатоци од оружје. Главната класификација на оружјето се врши според дистанцата на борба, односно за далечен и близок бој. Оружје за далечна борба се: лакот, стрелата, праќата, самострелот, секако овде спаѓа и додатната опрема, тоболецот (торбата) во која биле сместени стрелите.

Лакот и стрелата се дел од основното вооружување на еден војник во средниот век. Во средниот век се користеле два типа на лакови, долговидни и рефлексни. Долговидните лакови биле воглавно изработени од дрво, додека рефлексните од: дрво, жила, рогови, коскени оплати и лепило. Стрелците влегувале во основните бојни единици (се споменуваат во средновековните извори). Тие биле дел од лесновооружената пешадија во Византија, тоџотол (стрелци со лак). Нивната цел била да ги растурат воените редови на противникот.

Стрелата се состои од: врв, дрвен дел и пера, и е со должина од 60-70 см. Со археолошките истражувања ги откриваме само врвовите кои биле изработени најчесто од железо, додека останатиот дел бил изработуван од органски материјал. Стрелите ги делиме на две групи во однос на тоа како ги поставуваме на дрвениот дел, со трн (кога врвот на стрелката се забива во трската) или тулец (во цилиндричниот дел на стрелката се насадува трската). Стрелките биле носени во тоболец, во кој имало 30-40 стрели.³⁶⁶ Врвовите на стрелите можат да бидат со различни форми: листести, триаголни, пирамидални, ромбоидни, во форма на ластовечка опашка, а понекогаш можат да имаат и надолжно ребро по средината од двете страни. Формите на врвовите од стрелите се провлекуваат уште од антиката, со тоа што тие не се хронолошки осетливи.

Според „Тактиката“ на Лав VI Филозоф, Словените употребувале лакови и стрели намачкани со отров. Стрелите биле смртоносно оружје, така што и мало ранување со нив носело неизбежна смрт. Сочувани се бројни записи дека словенските народи за правење отров го користеле главно растението јадиче, налеп (*Aconitum napellus*). Јадичето расте

³⁶⁶ Haldon 1999, 132.

низ цела Македонија, од неговите лисја и коренот бил цеден отров. Подунавските Словени од крајот на VI век користеле вакви отровни стрели. Византискиот цар Јован Комнин умрел од отровна стрела од невнимание, при лов на диви свињи, а царот Јован Кантакузен случајно избегал од смртта од ваква стрела кај градот Верија (Бер) во Македонија.³⁶⁷

При опсадите на тврдините широко се употребувал самострелот. Заборавен некаде помеѓу V и XI век, самострелот се појавува во следните векови и широко се употребува во вооружувањето на Западноевропските земји. Во нашите краишта е пренесен од страна на крстоносците, некаде во крајот на XII век.³⁶⁸ Според начинот на затегнување на тетивата, самострелите се делат на рачни и механички. Стрелите на самострелот се 2 до 4 пати помасивни од обичните. Прецизноста и пробивната моќ се неговите најголеми предности, а со тоа и далеку го надминува лакот. Поради големата брзина на движење и употребата на пирамидалните врвови можеле да пробијат дури и панцирни кошули. Со појавата на механичкиот самострел се зголемува и нивниот дострел, достигнувајќи до 200 чекори. Потврдено е дека со лак за една минута може да се истрелаат од 10 до 12 стрели, додека за истото време самострелот истрелува само 1 до 2 стрели. Поради оваа причина самострелот бил најмногу погоден за позиционирана битка и станал незаменливо оружје при опсадите (прецизноста на опстрелот ги погодувал бранителите на бедемот).³⁶⁹

Мечот влегува во оружјето за блиска битка и претставува најелитното средновековно оружје. Во европската хералдика мечот доминира до крајот на XIV век и тој е инсигнија на власта. Од живописите во црквите од XI - XIV век, светите војни се вооружени покрај другото и со мечови. Тие се претставени како прави мечови со две острици од Западна Европа, како и повиени мечови со една острица (претходница на сабјите) од ориентално потекло.

Византиските мечови биле долги, со дрвени или коскени држалки. Мечот со две сечила, наречен *спатион* (*σπαθιον*), достигал должина со дршката околу 115 см. Кавалеријата, долгата спата ја носела на рамото со помош на ремен, додека пешадијата имала покуси, мечови со едно или две острици, кои ги носела на левото бедро. Мечот со

³⁶⁷ Валери Йотов, *Вооружението и снаряжението од българското средновековие (VII-XI век)*, Варна 2004, 18; Иван Микулчиќ 1996, 89.

³⁶⁸ По начинот на изработка самострелот е ист како старата римска опсадна справа „балсита“, само што е приспособен на рачна стрелба. Не случајно дубовичките летописи ги нарекуваат „балисра“ или „балиста“: (Йордан Андреев 1992, 200).

³⁶⁹ Йордан Андреев 1992, 201.

едно сечило е наречен *палаш* (παρμηριον) и бил долг околу 90 см, овој тип на меч е многу поредок.³⁷⁰ Сабјата се појавува и распространува во племињата на евроазиските степи, во VII и VIII век, и претставува еволуција на мечот.

Копјето претставува прободно оружје коешто се состои од врв и дрвена дршка, стандардно оружје на обичните војници, ретко го среќаваме при истражувањата на градиштата. Во византиските извори се среќава терминот *ακοντιον*, кој, всушност, се користи и за сите оружја за фрлање. Најраспространет вид копје бил *контос* или *контарион* (врв), позајмен од Сарматите и Аланите. Кавалериското копје достигнувало должина до 3,6 метри, додека употребуваното од пешадијата било малку подолго од него. Копјето со долга рачка, пред сè е оружје на коњаниците. Византиските елитни единици биле вооружени главно со копја, тоа категорично е кажано за познатата битка кај Трајанова врата, во 986 година, каде што Самуил извојувал сјајна победа над Василиј II: *...стрелите на Скитите (Словените) ги победија копјата на Евзоните (Ромеите)...* Други копја биле *риктаријат* и *аконтијат* (леко оружје, долго 2,4-2,7 метри). Тие се употребувале за близок бој, со врв до 18 см и далекусежност од 20-25 чекори (од 15 до 19 метри).³⁷¹

Секирата (брадва) е оружје за близок бој, но исто така е и орудије за обработка на дрво. Секирите биле ковани од железо и користени во секое домаќинство за секојдневна употреба. Меѓутоа, секој селанец - војин ја носел од дома и својата секира во војната. Племенската аристократија можела да си дозволи луксуз и да поседува боеви секири кои се потесни и полесни од оние за цепење дрва. Во византиските извори се споменува термините *πέλεκυς* и *τσίκοριον*, кои означуваат боева секира. Во „Тактика“ на Лав VI Филозоф (886-912) се споменува како оружје на тешко и лековооружената пешадија и за тешковооружената коњаница.³⁷²

Во оружје за близок бој спаѓа и ударното, во кое влегуваат: боевите чекани, боздогани и кладива. Постојат и други типови на боздогани, освен сферичните, во форма на призма со четири испакнати пирамидални боцки, како и боздогани т.н. шестоперци, кои се појавуваат покасно. Обично боздоганот *матцукион* (ματζούκιον) и *бордукион* (βαρδούκιον) се употребувале од кавалеријата, кои го носеле прицврстен кон седлото во

³⁷⁰ Валери Йотов 37-39 Т. XXVIII-Т. XL; 2004, Haldon 1999, 131.

³⁷¹ Тома Томов 2014, 227; Иван Микулчиќ 1996, 87.

³⁷² Валери Йотов 2004, 85-87, Т. XLVI-LII; Иван Микулчиќ 1996, 87.

кожна торбичка. Боздоганот освен како ударно се употребувал и како оружје за фрлање.³⁷³ На некрополата Водоча е откриен еден примерок на боздоган шестоперек, во погребување извршено во доцниот среден век. Наодот од Водоча припаѓа кон калите, со куса рачка, боздогани, исползувани од страна на коњаниците. Местото на наодот го детерминира како лично оружје на покојникот кој, најверојатно, бил коњаник, истиот е датиран во крајот на XIV и почетокот на XV век.³⁷⁴

Во средниот век за заштита се употребувала најразлична опрема: штит (за заштита на целото тело), шлем (за заштита на главата), панцирна кошула (за горните делови на телото и рацете), а други поретки заштитни опреми се металните покривки на лицето и вратот, ракавици, ракав и наколеници за нозете.

Штитовите се изработувале од дрво и кожа, а истите биле и опковани со метални апликации или целосно опковани со метал. Во профил тие биле слабо извиткани, а во центарот имало испакнато умбо. Според византиските извори основните форми на штитови се: кругли, овални, правоаголни, триаголни и бадемовидни. Во зависност од потребата и стратегијата се употребуваат различни типови на штитови. Круглите и бадемовидните штитови ги гледаме на минијатурите на Мадридските ракописи.

Византиските штитови биле лесно испакнати, не само да бидат поцврсти туку и да ги отклонуваат стрелите и ударите од противникот. Од крајот на XI век преку нормантите и крстоносните походи во Византија се појавува издолжениот или бадемовиден (нормански) штит во форма на заоблен триаголник. Во касновизантиската армија како основен штит се наметнува триаголниот (*скутарион*).³⁷⁵ Основни типови шлемови со кои се вооружени византиските и бугарските војски во минијатурите на Јован Скилица се сфероконичните.

Под заштитна кошула се подразбира метална, во повеќето случаи железна покривка за горниот дел на телото на војникот. Оклоп можел да поседува само богат воин - феудалец или наемник - рицар. Тие, главно, јавале на коњ и истите биле прилагодени за јавање. Тоа биле долги кожни кошули на кои биле пришиени неколку стотина метални плочки

³⁷³ Т. Г. Колиас 2012, 200-203; Тома Томов 2014, 228; Валери Ѓотов, *Въоръжението и снаряжението од българското средновековие (VII-XI век)*, Варна 2004, 107-109, T.LIII 644-658.

³⁷⁴ Јован Ананиев, Милан Ивановски, Средновековно оружје од комплексот Водочки цркви кај Струмица, *Macedoniae acta archaeologica* 14 (1993-1995), Скопје 1996, 225-227, fig.1, T.I.

³⁷⁵ Тома Томов 2014, 229.

(ламели), сложени како рибини крлушки за да може војникот да се движи. Рацете биле заштитени над и под лактите со долги метални плочки, поврзани со шарнир околу мишката или глуждот. Потколениците биле заштитени со одделни штитници. Вакви оклопи се претставени и на светите војни, насликани во нашите цркви од XII – XIV век, поретко се претставени кошулите, плетени со железни алчиња од свиткана челична жица.³⁷⁶ Панцирната кошула со алки била изработувана од соединети хоризонтални железни алки кои обезбедуваат послаба заштита, истите имаат отвор за главата, јака и ракавите. Тие се доста лесни, а мрежестата конструкција пропушта повеќе воздух со што ги прави поудобни за потоплите краеве. Остатоци од панцирна кошула со крлушки е откриена над денешното село Свидовица (Струмичко).

За да се заштитат од стрелите, елитните единици, феудалците и коњаниците носеле оклоп. Потврда за употребата на овие кошули добиваме и од достапните историски извори, во кои е забележано дека царот Василиј II, во 1017 година, во Пелагонија ја разбил војската на Јован Владислав и му заробил 200 оклопници. Во 1083 година норманските оклопници на јуриш ги зазеле градовите Пелагонија (Битола), Костур (Касторија) и Трикала.³⁷⁷

Во коњска опрема спаѓаат: седло, узди, узенгии, мамузи, како и други помошни средства, кожени ремени врзувачи за телото на коњот, камшик и потковици. Големо значење низ средниот век имала појавата на седлото и узенгиите кои помагале при јавањето како и за новите оружја (сабјата) и со тоа се измениле начините на водење војна, коњаникот имал поголема слобода при јавањето и бојот гради-вгради. Овие опреми, несомнено биле неопходни при долгите походи.

Уздите претставуваат конструктивно поврзани кожени ремени, алки, псалии и се важен дел од коњската опрема која го помага управувањето со коњот. Узенгиите, пак, овозможуваат поголема слобода при движењето на коњаникот, како и поголема сила и размак на ударите со оружјето. Узенгиите висат од двете страни на седлото, на кој коњаникот се потпира со стапалата. Тие се, исто така неспорен материјален доказ за постоење на коњаниците во некое место. Мамузите се, исто така важен дел од коњската опрема, кои служат јавачот да управува со коњот. Главната нивна поделба е според

³⁷⁶ Иван Микулчиќ 1996, 90; Валери Ѓотов 2004, 120-128, T.LVII-LXV.

³⁷⁷ ВИНЈ III, 1966, 382.

шилецот (остриот дел) кој може да биде: цилиндричен, конусоиден, пирамидален или лачносвездест. Како белег на коњаниците-рицари и на феудалците биле тешките кожни чизми со мамузи „остроги“. За постар тип на мамузи се сметаат оние со недвижен шилец одзади, додека од доцниот XIII век наваму наместо ваков шилец се монтирале подвижни назабени тркалца „свезди“ кои се во употреба и денес.³⁷⁸ На локалитетот комплекс Водочки цркви е откриен еден примерок на мамузи, чиј шилец е во форма на пирамида, што воедно укажува дека примерокот претставува постар тип (XI-XII).

³⁷⁸ Валери Йотов 2004, 131-172, T.LXVI-LXXX; Иван Микулчиќ 1996, 91-92.

Петта глава

СРЕДНОВЕКОВНИ ЦЕНТРИ ПОМЕЃУ СРЕДНИТЕ ТЕЧЕНИЈА НА РЕКИТЕ ВАРДАР И СТРУМА

5.1. Развој и континуитет на комплексното утврдување на градот Струмица од IV до XVI век

Потребата за заштита ќе придонесе уште од антиката да се појават контурите на првото утврдување во градот Струмица. Почетоците на првото утврдување во градот Струмица, без разлика за кој антички град станува збор, дали за Добер, Астраион или Тивериопол, најпрво произлегуваат од неопходноста и потребата за заштита. Стручната јавност со децении дава нови сознанија и факти за тоа кој град опстојувал со векови под темелите на денешна Струмица. Уште во раната антика Струмица прераснува во урбан центар, за кој говорат бројните локалитети во старото градско јадро на Струмица, како и локалитетот „Цареви Кули“.³⁷⁹ Иако античкото име на градот не е конкретно дефинирано или епиграфски потврдено, стручната јавност најчесто го идентификува со античкиот град Добер. Пред сè, местоположбата на градот Струмица и неговата логична поврзаност со настаните кои Тукидит ги опишува во походот на Ситалк, водачот на Одризите, кој поминал низ Добер.³⁸⁰ Потврда дека во Струмица имало активности во периодот кога Ситалк поминал низ овие краеве се наодите од V – IV век пр.н.е., откриени на локалитетот

³⁷⁹ Зоран Рујак, *На патот на предците*, Струмица 2007, 10-12; М.Атанасова, *Континуитет на сакрална градежна активност на Орта Џамија во Струмица*, МАА,15/1996-1997, 325-332; Виктор Лилчиќ, *Македонскиот камен за боговите, христијаните и за животот по животот*, Том II, Скопје 2002. 799-804; Маргарита Атанасова, *Духовната традиција на Тивериопол*, Струмица: НУ Завод и музеј Струмица, 2003. кат.фиг.1-4, 13, 50,51.

³⁸⁰ Тукидит забележал дека во 429 година пр.н.е. умрел локалниот кнез Филип. Владетелот на соседна Долна Македонија, Пердика II, влегол со војската во Амфакистида и ја присоединил кон својата држава. Синовите на Филип тргнале на далечен пат во кралството на Одризите и го замолиле кралот Ситалк да им помогне да си го повратат татковиот престол. Ситалк повел голема војска, тие пристигнале во пајонскиот град Добер и оттука навлегле во Амфакистида. Првиот град кој се нашол на патот бил Идомене, кој по долга опсада бил освоен. За да не ја доживеат истата судбина, следните градови Гортинија и Аталанте му се предале на Ситалк без борба, додека четвртиот град Европос, останал неосвоен. (Иван Микулчиќ, *Антички градови во Македонија*, книга 8, Скопје: МАНУ, 1999, 19.)

Цареви Кули.³⁸¹ Ова се и првите најрани остатоци за Струмица, потекнуваат од V век пр.н.е., а со тоа се отвора и можноста за убидикацијата на Добер токму во Струмица.

Во тој контекст е и тврдењето на Страбон, кој дава значаен податок за локацијата на Добер: кога од Хераклеја (Синтика) и клисурата низ која поминува Струма, ќе тргнеме во правец на север, така што реката ќе ни биде од десната страна, тогаш од левата страна ја имаме Пајонија и областа Добер, а од десната Родопите и Хемос.³⁸² Градот Хераклеја Синтика е откриен во близина на с.Рупите, Петричко, денешна Бугарија. Логично е да го бараме Добер во долината на реката Струмица, т.е. Струмичката Котлина. Според Фанула Папазоглу, Добер бил прилично голем град со оглед на тоа што станал епископско седиште. Меѓу учесниците на Лажниот собор од 449г. и на Халкедонскиот вселенски собор од 451 г. е и Евсебиј Доберски од Македонија Прима (Εὐδελβιος Δοβήρου Μακεδονίας πρώτης).³⁸³ Потврда за духовниот развој на Струмица како значајно ранохристијанско средиште се двете досега пронајдени базилики: под Орта Џамија (која, најверојатно, била ранохристијанска градска црква) и под средновековната црква „Св.Петнаесет тивериополски маченици“ (која функционирала како гробјанска црква надвор од сидовите, покрај патот јужно од градот).³⁸⁴

Досега немаме докази дека во раната антика околу Струмица имало изградено фортификациони елементи, но сигурно е дека под темелите на денешна Струмица во тој период израснувал град, кој низ текот на вековите го добивал својот вистински градски лик. Самите општествени прилики ќе го диктираат развојот на градот и потребата за

³⁸¹ Наодите од V – IV век.пр.н.е. на локалитетот Цареви Кули беа пронајдени во јами со кружна форма. Сите јами беа вкопани во карпа. Контекстот на јамите и натаму останува отворен и досега единственото објаснување е дека тие, всушност, претставуваат култни јами поврзани со култови, обреди и ритуали кои локалното население ги практикувало на врвот на ридот: (Z.Rujak, *Carevi Kuli, Tzar's towers*, Скопје 2015, 16).

³⁸² Фанула Папазоглу, *Македонски градови у римско доба*, Скопје, 1957, 251.

³⁸³ Фанула Папазоглу 1957, 252; Лажниот (разбојнички) Собор, кој претендирал да биде вселенски, започнал со работа на 8 август 449г. во Ефес со учество на 138 епископи. Во неговата работа учествувале 7 епископи од Македонија, меѓу кои и Евсевиј од Добер. Халкедонскиот започнал со работа на 8 октомври 451 година, во присуство на 600 делегати. На овој Собор учествувале 9 епископи од провинциите Македонија Прима и Македонија Секунда, меѓу нив повторно е и Евсевиј од Добер. Eusebio Dobertogum Macedonia prima: (Драган Зајковски, *Христијанството во Македонија од 313 до 700 година: векови на консолидација, етаблирање и дефинирање*. Скопје 2014, 117, 123-125.)

³⁸⁴ Покрај архитектонските остатоци откриена е и бројна камена пластика на овие два локалитети: (Виктор Лилчиќ 2002, 800-805); (Снежана Филипова, *Архитектонска декоративна скулптура во Македонија 5-6 и 11-12 век*, Скопје 1996, 38-41. T.L.fig.1-4, T.LI.fig.1-4, T.LII.fig.1-3, T.LIII, T.LIV, T.LV.fig.3a,3b, T.LXVII.fig.5,6).

негова заштита, а неговото големо значење како клучна алка во овој дел на Балканот, само ќе ја потврди потребата од фортификација. Зачетоците на првата фортификација, примарно, треба да се бараат на акрополот, во нашиот случај на денешниот локалитет „Цареви Кули”.

Со археолошките истражувања во изминатава деценија кои се одвиваа на локалитетот „Цареви Кули”, добивме нови значајни сознанија за долгиот хоронолошки распон на самиот локалитет, од праисторијата (доцен енеолит и рана бронза), па со извесни активности и до крајот на Втората светска војна. Функционирањето на овој рид како акропол на градот Струмица, во периодот од доцната антика сè до доцниот среден век е сè уште актуелен предмет на истражување. Локалитетот „Цареви Кули” – Струмица претставува единствена средновековна тврдина во југоисточниот регион на Република Македонија, археолошко-систематски истражувана во континуитет. Првите заштитни истражувања на локалитетот ги предводи Ване Секулов во 2004 година, на просторот „Јужен Рид“, односно на самата некропола. Наредната година истражувањата продолжуваат на самиот акропол и се предводени од Маргарита Атанасова. Во 2007 година започнуваат систематските археолошки истражувања, кои со делумни прекини траат до денес, а нив ги предводи Зоран Рујак.

Со археолошките истражувања на „Цареви Кули“, беа откриени десетина објекти во кои се одвивал животот на самиот акропол, како и бројни движни наоди што служеле за извршување на секојдневните работи, како и предмети кои имале естетска намена. Движните археолошки наоди, датирани од XI до XIV век, ги класифицираме во неколку групи и тоа: накит, орудија, оружје, керамика и монети. Благодарейќи на археолошките истражувања дојдовме до значајни податоци за животот на „Цареви Кули“, надополнувајќи ги достапните историски извори што ги имаме за Струмица во средниот век.

Локалитетот „Цареви Кули“ се наоѓа на доминантна положба над градот Струмица, со надморска височина од околу 450 метри, т.е. ридот на кој лежи тврдината се издига на 200-230 метри над низинскиот дел (Сл.1). Има стрмни страни и тесен зарамнет врв, а преку длабоко и тесно седло од југозапад продолжува во повисоките ридови, од оваа страна постоела комуникација, која водела до тврдината (Сл.11). Непристапноста на врвот овозможува лесна одбрана, пред сè поради опкруженоста на ридот со клисури под кои се

наоѓаат поројните рекички Коритниче и Св. Илијски Порој.

Првото утврдување на акрополот „Цареви Кули“, според Зоран Рујак, се гради, најверојатно, по готско-херулската наезда, кон крајот на III и почетокот IV век, односно во времето на римските цареви Диоклецијан и Константин. Бројните наоди од тоа време, а посебно на некрополата Јужен Рид („Цареви Кули“), добро ни го илустрираат ова време.³⁸⁵

Во доцната антика започнал да се трансформира раноантичкиот град – полис во доцноантички кастрон. Кастроните биле пред сè големи воени тврдини, седишта на воената, цивилната и црковната власт, кои продолжиле да егзистираат и понатаму низ вековите до доцниот среден век, како единствена замена за поранешните градови.³⁸⁶ Покрај акрополот, најверојатно, и самото подградие добило своја фортификација која ги следела изохипсите на теренот, а самиот град бил распослан на неколку тераси кои се протегаат во правец северозапад – југоисток, североисточно од акрополот, т.е. локалитетот „Цареви Кули“.

Тврдината Цареви Кули била активна сè до крајот на VI век, а причини за прекинување на нејзиниот континуитет од речиси три века, се несомнено големите продори на народите кои со делумни прекини траеле еден подолг период.³⁸⁷ Последните монети кои беа пронајдени на локалитетот Цареви Кули припаѓаат на императорот Маврикиј (582-602), периодот се совпаѓа со големите словенски опсади на Солун од 584 и 586 година.³⁸⁸

Во следниот период, раното средновековие (VII – X век) кај нас, без исклучок, биле користени доцноантичките тврдини. При повторното користење на некоја од овие тврдини, оштетените места на обзидот можеле со едноставна техника на сувозид во кусо време и со минимален труд да бидат закрпени.³⁸⁹ Но, досега немаме цврста потврда дека струмичката тврдина била активна во овој период, пред сè мислиме на подвижни наоди кои ќе го потврдат тој период. Циркулацијата на пари во периодот од VII до X век била на многу слабо ниво, што се должело на перманентното населување на словенско – аварските племиња од север,

³⁸⁵ Од доцноантичката тврдина на локалитетот Цареви Кули имаме откриено неколку фрагменти на бедемско плато на северозападната, југоисточната страна и јужниот влез. Покрај бедемите беа пронајдени и неколку питоси за чување житарици, бројни подвижни наоди, итн.: (Зоран Рујак 2007, 13-15).

³⁸⁶ Иван Микулчиќ 1999, 13.

³⁸⁷ Продорите на : Готите, Хуните, Аварите, Словените, Бугарите.

³⁸⁸ Zoran Rujak, *Carevi Kuli, Tzar's towers*, Skopje 2015, 22.

³⁸⁹ Иван Микулчиќ, *Средновековните градови и тврдини во Македонија*, Скопје 1996, 68.

чијашто економија била сè уште базирана на натурална размена. Слабата монетаризација на Балканот траела до времето на Василиј II, кој успева да ја поврати контролата на Византија врз Полуостровот и преку инфлаторни бронзени емисии да ја зголеми монетарната циркулација.

Достапните историски извори укажуваат дека тврдината во Струмица ги опслужувала дефанзивните потреби на цар Самуил, во неа имало сместено војска, како и управен апарат на чело со Драгомуж. Стратешки гледано, државата на Самуил претставувала систем на поголеми крепости (кастроци) кои во следните векови ќе израснат во „вистински“ градови,³⁹⁰ таков е примерот со Струмица, т.е. со тврдината Цареви Кули.

Со неодамнешните археолошки ископувања на локалитетот Цареви Кули, покрај средновековните бедеми, беа откриени на неколку позиции, и контури на доцноантичка тврдина, за која сметаме дека со одредени интервенции била користена од Самуил. По нејзиното освојување, односно доброволното предавање од страна на Драгомуж во 1018 година, Василиј бил немилосрден спрема оваа тврдина, целосно ја разурнал.³⁹¹

Со истражувањата спроведени на локалитетот Јужен Рид (Цареви Кули), беа откриени остатоци од мала крепост, а според раководителот на истражувањата Зоран Рујак, овде била поставена палисадна конструкција за време на Самуил, типична за тој период и истата претставувала мала пред-тврдина на Цареви Кули. На источниот дел од бедемското протегање на тврдината Цареви Кули се откриени дупки од колци, остатоци од палисадно преградување со кои, најверојатно, биле затворени брешите од срушениот доцноантички бедем.³⁹² Ова се досега достапните податоци за можните интервенции врз

³⁹⁰ Покрај самата воена тврдина (акропол, цитадела, горен град) ќе се формира и цивилна населба (подградие, варош, емпориони) со стопански делови. Освен воената и цивилната власт тука ќе столуваат и црковните старешини: (Микулчиќ 1996, op.cit.39-40).

³⁹¹ Со археолошките ископувања овој период не е доволно застапен, односно е сведен на многу малку движни наоди кои укажуваат на активности во овој период, сепак сметаме дека тврдината Цареви Кули била дел од неколкуте неосвоени тврдини на Самуил во Струмичкиот регион: (Душка Цветанов, „Воено – стратегиското значење на струмичката област за време на Цар Самуил (X-XI)“, *Самуиловата држава во историската, воено – политичката, духовната и културната традиција на Македонија*, НУ Завод и музеј Струмица, Струмица 2015, 2014).

³⁹² Оваа крепост се наоѓа на западните приоди на Цареви Кули и претставува некој вид претстража на тврдината. Со истражувањата се покажа дека на неговата источна страна бил прокопан ров со димензии 31 x 4,5 метри и длабочина 1,5 метри, кој се протега во насока северозапад – југоисток. Во долните партии оваа конструкција била дополнително стабилизирана со сувозидна конструкција, изведена од кршен и аморфен камен. Во бранетиот простор на крепоста беа откриени остатоци од најмалку три објекти (полуземјанки со правоаголна основа), од движните наоди од X – XI век беа откриени монети, анонимни фолиси, керамика, како и ланцетовидни стрелки типични за тој период: (Зоран Рујак, „ Системот на одбранбени фортификации

комплексно утврдениот град Струмица во периодот на Самуил. Од преодот на X – XI век, на локалитетот Цареви Кули се откриени мал број на движни наоди и тоа: неколку примероци на анонимни фолиси и фрагментирана садова керамика типична за тој период (Сл.14.а).

По еден подолг период од крајот на VI век до почетокот на XI век, Византија нема контрола на поголем дел од Балканскиот Полуостров. По уништувањето на Самуиловата држава, новоосвоените територии се припојуваат кон Византија. Обновата на управниот апарат, инфраструктурата придонесуваат голем дел од Балканот во наредните два века да биде под византиска управа. Со тоа доаѓа до процес на пренесување на византиската материјална култура врз словенското население, што секако се одразило и врз архитектурата.

Со враќањето на своите стари територии Византија започнува процес на обнова на дефанзивните системи, кој траа еден подолг период. Во овој бран на обнови влегла и средновековна Струмица, кога поради норманските завладувања на Македонија кон крајот на XI век и почетокот на XII век, повеќе околни градови одново биле утврдени. Овој процес започнал во периодот на владеењето на Комненовата династија во Византија.³⁹³ Императорот Алексиј I Комнен (1081-1118) доста се погрижил за одбраната на Струмица, тој во неа концентрирал голема војска и голем број на воено-административен апарат. За тоа говорат и податоците од документите на манастирите од Атос, т.е. од копијата од прототипот на хрисовулот од блажениот цар, господарот Алексиј Комнен, издаден во 1085 година.³⁹⁴ Според Бранко Панов тоа е потврда дека кон крајот на XI век на струмичкиот

во Потбеласичкиот и Струмичкиот регион од времето на Самоиловите војни (X-XI век)“, *Самуиловата држава во историската, воено – политичката, духовната и културната традиција на Македонија*, НУ Завод и музеј Струмица, Струмица 2015, 170-175).

³⁹³ Кон крајот на XI век Византија се ангажирала и во утврдувањето на градот Струмица. Тоа, најверојатно, било извршено во почетокот на владеењето на Алексиј I Комнен (1081-1118), кога византиските владеења во Македонија биле изложени на нормански и српски напади. Во 1083-1084 година постоела голема опасност од навлегувањето на Норманите, предводени од Боемунд Таренски, да продрат во струмичкиот крај, затоа што веќе претходно ги имале запоседнато и ограбено соседните области.: (Бранко Панов, *Средновековна Македонија, том 3*, Скопје: Мисла, 1985, 490-498).

³⁹⁴ Манастирот „Богородица Елеуса“, иако се наоѓал во Струмичката епархија, не бил обврзан да се потчинува ниту на струмичкиот епископ ниту пак на охридскиот архиепископ, како и на цивилната и воена власт, во хрисовулот се споменуваа ...καὶ μὴτε στρατηγούς ἢ καστροφύλαξιν εἴτε προνοηταίς..., (*ниту на стратегии, ниту на управители на тврдини или на проноити*). (Документи на манастирот „Богородица Милостива“/ манастирот „Богородица Милостива“/ *Acta monasterii Eleusae*, ГИИ, VII, София 1968, 80; Петар Миљковиќ - Пепек, *Велјуса-манастир св.Богородица Милостива во с.Велјуса крај Струмица*, Скопје 1981, 255.)

терен била концентрирана голема војска, дуксови, катепани, стратези, судии, надгледувачи, описувачи и голем број на други воени и цивилни лица. Војска која го вознемирувала и самиот манастир во Велјуса. Како резултат на таквата сестрана ангажираност, Византија успеала до крајот на XI век да ја зајакне Струмица и на тој начин градот пак израснал во значаен воено-стратегиски и управен центар и главно упориште на византиската власт во овој дел на Македонија.³⁹⁵ Во хрисовулот се споменуваат и управители на тврдините (*καστροφύλαξιν*), и оттука недвосмислено се потврдува дека се започнало со активности и на тврдината Цареви Кули. Поволната геостратегиска положба на комплексно утврдениот средновековен град – Струмица, како и значајните патишта коишто минувале низ него, биле главните причини тој да стане најзначаен цивилен и црковен средновековен центар помеѓу средните теченија на реките Вардар и Струма. Струмица е град низ кој поминуваат значајни патни артерии, кои меѓу другото овозможувале голем и неодминлив брз развој во средниот век (Ка.2,3).³⁹⁶

Опколена со запчесто бедемско плато, зајакнато со кули, струмичката тврдина била одбранбен и набљудувачки центар. Средновековната тврдина, всушност, се наоѓа на положба стратешки воочена, како што рековме, уште во доцноримскиот период. Трасата на средновековната фортификација во добар дел ја следи трасата на доцно-античката фортификација, односно се потпира врз постарите бедеми кои наместа се надоградувани, а наместа се премостени (Сл.3,4).³⁹⁷

Во периодот на Комнените се појавиле новите контури на средновековната тврдина, истата била опкружена со непрекинато бедемско плато, денес прекинато на три места со ерозијата на теренот, а на поедини стратешки позиции биле подигнати и одбранбени кули. Од внатрешната и надворешната страна, бедемот е сидан со приделкан камен поврзан со варов малтер, додека внатрешноста е исполнета со полнеж (Сл.7,12). Исклучок претставува бедемот на јужната порта кој, покрај делканиот камен, е сидан и со градежна тула и бигор (Сл.5). Дебелината на сидот на самиот влезен дел е најголема и изнесува нешто повеќе од 2,5 метри. Од другата страна, на јужниот дел на тврдината, каде теренот е природно бранет, и не постоела потреба за пошироки бедеми, неговата дебелина не е

³⁹⁵ Бранко Панов 1985, op.cit. 497-498.

³⁹⁶ D.Cvetanov, „Possible ubdication of the fortress of Matsukion (Ματζούκιον) at present day village of Mokrievio, near Strumica“, *Folia archaeologica balkanica III*, Skopje 2015, 477.

³⁹⁷ Зоран Рујак 2007, op.cit. 21.

поголема од 1 метар. Во најголем дел на неговото протегање неговата дебелина се движи од 1,6 до 1,8 метри.³⁹⁸ Финиширањето на бедемот било со горна патека по која се движела стражата, од внатрешната страна обезбедена со дрвена ограда. Ширината на парапетот изнесува 1,6 метри. Од оваа ширина, на горната една патека отпаѓа 1 метар, а на ширината на запците (градобранот) 0,6 метри. Додека висината на самиот градобран изнесувала од 1,9 до 2 метри.³⁹⁹

Зависно од местоположбата, висината на бедемот се движела околу 9 - 11 метри. Кулите кои се наоѓале распоредени на стратешките позиции околу бедемот, се обично со квадратна, односно правоаголна основа надвисувајќи го бедемот за 2 до 3 метри, исто така со завршеток во вид на запчест градобран. Тврдината имала најмалу пет, а најмногу седум одбранбени кули (со искулучок на Пирг-кулата). На јужната страна се наоѓа јужниот влез со југозападна кула, која и денес се наоѓа сочувана речиси во целина, во висина од 11 метри. Оваа кула е фундирана директно на карпата, а нејзината висина најверојатно иснесувала околу 15 метри. Нејзините димензии се 6 метри на предната страна, 7 метри на задната и 7 метри на страните (Сл.6.а,б). Просторот кој го чувала кулата од југ е ограден со бедем и уште една кула која овде се издигнала сè до земјотресот во триесеттите години на XX век, кога целосно се руинирала (Сл.8,9).⁴⁰⁰ Овие кули биле ѕидани во полна маса, без простории во внатрешноста.

Бедемот, најверојатно, е појачуван и во текот на XIII и XIV век. Период кога самата Струмица во десетина наврати го менува својот управител и тоа само во првата половина на XIII век, при што секое оштетување на бедемот морало да биде обновено, а со тоа тврдината повторно била ставана во функција да одолее на наредните опсади.

Со доволни резерви на вода и храна таа била практично неосвоива. Тоа јасно го воочуват и современиците кои зборуваат за некои тврдини кои не можат да се заземат на јуриш поради самата местоположба. Како пример за тоа се Струмица и Просек, во кои кон крајот на XII век Хрс сместил 500 војници и со нив успешно ги бранел двата кастрона, дури и од нападите на самиот византиски император Алексиј III Ангел.⁴⁰¹

³⁹⁸ Зоран Рујак 2007, op.cit. 28; Зоран Рујак, „Средновековната фортификација на Цареви Кули – Струмица (од 11 до 14 век)“, *Музејски летопис (зборник на трудови по повод 65 години „Завод и Музеј“ – Струмица*, Струмица 2017, 84-85.

³⁹⁹ Зоран Рујак 2017, 85; Александар Дероко 1950, 49-50.

⁴⁰⁰ Зоран Рујак 2017, 83, 92.

⁴⁰¹ Микулчиќ 1996, op.cit.56; Дероко 1950, 14.

За доминантноста на тврдината над Струмица дава опис и византискиот хроничар Никифор Грегора кој, патувајќи во дипломатска мисија во Србија, во 1326/7 година поминал низ овие краишта. Во своето писмо упатено до својот пријател Андроник Зарида тој напишал: *(Целиот следен ден патувавме и стигнавме до едно градче, така да се каже расположено над облаците, на месен јазик наречено Струмица. Изградено на една висока планина, така што луѓето кои седат на тврдината, личат на птици ако човек ги гледа од полето).*⁴⁰²

Во самата граѓанска војна во Византија, помеѓу Андроник II и Андроник III, Струмица одиграла значајна улога. После сите успеси на младиот цар Андроник III, во март 1328 година се појавил пред ѕидините на Струмица, поради нејзината добра утврденост и непристапност тој не успеал да ја освои. *(Затоа што неможеше да ја превземе со војна поради здравите ѕидови - βιάζεσθαι γάρ οὐκ ἦν πολέμῳ διὰ καρτερότητά τειχων).*⁴⁰³

Во периодот на осамостојувањето Хреља располагал со 1000 војници распоредени во три града, меѓу кои била и Струмица. Овој податок го добиваме од Јован Кантакузин, кој споменува дека покрај тоа Хреља поседувал големо богатство и под своја команда имал голема војска.⁴⁰⁴ Од овде можеме да заклучиме дека во градовите на Хреља имало од 300 до 400 војници, кои секако биле доволни за одбрана, војска од 1000 војници и три утврдени града, сепак претставувало значајна сила во доцниот среден век. Средно големите утврдени средновековни центри во овој дел од Балканот, како што биле: Струмица, Мелник, Просек, Штип, Прилеп, Гиникокасто, со мала посада можеле да бидат успешно заштитувани и речиси неосвоиливи на јуриш, поради непристапноста и непробојните бедеми.

Денес со истражувањата знаеме дека тврдината има издолжена елипсовидна основа, со должина на бедемскиот прстен од околу 500 метри и заштитена површина од околу 1,2 ha (Сл.3). Внатре во тврдината, со археолошките истражувања беа откриени различни објекти од стопански и живеалишен карактер, пред сè за посадата на тврдината,

⁴⁰² Никифор Григора, „Византийска историја“, *Грџки извори за бџлгарската историја Том XI*, София: Институт за Историја, 1983, 150; ВИНЈ VI, 620-624.

⁴⁰³ ВИНЈ VI..., 333-334.; Йоан Кантакузин. Историја // Ioannes Cantacuzenus. Historia, ГИБН, X, София 1980, 253.

⁴⁰⁴ ГИБН, X, 294-295; ВИНЈ, VI, 364-365.

послугата и стражата. Покрај овие објекти овде се наоѓале: кујни, коњушници, ковачки работилници, штали, цистерни за вода, складишта за жито, објекти за домување, утврдениот двор на заповедникот на тврдината итн (Сл.11,13). Некои од тие објекти налегнуваат на југоисточниот бедем, додека други се слободно расположени на платото.

Главен објект на тврдината Цареви Кули е Пирг-кулата (гр. πύργος – кула)⁴⁰⁵ која се наоѓа на највисоката точка на платото, фундирана врз карпата. Кулата имала два-три ката и била во функција на раководен центар на одбраната, како и дворско место на старешината, т.е. властелинот. Во развиените феудални градови Пирг-кулата служела и како последна одбрана на војската која го бранела градот, поради што во неа често се наоѓале магацини и средства за живот и борба, а во подрумот, речиси редовно, цистерна за вода или бунар, како што е и нашиот случај. Кулата е со шестоаголна форма, која може да го индицира прилагодувањето на артилериска борба (Сл.10). Кулата е со рамни сидови, без никакви издадени делови. Единствен, и тоа дури декоративен акцент, е едно плитко слепо пенцере, засводено со тула.⁴⁰⁶

Еден од најголемите проблеми на високите и тешко достапни градови и тврдини бил недостатокот на вода и проблемот таа да биде постојано обезбедена, а поседувањето на цистерна, секако, бил еден од најдрагоцените објекти во градот. На Цареви Кули се наоѓа една од најголемите цистерни во тврдините на Балканот. Градена е на идентичен начин како и цистерната во Пирг-кулата, односно со вкопување во карпата, потоа сидена со делкан камен, премачкан со хидростатен малтер. Цистерната потоа е облепена со карактеристични лачни керамички плочки со фисури (бразди), со што додатно се појачувал сидот, за да на крајот биде премачкана со фино измазнет хидростатен малтер (Сл.10.в).⁴⁰⁷ И оваа, како и цистерната во Пирг - кулата, се полнеле со атмосферска вода, која била спроведувана преку керамички цевки од покривот до неа. Цистерната во мирно време ја снабдувала со вода посадата на тврдината, а во време кога тврдината служела како

⁴⁰⁵ Овие кули се познати како „донжон“ кули (фр.donjon), истите претставуваат западноевропски елемент, како дел од фортификацијата кај нас се прошириле во крајот на XIII – XIV век: (Микулчиќ 1996, 79.)

⁴⁰⁶ Кулата е со должина од 22 м, ширина 8 м. Најголемата сочувана висина е околу 10 м. Цистерната во внатрешноста на кулата е вкопана во карпата со димензии 9,7 x 3 м, со длабочина околу 8 м. Во неа собира околу 250 м³ вода, и истата била полукружно засводена; (Зоран Рујак 2007, op.cit. 23.); (Миодраг Јовановиќ, „Две средновековни тврдини во Источна Македонија“, *Зборник на штипскиот народен музеј II*, Штип 1961, 107, fig.4,5,6.); (Z. Rujak, „The water supplyins system of the medieval fortress Carevi Kuli – Strumica“, *Collection of works – Water, Life and Pleasure*, Strumica 2009, 197-201, fig.2-5, dra.1).

⁴⁰⁷ Големата цистерна е со димензии 9,3 x 3,4 метри и длабочина 9,7 метри, истата собира 310 м³ вода: (Рујак 2007, op.cit.16); (Zoran Rujak 2009, op.cit., 197-201, fig.6, dra.2).

рефугиум (засолниште) за населението од градот Струмица.

Во непосредна близина на Пирг – кулата, западно од неа се наоѓат остатоци од помал објект премачкан со хидростатен – хоросен малтер. Според Зоран Рујак, најверојатно овој објект претставувал некој вид на мала цистерна која била во функција на централната кула. На југоисточното плато се расположени објектите за домување на посадата, и најверојатно утврдениот двор на заповедникот на тврдината. Објектот за кој се претпоставува дека е дворец е најголемиот објект со правоаголна основа и истиот е потпрен на југоисточниот бедем.⁴⁰⁸ Дворецот е поставен на најнедостапната страна на тврдината, овде теренот нагло паѓа и пристапот е речиси невозможен, а меѓу другото овој објект е оддалечен од дометот на стрели, од позициите кои го овозможуваат тоа (југозападно од тврдината). Покрај овие безбедносни поволности, положбата на дворот овозможувала во голем дел од денот да биде исложен на сонце, бидејќи се наоѓа на јужната страна на платото.

Друг додатен елемент кој ја подобрувал одбраната на тврдината, се двојните сидови - протејхизма (гр.πρωτεῖχισμα – пред + сид), тие биле градени од најнезаштитената страна, но често ја опкружувале и целата тврдина.⁴⁰⁹ Таков дефанзивен елемент, најверојатно, бил изграден и во Струмица, на североисточната страна од тврдината Цареви Кули, со правец на протегање север – југ, на само 100 метри од акрополот. Денес јасно е видлива линијата на протегање на овој бедем (Сл.1,2). Во внатрешната страна од протејхизмата е оформена тераса, каде, најверојатно, имало долепено објекти од различен карактер. Овој простор зафаќа површина околу 1 ha. На најдостапната јужна страна на тврдината, покрај самиот влез се наоѓа вештачки засечен длабок дол (fossa), со кој се оневозможувал приод на непријателските војски со опсадни напави. Ширината на фосата изнесувала околу 40 метри, додека должината околу 60 метри, колу што било долго и западното лице на самата тврдина.

Најброен археолошки движен материјал откриен на локалитетот „Цареви Кули“ од

⁴⁰⁸ Зоран Рујак 2017, 83, 97.

⁴⁰⁹ Протејхизмата не била толку добро укрепување како главниот сид, по правило таа немала кули, со исклучок на некои поважни тврдини како што е случајот со Солун и Константинопол. Според еден византиски анонимец од VI век со протејхизмата се зголемувала плоштината на укрепеното место, а во просторот помеѓу двата бедеми се внесувало населението од блиската околина, кое за време на опсада учествувало во одбраната на тврдината. Висината на протејхизмата била речиси на половина од висината на главниот бедем: (Димитар Овчаров 1982, 52-57).

средниот век секако е керамиката, без разлика дали станува збор за фрагментирана, делумно или целосно зачувани садови. Најзастапена е типичната средновековна груба керамика за секојдневна употреба (Сл.16/1). Најчести форми кои се среќаваат се: огнишни грниња со или без рачки, лонците и длабоките чинии. Во оваа категорија спаѓаат и црепните (подници) за печење леб, кои биле изработувани рачно, без помош на колце. Од амбалажните садови ги среќаваме питосите, амфорите садови за течност и бокалите, кои се со најразлична големина.

Најчесто изработуваните облици на куњска керамика се грнците, со различна големина, во кој било готвено јадењето на отворено огниште. Со тек на времето грнците добивале мали трансформации во обликувањето на телото и начинот на украсување. Покрај едноставната куњска керамика се наоѓат грниња со држалки во повеќе варијанти, со една или две, во различна поставеност, или без држалки.⁴¹⁰ Покрај наведените форми на садова керамика во средниот век се употребувале бокали со издолжен канелиран врат на чиј горен дел има изливник и една вертикална држалка. Се среќаваат и други типови на бокали, меѓу кои се: со изливник поставен на самиот стомак и бокал со тролистен обод.⁴¹¹ Тука секако треба да бидат споменати и керамичките чаши со различна големина, поклопците како додаток за покривање, амфоровидните садови за течност и др.

Покрај обичната, евтина, секојдневна, куњска и огнишна керамика, од крајот на XII век се среќава и луксузна трпезна, глеѓосана керамика, најчесто украсена со техника зграфито и шамплеве (Сл.16/2). Оваа керамика е врзана за поголемите населби (градови) каде имало богати луѓе кои биле во можно да ја купат. Во текот на XII век зграфито-техниката се раширила од Византија низ целиот Медитеран.⁴¹² Од оваа категорија кај нас се откриени, претежно, само длабоки чинии украсени од внатрешната страна со сликање, во т.н. зграфито – техника. Византиска глеѓосана керамика (зграфито), претставува луксузна трпезна керамика, чија внатрешност била украсувана со различни мотиви: геометриски, антропоморфни, флорали, зооморфни и други претстави. На локалитетот „Цареви Кули“ се откриени поголем број на фрагментирана глеѓосана керамика, како и неколку целосно зачувани садови, меѓу кои ќе ги издвоиме примероците изработени во

⁴¹⁰ Sarita Karpuzova, „Medieval pottery production at the archaeological site Plaoshnik - Ohrid“, *Folia archaeologica balkanica III*, Skopje 2015, 549, 551, P.1.(fig.1-11.), P.2.(fig.1-11).

⁴¹¹ Sarita Karpuzova 2015, 550, 553, P.3.(fig.4-9).

⁴¹² Иван Микулчиќ 1996, 99-100.

зграфито – техника, со претстава на леопард и свет војн, како и неколкуте фрагменти шамплеве (*champlevé*) керамика,⁴¹³ со зооморфни претстави, од кои најчести се орелот и лавот.

Со археолошките истражувања на локалитетот „Цареви Кули“ беа откриени разни орудија, ковани главно од железо. Алатките, најверојатно биле ковани во работилниците кои ги имало на самата тврдина, а биле наменети за различни занаети: ковачки, кожарски, дрводелски, каменоклесачки, кројачки, земјоделски и др. Овие предмети имаат утилитарен карактер и не подлегнувале на мода, односно формите скоро да не им се менуваат од антиката па до ден-денешен, па затоа нивната форма не е карактеристична само за средниот век.

Остатоци од средновековно оружје најмногу се среќават со археолошките истражувања на утврдувањата. Концентрацијата на вооружени сили на еден ограничен простор, опсадите, се главната причина на тврдините да се откриват остатоци од оружје. Главната класификација на оружјето ја вршime според дистанцата на борба, односно за далечен и близок бој. Со археолошките истражувања на тврдините најчест наод претставуваат врвовите од стрелите, кои биле изработени од железо. Со истражувањата на локалитетот „Цареви Кули“ се откриени десетици различни типовина стрели, меѓу кои и такви кои биле исфрлани од самострел.

При опсадите на тврдините широко се употребувал самострелот. Во нашите краишта е пренесен од страна на крстоносците, некаде во крајот на XII век.⁴¹⁴ Остатоци од самострел беа откриени со археолошките истражувања на локалитетот „Цареви Кули“, со што несомнено се потврдува неговата употреба од страна на посадата која ја чувала тврдината. Од оружје за близок бој на локалитетот „Цареви Кули“ се откриени неколку примероци на боздогани, изработени од железо во форма на сфера, како и еден примерок на боев чекан.

Со долгогодишните систематски археолошки истражувања на локалитетот „Цареви Кули“ се откриени голем број на поединечни наоди на средновековни монети, како и две остави. Откриените монети ковани од времето на најразлични императори и во разни

⁴¹³ Шамплеве (*champlevé*) - техника за отстранување на глината во широки потези за да се нагласи централниот мотив.: (Весна Бикић, *Средновековна керамика Београд*, Научно-истраживачки пројекат за Београдску тврђаву. Посебна издања, књига 25, Београд 1994, 56).

⁴¹⁴ Йордан Андреев 1992, 200.

деноминации, бездруго, го покажуваат континуитетот на егзистирање на средновековниот акропол над Струмица, од XI до XIV век (Сл.14,15). Оставата со средновековни византиски монети (трахеи) откриена на локалитетот Цареви Кули Струмица, несомнено претставува една од најголемите остави откриени во Република Македонија, со околу 4300 монети. Монетите се откриени во два керамички сада, со археолошките истражувања во 2008 година. Оставата ја сочинуваат неколку типа на монети и тоа: Исак II Ангел (1185-1195); Алексиј III Ангел (1195-1203); Бугарски имитации (1195-1215); Латински имитации (1204-1261) и Теодор I Комнен Ласкарис (1205/8-1221).⁴¹⁵ Големата остава, би ја датираме за времето на Добромир Стрез (1207-1214) и таа, најверојатно, претставувала месечна плата за неговата посада.

Во XIII век присуството на западните елементи во материјалната култура е сè понагласено. Трговијата со приморските и италијанските градови, особено со Венеција, се одвива доста добро, а потврда за тоа е големата циркулација на венецијски монети. Од тој период во Струмица и Струмичко се откриени доста поединечни примероци на венецијански грошеви, ковани од различни дуждови од времето на XIII – XIV век, како и една остава од 83 венецијански грошеви откриена на локалитетот Цареви Кули. Оставата ја сочинуваат монети на следниве дуждови: Пјетро Зани (1205-1229); Марино Морозини (1249-1253); Раниери Зено (1253-1268) и Лоренцо Тиепало (1268-1275).

Промената на политичката власт почнува со паѓањето на Струмица под српска власт во 1332 година, а со тоа настанува промена и во монетарниот систем, при што доаѓа до напуштање на монетите со конкавна форма ковани од злато, електрон и бронза, и заменување со монети кои се рамни и базирани врз западноевропската (венецијанска) монометалистичка политика на сребро. Од српските сребрени денари застапени се неколку примероци на цар Стефан Душан, откриени на локалитетот „Цареви Кули“.

Досега во Струмица не е откриена монета на независните господари Волкашин, Марко, Константин Драгаш. Од крајот на XIII до крајот на XVII век во Струмица, покрај венецијанските, присутни се и парите на тогашните трговски сили, Унгарија, Полска и Дубровник, што укажува на силната економска и трговска динамика. На ова може да се

⁴¹⁵ Монетите се откриени со археолошките истражувања во 2008 година, предводени од страна на Зоран Рујак, кој меѓу другото ги дава и следниве податоци. Исчитувањето на монетите го има извршено Јован Кондијаов.

додадат и примероци на акчи, мангари и други деноминации од османлискиот период, кои ќе ја наметнат својата монетарна политика на целиот Балкански Полуостров.

Покрај утврдувањето на акрополот како стожер на власта и самото предградие на средновековна Струмица имало потреба од своја заштита. Судејќи по аналогните средновековни градови, од тврдината се спуштале сидови кои го опколувале градот во подножјето. Овие сидови, исто така биле појачувани со многубројни кули. Со подградието што се развило во подножјето на Цареви Кули, се оформил цивилниот дел на средновековна Струмица. Околу сидините бил распространет градот со сите негови згради, административни и јавни објекти, плоштади, чешми, цркви, капели, конаци, дуќани, занаетчиски работилници и куќи. За овој простор, исто така била нужна и заштита со бедеми и кули. Во таа насока, единствени податоци кои одат во прилог на определени индиции за негово постоење се истражувањата на месноста Стар Суд – Струмица, каде во текот на 2012 година со сондажни истражувања беа откриени остатоци од сидна конструкција, која според своите карактеристики потсетува на доцноантички бедем. Сидот е изведен во техника емплектон (лат. *implectum*) и е во насока североисток – југозапад. Оваа протегање до некаде ја следи изохипсата на која е сместено старото градско јадро.⁴¹⁶ При изградбата на темелната конструкција на Стариот театар во Струмица, во 2015 година инцидентно беа откриени остатоци од масивен сид, можеби станува збор за бедем кој ги опслужувал дефанзивните потреби на цивилниот простор на Струмица. Утврдувањето на градот било извршено во доцната антика, но остатоците од истите бедеми со делумни поправки биле ставени во функција и во наредните векови.

За убидикација на бедемите кои ја обиколувале Струмица треба да ги следиме изохипсите на терен. Тоа можеме да го воочиме кај денешната улица Стив Наумов во старото урбано јадро на Струмица. Самата конфигурација на теренот нагло паѓа, во правец од денешната Дупина Чешма кон Орта Џамија, заобиколувајќи го и денешниот локалитет Мачук. Овде, секако, треба да го лоцираме првиот бедем на цивилна Струмица. Некаде на самиот завршеток на улицата Стив Наумов, бедемот се искачува во правец северозапад – југоисток, со тоа минувајќи некаде кај денешната црква „Св.Кирил и Методиј“ и Стариот суд, за да го затвори бранетиот простор кај денешното мало ритче Самораница, каде што е

⁴¹⁶ Зоран Рујак 2015, op.cit. 177-178.

лоцирана денешната Спомен – костурница (Сл.2).

Самата патна инфраструктура во старото урбано јадро на Струмица во најголем дел се поклопува со турската, а која пак ја наследила средновековната, пред сè распореденоста на градот на неколку тераси во правец северозапад – југоисток. Помеѓу тесните улички биле подредени во збиен тип и самите куќи и објекти од јавен карактер. Денес во овој дел на градот од периферијата навлегуваат неколку главни патни артерии, за кои сметаме дека претставувале и главните влезови на стара Струмица. Северозападно од градот, кај улицата Стив Наумов (пат кој доаѓа откај селото Баница); југоисточно од градот, улицата 5 Ноември кај црквата „Св. Кирил и Методиј“ - (пат кој доаѓа јужно од градот откај црквата „Св.Петнаесет тивериополски маченици“) и уште еден влез, улицата Тошо Арсов кај Орта Џамија.

Голема е веројатноста дека постоел уште еден бедем (втор), кој се протегал од малото ритче Самораница во правец на улицата Неретва кон денешниот Ловен дом. Исто така, овде самиот терен нагло паѓа десно од самата улица, а северозападно од Ловен дом се поврзува со првиот бедем. Бранетиот простор кој го заштитува првиот и вториот бедем бедем зафаќа површина од околу 15 ha (се мисли на корисниот простор).

За опсегот на бедемите голем придонес даваат и податоците за локацијата на некрополите, имајќи предвид дека секогаш се наоѓаат надвор од бедемите. Околу поголемите градови егзистирале и по неколку некрополи, меѓу коишто има и истовремени. Мошне интересни одговори треба да се очекуваат на прашањето кои фактори (освен просторните) делувале на ваквото издвојување на некрополите.⁴¹⁷ Таков е случајот со град Струмица, во чијашто блиска периферија се развиле неколку некрополи. На стручната јавност и се познати: некрополата на Цареви кули – Јужен Рид, некрополата Св.Петнаесет тивериополски маченици и некрополата кај Старата пошта во центарот на денешна Струмица. Дел од овие некрополи имаат континуитет уште од раната антика.

Овде ќе ги исклучиме некрополите кои се развиле покрај средновековните сакрални објекти кои се наоѓаат внатре во цивилниот простор. Сепак, не треба да ја исклучиме и можноста дека би можело да постојат уште неколку некрополи. Во Струмица некрополите ги лоцираме секогаш покрај самите патни правци. Најблиска некропола до цивилниот дел

⁴¹⁷ Елица Манева, *Средновековни некрополи во Македонија*, МАНУ, Историја на културата на Македонија, книга 1, Скопје 1995, 65.

на Струмица била некрополата кај Старата пошта,⁴¹⁸ непосредно од цивилниот простор на стара Струмица, но секако била надвор од сидините на градот.

Во доцниот среден век подрачјето на Балканот било исцепкано на голем број помали и сосем мали управни територии во кои централната власт одвај да допирала, особено во втората половина на XIV век, по распадот на царството на Стефан Душан. Тврдините во Македонија во овој период почнуваат да добиваат лик на западноевропски феудални замоци, пред сè имајќи ги предвид влијанијата во архитектурата.⁴¹⁹ Кон крајот на XIV век на овие простори има напредна децентрализација на моќта и раст на ситно феудално племство, кое според својата моќ и средства било со оскудни можности. Целата моќ на овие кнежевства била концентрирана во неколку утврдени центри, каде ги обновувале старите утврдувања кои ги наследиле. Таков е случајот и со Струмица, која кон крајот на XIV век, покрај Велбужд, била еден од главните центри на браќата Драгаш.

Во повелбата на манастирот Богородица Милостива издадена од Константин Драгаш и неговата мајка Евдокија, во јануари 1380 година, манастирот добил две привилегии, едната била ослободување за стражарење – бигла, со која, во тоа време биле задолжени жителите во околината на Струмица. Со оваа привилегија било обновено правото на ослободување од стражарење коешто на луѓето во нивниот метох во Струмичко им било „загарантирано од древните грчки цареви“. Во времето на Стефан Душан и подоцна, на луѓето во Струмичко им била наметната оваа обврска од која сега ги ослободил Драгаш.⁴²⁰ Одовде недвосмислено се потврдува дека луѓе од Струмичко биле обврзани да учествуваат во стражарење и чување на тврдината во Струмица, како и самото подградие.

По освојувањето на Струмица од страна на Османлиите во 1383 година, положбата

⁴¹⁸ Во центарот на градот за време на копањето и поставувањето на темелите на Старата пошта е уништена голема некропола, според податоците на Воислав Санев, со површина од 100 x 30 метри. Гробовите се наоѓале на длабочина од 2,20 до 3,60 метри, тип на две води, ориентирани исток – запад со незнатно отстапување кон југоисток. Поради ненавременото интервенирање, се уништени околу 30 гроба. Гробовите биле без прилози, освен неколку, каде се најдени монети на императорот Јустинијан I (527-565): (Воислав Санев, „Извештај од археолошките рекогносцирања во Источна Македонија“, *Зборник на штипскиот народен музеј II*, Штип 1961, 77);

⁴¹⁹ Во XIV век замоците се јавуваат како самостојни градежни комплекси или како делови на градски организми, но сега веќе како основни политички, административни и духовни центри: (Микулчиќ 1996, 64-66).

⁴²⁰ „Бигла“ – обврска за стражарење која како привилегија, им била отстапувана на манастирите. Оваа имунитетна привилегија почесто се јавувала во српските, отколку во византиските документи: Ирена Стефоска, *Струмица и Струмичко во средновековието (VI – XIV век)*, Скопје 2011, 233-234.

и значењето на тврдината Цареви Кули, т.е. градот Струмица значајно се менува. Тврдината останала длабоко во територијата на Османлиската Империја и нејзиното одбранбено значење постепено почнало да се намалува. Најверојатно, кон крајот на XIV и почетокот на XV век таа се уште го задржала својот одбранбен карактер, за што сведочат некои од наодите од археолошките истражувања.⁴²¹ Според турските пописни дефтери од 1570 година, во самата Струмица се споменуваат луѓе од посадата на тврдината (merdi-i kal'a),⁴²² како и името на диздарот на Струмичкото кале, скадарецот Ахмед.⁴²³ Иако посадата била сведена на неколку луѓе, сепак овој податок ни дава потврда за активност на тврдината. Покрај тврдината, и цивилниот простор на Струмица во тој период имал своја заштита. Потврда добиваме од истиот пописен дефтер, каде се споменува старешината на ноќните чувари (ser-i asesan) на самата Струмица.⁴²⁴

По еден век тврдината ја губи својата функција, а за тоа дознаваме од описот на турскиот патеписец Евлија Челебија од 1670 година, кој е доста опширен и со многу детали. Според Челебија, Струмичката тврдина била скоро потполно напуштена и започнала одамна да се руши. Во неа седеле само неколкумина христијански војници-мартолози. Таа била без куќи и манастири, а само во зимските денови таму живееле овчари – христијани со своите овци и кози. Според Челебија, во старо време тврдината била тешко достапна, јака и здрава, а нејзината обиколка изнесувала 2300 стапки и имала три порти.⁴²⁵

Покрај описот на акрополот, Челебија дава опис и на самиот град Струмица, кој бил многу жив и убаво изграден со големи градби, лоциран на место, прошарено со ридови, долови и могили,. Таа е голема населба, целата во лозја и градини, околу неа нема бедеми.

⁴²¹ Зоран Рујак 2007, op.cit. 20.

⁴²² Турски документи том V. книга III., 1982, 52, 55.

⁴²³ Диздар (dizdâr) – заповедник на тврдина, град, кастелан, старешина на воена посада во тврдина, на гарнизон: (Турски документи том V. книга III 1982, 226-227, 650).

⁴²⁴ Од оние дукани во споменатиот град што палат (употребуваат) оган, од кафеаните (меаните) и кожарницата (tabak-hane), по две акчиња [да се земе], а другите дукани по едно и пол акче месечно да му даваат на сопствениците на тимарот; од даноците за дуканите коишто преостануваат, преку делот на спахијата, да се дава за плата на пасбаните кои ноќе ја чуваат чаршијата и за цената на потрошените свеќи и масло годишно 2500 акчиња; Пасбан (râs-bân) – пандур, месна стража за чување на град (и околината) составена од платени, најмени лица, ноќен чувар во градот, попознато како: пазван, пазвант. (Турски документи том V. книга III 1982, 182, 653).

⁴²⁵ Евлија Челеби, *Пътепис, превод от османотурски, съставителство и редакция на Страшимир Димитров*, София: Институт за балканистика при БАН, 1972, 275; Стоев Ѓеорѓи и Мануел Пандевски, *Струмица и Струмичко низ историјата*, Струмица, 1969, 116.

Има 2040 едноспратни и двоспратни, изградени од камен и малтер, терасесто расположени куќи, покриени со рубин – црвени керамиди.⁴²⁶ Челебија со тоа потенцира дека цивилниот простор не бил обграден со бедеми, освен остатоците на акрополот на денешниот локалитет Цареви Кули, кој веќе во тој период на неговата посета го имал изгубено своето значање и примарна функција. Остатоците од старите бедеми кои го заштитувале цивилниот простор, доколку се уште постоеле, од новите освојувачи биле искористени за градење на нови јавни објекти и куќи.

Градот се делел на четиринаесет муслимански, една христијанска и една еврејска маала (Т.5). Во него имало две цркви, по неколку џамии, медреси, бањи, дванаесет јавни чешми и други турски верски, културни и општествени установи. Трговијата и занаетчиството, исто така биле добро застапени. Во Струмица, тогаш имало петстотини дуќани, неколку трговски и карван-сараи во кои ноќевале трговците и патниците, но немало безистен. „Сето население, вели Челебија, се занимава со ткаење и производство на бело сукно, што го носи на долјанскиот пазар. Сокаците биле чисти, со понекогаш високо израснато дрво, климата – пријатна, а „младичите и девојките.... убави, бодри и здрави".⁴²⁷

Во непосредна близина на црквата „Св.Петнаесет тивериополски маченици“ во Струмица денес стојат остатоци од турска кула (наречена феудална), која во свое време го контролирала јужниот влез на градот (Сл.86). Најверојатно, во отоманскиот период имало повеќе такви кули, кои формирале поредуциран дефанзивен систем на цивилниот простор на Струмица.

Во достапните податоци за овие станбено – одбранбени кули, ретко имаме информации за присуството на надворешен одбранбен сид околу нив. Според Николај Тулешков, барем во XV – XVI век, тој претставувал интегрален дел од опшопланираната замисла. Овие кули биле дел од мали семејни утврдувања, од типот на османски воени фортови.⁴²⁸

Сидовите на овие кули се камени, мазни, а на делови се сидани со декоративни

⁴²⁶ Евлия Челеби 1972, op.cit. 275.

⁴²⁷ Стоев, Пандевски 1969, 117.

⁴²⁸ Во централниот дел на Балканскиот Полуостров до ден-денешен преживеале неколку десетина станбено – одбранбени кули од периодот XV – XVII век во: Враца, Кустендил, Кратово, Кавадарци и други населени места: (Николай Тулешков, „Крепостното строителство по време на османското владичество“ – *Крепостното строителство по Българските земи, София* : Българско архитектурно наследство 2000, 75-76, fig.24).

елементи од тула. Внатрешниот обем е поделен на три до четири спрата, сврзани меѓу себе со дрвени скали. Приземните спратови обично се искористувале за стопански потреби, а горните за живеење. Поради тоа во ѕидовите на горните спратови биле оформени огништа. Влезовите на овие кули се тесни и околу 1,5 метри подигнати од теренот. Вратите биле од масивно тврдо дрво со железна опшивка.⁴²⁹ Кулата во Струмица е со приземје и два спрата, на вториот спрат има издадено тераси на две од четирите страни, а на првиот спрат има мали отвори – пушкарници. Оваа кула, според нејзините особености, можеме да ја датираме во XVII век.

Во наредните периоди целосно ќе се напушти употребата на дефанзивните утврдувања и објекти со слична намена во Струмица, секако за тоа доста фактори одиграле своја улога, меѓу кои и новиот начин на војување и употребата на огненото оружје, под чиј налет ниден бедем не останал имун.

Во текот на наредните векови, тврдината Цареви Кули била неодминлив дел од белешките на патеписците кои, поминувајќи низ овие краеве, давале најразлични описи. Во романот „Во клисурите на Балканот“ (1888 година) на познатиот германски писател Карл Мај, дел од дејството се одигрува, се случува во Струмица. Меѓу другото, тука се зборува и за самата тврдина која во тој период била обвинена со мистични настани.⁴³⁰ Поволната геостратешка положба на Струмица во наредниот период ќе го диктира развојот на градот, а доминантноста на тврдината Цареви Кули над градот ќе се потврди и со последните борби во периодот на Втората светска војна. Во деновите пред ослободувањето на Струмица, во ноември 1944 година, една германска единица се утврдила овде за да ги контролира едновременно трите влеза во градот.

Несомнено е дека црквата имала посебно место и улога во начинот на функционирање на средновековните градови. Таа се грижела не само за духовните работи на населението туку и за проблемите што го допирале и нивното секојдневие. Според достапните историски извори во средниот век во урбаниот дел на градот Струмица се споменуваат неколку цркви: Свети Петнаесет тивериополски маченици, Св.Богородица и

⁴²⁹ Николай Тулешков 2000, 76.

⁴³⁰ Во романот „Во клисурите на Балканот“ („In den Schluchten des Balkan“) на германскиот писател Карл Мај (Karl Mays), објавен во 1888 година, има илустрација на градот Струмица со назив „Ова е Острумца“ („Das ist Ostromdscha“) на германскиот уметник Петар Шнор (Peter Schnorr) од 1908 година. На илустрацијата е прикажан градот Струмица заедно со тврдината Цареви Кули.

Св.Стефан.⁴³¹

Локалитетот Св.15 Тивериополски маченици се наоѓа во јужниот дел на градот Струмица. Овој простор во доцната антика бил надвор од урбаното јадро и опстојувал како некропола каде се погребувале христијаните. Од ова место почнал да се шири култот кон Св.15 Тивериополски маченици кој се одржал во средниот век, па до денес (Сл.20).

Со археолошките истражувања на локалитетот Св.15 Тивериополски маченици кои со делумни прекини траеле од 1972 до 2008 е откриен комплекс од црковни градби, како и 23 засводени гробници. Во наосот на една од црквите е сместена централната гробница со портретна претстава на светите Тивериополски маченици. Според своите карактеристики, ова сидно сликарство спаѓа во редот на најстарите фрескоживописи, откриени на подрачјето на Македонија. Централната гробница и другите 22 засводени гробници се изградени врз постар храм, односно ранохристијанска базилика, чиј под бил декориран со полихромен мозаик. Појавата на крстот меѓу мотивите на мозаикот е доказ дека станува збор за христијански објект.

Подоцна над базиликата е изградена крстовидна црква – мартириум во V – VI век, а над оваа црква во IX – X век е изградена друга крстовидна црква. Комплексот градби градени од III-VI, IX до XIV век укажува на фактот дека оваа локација долго време била во функција. Според истражувањата на архитектонските објекти досега на локалитетот, покрај базиликата, се откриени и три ремоделирани средновековни цркви од кои една од нив е петтокуполна со полигонална апсида со стилски градежни влијанија од цариградската, средновековно-сакрална архитектура.

Орта - џамија се наоѓа во старото урбано јадро на градот Струмица, во самото подножје на тврдината Цареви Кули. Според записот сместен над вратата на западниот влез на објектот, џамијата е изградена во 1613/1614 година, во времето на султанот Ахмед I (1603-1617). Поради конзерваторски потреби, во 1984 година се извршени сондажни ископувања покрај џамијата од надворешната страна. Откривањето на средновековни гробови и остатоци од средновековна архитектура било повод истражувањата да прераснат во систематски. Најстарите хоризонти на живеење на овој простор упатуваат на IV-III век пр.н.е., а континуитетот на градење не запрел ни во римскиот, односно

⁴³¹ Ирена Стефоска 2011, 173, 243-244, 281-282; Илија Велев, *Преглед на средновековните цркви и манастири во Македонија, Скопје*: Наша книга, Скопје 1990, 154.

ранохристијанскиот и византискиот период. Секако, посебно значење имаат откриените остатоци од темели на трокорабна средновековна црква од XI-XII век (Сл.19).

Црквата била изградена од кал и камен, а ентериерот бил оплеменет со сидно сликарство, во различни религиозни композиции. Фрагментарно зачуваните ликовни елементи по својот стил асоцираат на сликарство пред епохата на Палеолозите. Се работи за голем сликарски и тематски сложен ансамбл, со највисоки ликовни квалитети во претставите на Апостол Павле од композицијата Причестување на апостолите; апостол Лука; апостол Симон; циклусот на големите празници; циклусот на Христовите страдања и евхаристична сцена во олтарот.⁴³² Зачуваниот конструктивен дел од апсидата каде што се наоѓаат Чесната трпеза и синтроносот, го потврдува епископскиот карактер на црквата. Самиот факт што храмот се наоѓа во старото градско јадро на Струмица заборува за неговото големо значање и улога во духовното просветлување.

Црквата Св.Стефан за првпат се споменува во една од повелбите на браќата Драгаш за светогорскиот манастир Пантелејмон, каде дознаваме дека во градот Струмица, имало црква посветена на Св.Стефан, чиј ктитор бил градскиот првенец, кнезот Кириак. Во 1378 година, Драгашите му ја приложиле оваа црква на манастирот Пантелејмон.⁴³³

Други цркви кои можеби егзистирале и во средниот век во градот Струмица, а историски се споменуваат малку подоцна се: Св.Никола, Св.Илија и Св.Константин и Елена. Манастирот Свети Никола, во самиот град Струмица, за првпат се споменува во турските пописни дефтери од XVI век.⁴³⁴ Во октомври 1605 година,ѓакон Авксентиј од овој манастир, се јавил во Русија за милост, заедно со трновскиот митрополит Дионисиј.⁴³⁵ Манастирот Св.Никола денес не постои, неговата локација сè уште не е убицирана.

Во истражувањата на архимандритот Герасим, од 1896 година, кој ги извршил во Струмичката околија, се споменува дека во близина на селото Чамчифлик, југозападно од Струмица, на растојание од ½ час постоеле рушевини од стар манастир. Според неговите кажувања таму секогаш стоела икона на Св.Илија и секоја година на Илинден се извршува

⁴³² Живко Велковски и др., *Културно – историско наследство – Струмица – водич*, Струмица: НУ Завод за заштита на спомениците на културата и Музеј Струмица, 2005, 28-29.

⁴³³ Ирена Стефоска 2011, 282.

⁴³⁴ Турски документи том V. книга III, 1982, 59.

⁴³⁵ Николскаго манастиря, что на Струмицѣ: (Иванъ Сн'гаровъ, *История на Охридската архиепископия-патриаршия отъ падането ѝ подъ турцитѣ до нейното унищожение (1394–1767 г.)*, Том II, София: Македонски научен институт 1932, 483).

водосвет (обред за осветување на вода).⁴³⁶ Нема сомнение за локацијата на оваа црква, врз чии стари темели, во периодот од 1975-1984 е изградена нова црква, посветена токму на Св.Илија. Овој простор денес не е истражуван и немаме поконкретни податоци за периодот кога била изградена црквата.

Друга црква која се споменува во градот Струмица е Св.Константин и Елена. Во сопственост на оваа црква бил Требникот од XVI век, како и едно Зборниче од XVII век кои се чуват во Народната библиотека во Софија. Не е утврдено кога била изградена оваа црква, која имала и своја ракописна библиотека.⁴³⁷ Според кажувањата на месното население, црквата опстојувала сè до 1913 година, кога по Балканските војни била запалена од страна на Грците кои живееле во градот.

Со археолошките истражувања на локалитетот „Цареви Кули“ во 2007 година, беше откриена еднокорабна црква на крајниот исток на тврдината, веднаш до самиот бедем. Во подноцнежна фаза од егзистирањето на црквата се додадени припратата на северната и капела на јужната страна. Во јужната капела, како и во дел од централниот кораб беше пронајден фрагментиран фрескоживопис со сцени на светители и натпис. Судејќи по остатоците на архитектурата, како и движените наоди, црквата е градена во времето на Комненовата епоха (крај на XI – почеток на XII век). Внатре во црквата, односно во олтарниот простор е откриен крст енколпион со претстава на Јакоб и натпис Св.Ѓорѓи, датиран во XII век (Сл.17).⁴³⁸

Во подножјето на локалитетот „Цареви Кули“, во 2015-2016 година, беше истражувана уште една мала еднокорабна црква, која во еден период од нејзиното егзистирање била претворена во капела. Во оваа фаза бил затворен главниот западен влез, поради изградба на сидана гробница во нејзината внатрешност. Според архитектурата, како и скромните остатоци од фрескоживопис, црквата најрано може да биде датирана од крај на XII – прва половина на XIII век (Сл.18).⁴³⁹ Значаен сегмен во истражувањето на оваа средновековна капела, се откриените три надгробни плочи внатре во црквата,

⁴³⁶ Иван Ѓаров 1932, 483.

⁴³⁷ Илија Велев, *Преглед на средновековните цркви и манастири во Македонија, Скопје*: Наша книга, Скопје 1990, 108.

⁴³⁸ Зоран Рујак 2007, 26-27.

⁴³⁹ Duško Cvetanov, „Medieval church resting place of a Strumica noble from the 13th century“, *Acta Musei Tiberiopolitani* Vol. 2, Strumica 2017, 183-192, fig.1-15; Душко Цветанов, „Средновековна црква во подножјето на локалитетот Цареви Кули – Струмица (истражувања 2015-2016 година)“, *Археолошки Информатор* број 1, Прилеп: ЗГ МЕНЕЛЈАЈ, 2017, 79-83.

употребани секундарно. Плочите се обработени само од едната страна, а на една од нив има триреден кирилски натпис на староцрковнословенски јазик, станува збор за надгробна плоча. Овој епиграфски споменик според палеографско морфолошката и јазична анализа го датираме во крајот од првата половина на XIII век, во ист период кога била изградена сиданата гробница.⁴⁴⁰

Имаме индиции за постоење на уште вакви мали еднокорабни црквички на самиот рид, во подножјето на локалитетот „Цареви Кули“. Големiot број на сакрални градби кои егзистирале во градот Струмица се дел од духовно – уметничкиот развој на средновековната култура и потврда за значењето на Струмичката епархија помеѓу христијанската екумена.

5.2. Радовиш – средновековен рударски центар

Радовиш е град во југоисточниот регион на Република Македонија, сместен во подножјето на планината Плачковица, односно во северниот дел на Струмичко – Радовишката Котлина. За настанувањето и потеклото на градот Радовиш сè уште не постојат потврдени податоци. За неговата етимологија, која е од словенско потекло, искажани се повеќе тврдења, тие повеќе се движат во сферата на преданијата од месно потекло. Според преданието кое го запишал Јордан Иванов, името на градот го врзуваат за името на некоја кралица Рада, чијашто тврдина се наоѓала на сегашните рушевини над градот, од десната страна на Радовишка Река (Стара Река). Калето за време на турските освојувања било преземено, а Рада убиена. Цивилниот град се наоѓал под самото Кале, северно од денешен Радовиш. Во 1784 година надојдената река однела 104 куќи и уништила голем дел од градот. Поради тоа поранешниата средновековна населба била преместена на денешното место.⁴⁴¹

Радовиш, првпат се спомнува по падот на Самуиловото царство, поточно во 1019 година. Ова прво спомнување е наведено во првата грамота на императорот Василиј II (976-1025), за правата на Охридската архиепископија. Тогаш селото Радовиш е спомнато

⁴⁴⁰ Violeta Krsteska / Dushko Cvetanov, „The Medieval Church and the Tombstone Epitaph on the Archeological Locality “Carevi Kuli” (Tzar’s towers) – Strumica“, *Archaeologia Bulgarica* – 3, Sofia 2017, 87-95.

⁴⁴¹ Йорданъ Ивановъ, *Старина Македония - исторически издирвания*, София 1906, 208.

заедно со селото Конче, кои се наоѓале во посед на епископот на Струмица. (...Και τὸν ἐπισκοπὸν Στρούμιτζης εἰς αὐτὴν τὴν Στρούμιτζαν καὶ Ραδοβίστον καὶ τὸν Κονέτζην, κληρικοῖς ἰβ καὶ παροίκους ἰβ...) - (И епископот на Струмица да има во самата Струмица и во Радовиш и во Конче, 12 клирици и 12 парици).⁴⁴² Со тоа се потврдува дека еноријата Радовиш била под управа на епископот од Струмица. Радовиш подоцна ќе израсне како регионално средиште, а таа улога ја задржал и низ турско време до денес.⁴⁴³

Досега немаме потврда за постоење на постари археолошки локалитети од средниот век, во самиот опфат на денешниот град. Никнувањето на оваа населба најкасно треба да се бара во периодот пред падот на Самуиловата држава. Историската потврда за постоење на Радовиш веќе во самиот почеток на XI век, оди во тој прилог. Во 1019 година Радовиш и Конче се наведени како енории на Струмичката епископија, односно двете најголеми (најзначајни) населби по Струмица во овој микро-регион. Ако Радовиш веќе во почетокот на XI век е релативно поголема населба, нејзиниот зачеток треба да го бараме барем неколку века порано.

Во втората половина на IX век, по освојувањето на овие краеве од страна на Бугарија започнал процесот на покрстување и ширење на писменоста помеѓу словенското население. На само неколку десетина километри северно - североисточно од Радовиш се наоѓа реката Брегалница, на која се претпоставува дека во средината на IX век било извршено покрстување на илијадници Словени, од страна на браќата Кирил и Методиј. Во овој период за првпат по уништувањето на доцноантичките градови и населби во крајот на VI век, од страна на Аварите и Словените, доаѓа до организација и централизација на власта во рамките на бугарската средновековна држава.

На нешто помалку од 30 км од Радовиш, се наоѓа и градот Равен, убициран кај денешното село Крушиште (Штипско). Во овој средновековен град била сместена Брегалничката епископија, како значаен духовен и просветен центар, од каде најверојатно се вршело покрстувањето и ширењето на христијанството помеѓу словенското население.⁴⁴⁴ Словенското потекло на името Радовиш оди во прилог на тоа дека оваа

⁴⁴² Грамоти на Василиј II / Sigillia Basilii, ГИБИ, VI, София 1965.42; Йорданџ Ивановџ, *Македонија - исторически издирвања*, София 1906, 208.

⁴⁴³ Иван Микулчиќ 1996, 270-271.

⁴⁴⁴ Блага Алексова, *Loca Sanctorum Maceoniae – Култ на мартирите во Македонија од IV до IX век*, Скопје: Матица Македонска, 1995, 142-151; Иван Микулчиќ 1996, 344-348, fig.171-173.

населба е чисто словенска, формирана веројатно во периодот крај на IX почеток на X век.

Радовиш се споменува и во Практикот на Манастирот Богородица Милостива (Елеуса), издадена во месец јули 1152 година, за предавање на 12 севгратни парици, подарени преку хрисовули, со нивната сопствена земја. Во Струмичката тема, како дел од византискиот административен апарат влегувале архонтиите Камп и Радовиште (...*ἀρχοντεῖαν Ῥαδὸβισδου*...). Архонтиите, претставувале пониски управнотериторијални единици, кои покривале и по неколку села. Во овој извор се наведува дека под управа на Радовиш било селото Контарат (*χωρίου Κονταράτου*) и селото Лесковица (*Λεασκοβιτζής*) под управа на Камп (*Κάμπου*).⁴⁴⁵ На неколку места во Практикот се споменува топонимот Радовисд, меѓу кои и како село Радовисд (*χωρίου Ῥαδὸβισδου*).⁴⁴⁶

Радовиш како локален центар претставувал мала населба, која го немала приматот на град. Поважно значење добил во XIV век, кога поголемиот дел од Македонија се наоѓал во составот на српската средновековна држава, а потоа и како дел од самостојните феудални владенија на фамилиите Мрњавчевиќ и Драгаш.

Најверојатно, Радовиш бил заземен пред Велбуждската битка 1330 година, имајќи ги во предвид постојаните пенетрации на српските сили во византиска територија по коридорот на р.Струмешница – р.Струма, доаѓајќи до Кавала и Солун. Голема е можноста српската држава да имала контрола на малите центри долж овој коридор, бидејќи полесно можеле да бидат заземани, поради немањето на добри фортификации како што имале големите центри.

Само неколку месеци по Велбуждската битка 1330 година, користејќи го повлекувањето на Андроник III, „на господинов крал му се предаде градовите чии имиња се: град славен Велес, град Просек, град Штип, град Чрешче, град Добрун...“ Со сигурност може да се потврди дека градот Велес бил освоен по битката кај Велбужд, останатите градови најверојатно биле освоени пред битката, а нивното осигурување под српска власт било направено по битката. За ова пишува и хроничарот Данило.⁴⁴⁷ Брегалничкиот регион целосно бил освоен од Србите во 1328 година, со гратчето Чрешче на Долна Брегалница и

⁴⁴⁵ Документи на манастирот „Богородица Милостива“/ Acta monasterii Eleusae, ГИВИ, VII, София 1968, 90; Ирена Стефоска 2011, 295; Петар Миљковиќ - Пепек, (1981) op.cit., 273.

⁴⁴⁶ Петар Миљковиќ - Пепек, (1981) op.cit., 279.

⁴⁴⁷ Александар Атанасовски, Македонија во XIV век, Тетово: Напредок, 2009, 45; ВИНЈ VI,

Просек далеку на југ.⁴⁴⁸

Во четвртата деценија на XIV век Радовиш веќе со сигурност бил дел од српската средновековна држава. Во 1336 година во Радовиште (*Радовѡсѡδιον*) била одржана втората средба помеѓу српскиот крал, а подоцна цар Стефан Душан (1331-1355) и Андроник III Палеолог (1328-1341). Оваа средба траела седум дена, но не е познато за што преговарале. Во делегацијата на Ромеите бил Јован Кантакузин, додека Стефан Душан бил придружуван од српскиот голедец Јован Оливер. Благодарение на еден зачуван тестамент од дубровничката архива, дознаваме дека на овој состанок учествувале кралевиот протовестијар Никола Бука и лекарот магистер Антонио де Монтефлоре од Анконска Марка.⁴⁴⁹

Радовиш многу порано од Струмица потпаднал под српска власт, најверојатно во истиот период кога бил заземен Штип. Всушност, самиот Радовиш станува најјужна база на српските сили во Струмичко-радовишката котлина, од каде биле преземани сите идни активности, како и преземањето на Струмица. Не случајно во Радовиш престојувал Душан кога го посетува императорот Андроник III Палеолог. Со овие територии управувал еден од најмоќните велможи на Душан, тоа бил Јован Оливер, а кога Радовиш бил освоен, немаме точни податоци.

Во Простагма на царот Стефан Душан на Хиландар за Кунаране, од 15 ноември и покасно додадена година 1360, се споменува Радовиш (**Радовицихъ**). Во белешката на логотетот Ѓурѓ се наредува да се напише грамотата (**прѣрѣчи писати**) на 15 ноември во Радовиште. Оваа Простагма е датирана во периодот 1349-1354 година. Белешката на логотетот Ѓурѓ во простагмата за Кунарани е заверена со своерачен иницијал на Урош.⁴⁵⁰ Радовиш во XIV век се издигнува како значаен средновековен центар. Неговиот растеж се гледа како политички и стопански центар во поблиската негова област. Тоа може да се утврди и вниманието што го добил од феудалните владетели, кои тогаш господареле со Македонија.

Немаме пишан извор кој ќе даде точен податок кога Радовиш бил освоен од страна на Османлиите. Во венецијанските архиви сочувана е една вест за склучен договор во

⁴⁴⁸ Иван Микулчиќ 1996, 356.

⁴⁴⁹ ВИНЈ VI, 353; Ирена Стефоска 2011, 187-188.

⁴⁵⁰ Лидија Славева, Владимир Мошин, *Српски грамоти од Душаново време*, Прилеп: Институт за истражување на старословенска култура – Прилеп, 1988, 142-143.

Крит, на 8 мај 1382 година, за продавање, на тамошниот пазар на робови, на робинката Кали од Радовиш.⁴⁵¹ Овој настан се случил една година пред да биде освоена Струмица од Турците. Одовде претпоставуваме дека можеби послабо утврдените населби, кои гравитирале околу Струмица, биле полесен плен за новите освојувачи. По заземањето на Радовиш, во него почнале да се населуваат муслимани, но сепак, за разлика од Струмица во која половината од жителите на градот за еден век по освојувањето биле муслимани, во Радовиш нивниот број бил сосема мал.

Тоа го покажуваат и турските пописни дефтери од 1519 година, во кои се вели дека во Радовиш живееле 177 христијански семејства, како и 24 неженети и 19 вдовици. Бројот на муслиманското население сè уште бил доста мал, само 22 семејства и 2 неженети.⁴⁵² Ако ова го сведиме во конкретен број на жители, имало 921 христијанин и 110 муслимани. Во 1530 година, селото Радовиш (Радовиште) имало 3 маала, со 26 муслимански (од кои 5 акинџиски) и 176 христијански семејства, како и 42 неженети и 11 вдовици, исто така христијани. До 1570 година селото го зголемило бројот на своите жители, и тоа во полза на христијаните: 28 семејства и 6 неженети – муслимани и 196 семејства, 127 неженети христијани, односно 980 христијани и 140 муслимани (Т.6). Во еден попис од 1683 година Радовиш е заведен како „варош“ и центар на каза.⁴⁵³

За изгледот на Радовиш, од турскиот патеписец Евлија Челеби добиваме доста значајни податоци. Тој во 1670 година поминува низ оваа населено место и го дава следниов опис: *територијата на оваа култивирана населба е од двете страни на една река. Има околу 400 куќи на еден и на два спрата, покриени со керамиди и со градини. Оваа место било користено за излети, лов и риболов на еден заблуден крал по име Радул. По името на тој крал била именувана и населбата Радовишта.*⁴⁵⁴

Средновековната населба се простираше северозападно од Радовишка Река, каде според Јордан Иванов, во блиската околината на Радовиш имало неколку стари цркви: „Бела црква“ од која останале само ѕидовите; „Св.Богородица“ на рекичката Сушица,

⁴⁵¹ Христо Андонов – Полјански, „Историско и културно минато“, *Радовиш и радовишко*, Собрание на Општина Радовиш - општински одбор на здружението на борците од НОБ, Радовиш 1984, 97.

⁴⁵² Драги Ѓоргиев, „Населението во Струмичката нахија (XVI-XIX век)“, „Христијанството во културата и уметноста на Струмичката епархија“, Струмица 2001, 122.

⁴⁵³ Александар Стојановски, *Градовите на Македонија од крајот на XIV до XVII век*, Скопје: ИНИ – Скопје, 1981, 135; Драги Ѓоргиев 2002, 125.

⁴⁵⁴ Евлија Челеби 1972, 266-267.

Илијница на истоимениот рид $\frac{1}{4}$ час од градот. На $\frac{1}{2}$ час од Радовиш се наоѓа уште една црква „Св.Архангел“.⁴⁵⁵ Месноста „Бела црква“ во јужната периферија на градот, во непосредна близина на денешната автобуска станица. На северозападната периферија на градот се наоѓа ридот „Илијница / Илиница“ во близина на гратските гробишта. На околу 600 метри северно од Радовиш, покрај течението на Радовишка река постојат остатоци од црква, најверојатно Иванов сметал дека овде се наоѓа манастирот *Св.Архангел*.

Пишани извори имаме за црквата Св.Богородица, која српскиот крал Стефан Душан ја приложил на Св.Богородица Перивлепта во Охрид. Во Радовиш била напишана повелбата од царот Душан, што била издадена кон крајот на 1354 или почетокот на 1355 година. Црквата, најверојатно била изградена во првата половина на XIV век.⁴⁵⁶ Во турските пописни дефтери од XVI век во Радовиш се спомнува само еден Манастир по име Хилево.⁴⁵⁷

Во средниот век, Радовиш за разлика од Струмица претставува многу помала населба, но сепак, регионално средиште во еден помал микро-регион. Средновековен Радовиш се наоѓал на северозападната периферија од денешниот град, на десниот брег на Радовишка Река. Средновековната населба била уништена со надоаѓање на Радовишка Река во 1784 година и населбата била поместена околу 2 км по на југ. Со тоа што, населбата излегла надвор од тесното грло низ кое тече Радовишка Река и била изградена на побезбедно место. Во Археолошката карта на Република Македонија се запишани два средновековни локалитети во опфатот на денешен Радовиш: „*Кукленица*“ средновековна населба во југоисточната периферија на градот и „*Турски гробишта - текето*“, средновековна некропола, кај влезот во Радовиш, од двете страни на патот.⁴⁵⁸

Над средновековната населба Радовиш било изградено мало утврдување (акропол), кое било во служба на заштита и контрола на овој микро - регион. Кога било изградено ова релативно мало утврдување не можеме со точност да кажеме, имајќи во предвид дека никогаш на овој локалитет не се вршени археолошки истражувања.

⁴⁵⁵ Христо Андонов – Полјански 1984, 97; Йорданџ Ивановџ, *Средна Македонија - исторически издирванџа*, София 1906, 208-209.

⁴⁵⁶ Илија Велев 1990, 50.

⁴⁵⁷ Турски документи том V. книга III, 1982, 45.

⁴⁵⁸ На локалитетот „*Кукленица*“, во нивите се среќаваат фрагменти од керамички садови и градежен материјал. На локалитетот „*Турски гробишта- текето*“, кај влезот во Радовиш, од двете страни на патот, во реонот на расадникот се откриени гробови – тип циста: (*Археолошка карта* 1996, 330).

Оваа утврдување, наречено „Хисар“ се наоѓа на еден издолжен рид на северниот раб на Радовишко Поле. Тврдината е вовлечена во подгорјето на Плачковица, доминира над долната на Радовишка река, по која води стар планински пат кон сртот на Плачковица и натаму кон Малешевијата (Сл.28). Според Иван Микулчиќ, високо на ридот има остатоци од средновековна фортификација - кале, чија дебелина на сидовите изнесува околу 2 метри (Сл.30,32).⁴⁵⁹ Изградбата на утврдување над населбата во средниот век само го навестувала значењето на Радовиш, како регионално седиште. Акрополот, несомнено е еден од предзнаците на урбанизација и прераснување во гратче.

Тврдината „Хисар“ се наоѓа на околу 2,7 км северно од градот Радовиш, на едно мало возвишение со 552 метри надморска височина, односно околу 100 метри над Радовишка Река (Сл.28,29). Од северната и источната страна ридот е со доста стрмни падини, додека од јужната страна е засечен со мала поројна рекичка која се влива во Радовишка Река. Од истата страна патот благо се искачувал на ридот, во правец исток – запад, а пристапот бил од источната / југоисточната страна, најверојатно на оваа страна имало направено вештачки ров (fossa), кој ја одделувал тврдината од масивот, на чиј краен огранок лежи (Сл.31). Иако оваа утврдување е доста вовлечено во планината Плачковица, сепак има прегледност на еден дел од комуникацијата Струмица – Радовиш – Штип.

Во турско време од тврдината е земен камен за градење на куќи и јавни градби во Радовиш, така што денес останале минимални траги. Во подножјето, на западниот раб на долната на Радовишка Река лежат доцносредновековни гробови и крај нив црква, изградена врз постари темели. Тоа се остатоци од средновековната населба, подградието на градот Радовиште.⁴⁶⁰ Остатоците од оваа тврдина биле забележани во крајот на XVIII век, според еден податок од 1797 година, францускиот дипломат Феликс де Божур (Félix de Beaujour), го спомнува утврдениот град „Калето“ и дека во градот Радовиш имало 3 - 4000 жители.⁴⁶¹

Средновековната тврдина и населбата, поради вовлеченоста во внатрешноста на Плачковица, биле затскриени зад ниските ридчиња и тешко забележливи од полето. Покрај

⁴⁵⁹ Иван Микулчиќ 1996, 270; *Археолошка карта на Република Македонија* Т.II, Скопје 1996, 330.

⁴⁶⁰ Иван Микулчиќ 1996, 270.

⁴⁶¹ Според еден запис во една стара црковна книга од 1784 година, што ја прибележил Ѓорче Петров, стои дека надојдената реката однела 104 куќи и уништила голем дел од градот: (Христо Андонов – Полјански 1984, 96, 103; Ѓордан Ѓириќ, *Македонија - исторически издирвања*, София 1906, 208).

контролата на северниот дел на Радовишката Котлина, ова утврдување поради задскриеноста функционирало и како рефугиум, во кој населението од блиското опкружување барало заштита. Причината поради која Радовиш добил фортификација со сигурност не можеме да ја утврдиме. Дали таа била поради контрола на патните траси кои навлегувале во внатрешноста на Плачковица или намената ѝ била сосема друга, нема сè уште конкретен одговор. По течението на Радовишка Река на север од населбата и утврдувањето, поминувала паралелна комуникација која излегувала на средното течение на реката Брегалница, во близина на средновековните градови Штип и Моревиз.

На само околу 8 - 10 километри западно, односно југозападно од средновековен Радовиш се наоѓат денешните рудници Бучим и Дамјан, од кои се експлоатира злато, бакар, сребро и железо. Со сигурност знаеме дека рудникот Дамјан во XVI век бил експлоатиран од страна на Турците. Веројатноста овој рудник да бил активен во средниот век е многу голема, поради тоа што Турците во првите векови по освојувањето на овие краеве продолжиле со експлоатација на постоечките рудници. Доколку имало експлоатација секако било потребно тие да бидат заштитени.

Според Александар Стојановски, рударското производство станало еден од силните фактори, селото Радовиш (Радовиште) во XVII да израсне во градска населба. Во еден попис од 1683 година, запишани се девет муслимани и 26 христијани, сите како работници во радовишките рудници.⁴⁶² Кога започнала рудната експлоатација во радовишкот крај немаме точен податок, но не се исклучува можноста дека активноста започнала уште со освојувањата на овие простори од Србите. Поволната географска положба, обработливата почва, како и рудните лежишта биле пресудни за развојот на средновековен Радовиш.

5.3. Развој на средновековното регионално средиште Конче

Населбата Конче се наоѓа во подножјето на планината Серта, уште наречена и Конечка Планина, близу изворот на реката Крива Лакавица. Денес во Конче се наоѓа седиштето на истоимената општина, која ја опфаќа котлината во горното течение на Лакавица, помеѓу планините: Конечка на запад, Градешка на југ и Смрдеш на исток. Конче се наоѓа на околу 20 км северозападно од Струмица, односно околу 17 км југозападно од

⁴⁶² Александар Стојановски, *Градовите на Македонија од крајот на XIV до XVII век*, Скопје: ИНИ – Скопје, 1981, 131.

Радовиш и околу 14 км североисточно од Просек. Близината до овие значајни средновековни центри, како и битната комуникација која од Штип – Струмица – Солун минувала покрај Конче, биле пресудни за развојот на ова населено место. Конче прераснува во регионален центар, на еден помал микро - регион, претежно ориентиран на земјоделство и сточарство.

Конче првпат се спомнува во 1019 година, во првата грамота на императорот Василиј II (976-1025), за правата на Охридската архиепископија. Тогаш селото Конче е спомнато заедно со селото Радовиш, кои се наоѓале во посед на епископот на Струмица. (...Και τὸν ἐπίσκοπον Στρούμιτζης εἰς αὐτὴν τὴν Στρούμιτζαν και Ραδὸβιστον και τὸν Κονέτζην, κληρικοῖς ἰβ και παροικοῦς ἰβ...).⁴⁶³ Со тоа се потврдува дека еноријата Конче била под е до втората половина на XIV век, кога овие краеве биле освоени од Србите.

Податоци за средновековно Конче добиваме од т.н. - „Кончански практик“ од 1366 година, дел од архивата на светогорскиот манастир Хиландар. Со хрисовул на цар Урош од 8 мај 1366 година, манастирот Св.Стефан, како задужбина на Никола Стањевиќ, е даруван на Хиландар. (...**ВЪ СПОМЕНЪ ЦАРСТВА МИ И ВЪ ПОМЕНЪ БРАТА ЦАРСТВА МИ ВОЈВОДЕ НИКОЛЕ...**). Заедно со црквата во Конче, Хиландар добил повеќе од 14 села. Овој имот се состоел од баштината на војводата, купеници и требежи на кои војводата населил отроци. Практикот претставува важен извор за социјално – економската историја, како и податоци за тогашната положба на Конче и феудалните односи во овој крај.⁴⁶⁴

Поседите на „велики војвода Никола“ се наоѓале јужно од имотите на севастократорот Влатко и деспот Дејан во пределите околу Радовиш, помеѓу течението на р.Струмица и планината Плачковица, Малешевските Планини и Огражден. Неговото потекло досега не е утврдено, тој бил царев роднина. Во повелбата на цар Урош од мај 1366 година тој е наречен (...**МНОГОУ ВЪЗЛЮБЛЕНИИ ВЛАСТЕЛИИ БРАТЬ ЦАРСТВА МИ...**). Во какво сродство биле не ни е познато, но знаеме дека како војсководач на цар Стефан Душан, Никола добил баштина. (...**СВОИИ БАЦИИИЪ ЗАПИСНОИ ЦО МОУ ІЕ ЗАПИСАЛ И ОУТВРДИИЪ РОДИТЕЛЪ ЦАРЬСТВА МИ ОУ БАЦИНОУ ДО ВЪКА...**). На својата баштина Никола го изградил манастирот Св.Стефан, на манастирските имоти доселил свои луѓе и основал нови села, истите биле формирани на „требежи“ во шумските предели. Самото Конче

⁴⁶³ Грамоти на Василиј II / Sigillia Basilii, ГИВИ, VI, София 1965.42; Ѓорданъ Ивановъ 1906, 208.

⁴⁶⁴ Александар Атанасовски, *Македонија во XIV век*, Тетово: Напредок, 2009, 144.

било формирано на таков требез, а во него имало 12 требежи - ниви кои што ги создале доселеници.⁴⁶⁵

Средновековно Конче се издигнува како манастирски центар, а во исто време како црковно и управно средиште. Црквата посветена на Св. Стефан, датира пред 1366 година, истата ја изградил војводата Никола Стањевиќ, војвода на цар Стефан Душан и цар Урош (Сл.33). Според Јордан Иванов, тоа било забележано и на сочуваната надгробна плоча со следниов текст: (...**Никола Становиќ великџ војвода писторџ**...).⁴⁶⁶

На манастирот во Конче му биле доделени во посед следниве села: Конче, Лубница, Трескавец, Суви Дол, Дедино, Ракитец, Сеништа, „село каде седел Добросав Карбич“, Костадинци, „село каде седел Костадин“, Негрофонти, Грков Дол, Свети Костадин, Тудорица (половина од селото). Покрај наведените села, се изнесени и податоците за поседувањето на лозјата, ливадите, стеблата, овошките, црковните ниви, водениците и зависните луѓе. Освен тоа, даден е преглед и на други видови селани и нивните обврски, посебно со нагласување соодносот на земјата во феудалниот имот, начинот на користењето на земјата, на селската сопственост и на сите други феудални задолженија.⁴⁶⁷ Ако судиме по бројот на селата, дарувани од него на црквата во Конче, тој бил еден од крупните земјопоседници во овој крај на Македонија. По неговото преминување во манастир, кое може да е под влијание на фамилијата Мрњавчевиќ, неговите поседи преминале во нивно владение. Христо Матанов смета дека во мај 1365 година, војводата Никола се повлекол во Света Гора каде го завршил и животниот пат.⁴⁶⁸ Великиот војвода, најверојатно немал свои потомци (во повелбата не се споменуваат наследници), кога дури целото свое големо имање го претворил во манастирски метох и потчинил на Хиландарскиот за спомен на својата душа.⁴⁶⁹

Од повелбата се гледа дека во овој слабо населен крај се вршела брза колонизација. Карактеристично е тоа што од 14 наведени села две се сосема нови, така да сè уште немале имиња, туку се именувани како: „село каде седел Добросав Карбич“ и „село каде седел Костадин“. Освен тоа се наведени уште неколку безимени „мали и големи села“, населени

⁴⁶⁵ Александар Атанасовски 2009, 143.

⁴⁶⁶ Христо Андонов – Полјански 1984, 98; Ѓорданџ Ивановџ 1906, 209.

⁴⁶⁷ Христо Андонов – Полјански 1984, 98.

⁴⁶⁸ Христо Матанов, *Југозападните бџлгарски земи през XIV век*, Софија: Наука и изкуство, 1986, 79.

⁴⁶⁹ Александар Соловјев, „Кончански практик“, *Зборник радова Византолошког института* књ.3, Београд 1955, 92.

од страна од отроците на војводата.⁴⁷⁰ Според пописот, на манастирот му припаѓале 58 домаќинства во Конче, 25 во Лубница, 15 во Трескавец, 8 во Сеништа итн. Од наведените податоци се констатира и начинот на феудалната експлоатација врз која биле подложени селаните. Со тоа добиваме важни податоци за историјата на аграрните односи во овој крај.⁴⁷¹

Во описот кој бил составен скоро по 1366 година, од овој голем број на села се споменуваат само: Конче, Лубница, Трескавец и Сеништа. Најнапред се наведени црквените луѓе, т.е. зависните селани во тие села. Тогаш се наведени виногради (лозови насади), дрвја во Конче и Лубница, па и црквени колонии во овие села. После тоа доаѓа дополнителен список на црквените ниви во Конче и Трескавец, а на самиот крај наведени се повторно виновите насади и дрвјата во Лубница. Пописот е делумен, бидејќи од 14 села кои војводата Никола ги приложил на манастирот, пописот бележи црквени луѓе само во четири села, а црквени имања во три односно во две села (во Конче и Лубница, за Трескавец е непотполен).⁴⁷² Во Коначкиот практик војводата Никола со помош на своите отроци вршел чистење на шумата и ја претварал во обработливи површини. Во самиот практик е наведена цела низа на требежи во селото Конче и тоа 12, во Лубница 6 и во Трескавец 3. Отроците не стекнувале право на сопственост на требежите, тие се сметале за црквена сопственост, додека отроците имале само право на уживање.⁴⁷³

Пописот на имањата на манастирот во Конче покажува процес на колонизација во една шумска област. Не многу порано од 1366 година, овде веројатно се наоѓало малото село Конче, а и старото напуштено село Кончиште. Во првото село имало околу 20-30 куќи на париците староседелци. Војводата Никола ја изградил црквата и воденицата и почнал да доселува безкуќници „слободни луѓе“ и своите отроци, и започнале со чистење на шумата (12 требежи во самото Конче). После 1366 година кога селото Конче поминало во манастирски раце, во него имало: 50 куќи, 69 винограда, 221 манастирски стебла овошки и 83 ниви.⁴⁷⁴

⁴⁷⁰ Александар Соловјев 1955, 92.

⁴⁷¹ Христо Андонов – Полјански 1984, 99.

⁴⁷² „Ступ“ или (Стлѣпъ) е назив за оние делови од земјиштето кои господар (манастир или властелинот) ги обработува или експлоатира во своја режија: Александар Соловјев 1955, 92.

⁴⁷³ Требеж означува обработливо земјиште добиено со сечење на шумата, начин доста распространет кај средновековните Словени: Александар Соловјев 1955, 99-101.

⁴⁷⁴ Александар Соловјев, „Кончански практик“, Зборник радова Византолошког института књ.3, Београд

Црквата Св.Стефан во Конче, најверојатно била изградена во XIV век, како задужбина на големиот војвода Никола Стањевиќ (Сл.33). Точната година на нејзиното подигнување не е позната. Со еден хрисовул од 1366 година, царот Урош го потврдува манастирот како прилог на Хилендар. Ова е воедно и годината кога манастирот за првпат се споменува, па може да се заклучи дека постоел и пред оваа година.⁴⁷⁵ Од манастирскиот комплекс досега е сочувана црквата Св.Стефан со додаден нартекс и отворен трем, пирг - кула, како и еден конак што е подигнат во поново време. Познато е дека во овој манастир ќерката на деспот Ѓураг Бранковиќ – Кантакузина ги провела последните денови од својот живот и овде била погребана.⁴⁷⁶

Црквата има форма на впишан крст со купола на осмостранен фиктивен тамбур, кој се издига на четири јаки столба. На источната страна е петострана олтарна апсида со бифорен прозор, чиј отвор го дели еден мермерен четвоространен столб, кој од надворешната страна е пластично обработен. Црквата е градена од камен, со мала употреба на тула, без определен ред.⁴⁷⁷ Од првобитниот живопис во црквата е сочувано многу малку и тоа во олтарната апсида, на североисточниот и југоисточниот столб. Другиот дел на црквата е малтерисан и варосан. Во олтарната апсида сочувани се по два архиреа, лево и десно од бифорниот прозорец, а над нив композицијата „Пречестување на апостолите“.⁴⁷⁸

Црквата помеѓу месното население е позната и под името „Св.Богородица“ и во неа според Иван Снегаров во 1900 година престојувале два монаси.⁴⁷⁹ Со црквата се поврзува и една чудотворна икона со исцелителна моќ, посветена, исто така на Св.Богородица. Од овде, најверојатно дошло и до именување на црквата кај месното население. Оваа икона ја споменува и преродбеникот и собирач на народни умотворби Марко Цепенков.

Во црквата Св.Стефан во Конче (Радовишко), се откриени средновековни олтарни столпчиња, според Снежана Филипова аналогни според декорацијата со столпчињата од

1955, 103; М.А.Чернова, „Кончакский практик и аграрная история сербских земель во второй половине XIV в.“, *Исторические изследования в Сибири: проблемы и перспективы*, Сибирское отделение РАН Институт истории, Новосибирск 2009, 29.

⁴⁷⁵ Антоние Николовски, Димитар Корнаков, Коста Балабанов, *Споменици на културата во НР Македонија*, Скопје: Културно – историско наследство во НР Македонија 1961, 119.

⁴⁷⁶ Антоние Николовски, Димитар Корнаков, Коста Балабанов 1961, 120.

⁴⁷⁷ Антоние Николовски и др. 1961, 120.

⁴⁷⁸ Антоние Николовски и др. 1961, 120.

⁴⁷⁹ Иванъ Снѣгаровъ, *История на Охридската архиепископия-патриаршия отъ падането ѝ подъ турцитѣ до нейното унищожение (1394–1767 г.)*, Том II, София: Македонски научен институт 1932.

црквата Св.Богородица, Дреново (Кавадаречко), истите ги датира XI - XII век.⁴⁸⁰ Одовде можеме да заклучиме дека, најверојатно црквата во XIV век била изградена врз темелите на постара црква, која постоела овде. Црквата која опстојувала во периодот XI – XII или порано во Конче, бездруго била центар на еноријата која потпаѓала под Струмичката епископија.

Во црковниот двор на само неколку метри од источното крило на црквата Св.Стефан, се наоѓа пирг - кула во руинирана состојба. Според Митко Панов таа имала функција на управен центар, бидејќи во неа било сместено седиштето на средновековното властелинство за овој дел на областа. Во неа во одреден период живеел хиландарскиот управник - економ на властелинството (Сл.33).⁴⁸¹

Кулата е со квадратна основа, со димензии околу 7,5 x 7,5 метри, со дебелина на сидовите од околу 1,20 метри, сидана со камен, тула и варов малтер. Ојачана е со хоризонтална мрежа од дрвени греди, кои меѓу себе се преклопуваат, формирајќи посебен систем на појачување на сидовите во градежништвото. Хоризонталната дрвена скара систем бил поставуван на растојание околу 1,30 метри, веројатно долж целокупната висина на кулата. Во кулата не се влегувало рамно од манастирскиот двор, пристапот се наоѓал на спратот од западната страна. Висината на кулата денес не е позната, моменталната зачуваност е околу 7 метри. Спратовите во кулата биле поврзани со дрвени скали, додека истата била покриена со четиривиден - пирамидален кров. Оваа кула, најверојатно била изградена во средината на XIV век кога со овие простори управувал српскиот велик војвода Никола Стањевиќ. Тој ја изградил кулата за заштита, но таа истовремено била користена за живеење и складирање.

Покрај заштитната функција пирг - кулите можеле да бидат користени како житници, библиотека, да има цистерна во внатрешноста. Во составот на Хиландарските Милутинови пиргови имало и капели, - „и създахъ имъ пиргъ и на Niemъ съх Храбъ Спасовъ“.⁴⁸² Кулите како побезбедни градби од другите во манастирскиот комплекс

⁴⁸⁰ Снежана Филипова, *Архитектонска секоративна скулптура во Македонија 5-6 и 11-12 век*, Скопје, Матица македонска, 1997, 53. Т.СV, fig.2a,4b.

⁴⁸¹ Митко Панов, „Раселени населби и старост на денешните села во Криволакавичката котлина“, *Зборник на штипскиот народен музеј II*, Штип 1961, 112. fig.1; Антоние Николовски, Димитар Ќорнаков, Коста Балабанов 1961, 120.

⁴⁸² Светлана Поповић, *Крст у кругу - архитектура манастира у средњовековној Србији*, Београд: Просвета, 1994, 193.

служеле за прибежиште на луѓето и чување на скапоценостите. Потврда за тоа е еден понов историски извор од XVI и XVII век, а кој се однесува за веќе тогаш исчезнатата Византиска Иперија, монасите во случај на опасност ги носеле скапоценостите во кулата или во најблиската тврдина.⁴⁸³

Пирговите во XIV век биле главно прибежиште на монасите. За тоа сведочат и обемните градителски активности на Света Гора, каде во тој период биле подигнати голем број на кули ширум Атос. Во манастирските повелби на Милутин често се среќаваат податоци за „црквените војници“ - чувари на манастирските добра.⁴⁸⁴ Пирг-кулата во Конче, најверојатно, во отоманскиот период била исползувана од монасите кои престојувале во црковниот комплекс.

Меѓу првите сведоштва кои можеме да ги ставиме во врска за одбраната на манастирите, ја вбројуваме повелбата на кралот Милутин за обновување на манастирот Св.Георги кај Скопје. Во повелбата се кажува дека некои жители на манастирскиот имот морат да „работат за црквата според војнички закон“. Во повеќето случаи црквите и манастирите биле ослободувани од воени обврски, но сепак, некои категории на население кое живеело и било дел од манастирскиот имот имало воена обврска. Покрај тоа што манастирите биле ослободени од воена обврска, морале со своето имање да ги обезбеди луѓето кои имале обврска да го чуват манастирот.⁴⁸⁵

Според сочуваните пишани извори кои се однесуваат за одбраната на манастирите, може да се заклучи дека помеѓу населението на манастирските имоти, кои во повеќето случаи биле ослободени од војска, се наоѓале и жители кои не биле изземани од овие обврски. Посебно е битно да се спомне дека постоеле *црквени војници* чија должност била, покрај другото, да се грижат за безбедноста на манастирот, и со оружје да го придружуваат игуменот кога оди на пат.⁴⁸⁶

Во документите за српските владетели и властела, а кои се однесуваат за средновековните манастири, се спомнуваат кули - пиргови. Во повелбата на Милутин за обновата на манастирот Св.Георги кај Скопје, кажува дека пред палатата изградил „пиргъ хрыпати да ест сокница светаго Георгиа, Горга и повеѣдоносца въ бранихъ“, што

⁴⁸³ Светлана Поповић 1994, 172.

⁴⁸⁴ Ibid., 198, 204.

⁴⁸⁵ Ibid., 127-128.

⁴⁸⁶ Ibid., 130.

значи дека пиргот бил изграден да послужи и како житница. Еден зачуван натпис од 1334 година, на кулата во Рилскиот манастир, говори дека била подигната „при држвь господина превъсокаго Степана Двшана краа съзъда съи пиргъ господинъ протосебаст Хрел(а)„.⁴⁸⁷

По османските освојувања на овие краеви, Турците воведуваат свој сопствен административно - територијален систем, а со тоа и феудалниот тимаро - спахиски систем. Сите дотогашни феудални институции се видеоизменуваат или се надоврзуваат на новата феудализација. Најверојатно, некои привилегии на дотогашните феудални господари се задржуваат, и тоа особено на оние кои стапиле во вазални односи. Според сочуваните податоци, таков однос имал манастирот Конче. Во неговите конаци во ова време живеела грофицата Цељска, Катарина Кантакузина, помлада ќерка на деспот Ѓураѓ Бранковиќ (1373/75-1456) и Ирина Палеолог Кантакузина (околу 1400-1457), а вдовица на грофот Улрих Цељски (околу 1405-1456), со кого се омажила на 20 април 1434 година. По смртта на својот маж, престојувала во неколку градови на Балканот за да во 1469 година замине кај својата сестра Мара Кантакузина во Ежово во Османлиското Царство. Во последните децении на XV век, таа се наоѓала во Конеч, каде починала, пред ноември 1492 година и била погребана во црквата „Св. Стефан во Конче.“⁴⁸⁸

Мара Бранковиќ во средината на XV век управувала со една извесна територија која била дел од Отоманската империја. Во изворите се споменува вилаетот „Селата на госпоѓа Деспина“, кои се наоѓале по долното течение на реката Струма. Изникнувањето на овој вилает може да се поврзе со управувањето на Мара Бранковиќ, ќерка на српскиот деспот Ѓураѓ Бранковиќ, која како вдовица на султанот Мурат II (1421-1451 година) поседувала опширни имоти во Серско и западните делови на Халкидики. Изворите посочуваат дека Мара Бранковиќ практично била полунезависна владетелка во тие области со центар во с.Ежово (*Еџоџа*, денес грчко село: *Δάφνη*).⁴⁸⁹ По смртта на Мурат II, Мара се вратила на својата сопственост во Стримон. Умрела и била погребана во Ежова, покрај

⁴⁸⁷ Светлана Поповиќ 1994, 129.

⁴⁸⁸ Михаило Ст. Поповиќ, *Мара Бранковиќ – Жената меѓу христијанскиот и исламскиот културен круг во XV век*, Скопје 2014, 42-43, 102, 138; Христо Андонов – Полјански 1984, 100; Ѓорданџ Ивановџ, *Македонија - исторически издирвања*, София 1906, 209; Митко Панов 1961, 112; *Александар Соловјев* 1955, 92.

⁴⁸⁹ Во втората половина на XV век, Мара Бранковиќ играла немала улога во современите настани: во изборот на цариградски патријарси, во пренесувањето на моштите на Св.Иван Рилски од Трново во Рилскиот манастир и др: (Христо Матанов 1986, 68, 147-148).

самата кула, на 14 септември 1487 година, на возраст од 70 години.⁴⁹⁰

Поради својата сестара Мара, Катерина Кантакузина, најверојатно добила свои имоти во долината на реката Крива Лакавица. Таа престојувала во Конче и ја искористила веќе постоечката кула во дворот на црквата Св. Стефан. Скоро иста кула постои во с. Ежово каде престојувала Мара Бранковиќ. За разлика од кулата во Конче, оваа кула е документирана и добиваме аналогни податоци кои несомнено можеме да ги искористиме и за кулата во Конче.

Кулата се наоѓа во центарот на денешното село Дафне (Ежово), покрај самиот десен (западен) брег на реката Струма. Била на три спрата и истата била користена како место за живеење. Во зачуваниот дел од кулата не се забележува отвор за влез, тој најверојатно се издигал на вториот кат. Вообичаено за кулите градени во тоа време, до влезот се приоѓало со дрвени скали. Кулата е со надворешна основа 12,40 на 12,10 метри и внатрешна основа 7,40 на 7,10 метри, сидана со камен и малтер. Зачуваната висина на кулата е околу 13 метри, влезот е од северната страна на висина од 2 метри. Дебелината на сидовите во подножјето изнесува 2,5 метри, но таа дебелина се намалува во погорните спратови. Сводот на приземјето бил изведен со калота врз пандативи. На спратот подот бил изведен со греди и дрвени штици. Вертикалната циркулација се вршела по дрвени скали. Приземјето било користено за складирање на храна, а еден дел цистерна за вода изолиран со хидростатен малтер.⁴⁹¹

Кулата во Конче не е археолошки истражувана, но според аналогните вакви поединечни кули, кои најчесто се наоѓат во црковни коомплекси, добиваме значајни податоци. Кулата, најверојатно била висока барем двапати од должината на основата, односно најмалку 15 метри. Хрељовата кула во дворот на Рилскиот манастир (денешна РБугарија) е висока 23 метри, а нејзината основа изнесува 7,75 X 8,25 м, односно кулата е висока повеќе од 2,5 пати од самата основа.

Хрељовата Кула служела за заштита на монашкото братство, а истовремено била и скривалиште на вредните предмети за време на опасност. Таа била користена и како затвор и изолатор за ментално болните. Во кулата има и отвори низ кои можело да се истура

⁴⁹⁰ Νικόλαος Μουτσοπουλος, *Ο πύργος της τσαρικής Μαρίας στην Εζιοβα (Δάφνη)*, Зборник посветен на Бошко Бабиќ, Прилеп: Институт за старословенска култура, 1984, 161-163.

⁴⁹¹ Νικόλαος Μουτσοπουλος 1984, 161-163; Михаило Ст. Поповиќ, *Мара Бранковиќ – Жената меѓу христијанскиот и исламскиот културен круг во XV век*, Скопје 2014, 140.

топло масло и катран врз напаѓачите. Додека на петтиот спрат постои мал параклис „Преображение Христово“. Вакви фортификациони елементи во средниот век биле градени речиси покрај сите позначајни црковни комплекси, а дел од нив продолжиле да егзистираат и по отоманските освојувања.

3.4. Алавандово / Валандово од утврдено селиште до гратче

Валандово се наоѓа во југоисточниот регион на Република Македонија, во историско - географската област Бојмија, дел од Гевгелиско - валандовската котлина, на десниот брег на Анска Река, лева притока на Вардар (Ка.1). Денешното гратче Валандово лежи на просечна надморска височина од 140 метри во подножјето на Плавуш Планина. Поволната местоположба на оваа населба низ вековите ќе и овозможи брз развој, пред сè поради поставеноста покрај значајна комуникација Струмица - Дојран - Солун и на само 6 км од течението на реката Вардар.

Регионите на Валандово и Гевгелија во раната антика биле дел од областа Амфакстида, што го зафаќала тесниот појас долж двете страни на долниот тек на реката Вардар, од денешна Демир Капија до Егејското Море. Во походот на одрискиот крал Ситалк, во 429 година пр.н.е., првиот град во Амфакстида кои се нашол на патот бил Идомене, кој по долга опсада бил освоен. За да не ја доживеат истата судбина, следните градови Гортинија и Аталанта му се предале на Ситалк без борба. Уште од антика на просторот на денешно Валандово егзистира урбан центар, потврда за тоа се археолошките локалитети „Исар – Кула“ (акропол), „Стакина чеџма“ (населба), како и некрополите „Зелениште“ и „Манастириште“.⁴⁹² Стручната јавност е поделена околу тоа кој град се наоѓал на местото на денешно Валандово, дали Добер или Идомене. Сепак, логично би било планината Белесица во раната антика да била границата помеѓу Пајонија и Македонија, а со тоа Добер како пајонски град да го бараме на север, а Идомене на југ од оваа граница.

Североисточно од Валандово се издига каменит и стрмен гробен познат под името Исар - Хисар. Локалитетот зафаќа големо пространство што се простира меѓу Исарска

⁴⁹² Некрополата „Зелениште“ е откриена при изградбата на здравствениот дом во центарот на градот Валандово. Биле откриени и најстарите културни слоеви во кои е најдена грнчарија од архајски и класичен период: *Археолошка карта* 1996, 51; Иван Микулчиќ 1999, 20-22, fig.6,7.

река (од исток), Исувска Вода (од запад), како и Голо Брдо и Кирсова река (од југ).⁴⁹³ Локалитетот Исар – Извор – Кула лежи на околу 0,5 до 1,3 км северно – североисточно од Валандово (230-490 метри н.м.), над долината на Бојмија (Анска Река) (Сл.21,22). Претставува варовнички рид, што како срт продолжува на северозапад во Градешка планина. Страните на ридот паѓаат стрмно во две паралелни длабоки долини.⁴⁹⁴

На локалитетот Исар – Кула, според Иван Микулчиќ, на југоисточната тераса под завршетокот на сртот, околу најсилниот извор, во раната антика била оформена укрепена населба, а на сртот над неа акропола. Наоди од овој најстар идентификуван период се парчиња атичка и коринтска сликана керамика од VI - IV век пр.н.е. Во доцната антика III - VI век просторот околу изворот добил ново обидие од камен со малтер. Според податоците што ги дава Микулчиќ, населбата зафаќала простор од 10 ха, а исто така пронајдени биле внатрешни градби, како и бројни монети од III и IV век.⁴⁹⁵

Денес на неколку позиции е зачуван бедемот, односно јужниот сид на акрополот, кој на места достигнува и до 4-5 метри висинска зачуваност и дебелина околу 2 метри. Бедемот бил направен од камен, варов малтер во техника – емплектон, а потекнува од VI век (Сл.24,25). На него се гледаат остатоци од неколку масивни кули. Просторот кој го обградува овој бедем е една остра тераса со правец на протегање североисток - југозапад. Теренот е каменест и обраснат со ниска вегетација (прнар), на кој се среќава садова и градежна керамика од различни периоди.

Според Микулчиќ, јужниот сид на акрополата кој потекнува од VI век, во целото средновековие бил целосно сочуван и поради тоа бил користен за засолнување на жителите од тој крај. Површината на укрепената акропола зафаќа 3 ха, што е многу за средновековни потреби. Според остатоците што се гледаат на тој простор, постоела населба од разбиен тип и со неградски белези - село, а старите сидишта и служеле за заштита при помали опасности.⁴⁹⁶

На планинскиот срт 200 метри северозападно од акрополата била изградена осамена кула - стража, со поглед кон долината на Вардар. Кулата лежи 1,3 км

⁴⁹³ Томо Томовски, „Валандовски Хисар“, *Зборник посветен на Димче Коцо Т. VI-VII*, Скопје: Археолошки музеј на Македонија, 1975, 271.

⁴⁹⁴ Иван Микулчиќ 1996, 165.

⁴⁹⁵ Ibid., 165.

⁴⁹⁶ Ibid., 167.

североисточно од градот Валандово или околу 0,5 км од манастирот Св. Ѓеорги, на надморска височина од 492 метри. Овој фортификационен објект кој се наоѓа на една доминантна точка на месноста „Кула“, уште наречена и „Марково Куле“, стои само еден единствен градежен објект (Сл.23). Кулата има правоаголен облик и нејзините страни изнесуваат 10,6 X 8,85 метри. Висинската зачуваност на сидовите достигнува околу 6 метри, дебелината на сидот изнесува околу 2,50 метри. Кулата е сидана во техника - емплектон, со добро оформени лица на сидот со обработен камен, во средината исполнети со поситен камен, а како врзивно средство е употребен варов малтер. На кулата се распознаваат трагови од дрвена конструкција, која била распоредена по катовите на објектот.

Според градежните белези ја датираме во VI век, а функционираше како кула - стража, со поглед кон долината на Вардар.⁴⁹⁷ Преку оваа кула била овозможена визуелна комуникација на тврдината Просек, која се наоѓа на околу 25 км југозападно. На само 12 км југозападно се наоѓа „Градиштето“ во с.Петрово и околу 12 јужно е тврдината „Мамино“ во с.Ѓавато. Визуелно, оваа кула комуницира и со тврдината „Вестерно“ во с.Раброво, која се наоѓа на 3,5 км источно и Градиштето во с.Собри на околу 9 км југоисточно (Ка.14). Визуелната прегледност на оваа кула во доцната антика е доволна потврда за нејзиното значање, како контролен пункт и набљудувачница која се грижела за безбедноста на двете комуникации: Вардарската и патот кој од Дојран продолжувал кон Струмица, односно источните предели на денешна Република Македонија (Сл.26).

Во пописот на градовите од 526/7 година во нашиот регион е наведен само еден град, Идомене. На Исарот над Валандово постојат цврсти градби и одбранбени сидови од рановизантискиот период, што несомнено укажува на активен живот и во V - VI век.⁴⁹⁸ По инвазијата на Словените во крајот на VI век градот бил уништен, но сепак бил направен обид за негово повторно враќање под византиска власт.

Оваа утврдување било во функција сè до средината на VII век, со делумни прекини, потврда за тоа се: едно депо на златни монети од Исарот, ковани од Јустинијан до Хераклиј, кој ја одбележуваат словенската инвазија околу 615 година и сребрени пари од Констанс II (641-668) што тука се најдени, зборуваат дека византиската власт набргу била

⁴⁹⁷ Иван Микулчиќ 1996, 165, fig.39.

⁴⁹⁸ Иван Микулчиќ 1999, 23.

вратена и во оваа крепост, меѓутоа не за долго.⁴⁹⁹

Заземајќи поволна геостратешка положба, како и доминантноста на акрополот придонела и во средниот век на овој простор да израсне голема населба. Добрата зачуваност на квалитетно изсиданите бедеми биле само добра можност за заштита на населението кое живеело на просторот на денешно Валандово. Не се исклучува можноста, ова утврдување да било ставено во функција од страна на цар Самуил, чиј управител Драгомул управувал со Струмичката и околните тврдини.

Во крајот на XII век Валандово, веројатно е дел од територијата која била под управа на самостојниот феудален владетел Добромир Хрс. Валандовската тврдина била истурена на југ спрема властодршците во Солун, конторлирајќи ги истовремено јужните премини кон Струмица и Просек. Хонијат опишувајќи го судирот помеѓу Хрс и Алексиј III Ангел, споменува дека византискиот император на патот од Солун кон Просек во 1199 година, уништил неколку тврдини. Во изворот именувани се само две тврдини кои биле под управа на Хрс, Струмица и Просек, во овој случај странува збор за некои помали попатни тврдини.⁵⁰⁰ Нјверојатно, меѓу тврдините кои во 1199 година ги разорила ромејската војска на патот Солун - Просек, била и тврдината над Валандово.⁵⁰¹

Во 1336 година пред да се одржи втората средба помеѓу српскиот крал Стефан Душан (1331-1355) и Андроник III Палеолог (1328-1341), во Радовиште (*Раδοβοσδιον*), првичниот договор помеѓу нив бил да се сретнат во Ваими (*εν Βαϊμι*), село во Македонија (*χωριω Μακεδονικω*).⁵⁰² Се претпоставува дека станува збор за Бојмија. Оваа населба секако треба да ја бараме јужно од Радовиш, територија која била под византиска власт.

По освојувањето на Струмица од страна на Србите, најверојатно набрзо била преземена и населбата Валандово. Управата врз овој регионален центар му била дадена на феудалот Богдан, еден од властодршците на цар Душан, за кој се смета дека управувал од Гиникокастро (Женско).

Феудалот Богдан (*Μπογδάνων*) бил брат на Јован Оливер, тоа го дознаваме од едно кратко споменување во историските трудови на Јован Кантакузин (извештајот се однесува

⁴⁹⁹ Се чуваат во НМ Белград: (Иван Микулчиќ 1996, 165-167. fig.40).

⁵⁰⁰ ВИННИ IV, 161.

⁵⁰¹ Томо Томовски, „Валандовски Хисар“, *Зборник посветен на Димче Коцо Т. VI-VII*, Скопје: Археолошки музеј на Македонија, 1975, 277.

⁵⁰² ВИНН VI, 352; Јоан Кантакузин. *История* / Ioannes Cantacuzenus. *Historia*, ГИИИ, X, София 1980.276; Александар Атанасовски, *Македонија во XIV век*, Тетово 2009, 48.

за 1342 година). Феудал со името Богдан се среќава освен во делата на Јован Кантакузин и во делата на Лаоник Халкокондил (*Λαόνικος Χαλκοκονδύλης*) и бугарскиот книжевник Константин Костенечки. Халкокондил говори за Богдан на пет места. Првпат го споменува како еден од наследниците на Стефан Душан, на кого српскиот цар му ја доверил областа помеѓу Сер и Вардар. Потоа тој го споменува како владетел, кој Османлиите го поставуваат под своја зависност заедно со Константин Драгаш, после Маричката битка. Името Богдан се среќава и во други наврати, во делата на Халкокондил, но најверојатно станува збор за друга личност.⁵⁰³

Според Томо Томовски нема сомнение дека на локалитетот Исар, во средниот век, лежел градот Валандово и бил центар на средновековната жупа Бојмија.⁵⁰⁴ Областа Бојмија ја покрива Валандовската котлина и се протега до сливот на реките Бојмија и Дера (Анска Река) и Стара Река и по делот од Вардар, оваа област уште е наречена и Горна Бојмија. Долна Бојмија се наоѓа јужно од Циганската клисура на р.Вардар и се простира околу местата Гуменце и Бојмица (Аксиусполис).⁵⁰⁵

Томо Томовски, кај месноста „Кула“ и околу неа го утврдува средновековниот град Валандово, кој имал своја тврдина (кула, горни град) и развиено подградие (варош). Варошката населба се простирала на месноста „Изворот“.⁵⁰⁶ Јужната страна на Валандовски Исар изобилува со вода, месноста е позната како „Клјунците“. Таа била делумно и порано каптирана и спроведена преку една мрежа од кумци до населбите што некогаш постоеле под Исарот и на Страиште, како и до денешните населби Валандово и Пирава.

Прибраните средновековни наоди, од локалитетот „Исар“, кои се достапни за стручната јавност, потекнуваат од доцниот среден век (XIII - XIV век). Тоа се парчиња од глеѓосани византиски чинии и покривни тегули од комненовски тип, еден бронзен прстен, потоа византиски монети - бакарни скифати од XIII век и венецијанска монета од XIV

⁵⁰³ Йоан Кантакузин. Историја // Ioannes Cantacuzenus. Historia, ГИИИ, X, София 1980.318. ВИНЈ VI, 386; Според Христо Матанов: деспот Јован Оливер и брат му Богдан не можеле да бидат владетели во дел од Јужна Македонија непосредно по декември 1355 година: (Христо Матанов, *Југозападните български земи през XIV век*, София 1986, 68, 147-150).

⁵⁰⁴ Томо Томовски, „Валандовски Хисар“, *Зборник посветен на Димче Коцо Т. VI-VII*, Скопје: Археолошки музеј на Македонија, 1975, 276.

⁵⁰⁵ Томо Томовски, *Македонија низ вековите – градови, тврдини, комуникации*, Скопје 1999, 439.

⁵⁰⁶ Томо Томовски 1975, 274-275.

(Сл.27).⁵⁰⁷

Во писмените извори не е потврдено дека Алавандово бил град (или фрурион - тврдина). Според Микулчиќ претставува селска населба која изникнала врз урнатините на еден доцноантички град и се засолнувала зад неговите сидови. Во доцниот среден век Алавандово е средиште на регионот Бојмија.⁵⁰⁸

Во јужното подножје на Исарот лежи мала црква посветена на Св.Ѓорѓи, изградена во поново време. Овде во XIV век постоела друга, поголема црква, која се споменува во историските извори.⁵⁰⁹ Српскиот владетел Стефан Душан, меѓу месностите што ги приложил на светогорскиот манастир Св.Пантелејмон во 1349 година, се споменува **црѣковѣ Свѣтаго Ѓеоргию оу Боимїи оу Алавандовѣ**. Оваа црква е бездруго идентична со црквата Свети Ѓорѓи во Бојмија која е забележана околу 1378 година во грамотата на браќата Јован и Константин Драгаш за манастирот Св.Пантелејмон.⁵¹⁰

Манастир Свети Ѓорѓи се споменува во турските пописни (дефтери) од XVI век, а истиот е забележан и од турскиот патеписец Евлија Челеби во 1670 година.⁵¹¹ Челеби ја посетува и паланката Валандово и го споменува големиот манастир кој бил расположен на едно планинско место, кое наликувало на крепост со железни врати. Куполите, од почетокот до крајот биле покриени со олово и така бил вешто направен манастир. Луѓето кои ја познавале архитектурата кога ќе го погледнеле повнимателно манастирот, занемувале од воодушевување и останувале шокирани. Прекрасно сводестите сали, убаво изработените и обесени лустери, разновидните колони и мермерните попречни греди со инкрустации, насликаните сидови со слики, сето тоа го правел манастирот да биде посебен и различен од манастирите во другите земји. Челеби наведува дека дури во областа Трансилванија, земјата на германските неверници и во шведската област слушнал дека го опишуваат овој манастир. Манастирот бил именуван по градителот поп Валандие

⁵⁰⁷ Иван Микулчиќ 1996, 167, fig.40.40.

⁵⁰⁸ Ibid., 168.

⁵⁰⁹ Од старата црква Св.Ѓеорѓи во Валандово, во самиот двор се зачувани три големи камени плочи, од кои едната има димензии 1,10 X 0,35 X 0,60 метри. На неа има изделкано крст, освен тоа, на неа се изделкани 4 розети во горниот и 2 розети во долниот дел. Трите камени плочи со релјефни украси, според Микулчиќ, не потекнуваат од старата црква Св.Ѓеорѓи. Станува збор за римски надгробни споменици од II или раниот III век: (Томо Томовски 1975, 274. 275-276, fig.4.; Иван Микулчиќ 1996, 168).

⁵¹⁰ Томо Томовски 1975, 274,275.

⁵¹¹ Во опширниот турски попис од XVI век, манастирот Св.Ѓеорѓи во Валандово ги давал следниве приходи, еквивалент за ушур од овошје: калуѓер Филијот(?); 1 црква; 1 куќа; лозје во близина на црквата, 20 медри шира, вредност 120 акчиња: (Турски документи том V. книга III. 1982, 350).

и се нарекувал Валандовски манастир.⁵¹² Од овој опис на Челеби, несомнено станува збор за црквата Св.Ѓорѓи, која денес се наоѓа на гратчето Валандово и истата е обновена во денешно време. За црквата која зборува Челеби денес немаме никакви остатоци.

Челеби дава опис и на населбата Валандово која била сместена меѓу, прошарано со лозја и шуми, планинско место. Од почетокот до крајот, планините и шумите биле обраснати со ниски дрвја, поради што тука имало многу кози и овци, а дел од планините биле каменести. Во подножјето на планината се наоѓале 150 куќи, покриени со керамиди, штици или со трска.⁵¹³ Откако го поминал Валандово, Челеби тргнал во северна насока, патувајќи пет часа низ дабови грмушки, прошарани со огромни ливади плодни полиња, поминал низ села кои наликуваат на гратчиња, со лозја и градини. Наредниот град во кој стигнал Челеби е Струмица.

Селото Валандово (Алавандово) во 1530 година имало: 120 муслимански семејства и 170 семејства, 29 неженети и 2 вдовици - христијани. До 1572/73 година бројот на муслиманите опаднал на 79 семејства и 7 неженети, а на христијаните се покачил на 189 семејства, 130 неженети и 10 вдовици. Меѓутоа, во овие бројки се пресметани и жителите на одделните маала од Валандово Чештохор и Пирава, кои навистина влегувале во неговите пошироки граници, но подоцна станале самостојни населби, т.е. денешните села Честово и Пирава (Ка.9). Самото Валандово во 1572/73 година имало 27 семејства и 2 неженети - муслимани и 102 семејства, 72 неженети и 3 вдовици – христијани (Т.9).⁵¹⁴

Достапните историски извори само потврдуваат дека Валандово во доцниот среден век прераснува во мало регионално седиште. Постоењето на голем сакрален објект, е доволен доказ за развиената христијанска традиција на овој простор. Потребата од археолошки истражувања на акрополот се неопходни за целосно да се потврди неговото функционирање во средниот век, иако минималните движни наоди одат во тој прилог. Валандово како голема рурална населба, со тек на времето ќе почне да добива урбани елементи. Секако, во тој прилог е постоењето на акропол, како стожер на власта и сигурноста на самото населено место, да му овозможи да опстои и да одолее на предизвиците на времето. Концентрацијата на моќ и безбедноста на населението

⁵¹² Евлия Челеби 1972, 268-269.

⁵¹³ Евлия Челеби 1972, 270.

⁵¹⁴ Александар Стојановски, *Градовите на Македонија од крајот на XIV до XVII век*, Скопје: ИНИ – Скопје, 1981, 135-136.

придонела, Валандово да се развива, да се градат повеќе градби од јавен карактер за да денес прерасне во урбан центар.

5.5. Средновековната градска населба Дојран - Полин

Дојран и Дојранското Езеро се наоѓаат на југоисточниот дел од Република Македонија. Дојранската Котлина е опколена од сите страни со планини и ридови: од север со Беласица, од исток со планината Круша, од југ со ритчето Мишино и на запад со ридовите Дуб и Кала Тепе, потоа ридската месност Караачот (Црн Брест) и планината Кара Балија (Црна Верига) (Сл.80).

Првите историски записи за Дојранското Езеро ги дава Херодот, кој пишувал за овие простори во времето на персиските освојувања кон крајот на VI век пр.н.е. Описот на Херодот за езерото Прасијада се однесува на Волковското или Дојранското Езеро и е поврзано со палеобалканските Пајони. Нивното присуство на територијата на Дојран е индикативна затоа што во тоа време, на некој начин, Дојран се наоѓал во центарот на нивното владеење.⁵¹⁵

Херодот, давајќи опис за Прасијадското Езеро споменува наколна населба која се наоѓала на самото крајбрежје. Куќите се наоѓале на дрвени скелиња подигнати на високи колци, а пристапот од копното им бил овозможен со помош на еден мал тесен мост. Секој на скелето имал по една колиба во којашто живеел. Малите деца ги врзувале со јаже за ногата плашејќи се да не паднат во езерото. Езерото било толку богато со риба, па со неа ги хранеле и коњите и говедата.

Уште во антиката, покрај Дојранското Езеро почнале да се создаваат услови за формирање на првата урбана населба. Наоѓајќи се покрај значајна комуникација, како и богатите природни богатства, пред сè риболовот ќе го издигнат Дојран како значаен регионален центар. На западниот брег на Дојранското Езеро се развила градска населба, која стручната јавност кај нас ја убдицира градот Тауриана (Tauriana).

На целиот простор од современата населба Нов Дојран, особено на патот за Стар Дојран се констатирали остатоци од темели на градби, базилика, архитектонска пластика,

⁵¹⁵ Зоран Рујак, „ПРЕЛИМИНАРНИ РЕЗУЛТАТИ ОД АРХЕОЛОШКИТЕ ИСТРАЖУВАЊА НА ПАЛАФИТНАТА НАСЕЛБА ВО ДОЈРАНСКОТО ЕЗЕРО НА ЛОКАЛИТЕТОТ МРДАЈА ОД ПЕРИОДОТ ПОМЕЃУ БРОНЗЕНОТО И ЖЕЛЕЗНОТО ВРЕМЕ“, *Зборник на трудови*, Струмица: НУ Завод и Музеј Струмица, 2014, 27-39.

гробови со конструкција од тегули „на две води“ и многуброен движен археолошки материјал (керамика, монети, накит). Најверојатно, се работи за остатоци од античката населба Тауриана.⁵¹⁶ Во централниот дел на градот, со археолошки истражувања, во месноста Црквиште се откриени остатоци од трикорабна, луксузно градена базилика, со нартекс и широка полукружна апсида на источната страна. Подот бил изведен со бели мермерни плочки, организирани во полиња што оформувале крст.⁵¹⁷ Северозападно од Нов Дојран, кај месноста „Топлец“ се наоѓаат терми од римско време. Во зоната на термалните извори се откриени остатоци од архитектонска пластика од мермер (колони и капители). По површината се среќаваат фрагменти од садова и градежна керамика.

Во II век пр.н.е. на брегот на Дојранското Езеро веќе се наоѓал град, наречен Тауриана, споменет од Страбон во неговото дело „Географија“. Оваа градска населба, најверојатно егзистирала сè до крајот на VI век. Според „Табула Појтингеријана“ (Tabula Peutingeriana) карта на која се прикажани поважните доцноантички градови и патишта во Римската Империја, попатната станица Тауриана се наоѓала околу 20 римски милји од античкиот град Идомене.⁵¹⁸ Без исклучок, сите доцноантички градски населби имале свој утврден простор. Северозападно од Нов Дојран над термалните изводи се наоѓа утврдување. На висок рид со извонредна положба се гледаат грамади од градежен камен и траса од бедем на помала тврдина. Оваа тврдина се наоѓа на околу 1 км северозападно од денешната населба Нов Дојран, на едно возвишение кое доминира на околниот простор. Оваа утврдување, најверојатно егзистирало сè до инвазијата на словенските и аварските племиња на овие простори, во крајот на VI век.

Најверојатно, на просторот од „Топлец“ на север и во речиси целата должина на денешен Стар Дојран, во антиката егзистирал градот Тауриана. Утврдувањето на „Топлец“ истовремено претставувал акропол на Тауријана и крајпатна стража која го контролирала влезот од североисток и северозапад (Сл.78,79). Причини за никнување на градска населба е Дојранското Езеро, како извор за егзистенција, значајната комуникација Солун – Дојран

⁵¹⁶ Археолошка карта на Република Македонија т.II, Скопје 1996, 102.

⁵¹⁷ Ранохристијанска базилика со мозаичен под и мермерни украси (V-VI век), куќи, на површина од 7-8 ха. На местото „Сланец“ има остатоци од антички храм. Гробови со наоди од II-IV век лежат покрај населбата. Нема траги од обидие: (Иван Микулчиќ 1999, 269-270, 404; Археолошка карта 1996, 102).

⁵¹⁸ Картата е именувана по Конрад Појтингер (Konrad Peutinger), германски хуманист, правник, дипломат, политичар и економист, кој живеел меѓу XV-XVI век. Картата е насликана во IV век, а прецртана во XIII век. Една римска милја изнесува 1480 метри

- Струмица, како и термалните извори (Ка.9).

На овој простор, најверојатно во средниот век егзистирал градот Полин, потврда за тоа се неколкуте археолошки локалитети. По доаѓањето на Турците, населбата била поместена. За средновековната историја на Дојран речиси и да немаме конкретни пишани извори, но не значи дека покрај езерото не егзистирала урбана населба. Средновековното име на населбата било Полин, Поленин, Полјанин, кое напоредно со името Дојран продолжило да се употребува сè до почетокот на XX век. Низ средновековието градот често го менувал својот господар, најчесто бил под власт на Византија и Бугарија, за да во триесеттите години на XIV век биде освоен од страна на српскиот крал Стефан Душан. По распадот на Душановата држава во 1355 година година, Полин влегол во малото феудалното владение на Богдан, чие седиште била тврдината Женско (Гинекокастро).

Александар Стојановски седиштето на Климентовата епископија го лоцира во градот Полин (Дојран). Основањето на првата словенска епископија на византиско-бугарската државна граница и тоа на најистурената точка спрема Солун, секако е акт од првостепено државно, политичко и културно значење. Токму поради тоа можело да се објасни отповикувањето на Климент од функцијата на народен просветител (во Охрид), на која тој постигна завидни резултати, и неговото поставување за прв епископ на словенската Величка епископија.⁵¹⁹

Според Борис Д. Јанишлиев, северно од Дојран, покрај патот кој води за Струмица, се наоѓала месноста „Топлец“ каде извираше топла вода, таму била и месноста „Манастирче“, каде се претпоставува дека се наоѓала првичната локација на градот.⁵²⁰ Според Јован Цвијик, средновековен Полин по доаѓањето на Турците, тие го разурнале и го преместиле на југ.⁵²¹ Најверојатно, Цвијик мисли дека од Нов Дојран населбата се преместила на денешната местоположба на Стар Дојран, и со тоа го променила името Полин во Дојран.

Потврда за тоа дека на денешната населба Нов Дојран, во средниот век егзистирала населба, можеби градска, се постоечките археолошки локалитети. На северната

⁵¹⁹ Александар Стојановски, „Каде било седиштето на Климентовата епископија“, сп. *Современост*, бр5, Скопје 1968. 159-161.

⁵²⁰ Борис Д. Јанишлиев, *Гр.Дојранъ (Поялнинъ, Пулинъ) и живота ни тамъ при турското владичество до 1912 година (спомени)*, София, 1934, 25.

⁵²¹ Јован Цвијик, *Основе географије и геологије Македонија и старе Србије*, III књига, Београд 1911.

периферија на населбата Нов Дојран, во непосредна близина на училиштето се откриени остатоци од еднокорабна средновековна црква, градена од кршен камен и варов малтер. Близу до неа постојат остатоци од некропола со гробови од камени плочи.⁵²² Во подножјето на активната црква, во 1958 година со истражувањето на Археолошкиот музеј од Скопје, била откриена средновековна некропола. Истражени биле 20 гроба со камена конструкција во кои имало наоди карактеристични за X-XII век.⁵²³

Во турските пописни дефетери од XVI век на брегот на Дојранското Езеро се споменува населба Топлица, во која се споменува манастир Свети Никола.⁵²⁴ Според зачуваната локална традиција, исчезнатото село Топлица се наоѓало крај северозападниот брег на Дојранското Езеро, северно од Нов Дојран. Најверојатно, по преместувањето на Полин на југ кај денешната населба Стар Дојран, на околу 1км северно од нејзиното старо место, во наредните векови егзистирала населбата Топлица. Несомнено, старата (градска) населба Полин треба да ја бараме во Нов Дојран, која се развила на потегот од денешната црква и училиште, каде најверојатно се наоѓало урбаното јадро.

На просторот на денешната населба Стар Дојран, сè уште нема евидентирано археолошки локалитет од средниот век што, сепак, не можеме да исклучиме дека овде егзистирала населба во тој период. Уште во 1908г., Јордан Ијанов забележал дека во тремот на црквата Св.Илија има засидано мермерна полча со натпис. Истата содржела четири монограми и натпис на две столбчиња, едниот на словенски, другиот на грчки, тешко читливи. Овој епиграфски споменик претставува надгробна плоча која била подигната од Михаил од древен царски род во чест на неговата почината ќерка во 1362 година. Превод на грчкиот натпис: „*А ти, камене, кажи кого чуваш ? – Починатат девојка (Теофана), ќерка на Михаил (Палагоне), од древен царски род, најблагодарен и моќен. Отиде во земјата, но, гледај, каква несреќа*“.⁵²⁵ Од каде била донесена оваа надгробна плоча за да биде засидана во тремот на црквата Св.Илија, не можеме да одговориме.

⁵²² Археолошка карта 1996, 102.

⁵²³ Елица Манева, *Средновековен намет од Македонија*, Скопје 1992, 121; Археолошка карта 1996, 102.

⁵²⁴ Манастир Свети Никола, во селото Топлица. Павел, калуѓер, 1 чифт, 1 анбар, 1 црква, 2 куќи, 1 лозје; приход во готови пари, годишно, ушур од житото и од друго, дава 420 акчиња: (Турски документи том V. книга III. 1982, 290 – 291).

⁵²⁵ Јордан Иванов, *Български старини из Македония*, София: Българското книжовно дружество, 1908, 262-263.; Костадин Кајдамов, *Дојран низ вековите*, Скопје: Матица Македонска, 2006. 118.

Во 2009 година, во црквата беа извршени археолошки истражувања под раководство на Зоран Рујак. Беше откриена некропола со континуитет на погребување од XVI до XIX век, како и поединечни наоди на средновековни византиски и венециски монети од XII-XIV век. Ова, несомнено укажува дека на овој простор покрај некропола постоел и сакрален објект, многу порано пред да дојдат Турците на овие простори. Дали старата црква се наоѓала под денешната црква Св.Илија или во непосредна близина не можеме да одговориме. А, поединечните наоди на византиски и венецијански монети се добра потврда за активности и егзистирање на средновековна населба на просторот на денешен Стар Дојран.

Во турските пописни дефрети од XVI век, во близина на Дојран (се мисли на Стар Дојран) се споменува манастир Пивкопија.⁵²⁶ Сè уште немаме податоци за неговата убдикација, можеби истиот егзистирал во средниот век, ја преживеал турската инвазија и опстојал до XVI век кога воедно и се споменува во изворите.

Во Дојран поминал и турскиот патеписец Евлија Челеби, кој дава опис на градот и на самото езеро. Дојран е убав град, има едноспратни и двоспратни пространи куќи изградени од камен и покриени со керамиди, опкружени со лозја и градини (Т.8). Во ова езеро се ловат најразновидни риби, кои се многу вкусни, особено штука, крап и уште многу илјадници други видови риба. Обиколката на езерото изнесува 13 милји, водата му е студена и многу вкусна.⁵²⁷ Во описите на Челеби не се споменува утврдување во градот, најверојатно тој бил од отворен тип.

Својот прогрес Дојран (Полин), несомнено, го достигнал по отоманските освојувања, како значајна попатна станица од Солун за Струмица и останатиот дел на денешна Источна Македонија (Ка.3). Градот Солун се наоѓа на околу 60 км јужно од Дојран. Како водечка стопанска гранка на градот, несомнено бил риболовот, езерото е едно од најбогатите со риба на Балканот. Дојран сè до почетокот на Балканските војни и Првата светска војна бил еден од најразвиените и густо населени градови во Македонија.

⁵²⁶ Манастирот Пивкопија, во близина на селото Дојран; според стариот обичај на државата ѝ дава годишно 35 златници: (Турски документи Том V. книга III 1982, 290).

⁵²⁷ Евлија Челеби 1972, 129.

Војните придонеле градот да биде, речиси, целосно разурнат, а населението во најголем дел исселено. По поставувањето на новите граници, Дојран ќе ја изгуби врската со Солун, а со тоа и своето значање.

Шеста глава

ОРГАНИЗИРАНИОТ СИСТЕМ НА ЗАШТИТА НА СРЕДНОВЕКОВНИТЕ ТВРДИНИ И НАСЕЛБИ ВО ЈУГОИСТОЧНИОТ РЕГИОН НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

6.1. Мали утврдувања како дел од одбранбениот прстен околу средновековна Струмица

Градот Струмица како развиен средновековен урбан центар придонел за густа населеност околу неговата блиска периферија. На радиус од 10 км од Струмица, во средниот век егзистирале над 30 рурални населби. Релативно малото растојание од градот Струмица било, секако, од големо значаење за руралните средини, место каде можело да се пласираат различни производи (земјоделски и сточни), да се врши снабдување со готови занаетчиски производи, како и да играат улога на заштита во немирни времиња. Историска потврда за поголем број од населбите за прв пат добиваме во турските пописни дефтери од XVI век, иако не се исклучува можноста да егзистирале и порано.

Во јужните и западните ридско-планински предели на планините Еленица и Смрдеш се наоѓат селата: Три Води, Костурино, Злешово (иселено), Раборци, Попчево, Белотино, Рич, Превалец (исчезнато), Папавница (иселено), Мостеница (исчезнато), Тодорица (исчезнато), Волче Поле (исчезнато) и Варварица (иселено). Во Струмичката Котлина (северно и источно од Струмица), во полскиот дел, се наоѓат селата: Куклиш, Свидовица, Сачево, Робово, Дабиле, Просениково, Пиперево, Добрејци, Василево, Ангелци, Градашорци, Баница, Водоча, Велјуса (Палокастро), Седларци, Едрениково и Владевци (Ка.6). Во пописите од почетокот на XVI век овие населби се споменуваат со голема популација и значително големи приходи што, несомнено, укажува на еден подолг континуитет на опстојување (Т.2,11). Близината до градот Струмица била нивна голема предност, најоддалечената од нив била на помалку од 3 часа одење пеш. Овие средновековни населби биле вклучувани во одбраната на градот Струмица, како и во градителските активности од јавен карактер, градење на патишта, мостови, тврдини, цркви и др.

За дел од овие рурални населени места добиваме податоци многу порано, и тоа од архивата на светогорскиот манастир Ивирон, чии имоти зафаќале еден голем простор, источно и североисточно од градот Струмица. Тоа се, воглавно, јужните предели на планината Смрдеш, сконцентрирани околу манастирот Св.Богородица Милостива (Елеуса). Манастирот се наоѓа на околу 7 км западно од Струмица, во селото Велјуса, и е посветен на празникот Воведение на Пресвета Богородица. Зачуваните записи на двата архитрава, кажуваат дека црквата ја подигнал монахот Мануил во 1080 година. Изворите сведочат дека манастирот бил сместен на бигорна карпа на северните падини од планината Еленица, изграден над некогашното село Палеокастро во темата Струмица. Нејзиниот ктитор, монахот Мануил, дошол од манастирот Свети Авксентиј во Битинија, за струмички епископ. Во неговото епископско седиште (Водоча), како што и самиот нагласил во Типикот, со свои средства го подигнал манастирот.

По своето архитектонско решение црквата е со четириконхален план и е единствен таков објект од XI век во Македонија. Иако со скромни димензии, планот на црквата во Велјуса оддава дело на искусен и вешт градител.⁵²⁸ Живописувањето на црквата е изведено во три различни временски периоди: олтарот, поткуполниот простор во наосот и сидовите, конхите и капелата во 1085 година; тремот во 1164 година, а наосот во XIX век со видливи локални сликарски влијанија.⁵²⁹ Манастирот на почетокот бил доста беден, за да подоцна по неколкуте последователни дарувања од страна на византиските императори Алексиј I Комнен, Јован II Комнен и Мануил I Комнен, добил земјена сопственост и

⁵²⁸ Внатрешноста на сакралниот објект претставува крстовидна куполна градба од стеснет тип цркви. Над сите три основни делови на црквата: наосот со олтарот, нартексот и јужната купола Св.Спас, се издигаат различно димензионирани и извишени куполи со полигонални тамбури, облагородени со керамопластична декорација и полихромно оживување на фасадите. Со фреско-украсна изведба е јужната фасада на црквата. Во нејзиниот горен централен дел е сместена мала и богато профилирана розета со запчест венец, а подолу меѓу бифората има раскошна двочленска плетеница со претстава на орнаментиран украс во облик на крст. Истиот мотив ќе го најдеме на еден капител кај католиконот на манастирот Неа Мони на Хисо, градба настаната под силни цариградски влијанија: (Живко Велковски и др., *Културно – историско наследство – Струмица – водич*, Струмица: НУ Завод за заштита на спомениците на културата и Музеј Струмица, 2005, 24-27; Елизабета Димитрова, *Византиска Македонија – Историја на уметноста на Македонија од IX до XV век*, Скопје 2006, 47-51, Т.24-28.).

⁵²⁹ Фреско-ансамблот во црквата е со иконографски симболични содржини и претстави преземени од Стариот и Новиот Завет: Литургиска служба на светите архиереи со Хетимасијата (Христовото жртвување) и Богородица со Исус Христос седната на трон во олтарниот простор. Додека во јужната капела, покрај ликот на Христос Емануил во куполата, се прикажани свети Пантелејмон и свети Нифон. Во наосот на црквата зачувана е и олтарната преграда изработена од мермер, со стилизирани растителни и геометриски мотиви изведени во плиток релјеф. Подниот мозаик содржи геометриски мотиви што ги следат основите на конхите во централниот дел од наосот, нартексот и јужната капела: (Живко Велковски и др. 2005, 26-27.; Сашо Коруневски, Елизабета Димитрова 2006, 60-62, Т.38-40.)

зависни селани. Од првата повелба издадена од страна на императорот Алексиј I, во 1085 година, се гледа дека манастирот, иако се наоѓал во Струмичката епархија не бил обврзан да се потчинува ниту на струмичкиот епископ ниту пак на Охридскиот архиепископ. Манастирот имал автономен статус потврден со империјален декрет, во Типикот составен за неговите потреби.⁵³⁰

Од суштинско значење е постојниот податок дека царот Алексиј I Комнен, навистина го посетил манастирот „Богородица Милостива (Елеуса)“ во населбата (селото) наречена „Палеокастро“ крај Струмица, пред 1106 година, поради што тој дури го изразува со восхит сеќавањето за впечатоците од оваа своја посета: *„... а сега, откако моето царство го виде (манастирскиот храм) и разбра дека Богородица навистина е милостива кон човечкиот род, смета дека е неопходно да го направи поклонението во манастирот. Кога ја виде немаштината и благочественоста на старите монаси, како да не биде моето царство подарезливо кон овој манастир и како да не појави поголема наклоност и честољубие кон него.* Во грамотата од 1106 година не е прецизирана годината на посетата на манастирот од страна на Алексиј I Комнен ниту, пак, се споменува годината на неговиот воен поход по чиј повод тој бил присутен во Македонија. Според Петар Миљковиќ-Пепек, тоа се случило меѓу 1091 и 1094 година, кога императорот Алексиј I лично ги раководел трите походи против рашкиот жупан Вукан.⁵³¹

На неколку места во документите за манастирот Богородица Милостива го среќаваме топонимот, Палеокастро (*Παλαιοκαστρον*). Точната локацијата на оваа населба, сè уште не е позната на стручната јавност, како и функцијата на оваа населено место, кое во периодот од кога потекнуваат и самите документи опстојува како населба (село). Иако, етимолошки, станува збор за нешто сосема друго, „Палеокастро“, палео (грч: παλαιός – стар) и кастро (грч: κάστρο – замок), Стар замок (стара тврдина).⁵³²

- Пресвета Богородица Милостива во близина на селото наречено Палеокастро (*...υπεραιας Θεοτοκοι της `Ελεουσης έγγυς που του χωριου του λεγομένου*

⁵³⁰ Документи на манастирот „Богородица Милостива“/ Acta monasterii Eleusae, ГИБИ, VII, София 1968, 79; Ирена Стефоска 2011, 264; Маја Ангеловска-Панова, Типикот во Византија: Монашки устав или животен предизвик?, *Зборник на трудови*, Струмица 2014, 122.

⁵³¹ ГИБИ, VII 1968, 81-82; Петар Миљковиќ-Пепек 1981, 36.

⁵³² Љубица Станковска, „Средновековниот топонимски модел во Струмичко“, *Акта Велјуса*, Скопје 1984, 142-143.

Παλαιοκαστρον ...) Друг хрисовул на блажениот цар, господарот Алексиј Комнен, издаден во 1106 година.⁵³³

- Пресвета Богородица Милостива, манастир изграден над селото Палеокастро (*...υπεραγίας Θεοτοκοί της `Ελεουσης, τη ανωθεν του χωριον Παλαιοκαστρον ιδρυμενη...*). Во Практикот за предавање на 12 севгартни парици, подарени преку хрисовули, со нивната сопствена земја, издаден во јули 1152 година.⁵³⁴
- Селото Палеокастро се среќава и во подоцнежните документи од византиска провениенција, како на пример во нецелосниот Практик за имотите на манастирот Ивиرون во Струмичкиот крај, од 1320 година.⁵³⁵

Обидувајќи се да ги убдицираме овие места, кои со текот на времето се видоизмениле, или целосно ги промениле своите имиња, ќе дојдеме до значајни податоци за самата функција и значење на овој доста значаен микро-регион и неговата поврзаност на глобален план. Не случајно, селото кое се наоѓало до манастирот го добило името Палеокастро, можеби сеќавањето на месното население допирало за постоење на тврдина на оваа место која, најверојатно била во функција до неодамна, а самите бедеми насирале над околните ридови и немо зборувале за тврдината која го заштитувала овој дел од Струмичката Котлина.

L.Petit смета дека Палеокастро се наоѓа на високо место над с.Велјуса во подножјето на планината Еленица каде имало и остатоци од тврдина. За разлика од него, Милетич дошол до заклучок дека замокот „Палеокастро“ се наоѓа малку поисточно близу до Струмица. Според мислењето на L.Petit оваа тврдина сигурно лежела на патот кој поминувал низ најгустиот дел на планината Еленица и ги поврзувал радовишките и тиквешките краишта со Струмица.⁵³⁶ Истото го потврдува и архимандритот Герасим (струмички егзархиски епископ), кој спомнува дека преку селото Велјуса постои пат што поминува низ планината Еленица, покрај с.Липовиќ (Радовишко) и влегува во радовишката каза. Тој пат го користеле тиквешани кои доаѓале за Струмица.⁵³⁷

⁵³³ ГИБИ, VII 1968, 81-83; Петар Миљковиќ - Пепек 1981, 256.

⁵³⁴ ГИБИ, VII 1968, 86; Петар Миљковиќ - Пепек 1981, 273.

⁵³⁵ Ирена Стефоска, 2011, 289.

⁵³⁶ Бранко Панов, *Средновековна Македонија том 3*, Скопје 1985, 434 – 435.

⁵³⁷ Лубомир Милетич, *Струмишките манастирски черкви при с. Водоча и с. Велјуса*, Македонски преглед II, София 1926, 41.

Милетик, кој вели дека тврдината Палеокастро е пооддалечена од денешното село Велјуса и се наоѓа „малку по на исток“ поблиску до Струмица, го подржува и фактот дека старата Струмица, според преданијата, се наоѓала на местото на денешното село Баница.⁵³⁸ Единствена тврдина која се наоѓа на овој простор помеѓу селото Велјуса и Струмица е тврдината „Кулата“ (Кулите), која се наоѓа во подножјето на планината Еленица, на едно мало ритче, на околу 2,5км југоисточно од селото Велјуса. Овој локалитет „Кулите“ е на нешто повеќе од 1 км северозападно од денешното село Водоча (Ка.6). Според површинските наоди тврдината има подолг хронолошки распон, најверојатно била користена во хеленистичко, римско и доцноантичко време. Таа се простира на едно високо ритче со зарамнето плато, издолжено во правец север-југ, на кое на јужната страна се наоѓаат остатоци од бедем и една одбранбена кула. Според Јован Ананиев, платото што е обградено со бедем изнесува 60 X 40 метри, и во него се среќаваат фрагменти од керамички садови, според кои може да се заклучи дека тврдината била во функција, најверојатно од IV век пр.н.е. до IV век од н.е.⁵³⁹

Околу 2,5 км северно од манастирот Богородица Милостива, т.е. 1,2 км северозападно од денешното село Седларци се простира локалитетот „Градиште“. Според Апостол Керамитчиев станува збор за утврдена населба од доцноантичко време.⁵⁴⁰ На еден висок рид, на плато на врвот, според големината и положбата на оваа градиште најверојатно претставува фрурион, мала попатна тврдина која го контролирала патот кој водел преку планината Смрдеш, поврзувајќи ја Струмичката Котлина со долината на реката Крива Лакавица. Ова се двете најблиски тврдини кои гравитираат околу манастирот, а се познати за стручната јавност. Но, сепак, овие тврдини се доста оддалечени од самиот манастир и не соодветствуваат со податоците што ги имаме за Палеокастро.

Византискиот хроничар Скилица споменува дека Самуиловиот управител на Струмица, Драгомуж, управувал со повеќе тврдини во истата област. Имено, тој наведува дека во близина на Струмица се наоѓаат тврдините Мацукион и Термица.⁵⁴¹ Покрај овие

⁵³⁸ Ibid, 45. fig. I, II.

⁵³⁹ Археолошка карта 1996, 405.

⁵⁴⁰ Ibid., 404.

⁵⁴¹ Бранко Панов 1985, 427-430; Васил Златарски, *История на българската държава през средните векове. Том I. История на Първото българско царство. Част II. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство (852—1018)*, Наука и изкуство, София 1927, 698-717.

две тврдини, постоеле и други кои ги чувале влезовите во Струмичко или стоеле покрај значајни комуникации. Можеби дел од овој систем на тврдини кои ги изградил Самуил во Струмичко, била и тврдината Палеокастро. Сепак, временски, освојувањето на Струмица од страна на Василиј II (1018 година) и изградбата на манастирот Богородица Милостива (1080 година), се во краток период. Можеби сè уште во колективната меморија на населението од Палеокастро останал споменот за тврдината која се наоѓала во нивна непосредна близина.

Од документите гледаме дека „Палеокастро“ се споменува како селска населба (*χωριον Παλαιοκαστρον*) близу до манастирот „Богородица Милостива (Елеуса)“, а не како тврдина. Остаток од името Палеокастро е денешниот топоним, а наедно и локалитет „Кастровица“, кој е евидентиран како средновековна населба. Овој локалитет се наоѓа на околу 1,5 км северно од с.Велјуса каде по површината на нивите, на простор од (800 X 500м) се наоѓаат фрагменти од керамички садови, питоси, покривни керамиди и друг градежен материјал.⁵⁴² Етимолошки овие две имиња се многу блиски, „Палеокастро“– „Кастровица“. Во вториот хрисовул на блажениот император Алексиј I Комнин (1081–1118) се вели дека манастирот е близу до селото наречено Палеокастро. Другиот извор е „практиката за предавање на дванаесет севгаритни парици“; во кој извор се спомнува дека манастирот Богородица Милостива е изграден над селото Палеокастро. Денешниот локалитет „Кастровица“ навистина се наоѓа под самиот манастир, па оттука сметаме дека, Палеокастро во XI-XII век е средновековна населба, но не и тврдина. Сепак, не можеме да ја исклучиме и можноста претходно на овој простор да егзистирала тврдина, за да подоцна називот Палеокастро се префрли врз самата населба.

Друг локалитет од тој период во близина на манастирот е лок. „Чука“ што, всушност, претставува доцноантичка и средновековна населба, на околу 500 метри јужно од денешното с.Велјуса, односно југоисточно од манастирот, каде на површина од околу 100 м², се наоѓаат фрагменти од керамички садови, питоси и градежен материјал.⁵⁴³ На самиот влез во с.Велјуса, десно од патот крај месноста „Динко“ се откриени неколку случајни наоди: типичен средновековен накит од XI до XII век, две белегии- тордирана и

⁵⁴² Археолошка карта 1996, 404.

⁵⁴³ Ibid., 404.

лентеста, и еден прстен.⁵⁴⁴ Со тоа може да се заклучи дека бројните средновековни локалитети околу денешното село Велјуса, како и инцидентни наоди внатре во селото, укажуваат дека населбата Палеокастро и денешното село Велјуса, е истата населба, која во еден временски период го променила своето име.

Во пишаните извори покрај селото Палеокастро се споменуваат топоними кои алудираат на постоење на сакрални објекти. Така, на пример, во Практикот издаден во јули 1152 година,⁵⁴⁵ се спомнува земјиште во атарот на селото Палеокастро, месност именувана како Понтикоеклесија (*Ποντικоекκλησιον*). Ова земјиште било дел од селото Палеокастро, не било обработувано, а државата немала никаков доход од него. Топонимот Понтикоеклесија упатува на место што потекнува од некоја ранохристијанска црква.⁵⁴⁶ Етимолошки зборот може да го расчленимена *ποντική* (глушец) – *ἐκκλησιον* (црква)⁵⁴⁷ што во превод би значело „црковен глушец“. Императорот Алексиј II Комнен на манастирот му подарил земјиште кај месноста Крстовица (*Κριστοβιτζης*), од петстотини модии. Податоците ги добиваме од копијата на прототипот од хрисовулот на блажениот цар, господарот Алексиј Комнен, издаден во 1085 година.⁵⁴⁸

Двата топоними: Крстовица (*Κριστοβιτζης*) и Понтикоеклесија (*Ποντικоекκλησιον*), укажуваат на поранешно постоење на ранохристијански сакрални објекти во непосредна близина или на истото место на манастирот Богородица Милостива изграден подоцна. За тоа е потврда и откриената камена пластика. Всидаан во подножјето на црквата на северната страна, пред западниот влез, се наоѓа дел од архитрав откриен на двете страни. Не знаеме од која градба потекнува овој елемент.⁵⁴⁹

Во текот на конзерваторско-реставраторските работи (1969/70 година), покрај западната фасада од егзонартексот се пронајдени и извесен број мермерни фрагменти, од кои некои припаѓале кон првобитната велјуска црква од XI век (1080 година), а други на некој ранохристијански објект што постоел во дворот на манастирот или, пак, се донесени од соседната околина. Петар Миљковиќ-Пепек, овие фрагменти ги сместува во широки

⁵⁴⁴ Месноста „Динко“ - КП 3270, според кажувањата на Ване П. Секулов, виш кустос од НУ Завод и музеј – Струмица.

⁵⁴⁵ ГИБИ, VII 1968, 86; Петар Миљковиќ – Пепек 1981, 273.

⁵⁴⁶ ГИБИ, VII 1968, 93; Петар Миљковиќ – Пепек 1981, 280.

⁵⁴⁷ Љубица Станковска 1984, 143.

⁵⁴⁸ ГИБИ, VII 1968, 81; Петар Миљковиќ-Пепек 1981, 255.

⁵⁴⁹ Виктор Лилчиќ, *Македонскиот камен за боговите, христијаните и за животот по животот*, Том I, Скопје 2001, 450 – 451, T.IV.111.

хронолошки граници меѓу VI – IX век. Што се однесува до нивното потекло, дека овие делови можеби припаѓале на палеовизантиска сакрална градба која постоела претходно во дворот на манастирот, не се исклучува и можноста да биле пренесени од соседната околина.⁵⁵⁰

За рановизантиските импост-капители најдени покрај западната фасада на егзонартексот, Снежана Филипова дава попрецизна и потесна датација, сместувајќи ги во V век. Пронајдени се 4 фрагменти од меноа изработени врзано со импост-капители.⁵⁵¹ Петтиот импост-капител не е изработен врзано со меното и има карактеристични трапезоидни површини по должината. На предната страна е декориран со грчки крст со проширени краци.⁵⁵²

Мермерната парапетна плоча била најдена вградена во подот на наосот. Плочата е декорирана со централна осумстрана розета впишана во круг, од кој лево и десно (но не на иста височина) се изработени два крста со постаменти. Од едниот е зачуван само постаментот. Крстовите лежат врз бршленови лисја што поаѓаат од јазолот под кругот со розета. Вториот крст што не е зачуван можеби бил помал.⁵⁵³ Аналогиите на мотивот укажуваат на VI век: парапетна плоча од базиликата во Суводол, Битола и од Малата базилика во Хераклеја, Битола.⁵⁵⁴ Споменатата камена пластика, датирана во V-VI век, како и старите топоними кои асоцираат на христијанство, се доволна потврда за постоењето на ранохристијанска црква во близина на манастирот Богородица или на истото место, а со тоа и на опстојувањето на населба, а можеби тврдина во доцната антика во овој крај.

Тешко може да се даде сигурен одговор на прашањето за потеклото на неколкуте пронајдени ранохристијански фрагменти на декоративна камена пластика. За постоењето на некакви профани или сакрални градби во дворот на црквата, денес делумно не упатува и текстот од Типикот на основачот Мануил, каде во врска со изградбата на црквата тој вели

⁵⁵⁰ Петар Миљковиќ-Пепек 1981, 138- 139, fig.23, T.38,39; Снежана Филипова, *Архитектонска декоративна скулптура во Македонија 5-6 и 11-12 век*, Скопје 1996, 41-42.

⁵⁵¹ 4 импост капители, од кои двата на предната страна се декорирани со латински крст со проширени краци изведени од двојна лента, со означено крукче на пресекот на краците. Капителите имаа исти димензии, карактеристични трапезоидни површини по должината на страните. Другите два капители сврзани со меноа се без декорација, немаат карактеристични трапезоидни површини по должината: (Снежана Филипова 1996, 42, T.LXXVII, fig.1-4, T.LXXVIII, fig.1-4).

⁵⁵² Ibid, 42, T.LXXVII fig.4, T.LXXVIII fig.5.

⁵⁵³ Ibid, 42, T.LXXIX fig.2, T.LXXX fig.3.

⁵⁵⁴ Ibid, 42, T.LXXIX fig.1,3, T.LXXX fig.1,2.

дека неа ја изградил од основа, на место кое порано било урнатино и непогодно во темата Струмица, што се наоѓа во близина над селиштето Палокастро.⁵⁵⁵ Одовде може да си го поставиме и прашањето дали на денешната местоположба на манастирот Богородица Милостива постоела тврдина која во налетот на императорот Василиј II била до темел уништена. Доминантната положба на која лежи самиот манастир, како и прегледноста на голем дел од Струмичката Котлина е доволна потврда за тоа. Во иднина одговорите ќе ги бараме во можноста за археолошки истражувања во манастирот Богородица Милостива, алка која сè уште недостасува.

Од населбата Палеокастор, подоцна било создадено и денешното село Велјуса, наречено според името на манастирот Богородица Милостива (Елеуса) - Велјуса. За идентификацијата на Палеокастро со Велјуса, односно дека се работи за иста локација со две именувања, можат да послужат и турските пописни дефтери од XVI век. Во рамките на Струмичката нахија, се споменува селото Велјуса, забележано под името Велјуса (Велуша) речиси на истото место каде што се наоѓа Палеокастро - североисточно од Струмица.⁵⁵⁶ Во турските пописни дефтери селото Велјуса е една од најгусто населените населби во Струмичката нахија, веднаш по градот Струмица. Овој прираст не е случаен, имајќи го предвид континуитетот на живеење на овој простор, како и значајната местоположба на населбата (Т.2).

Во колективната меморија кај населението од овој крај, најверојатно, се одржало сеќавањето за „старата тврдина“, наречена Палеокастро, поткрепено од фактот дека на теренот каде бил изграден и самиот манастир во XI век, сè уште се гледале остатоци од тврдина. На истото место или во непосредна близина од самата тврдина била подигната населба која со истото име опстојувала сè до почетокот на XIV век, кога за последен пат населбата се спомнува со името Палеокастро.

Во архивата на манастирот Ивиرون во Атон (Света Гора) се зачувани неколку документи кои се однесуваат на манастирот „Богородица Милостива“ (*Ελεούσα*). Во првата половина на XIII век манастирот Св.Богородица Елеуса преминува во сопственост на Ивирон, затоа документите се зачувани во неговата архива. Од овие документи добиваме податоци за: феудалната сопственост, за статутот на одделните категории на

⁵⁵⁵ Петар Миљковиќ-Пепек 1984, 41.

⁵⁵⁶ Ирена Стефоска 2011, 289.

селани, за различните даноци, за размерот на земјата со која стопанисувале селаните и др. Во овие документи среќаваме многу имиња на луѓе, села, реки и месности.⁵⁵⁷ П.Миљковиќ-Пепек сметал дека манастирот Богородица Милостива станал метох на Ивирон во времето на бугарскиот цар Иван Асен II (1218-1241), додека приредувачите на збирката манастирски документи од Дамбартон Оукс, укажуваат дека манастирот ја изгубил независноста пред 1250 година.⁵⁵⁸ Прв документ од втората половина на XIII век, во кој се потврдуваат сите имоти на Ивирон и меѓу кои само општо се споменува метохот Богородица Милостива со правата, е повелбата на Михаил VIII Палеолог. Со повелбата, Манастирот се ослободува од сите даноци без да се наведе листата на отстапените давачки и даноци.⁵⁵⁹

Следен документ во кој се споменуваат имоти на Ивирон во Струмичко е повелбата на Андорник II Палеолог од 1283 година. Во оваа повелба се спомнати два имоти на Ивирон кои ги нема во повелбата на Михаил VIII Палеолог. Станува збор за метохот Мостеница и за еден метохевктирион (место за молитва, веројатно мала капела или црквичка), посветен на *Светите Бесребреници*, исто така во Струмичко.⁵⁶⁰ Метохот Мостеница сè уште не бил убициран, додека за метохевктирионот посветен на *Светите Бесребреници* постојат подоцнежни повелби кои укажуваат дека се наоѓа кај с.Баница (Струмичко).

Во повелба издадена во 1377/8 година, од страна на Драгашите, се споменува црквата Св.Врачи (Козма и Дамјан) кај селото Бањице (Баница) која, исто така била приложена на светогорскиот манастир Св.Пантелејмон, со целиот метох (Ка.6).⁵⁶¹ Југозападно од денешното село Баница, на еден рид со зарамнето плато постојат остатоци од еднокорабна средновековна црква, градена од кршен камен, тули и варов малтер. Меѓу месното население црквата е наречена Св.Ѓорѓи. Тие, делумно зачуваниот олтар, денес го имаат приспособено за вршење на обреди.⁵⁶² Најверојатно, остатоците од оваа црква биле

⁵⁵⁷ ГИВИ, VII 1968, 79; Ирена Стефоска 2011, 264; Маја Ангеловска-Панова 2014, 122.

⁵⁵⁸ Единствен документ преку кој индиректно може да се определи времето е документот на никејскиот патријарх Маноил (1244-1255) од 1250 година, зачуван во архивата на Ивирон: (Ирена Стефоска 2011, 219-220); Петар Миљковиќ - Пепек 1981, 291-292.

⁵⁵⁹ Ирена Стефоска 2011, 220-221.

⁵⁶⁰ Ibid., 221.

⁵⁶¹ Мирјана Живојиновиќ, Драгаша и Света Гора“, *Зборник радова Византиолошког института XLIII*, Београд 2006, 45.

⁵⁶² *Археолошка карта* 1996, 401.

посветени на Светите Врачи, кои како лекари најчесто се поврзуваат со исцелителна моќ.

Самото име на селото Бањица (Бањица) упатува на постоење на бањи, а потврда за тоа е откриениот термален објект во селото, на локалитетот „*Мерата*“. Се работи за бања, чиј термален простор го сочинуваат неколку простории кои најверојатно биле изградени во доцниот среден век.⁵⁶³ Зачуваното име Бањица – Баница во средниот век, е доволна потврда за можното функционирање и на други бањи на овие простори и во пораните периоди.

Исцелителната моќ на бањите можеме да ја поврземе со чудата кои ги правеле светите браќа Козма и Дамјан, т.е. со лекувањето на луѓето. Светите браќа Козма и Дамјан, се познати уште и како Светите Бесребреници (Анаргири), затоа што бесплатно ги лекувале сиромашните и болните. Култот спрема овие светци, до денес се одржал и во самиот град Струмица, а во нивна чест, во релативно поново време е изградена мала еднокорабна црква.

Селото Баница се споменува и во турските пописни дефтери од XVI век. Имено, во 1519 година во него живееле 28 христијански и 21 муслиманско домаќинство. Во пописот од 1570 година, во селото се намалува бројот на христијаните на сметка на муслиманите и во него живееле 6 христијански и 27 муслимански домаќинства (Т.2). Во овој попис Баница е именувана и со друг назив Шехр-Азад (Šehir – град; azad – град), така што нејзиното значење би било „ослободен, спасен град“. Баница се сметала како маало на градот Струмица, поради нејзината близина.⁵⁶⁴

Следен, по хронолошки ред, документ од архивата на Ивирон е еден купопродажен акт од 1286 година. Овој документ содржи три купопродажни договори во кои неколкумина селани од Струмичко му продале различни имоти на севастот Теодор Тетрагонит.⁵⁶⁵

Во повелбата на Михаил IX Палеолог од 1310 година, се потврдуваат претходно доделените имоти и права на Ивирон. Во Струмичко, покрај веќе познатите полиња во селото Мостеница и метохот на *Светите Бесребреници*, како имоти на Ивирон за првпат

⁵⁶³ Термалниот објект го сочинуваат четири простории. Тепидариумот, кој има основа впишан крст во квадрат, делови од хипокауст од кој се зачувани столпчиња од неправилни квадратни суспензури, како и делови од префуриум.: Ibid., 400-401.

⁵⁶⁴ Драги Ѓоргиев, *Населението во Струмичката нахија (XVI-XIX век)*, Христијанството во културата и уметноста на Струмичката епархија, Струмица 2002, 120, 123, Т.2.

⁵⁶⁵ Ирена Стефоска 2011, 222.

се споменуваат и две нови добра, метосиевктириони. Едниот бил посветен на *Светите Апостоли* во близина на Струмица, со лозјата и полињата, подарок од некој стратиот по име Кнезопулос и вториот метох наречен *Светаја Светих* подарок на Ивиرون од Тетрагониот.⁵⁶⁶ На околу 6 км од денешното село Велјуса, односно околу 3 км јужно од селото Грони Липовиќ постои топоним „*Света Гора*“. Оваа месност претставува рид со зарамнето плато во непосредна близина на месноста Тодорица. Можеби на оваа месност се наоѓал метохот наречен *Светаја Светих*.

Во нецелосниот *Практик* од 1320 година е направен опис и попис на париците и добрата на Ивиرون во околината на Струмица. Во овој катастарски регистер, имотите на ивиронските метоси во Струмичко изнесувале вкупно околу 3876 модии, при што Ивиرون ги имал правата врз 73 семејства, од нив 69 биле парици, додека четири биле семејствата на слободни селани.⁵⁶⁷ Во истиот *Практик* се опишани и имоти коишто ги нема во ниту еден претходен документ. Еден метох на југ од метохот Мостеница, кој се протегал сè до Пабница (можеби денешното село Папавница), потоа метосите на *Св.Теодори* и на *Св. Илија* во близина на селото Палеокастро.⁵⁶⁸ Денешен топоним кој е најблиску до метосот *Св.Теодори* е топонимот Тодорица, кој се наоѓа 5 км западно од денешното село Велјуса. Додека метосот „*Св.Илија*“ можеме да го поврзиме со истоимениот топоним кој се наоѓа на околу 5 км северозападно од денешното село Велјуса или на само 1 километар западно од селото Трибичино.⁵⁶⁹

Во втората повелба на Стефан Душан, издадена во април 1346 година, повторно е регистриран манастирот Богородица Милостива како сопственост на Ивиرون. Во рамките на манастирскиот комплекс влегле уште четири метоси и некои други имоти: ...*Кај Струмица, манастирот на пресветата Богородица милостива со метосите, што ги има според имињата на сефалените апостоли на светата добропобедна маченица Кала, на светите чудотворци-лекари Анаргири и на светите славни чудотворци теодори, во сиот нивни обем и посед, нивите во Мостеница и планината, наречена Свети Теодори, со*

⁵⁶⁶ Ирена Стефоска 2011, 226.

⁵⁶⁷ Ibid., 227.

⁵⁶⁸ Ирена Стефоска 2011, 227-228; Во турските пописни дефтери се споменува селото Папавница, втор назив Подмирци (Будимирци), Во пописот од 1519 година селото е запишано како Будимирци со 4 христијански семејства, додека во 1570 година како Папавница со 28 христијански семејства: (Турски документи за Том V, книга III 1982, 144; Драги Ѓоргиев 2002, 121, 125).

⁵⁶⁹ Топонимот Свети Илија претставува едно мало возвишение на планината Смрдеш со надвисочина од 736 метри. (Топографска карта на Република Македонија 1:25.0000.

проскатимените во тој манастир и во метосите, што се под него..⁵⁷⁰

Манастирот Богородица Милостива се споменува и во повелбите на византиските цареви Јован VI Кантакузин, од јули 1351 година, и Јован V Плаеолог, од 1357 година. Во овие две општи повелби, списокот на имотите на Ивирон е идентичен со втората Душанова повелба. Последниот познат документ во кој се споменува манастирот Богородица Милостива е повелбата на Константин Драгаш и неговата мајка Евдокија за манастирот Ивирон, од јануари 1380 година. Со оваа повелба манастирот Богородица Милостива добил две привилегии, ослободување за стражарење – бигла и ослободување од жетва на пченица.⁵⁷¹

Помеѓу Струмица и селото Велјуса, се наоѓа селото Водоча, во кое било сместено седиштето на Струмичката епископја. Селото Водоча се наоѓа под пазувите на планината Еленица, на влезот во клисурата на рекичката Водочница, 4 км северозападно од градот Струмица (Ка.6). Сè уште немаме цврста потврда дали оваа наслеба егзистирала и во полниот среден век.

Во нецелосниот *Практик* за париците на Ивирон од 1320 година, во регионот на Струмица, се забележани еден топоним **Βοδέτζα** и еден хидроним - поточно едно мало поточе **Βοδέτζης**. Приредувачите на актите на Ивирон сметаат дек средновековниот топоним **Βοδέτζης** кореспондира со современото село Водоча.⁵⁷² Водоча се спомнува и во опширните турски пописи од 1519 и 1570 година, под името Водица. Современото име на ова село во турските документи е запишано под формата Водици. Немаме сомнение дека населението кое живеело во атарот на с.Водоча било претежно христијанско, задржувајќи ја својата религиозна припадност до денешни дни (Т.2).⁵⁷³

На локалитетот Комплекс Водочки цркви, се откриени три цркви (источна, западна и средна); трпезарија; стопански објекти; две бањи и повеќеслојна христијанска некропола со континуитет на погребување од XIV до XX век. Од ранохристијанскиот период се зачувани темелни партии од базилика со мермерна декоративна пластика од V и VI век. Подоцна била подигната источната, тробродна куполна епископска црква изградена во IX

⁵⁷⁰ Ирена Стефоска 2011, 231-232; Петар Миљковиќ – Пепек 1981, 294.

⁵⁷¹ Ирена Стефоска 2011, 233.

⁵⁷² Ibid., 228, 284-285.

⁵⁷³ Во 1519 година во с.Водоча се попишани 58 христијански домаќинства, 8 неженети и 7 вдовици и само едно муслиманско домаќинство: (Драги Ѓоргиев 2002, 115-130. Т.II).

век.

Како епископска црква се споменува во повелбите на Василиј II од 1018 година, по падот на Самуиловата држава. Денес од неа се зачувани олтарната апсида, проскомидијата и ѓаконикот. Првобитниот иконостас бил мермерен, а и подот бил обложен со мермерни плочи. Рушењето на црквата, дел од стручната јавност ја поврзува со пропаста на Самуиловата држава и паѓањето на Струмица под византиска власт, во 1018 година. Во периодот од 1018 до 1037 година била изградена западната, мала крстовидна куполна црква посветена на св.Богородица Елеуса и Воведение. Средната куполна црква на водочкиот комплекс, подигната во почетокот на XII век, е посветена на Св.Леонтиј, маченик на градот Триболи во областа Феникија.

Црквата била епископско седиште од која е зачуван синтронос во олтарната апсида, нартекс на западната и со отворени тремови на јужната страна. Живописувањето на ентериерот на комплексот водочки цркви се одвивало во три временски периоди: X, XI и XII век. Покрај фрагментарната зачуваност, очигледни се високите ликовни квалитети на насликаните претстави на светителите.⁵⁷⁴ Во турскиот попис од 1519 година, манастирот е запишан под назив „Влахерна“, додека на пописот од 1570 година се споменува „Манастир Лахрина“.⁵⁷⁵

Значајните црковни комплекси кои ги споменавме се наоѓат североисточно од градот Струмица, што секако, придонеле и за развиена патна мрежа, т.е. сите населби, метоси, цркви биле комуникациски поврзани. Овие значајни комуникации поминуваат североисточно од градот Струмица, односно јужните премини на Смердешка планина.

Еден од тие планински премини започнува од денешното село Велјуса, кој искачувајќи ги северозападните планински масиви продолжува кон денешното село Варварица. Другата комуникација започнува кај денешното село Седларци, продолжува во

⁵⁷⁴ Сликаството во западната водочка црква посветена на Богородица Елеуса и Воведение, е карактеристично по волуминозоста на оформувањето на телата, графизмот во сликањето на облеката, издолженоста на телата и цврстата моделаија на главите на светителите. Фрагментирани сцени го отсликуваат животот и детството на Пресвета Богородица, како и циклусот црковни празници. Овде се претставени и фигурите на светителите Исавриос и Евпос во цел раст, насликани во периодот меѓу 1018 и 1037 година. Ентериерот на средната водочка црква посветена на Св. Леонтие бил, исто така фрескодекориран, зачуваните фрагментирани остатоци во лунетата над апсидалниот простор со претстава на св. Богородица ги содржат актуелните стилско-ликовни карактеристики на византиското сликарство во XII век: (Живко Велковски и др. 2005, 20-23.)

⁵⁷⁵ Во пописот од 1570 година се споменува Манастир Лахрина со приход од шира, 40 медри, вредност 240 акчиња: (Турски документи Том V. книга III 1982, 82).

северозападен правец, поминува низ доцноантичкото утврдување „Градиште“ и се упатува во правец кон селото Варварица. Третата комуникација започнува кај селото Едрениково и продолжува во правец кон денешното село Требичино, и на еден километар пред Требичино патот скршнува во југозападен правец кон с.Варварица. Местото каде патот се отклонува е наречено „Дервен“, што несомнено укажува на значењето на оваа комуникација и можноста за постоење на дервенциска служба на овој потек.

Со овие планински премини, во средниот век се правело поврзување на Струмичката Котлина со долината на реката Крива Лакавица. Оваа комуникација меѓу локалното население била позната како „Тиквешки пат“. Јужните масиви на планината Смрдеш, каде се наоѓаат овие патни правци, во средниот век биле населени, а потврда за тоа се неколкуте населби кои се споменуваат во архивата на светогорскиот манастир Ивирон. Овде се наоѓале поседи на светогорскиот манастир Ивирон и тоа: полиња, лозја, овоштарници, пасишта, градини, евктириони, воденици и др.⁵⁷⁶

Овие планински премини биле користени, а со тоа и контролирани уште од доцната антика, потврда за тоа е локалитетот „Градиште“ – с.Варварица. Ова утврдување се наоѓа на околу 2,5 км јужно од селото Варварица, односно околу 3,8 км северно од денешното село Рич (Ка.6). Тврдината лежи на еден релативно висок рид со надморска височина од 796 метри (Сл.68). Ова утврдување е тешко пристапно поради стрмните карпести падини. Речиси, од сите страни ридот е опкружен со клисурата на Грацка Река која тече покрај западната страна и нејзините помали притоки (Сл.67). Пристапот до тврдината се наоѓа на источната страна, каде се наоѓа премин преку кој Градиштето се поврзува со висорамнината Волчо Поле (Влче Поле). Градиштето има неправилна кружна форма со површина 140 x 100 метри, или околу 0,9 хектари зарамнето плато заштитено со фортификација. Ова утврдување е документирано од страна на Виктор Лилчиќ и Ване Секулов, и во него е пронајдена златна монета (солид), од византискиот император Константин VII Порфирогенит (945 - 959) (Сл.70).

Издигајќи се над Грацка Река, овој фурион, меѓу другото, ја контролира и комуникацијата која води по самата река. Покрај Грацка Река патот се приклучува на комуникацијата која преку Крива Лакавица води кон Штип - Скопје, односно Штип –

⁵⁷⁶ Од архивите на Ивирон дознаваме доста за имињата на населбите, топонимијата, црквите кои постоеле на овие простори, за разни купопродажни акти, за фискалната рента на Ивирон од Струмичките домени и др.

Солун (Ка.6). Во непосредна близина, односно на околу 3 км југозападно од Градиштето се наоѓало дервенциското село Превалец. На овој простор покрај оваа комуникација егзистирале населби, а такви за кои претпоставуваме дека постоеле во средниот век се Варварица и Волче Поле.

Варварица за прв пат се споменува во турските пописни дефтери од 1570 година, и во неа тогаш живееле 30 христијански домаќинства.⁵⁷⁷ На околу 700 метри јужно од селото Варварица се наоѓа локалитетот „Селиште“, на една блага падина што се спушта од југ кон север. На простор од 100 x 50 метри се среќаваат фрагменти од средновековна садова керамика.⁵⁷⁸

Во Душановата компилација на Милутиновата грамота за Хрељините подароци на Хиландар во Штип и Струмица, од околу 1343 година, се споменува В’лчи Луг кое се наоѓало во струмичкиот крај.⁵⁷⁹ Селиштето Волчи Луг во средниот век се споменува еден пат, само во овој акт, ...**И селиште В’лчи Лугъ оу Струмичкомъ поли съ областию и правинами.**⁵⁸⁰ Во турските пописни дефтери од XVI век е забележано како мезра Волокова Полјана. Оваа мезра според пописот зафаќа: од долната страна на Големият пат, а од горната страна до планината; ја обработува селото Буничани (исчезнато, непозната локација). Припаѓа кон Струмица, со придодавање на селото Варварица кое припаѓа, исто така кон Струмица.⁵⁸¹

Топонимот Волче Поле (В’лче Поле) кој, несомнено укажува на ова селиште, се наоѓа на околу 2 км јужно од денешното село Варварица. Според турскиот попис оваа мезра се наоѓала од долната страна на „Големият пат“, топонимот Волче Поле се наоѓа под една значајна комуникација, која од с.Велјуса одела кон Конче, позната уште и како „Тиквешки пат“. Оваа комуникација покрај тоа што поминувала покрај Волче Поле, се упатувала и кон северозападната насока, под денешното село Варварица. Продолжувала во источна насока под денешното село Горни Липовиќ, каде и денес се има задржано

⁵⁷⁷ Драги Ѓоргиев 2002, 124.

⁵⁷⁸ Археолошка карта 1996, 404.

⁵⁷⁹ Во струмичкиот крај се дава В’лчи Луг во Струмичкото Поле, планината Огражден и пасиштето Червена Полјана со посебно цитирани меѓи. (Лидија Славева, Владимир Мошин 1988, 136).

⁵⁸⁰ Александра Фостиков, *Збирна Повелја Краљева Милутина и Стефана Душана Хиландару 1336/1340-1342(?) – друга половина XIV век. Средњеveковне српске земље (13-15.век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (ев. бр. 177029). Стари српски архив, књ. 13, Историјски институт Београд 2014, 94.

⁵⁸¹ Турски документи Том V, книга III. 1982, 195.

топонимот „*Канарски Пат*“ и оттаму се спуштала во долината на реката Крива Лакавица. Еден крак продолжувал на север во правец на селото Долни Липовиќ, а друг на исток кон Конче (Ка.11).

Друга потврда за постоење на тој пат наоѓаме во спомнувањето на дервенските села Превалец и Липовиќ (Ка.5,6). Исчезнатото дервенциско село Превалец, Александар Стојановски го убицира на просторот помеѓу селата Рич и Долни Липовиќ каде што и денес постојат истоимени ниви, како и Превалечки пат кој води кон с.Рич, западно од Струмица.⁵⁸² Оваа локација каде го убицираме селото Превалец се наоѓа на околу 1км северозападно од с.Рич, покрај Грацка Река.

Во овој крај, во турскиот период постоело уште едно дервенциско село, Липовиќ. Во XVI век оваа село е идентично со денешниот Долни Липовиќ, кое се наоѓа на самото течение на реката Крива Лакавица и низ него минувал значајниот каравански пат „*Друмот*“ од Солун за Штип.⁵⁸³ Ова село покрај контролата на главната комуникација која доаѓа по течението на Крива Лакавица, ги конторлирала и премините преку Смрдеш планина.

На овие комуникации кои доаѓаат од северозападната страна на Струмица, постоеле и други помали одбранбени фортови. Такво е утврдувањето „*Марна Скрка*“ на околу 0,7 км западно од денешното село Рич (Ка.6). Оваа утврдена населба се наоѓа на доминантна позиција на една издолжена тераса во правец на протегање североисток - југозапад, на надморска височина од околу 660 метри. Во *Археолошката карта на Р Македонија* овој локалитет е забележан како доцноантичка населба, која зафаќа површина од 100 x 70 метри, по чија површина се среќаваат фрагменти од садова и градежна керамика.⁵⁸⁴ Значењето на овој локалитет е поради доминантната местоположба и прегледноста на голем дел од течението на Крива Лакавица, како и остатокот од комуникацијата која продолжува на југ кон Валандово - Солун. Оваа набљудувачница визуелно комуницирала со тврдината „Трескавечка Чука“ – Долни Радеш (Сл.69), која се наоѓа на околу 21 км

⁵⁸² Според Александар Стојановски, дервенциското село Превалец чувало дел од големиот Солунски пат што одел преку Штип за Скопје, а кој на овој сектор можел да мине преку селата Костурино, Превалец и Долни Липовиќ, одбегнувајќи го на тој начин градот Струмица. Во 1530/31 година, селото било христијанско со 43 домаќинства и 15 неженети, влегувало во Струмичката каза: (Александар Стојановски 1974, 261-262).

⁵⁸³ Александар Стојановски 1974, 234-235.

⁵⁸⁴ *Археолошка карта* 1996, 410.

северозападно, додека, пак, на југоисток визуелно комуницирала со тврдината „Василица“ - с.Костурино, која се наоѓа на околу 8,5 км (Ка.14).

Василица како попатна стража, го чува јужниот влез кон Струмица, имајќи целосна контрола на стариот пат, кој се наоѓа западно од неа, како и над клисурата на реката Тркајна која се наоѓа источно од неа (Ка.6).⁵⁸⁵ Оваа тврдина има прегледност на патот, кој од Штип преку реката Крива Лакавица поаѓа во подножјето на селата Рич - Белотино - Попчево. Василица го конторлирала и влезот од југ, односно патот кој доаѓал од Солун - Дојран - Струмица. Доминантноста на Василица над останатиот терен во еден поголем радиус и овозможува прегледност на сите четири страни.

На север од Василица, на околу 3 км се се наоѓа денешното село Попчево, низ кое поминувал стариот пат кој доаѓа од Струмица. На само 300 метри од југоисточно од селото се наоѓа локалитетот „Градиште“. Овој локалитет се наоѓа под самиот пат кој доаѓа од Струмица, на една издолжена тераса во правец на протегање северозапад - југоисток. На простор од околу 200 x 200 метри се среќаваат фрагменти од садова и градежна керамика, како и присуство на згура од топена железна руда.⁵⁸⁶ Овој локалитет претставува утврдена доцноантичка населба, на чиј јужен раб се забележуваат остатоци од сид, кој полукружно ја заобиколувал населбата. Оваа утврдена населба се наоѓала на 544 метри надморска височина и визуелно комуницирала со тврдината Василица.

На само 2,8 км источно од попчевското „Градиште“ се наоѓа уште едно утврдување кое се издигнува над реката Тркања. Оваа тврдина која била изградена, најверојатно во доцната антика е со димензии 100 x 60 метри, или околу 0,45 ха заштитен простор со фортификација. Тврдината се наоѓала на 441 метри надморска височина и визуелно комуницирала со Градиштето во Попчево (Ка.6). Пристапот се наоѓал од југозападната страна каде, најверојатно, бил направен и вештачки ров (fossa) за подобра заштита. Фортификацијата ја следи конфигурацијата на теренот и на неколку позиции јасно се гледаат остатоците од бедемот. На југоисточната страна тврдината е свлечена со ерозија на земјиштето.

Од западната страна на ридот, на кој лежи оваа тврдина низ тесна и стрмна клисура

⁵⁸⁵ Душко Цветанов, „Воено – стратегиското значење на Струмичката област за време на Цар Самул (X-XI)“, *Самуиловата држава во историската, воено – политичката, духовната и културната традиција на Македонија*, НУ Завод и музеј Струмица, Струмица 2015, 205-206, fig.3,4.

⁵⁸⁶ *Археолошка карта* 1996, 409.

тече реката Тркања. Покрај оваа тврдина од источната страна поминувал пат кој ја поврзува Струмица со селото Три Води. Оваа комуникација одела јужно од Струмица и навлегувала во клисурата на реката Тркања, од каде се искачувал во правец на денешното село Три Води. Одовде, овој пат се спуштал во атарот на денешното село Костурино и претставувал алтернативна комуникација Струмица - Дојран – Солун (Ка.9). Значењето на оваа попатна набљудувачница е поради тоа што има директна визуелна комуникација со тврдината „Цареви Кули“, оддалечена на помала од 3 км.

Со поврзување на сите овие утврдувања, кои во антиката, односно средниот век, визуелно комуницирале јужно од градот Струмица, се овозможувала брза сигнализација. Со навлегувањето на непријателски сили јужно од градот, Василица сигнализирала на Градиштето во с.Попчево кое, пак, на утврдувањето во Три Води и оттаму на Цареви Кули, односно Струмица, додека пак „Трескавечка Чука“ - Долна Радеш, преку „Градиштето“ – с.Варварица и „Марна Скрка“ - с.Рич, комуницирала со Василица (Ка.14). Со тоа, на еден начин, се оформувал еден одбранбен прстен околу Струмица, во нејзините јужни и западни предели. Овие, претежно дефанзивни пунктови сигнализирале кон Струмица, а меѓу другото ги контролирале и самите ридско-планински премини. Северно и источно, Струмица е широко отворена кон Струмичкото поле, во овој случај за безбедноста на градот од упадите кои доаѓале од овие страни, свој удел имале утврдувањата во Подбеласичкиот и Огражденскиот регион.

Сите овие тврдини, несомнено, егзистирале во доцната антика, дел продолжиле да бидат активни и во средниот век. Иако нивниот број во средниот век бил многу помал за разлика од антиката, сепак, на позначајните позициите имало сконцентрирано мали стражи. Овие мали единици кои најчесто набројувале помалку од десет луѓе, имале за цел навремено сигнализирање, а во случаи кога опасноста била помала и за офанзивно реагирање.

6.2. Утврдувања во Подбеласичкиот регион

Планината Беласица се наоѓа во југоисточниот дел на Република Македонија, се протега во правец исток - запад, со должина од околу 60 км, и просечна ширина од 7-9 км. На север граничи со Струмичкото - Петричкото поле, кое ја одделува од планината Огражден. На исток, Рупелската Клисура на реката Струма ја одделува од Сенгелска

Планина, а на запад Костуринското седло и протокот на реката Тркајна (десна притока на реката Струмица), ја одделува од планините Смрдеш и Плавуш. На југ, Беласица се спушта стрмно кон Серското Поле, а седлото Дова Тепе ја одделува од Круша Планина.⁵⁸⁷ Јужните падини се карпести, стрмни и без шума, додека северниот дел е со густа вегетација, пресечен со длабоки долини и водоносни реки и потоци со мали водопади. Планинскиот гребен е тесен, остар, карпест, а некој позиции е покриен со пасишта. На Беласица денес се наоѓа тромеѓието помеѓу РМакедонија, РГрција и РБугарија.

Поради повољните услови: плодната почва, хидропотенцијалот, погодните климатски услови, Подбеласичкиот регион бил населен уште од раноантичкиот период. Потврда за тоа се бројните археолошки локалитети кои егзистирале на овој простор, досега се единтификувани: „Падарница“ - с.Куклиш; „Градиште“ - с.Свидовица; „Китка“ - с.Банско и „Градиште“ - с.Ново Коњарево. Покрај повољните услови за живот, тука секако треба да се земат во предвид и патната комуникација која поминува во подножјето на планината Беласица (Ка.7).

Во подножјето на планината Беласица се одиграла една од најзначајните битки во првата половина на XI век во Европа. На овој простор ги одмериле своите сили двете супериорни сили кои во преодниот период X-XI век опстојувале на Балканот. Овој настан има големо значење за светската историја, за подемот и падот на најмоќните средновековни европски империи. Битката кај Беласица (Клаидон), во непосредна близина на Струмица, на 29 јули 1014 година, е несомнено една од нив.

Податоци за Беласичката битка добиваме од византискиот хроничар Јован Скилица, кој претставува главен извор за Самуиловата држава. Од хрониките дознаваме дека Струмица ја управувал Драгомуж (Δραγομούζος) и дека во нејзината тврдина имало концентрирано голем број на војници. Од истиот извор дознаваме дека тој стоел на чело и на повеќе тврдини во областа Струмица, коишто во 1018 година ги предал на Василиј II и добил чин патрициј. Некои од тврдините со кои управувал Драгомуж во Струмичката област, се именувани и од самиот Скилица. Имено, тој наведува дека во близина на Струмица се наоѓаат тврдините Мацукион и Термица.⁵⁸⁸ Овие две утврдувања,

⁵⁸⁷ Т. Д. Благоев, *Беласица*, София: Географско четиво, 1925, 3-5.

⁵⁸⁸ Бранко Панов, *Средновековна Македонија том 3*, Скопје 1985, 427-430; Васил Златарски, *История на българската държава през средните векове. Том I. История на Първото българско царство. Част II. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство (852—1018)*, София 1927, 698-717.

најверојатно лежеле покрај главниот пат кој од Сер доаѓал за Струмица. Првата била освоена во 1014, а втората во 1015-1016 година од страна на војсководачот-патрициј Давид Аријанит (Δαυίδ Ἀριανίτης). Најверојатно, тогаш биле разрушени, односно ја споделиле истата судбина како голем број на балкански тврдини кои предходно припаѓале на Самуиловата држава.

Скилица спомнува дека тврдината наречена Мацукион се наоѓала близу Струмица, „...φρούριον το καλούμενον Ματζούκιον, τη Στρουμιτζη δέ προσεγγίζον...“.⁵⁸⁹ Меѓу другото, тој го опишува патот низ кој поминал императорот Василиј за да го нападне Самуил: од Сер до Валовишта (Демир Хисар), Рупел, по долината на р.Струмица па до Клаидон. Откако Василиј II ја разрушил демата кај Клуч, се спуштил да ги следи војниците кои бегале кон Струмица (Ка.12). Според народното предание, кај с.Мокриево (Струмичко) се судриле двете војски, во кој судир учествувал и цар Самуил заедно со неговиот син Гаврило Радомир, откако излегле од Струмица и се упатиле да им помогнат на разбеганите војници. Самуил тогаш претрпува голем пораз во кој паднале многу жртви, а поголем број биле заплени. По разбивањето на Самуиловата војска, Василиј се упатил кон Струмица, по самиот пат тој успеал да ја освои попатната тврдина Мацукион која, најверојатно, се наоѓала под падините на планината Беласица, во самата близина на градот Струмица.⁵⁹⁰ Оттаму, покрај подножјето на Беласица, тој се упатил кон Струмица.

Речиси, со сигурност можеме да ја оцртаме трасата по која се движел императорот Василиј II. По минувањето на Клучката Клисура и по влегувањето во Струмичкото Поле, патот продолжувал под падините на Беласица, го заобиколувал Моноспитовското Блато, кое претставувало голема природна препрека во централниот дел на полето. Оваа комуникација која поминувала покрај Беласица е доста ограничена, на север од самото Моноспитовско Блато, на југ од високите планински масиви на Беласица. По оваа траса се движеле ромејските војски предводени од Василиј. Поради ограничениот простор доаѓале во непосреден контакт со самите попатни тврдини, а со тоа и до директни судири.⁵⁹¹ На овој потег, од Клуч до Струмица, денес има археолошки остатоци од поголем број на тврдини. Тоа се локалитетите: „Градциште“ - с.Старо Коњарево; „Лирго“ - с.Мокриево; „Св.Илија“ - с.Мокриево; „Китка“ - с.Банско; „Градциште“ - с.Свидовица и „Падарница“

⁵⁸⁹ Бранко Панов 1985, 433-434.; ГИБИ VI 1965, 285.

⁵⁹⁰ Васил Златарски 1927, 693-698.

⁵⁹¹ Душко Цветанов 2014, 149-150. fig.1.

- с.Куклиш (Сл.34). Овде ќе ги споменеме и тврдините „Чуката“ – с.Коларово (Петричко, РБугарија) и „Гјур калеси“ – Петрич кои иако се наоѓаат на потегот Петрич – Клуч, сепак, биле дел од дефанзивниот систем во подножјето на Беласица. Овие се тврдините кои досега и се познати на стручната јавност.⁵⁹² Сите овие утврдувања опстојувале во различни периоди, а, најверојатно, дел од нив имале активности и во периодот кој е предмет на ова истражување.

Примарната цел на Василиј била со еден решавачки удар да ја уништи државата на Самуил, отколку да губи време со освојување на попатни тврдини, ако самите не биле директна препрека на неговиот пат. Василиј знаел дека Самуил не бил доволно моќен во директен судир да се соочи со него, дека е принуден на герилска војна. Тактиката на Самуил била, поставување препреки на патиштата и тесните клисури и изведување ненадејни напади. Доброзачуваните доцноантички тврдини и помали фортификациони објекти биле делумно обновени и активирани во дефанзивниот систем на Самуил.

Тврдината Мацукион, која ја споменува Скилица, најверојатно се наоѓала на т.н. Подгорски, во подножјето на планината Беласица,⁵⁹³ на потегот помеѓу селата Старо Коњарево и Банско (Ка.7), затоа што таа паднала под ромејска власт веднаш по Беласичката битка во 1014 година, додека тврдината Термица (с.Банско) останала неосвоена, според достапните извори, дури до крајот на 1015 година.

Убидикацијата на Мацукион претставувала предизвик за голем број на истражувачи уште од крајот на XIX и почетокот на XX век. Меѓу таквите кои со своите знаења придонеле за решавање на оваа проблематика, е А.Гиљфердинг, кој сметал дека зборот „Ματζούκιον“ би требало да се чита како „Мачук“ и дека таа тврдина се наоѓа „на патот“ што одел од теснината кај Беласица за Струмица. Слично се изјаснил и Ф.Рачки, кој навел дека Василиј II, откако ги поминал теснините кај Беласица по издвојуваната победа, „се упатил кон Струмица“. Откако ја освоил тврдината по име „Ματζούκιον“, се приближил веќе кон Струмица. Г.Шлумберже, исто така сметал дека тврдината Мацукион се наоѓала меѓу Петрич и Струмица и тоа сосема близу до Струмица. За разлика од Гиљфердинг,

⁵⁹² Археолошка карта 1996, 400 -416.; Иван Микулчиќ 1996, 313-315, fig. 148.

⁵⁹³ За некои од „подгорските“ села може со сигурност да се тврди дека постоеле во овој период. Имено, за тоа зборуваат податоците од некои српски повелби од XIV век. Во нив се споменуваат селата Банско, Габрово, Борисово, Макриево, Мокрени и др., што не ја исклучува можноста дека тие постоеле и во поранешниот период: (Бранко Панов 1985, 149-168).

Рачки и Шлумберже, К.Иречек сосема поинаку ги разбрал вестите од Скилица. Тој сметал дека „еден одред грчка војска достигнал до кулата Маџукион“, која се наоѓала во сегашното село Мачуково, каде што имало и урнатини.⁵⁹⁴ Исто така, бугарскиот историчар и археолог Ј.Иванов го прифатил ова гледиште и стои на тезата, т.е. тој ја идентификува тврдината „Маџукион“ со денешното село Мачуково, и за да го надмине несогласувањето за определување на местото, тој вели дека „заземањето на таа крепост се случило многу порано, воедно од солунскиот военоначалник Теофилакт Вотанијат (Θεοφύλακτος Вотанијатис), кој по разбивањето на Несторица кај Солун тргнал да се соедини со императорот Василиј II, кој во моментот се наоѓал на клучката дема“. Ј.Иванов се изјаснил дека „Ματζούκιον“ одговара на Мачуково, коешто се наоѓало далеку на југ од Струмица, на левиот брег на Вардар.⁵⁹⁵ Во овој случај можеме да ја земеме предвид претпоставката дека навлегувањето на Василиј II во Струмичко претставува, на еден начин, координирана акција на византиската војска, која имала за цел да влезе во Струмичко преку двата главни влеза, т.е. походот кој ни е првично приложен источно од Струмица, преку Сер - Клуч - Струмица и јужниот влез од Солун - Струмица, на којашто делница, дел од стручната јавност смета дека се наоѓа Маџукион.

На такво слично гледиште е Иван Микулчиќ, кој смета дека во јужното подножје на планинскиот венец Нице-Кожуф, покрај Меглен постоел цел синцир словенски - македонски тврдини, кои претставувале пограничен фронт кон Солунското Поле. Тоа се: Молиск, Сетина, Кардија, Острово, Воден, Св.Илија, Соск (С'ботско), Енотија и Мачуково. Последната тврдина лежела на самиот Вардар, на левиот брег, покрај селото коешто го сочувало истото име (грчки: Маџукион), 5 км југоисточно од Гевгелија. Денес е преименувано во Евзони и се наоѓа на граничниот премин Богородица. Микулчиќ смета дека во 1016 година Давид Аријанит, тргнувајќи од Солун кон Струмица, попатно го освоил Маџукион.⁵⁹⁶ Од друга страна пак, М. Ристиќ погрешно го протолкувал изразот „φρούριον“ кога се изјаснил дека Василиј II по победата кај Беласица „*продрел длабоко и го освоил градот Маџукион*“, затоа што изразот „φρούριον“ во конкретниот случај не се

⁵⁹⁴ Мачуково е село во Грција во непосредна близина на градот Гевгелија и македонско-грчката државна граница. Селото е оддалечено 3км јужно од граничниот премин, а од Струмица е оддалечено речиси 40км. На грчки селото денес се вика: „Εύζωνοι“ (Евзони), до 1927 година било Ματσίκοβον.

⁵⁹⁵ Васил Златарски 1927, 698.; Бранко Панов 1971, 152-153.

⁵⁹⁶ Иван Микулчиќ 1996, 44.

однесува на град, туку на тврдината која ги чувала пристапите кон Струмица.⁵⁹⁷

Немањето на археолошки истражувања на утврдувањата во Подбеласичкиот регион претставуваше моментот кој недостасува околу убидката на тврдината Мацукион. За прв пат, во 2011 - 2012 година беа извршени сондажни археолошки истражувања на локалитетот „*Пирго*“, кој се наоѓа југоисточно од селото Мокриево, кое лежи во подножјето на планината Беласица (Сл.35).⁵⁹⁸ Истражувањата беа предводени од археологот Зоран Рујак. Иако тие траеја сосема кратко, беше откриена и истражена една централна кула со маркантни димензии. Најверојатно, до самата кула немало други придружни објекти, но тоа досега не е воочливо поради густата вегетација и столетните дрвја кои се простираат на овој простор.

Кулата е со квадратна основа со димензии 10,65 на 10,65 метри. Сидовите се сидани во масивен емплектон, со огромни камења кои ги формираат самите лица на сидот и со полнеж со поситни камења и малтер. Дебелината на сидот е приближно 3 метри. Дел од основата на кулата била поставена на самата карпа, а нејзината најголема сегашна висинска зачуваност е околу 6 метри (Сл.35). Таа до неодамна била многу позачувана од состојбата што ја имаме денес, имајќи го во предвид и податокот од месното население, дека оваа кула била каменолом од кој тие собирале камења со кои ги граделе нивните куќи и штали. Според должините на основата на кулата, можеме со сигурност да кажеме дека висината била најмалку двапати поголема од основата, некаде над 20 метри, а влезот се наоѓал на 5 – 6 метри од подното ниво. Причината за овие маркантни димензии на кулата е, како што рековме претходно, пристапниот терен. Оваа кула имала, пред сè, офанзивна функција, односно брзо да дејствува според потребите на самиот подгорски пат, кој е на околу 400 метри од кулата, а меѓу другото да одолее на напади, но не и во конкретниот случај кога Василиј нападнал со огромна војска.

Според начинот на градење, оваа кула била изградена во доцната антика како фрурион, т.е. набљудувачница која го обезбедувала патот. Ваквите доцноантички тврдини кои лежеле покрај значајни патни правци и премини, биле делумно обновувани и ставани во функција од страна на Самуил. Сметаме дека оваа кула во с.Мокриево била употребувана од страна на Самуил и, најверојатно, тоа е тврдината Мацукион која ја

⁵⁹⁷ Бранко Панов 1985, 153.

⁵⁹⁸ Етимолошки гледано, зборот „пирог“ на грчки: *Πύργος*, во превод кула.

споменува Скилица во походот на Василиј II во 1014 година. Местоположбата на локалитетот „*Пирго*“ – с.Мокриево се вклопува со историскиот извор кој ни е достапен за тврдината Мацукион.

По освојувањето, тврдината била разурната, а тоа води кон претпоставката дека голем број и на други тврдини што ги имало насекаде низ Самуиловата држава, наполно и засекогаш исчезнале. Оттука произлегува и веројатноста дека тогаш и тврдината Мацукион, која е предмет на ова истражување, била разурната и останала неупотреблива во периодот кој следел, а за неа останале да сведочат само изворните прикажувања на Скилица и преданијата на месното население. Овој простор околу тврдината, според видувањата на археологот Зоран Рујак, бил активен и во подоцнежните периоди, а на тоа укажува присуството на средновековни движни наоди.

Со археолошките истражувања на кулата беа откриени скромни остатоци од движни наоди кои, сепак, дозволуваат да сметаме дека кулата имала определена улога сè до средниот век. За тоа сведочи наодот од глава на прстен со антропоморфна претстава, кој го датираме во периодот VII – XI век, пронајден со истражувањата од надворешната страна на кулата.⁵⁹⁹

Дополнувајќи ги фактите кои одат во полза на ставот дека локалитетот Пирго, всушност, е тврдината Мацукион го посочуваме значењето на самото име. Од етимолошки аспект, значењето на терминот *ματζούκιον* е поврзано со значењето на ударните оружја или поточно со боздоганот (од гр. збор *βαρδούκιον*) кој можел и да се фрла. Истото би требало да важи и за *ματζούκιον*, кој ако не наполно идентичен, покажувал исклучително големи сличности со т.н. *βαρδούκιον*.⁶⁰⁰

Боздоганот освен како ударно се употребувал и како оружје за фрлање. Таканаречената *martzobarbula*, а подоцна и *bardukia* и *matzukia*, биле фрлани од пешадијата врз непријателот од определено растојание, а истите можеле да се фрлаат и од коњ. Во византиската војска, најголема употреба боздоганот имал во периодот од X-XII век.⁶⁰¹ За распространетоста на боздоганот во X век говорат и императорските хрисовули, од тоа

⁵⁹⁹ Зоран Рујак 2015, 167.

⁶⁰⁰ Името *βαρδούκιον* се појавува во *Sylloge Tacticorum*, во *Vita Basilii*, петта книга на *Scriptores post Theophanem*: (Т. Г. Колиас, *Византиски оружја, принос към византиското оружјеино изкуство*, во *Studia Militaria Balcanica I* (2012), 200-203).

⁶⁰¹ Т. Г. Колиас 2012, 208, Т. XXVI; Валери Ѓотов, *Въоръжението и снаряжението од българското средновековие (VII-XI век)*, Варна 2004, 107-109, T.LIII 644-658.

може да се види дека имало корпуси *matzukatoi*, чие главно оружје бил боздоганот, т.н. *matzucion*.⁶⁰²

Оттука, поради маркантните димензии на кулата Пирго, кои и до денес се забележливи на истоимениот локалитет, за кои тврдиме дека е тврдината Мацукион, можеме да претпоставуваме дека на луѓето во тој период тврдината им наликувала на голем „боздоган“. Кулата имала пошироко круниште од основата, како и странични балкони кои надвиснувале, како и кровна конструкција на четири води која ги покривала истите (Сл.35.в). Најверојатно, според својот изглед, како и според популарноста што ја имал боздоганот како оружје во тој период (X-XII век), тврдината била именувана како Мацукион (*Ματζούκιον*), а не можеме да го исклучиме и фактот дека овде можеби имало сместено воен корпус од *matzukatoi*.

Денес, месното население од селото Мокриево, над кое се наоѓа кулата Пирго, благодарение на неговата колективна меморија, цврсто верува дека токму овде се случиле дел од збиднувањата од 29 јули 1014. Селската слава во истоименото село посветена на св.Пантелејмон (прв и втор ден, 9 - 10 август) е сведок за колективната меморија, на тој датум населението воедно го одбележува и поменот на оваа битка.

Од историскиот извор кој ни го приложува Скилица, дознаваме дека во оваа кампања на Василиј во Струмичкиот регион паднала само тврдината Мацукион, додека тврдината Термица и самата Струмица вешто одолеале на ромејските напади. Фактот што кулата во Мокриево за која сметаме дека е утврдување Мацукион била осамена и без придружни дефанзивни елементи, со положба на доста благ терен, придонело таа многу лесно да биде освоена во оваа офанзива. А, останатите тврдини (Термица и Струмица) кои се наоѓале на патот на Василиј, одолеале на неговите напади бидејќи заземале доста достапни положби, а воедно претставувале и комплексни утврдувања.

По смртта на Самуил во 1014 година, на престолот доаѓа неговиот син Гаврило Радомир. За време на неговото едногодишно владеење, градот Струмица и поголем број тврдини од Струмичката област сè уште се наоѓале во рамките на неговата држава. Кон крајот на 1015 година, кога власта ја презел Иван Владислав, императорот Василиј се обидел да ја освои оваа важна воено-стратегиска област. Тогаш тој го испратил во овој крај војсководачот-патрициј Давид Аријанит (*Δαυίδ Αριανίτης*), кој успеал да ја освои само

⁶⁰² Т. Г. Колиас 2012, 210.

тврдината Термица, блиску до Струмица, ...τό φρούριον Θερμιτζα катονομάζεται.⁶⁰³ Убидикацијата на ова утврдување повеќе од еден век предизвикува интерес кај стручната јавност. За разлика од тврдината Мацукино за која има поголема поделеност, тврдината Тремица речиси сите истражувачи ја лоцираат над селото Банско (Струмичко) (Ка.7). Етимологијата на зборот Термица (Θερμιτζα) доволно зборува дека ова утврдување се наоѓа во близина на термални извори.

Уште во 1896 година, струмичкиот архимандрит (поточно митрополит) Герасим, по исцрпното проучување на старините во Струмичко, во објавените *„Материали по географијата – струмишко“* се изјаснил дека с.Банско, положено во подножјето на Беласица, два и пол часа на југоисток од градот Струмица, го добило своето име по минералната бања, чијашто вода е лековита, особено за ревматизам. До селото има остатоци од тврдина која се наоѓа на еден врв на планината Беласица и тоа место го носи името *„Калеери“*.⁶⁰⁴

Првите детални мерења на оваа тврдина, односно локалитетот *„Калери“* (денешни именувања на лок: *„Китка“*, *„Градиште“* и *„Малкаеси“*), ги направил Иван Микулчиќ. Тврдината за која претпоставуваме дека е Термица, лежи на јужниот дел од с.Банско, на падините на планината Беласица, на 540 метри надморска височина, односно 250 метри високо над Струмичкото Поле и има стрмни падини што паѓаат во две паралелни, длабоки, поројни долини. Едно сосема тесно седло од југ го дели од повисокиот терен, врвот е тесен и зарамнет (Сл.40). Од утврдувањето има преглед на поголемиот дел од Струмичкото Поле. На 0,8 км североисточно од градиштето, во подножјето избива термална вода, денес тука се наоѓа доцноримското термално лекувалиште.⁶⁰⁵

⁶⁰³ Локацијата на оваа тврдина со целосна сигурност не можеме да ја потврдиме, иако за оваа проблематика имаат пишувано повеќе историчари и археолози. Прв за тврдината Термица пишува бугарскиот историчар Васил Златарски, кој по значењето на името, ја убидицирал тврдината над с.Банско, југоисточно од градот Струмица, во подножјето на Беласица, каде што и денес се наоѓаат остатоци од тврдина, а пак самото место тој навел дека се вика *„Калери“*, а исто така во самата близина на оваа тврдина се наоѓа термата со топла вода: (Васил Златарски 1927, 717; Иван Микулчиќ 1996, 313-315, fig.148).

⁶⁰⁴ Бранко Панов 1985, 427-430.

⁶⁰⁵ Уште во антиката околу врвот на градиштето било подигнато цврсто обидие. Се гледаат два сидни појаси, внатрешниот сид граден со малтер затвора простор од 240 x 50 м (1 хектар). Според начинот на градба, обидот потекнува од IV век, со голема обнова од VI век. Тоа го потврдуваат и ситните наоди на овој простор. На северниот крај, разголен од спомнатиот пат, се среќаваат парчиња од хеленистичка и доцноантичка грнчарија, најдени се и монети од IV век. Кај термалните извори е откопана величествена бањска градба (балнеум) со повеќе засводени простори од IV век. Високо врз нејзините урнатини во турско време била изградена бања од ист карактер: (Иван Микулчиќ 1996, 313-315; Археолошка карта 1996, 401).

Иако оваа тврдина според начинот на градење, како и движните наоди, укажува на доцната антика (Сл.37,38), сепак треба да го имаме предвид и фактот дека токму тие доцноантички тврдини, делумно закрпувани или со мали интервенции доградувани, кон крајот на X и почетокот на XI век, биле користени од Самуил. Поправките на старите обсидија биле изведени во техника на сувосид, без малтер, зајакнати со дрвени греди, органски материјал којшто не се задржал до денес.

Веројатно, поради самите термални извори, старата крепост била користена со извесни обнови и во средниот век. Потврда за можната активност во средниот век е откриеното депо со средновековни монети во подножјето на градиштето, кое го сочинуваат околу 1000 монети и тоа од: Јован I Комнен, Мануил I Комнен, Андроник I Комнен, Исак II Ангел, бугарски и латински имитации на Мануил I.⁶⁰⁶ Самото место денес е обраснато со густа вегетација и е непреодно, а шумскиот пат кој поминува директно низ средината на самата тврдина, има уништено дел од објектите кои се наоѓале во самата внатрешност.

Оваа тврдина, за којашто зборуваме и претпоставуваме дека е Термица, се наоѓа покрај еден од двата патни краци кој, покрај подножјето на планината Беласица, односно јужно од течението на реката Струмица, ги поврзува двата значајни средновековни центри Струмица и Сер (Ка.3). Не случајно, оваа локација била избрана за подигнување на тврдина. Нејзината положба, односно доминантноста и тешката достапност, како и директната визуелна комуникација со тврдината „Цареви Кули“ на само 11,5 км оддалеченост, сето тоа укажува на нејзиното значење (Сл.44). Пристапот до оваа тврдина е ограничен од север и југ, односно на југ од Моноспитовското Блато, а на север од планината Беласица. Само еден делумно тесен коридор поминува во правецот исток - запад и обратно, односно самата патна комуникација која претходно ја спомнавме.

Во 2017 година за прв пат беа извршени сондажни археолошки истражувања на овој локалитет, од страна на Ване Секулов. Притоа беше откриена една мала партија од бедемот, на северозападната страна, најистурениот дел од тврдината кој гледа кон Струмичкото Поле. Дебелината на бедемот е со димензии од 2,20 до 2,40 метри, изграден со масивни обработени камења во сувосид (Сл.39). Големата концентрација на откриени врвови од стрелки покрај истражуваниот дел од бедемот укажува дека тврдината била под силна опсада, а сувосидот е потврда дека истиот бил набрзина закрпен и ставен повторно

⁶⁰⁶ Депото со средновековни монети е откриено во 1956 година: (Иван Микулчиќ 1996, 313-314).

во функција.⁶⁰⁷ Предниот дел од тврдината бил најмногу на удар и затоа било неопходно негово реконструирање, за да одолее на следните напади. На неколку други позиции се забележуваат остатоци од бедемот, кои секако бил изграден од обработен камен, а како врзливо средство бил користен варов малтер, истиот е граден во техника емплектон (Сл.38).

Немаме историски извори кои го споменуваат овој крај во периодот XI –XIII век, селото Банско за прв пат се споменува во XIV век, во пишани извори на српските и локалните самостојни владетели. Но, неколкуте локалитети и случајни наоди потврдуваат за активен живот на овој простор во средниот век. Креирањето и обликувањето на сакрално-архитектонски објекти е присутно и во селото Банско, во кое на само 0,5 км северно од него се наоѓаат остатоци од средновековна црква, а се смета дека таа била посветена на св.40 Севастиски маченици.

Црквата има основа на слободен крст, поседува ѓаконикон и проскомидија. На запад наосот продолжува со влез, додека на исток се наоѓаат остатоци од синторнос што упатува на заклучокот дека црквата била епископско седиште. Според архитектонската изведба и живописот, црквата потекнува од XII-XIII век. Таа поседувала бел мермерен иконостас, од кој се пронајдени и зачувани одредени декоративни и конструктивни елементи.⁶⁰⁸ Но сепак, иако не е истражувано населбинското живеење на овој простор, самата црква, како и средновековната остава која предходно ја спомнавме, се доволен доказ за активностите во XII и XIII век.

Во една од повелбите на браќата Драгаш, издадена во врска со подарените имоти на светогорскиот манастир Св.Пантелејмон, се наброени селата Мокрене (Мокрино), Макриево (Мокриево), Борисово, Габрово, Зубово, Робово, Наподу (Под) и неколку локални цркви (Ка.7).⁶⁰⁹ Според истата повелба во селото Банско се споменува црквата Св.Богородица, која заедно со метохот и луѓето, од страна на браќата Драгаш, била

⁶⁰⁷ Стрелките претставуваат движен материјал кој не е осетлив на датирање, а нивните форми се среќаваат во периодот од доцната антика до средниот век.

⁶⁰⁸ Археолошка карта 1996, 402; Александар Цицимов, „Мермерната олтарна преграда во црквата Св.Четириесет севастиски маченици во Банско“, *Зборник на трудови*, Струмица: НУ Завод за заштита на спомениците на културата и Музеј Струмица 1989, 101-115; Коцо Димче, Петар Миљковиќ – Пепек, „Новооткриената црква на локалитетот Св.Четириесет во селото Банско“, *Зборник на трудови*, Струмица: НУ Завод за заштита на спомениците на културата и Музеј Струмица 1989, 65-99.

⁶⁰⁹ Ирена Стефоска 2011, 243.

подарена на светогорскиот манастир Пантелејмон.⁶¹⁰ Убдијацијата на оваа црква сè уште не е утврдена. Дали станува збор за локалитетот Св. 40 Севастиски маченици не можеме со сигурност да кажеме, или пак црквата се наоѓа на сесема друга локација. Со археолошките истражувања на локалитетот „*Китка*“ во 2017 година, над селото Банско, беше откриена мала еднокорабна црква која се наоѓа на околу 70 метри јужно од тврдината. Овој сакрален објект според првите сознанија бил изграден во XII век и опстојувал, најверојатно сè до отоманските освојувања на овие краишта (Сл.41,42,43). Одовде се отвора можноста овој сакрален објект да бил посветен токму на св.Богородица.

Сепак црквите на локалитетот „*Китка*“ и Св.40 се наоѓаат надвор од селото Банско, едната е на околу 700 метри јужно, другата околу 400 метри оддалеченост. Најверојатно, во самото село постоела најмалку уште една црква, која ги опслужувала духовните потреби на жителите. Во истражувањата на архимандритот Герасим се споменува дека во селото Банско имало манастир и две цркви што, несомнено, е потврда за горенаведената констатација.

Во повелбите на Драгашите јасно е наведено дека во с.Габрово постоеле две цркви: Св.Архангел Михаил и Св.Ѓеорги.⁶¹¹ Поголем број на автори кои ја истражувале оваа проблематика, во ова село ја сместуваат и црквата Св.Богородица (Т.12). Иако оваа црква, денес се наоѓа во атарот на селото Габрово, сепак, во средниот век таа била дел од соседното село Под, кое денес е исчезнато.

Селото Под, покрај тоа што се споменува во повелбите од XIV век, тоа опстојувало сè до првата половина на XVI век, за да на пописот во 1570 година, тоа веќе го нема, т.е. било иселено (Т.2). Во овој попис се споменува и манастирот Св.Богородица, крај селото Под.⁶¹² Ова село се наоѓало на околу 0,6 км југоисточно од Габрово, на релативно повисока надморска височина, каде и денес постои истоимен топоним „*Под*“.⁶¹³

Сите овие сакрални објекти се споменуваат во историските извори, воглавно, од

⁶¹⁰ Мирјана Живојиновић 2006, 45.

⁶¹¹ Ibid., 45.

⁶¹² Во пописот од 1570 година е запишано Село Под, населено со раја (пусто), припаѓа кон Струмица; во заемот? на споменатиот Мухамед. Рајата на споменатото село е избегана; нејзината земја сега ја обработуваат околните села Пачехор, Муртино и Моноспитово: (Турски документи Том V. книга III 1982, 98, 224).

⁶¹³ Локалитетот се простира на еден релативно мал простор, има фрагменти од покривни керамиди и питоси. На западниот крај на теренот, крај шумскиот пат што води за Беласица, се наоѓаат гробови со конструкции од големи камени плочи: (*Археолошка карта* 1996, 405).

втората половина на XIV век. Црквата Св.Архангел Михаил во Габрово се споменува нешто порано, во грамотата на царот Стефан Душан, за потврдување на правата и имотите на црквата на анагностот (*ἀναγνώστης*) Драгое, над Габрово во Беласица од 21 мај 1949/50 година. Во експозицијата на повелбата се говори за доаѓањето на дијакот анагност Драгое кај царот во врска со црквата на архангелите Михаил и Гаврил кој почнал да ја гради над Габрово. Градењето на црквата било поддржано и од бањскиот / велбужд епископ Калиник. Драгоје, освен што ја изградил црквата, го исчистил земјиштето околу неа и на него населил „слободни луге” *ἐλευθέρους*, т.е. безкуќници кои работеле за црквата. Диспозицијата ја содржи царската согласност, Душан во повелбата ги прифатил молбите на Драгоје, а освен тоа му подарил и неколку нови имоти во близина на црквата.⁶¹⁴

Црквата Св.Архангел Михаил во 1360 година, кесарот Воихне ја потврдил како метох на манастирот Св.Пантелејмон во Света Гора. Во мај 1369 година, деспот Јован Углеша ги потврдил сите дарови на споменатиот кесар, претходно тој ја подарил на лично уживање на „духовникот“ Данаил. Повелбата се наоѓа во манастирот св.Пантелејмон на Света Гора. Во 1378 година, браќата Драгаш и нивната мајка, царицата Евдокија, го приложиле метохот на споменатиот светогорски манастир, со сите права кои „*ги имале за време на грчкиот цар*”.⁶¹⁵ Точните локации на овие три цркви кои се наоѓаат во непосредна близина на селото Габрово или во истото, сè уште не се убицирани.

Во истата повелба на браќата Драгаш, покрај подгорските села кои се наброени по редослед: Мокрино, Макриево, Борисово, Зубово, Габрово, Под, се споменуваат и баштинските цркви (Ка.7). Во првиот акт на повелбата се дадени само имињата на селата, додека во вториот се дадени имињата на даруваните цркви: Свети Никола Драгушев, Свети Никола Колешин /ов/, Света Петка Проданова, Пречиста Ксенова (Св.Богородица) и Претеча Робанова (Св.Јован).⁶¹⁶ Ако и самите цркви се подредени по истиот редослед по кои се дадени и самите села, би можеле да дадеме точно поврзување на селото и баштинската црква која била изградена во него. Од достапните постари извори имаме

⁶¹⁴ Ирена Стефоска 2011, 241 - 242; Александар Соловјев 1955, 100; Лидија Славева, Владимир Мошин 1988, 215-216.

⁶¹⁵ Христо Матанов., *Југозападните бугарски земи през XIV век*, София 1986.161; Мирјана Живојиновић 2006, 48; Илија Велев 1990, 16.

⁶¹⁶ Мирјана Живојиновић 2006, 45. Овие цркви биле изградени од властелата на браќата Драгаш. Баштинските цркви Свети Никола која припаѓала на одреден Драгуш, Свети Никола на Коле(ша), Богородица Пречиста на Ксено, Света Петка на Продан и црквата Јован Претеча на Робан: (Марко Шуица, *Немирно доба српског средњег века – властела српских обласних господара*, Београд 2000, 63-66, 68).

податоци за црквите во с.Габрово (Св.Архангел и Михаил и Св.Ѓорги) и с.Под (Св.Богородица). Од набројувањето на црквите Св.Пречиста се споменува четврта по ред, а исто така и селото Под е четврто по ред, почнувајќи од Мокрино. Одовде можеме да заклучиме дека црквата Свети Никола Драгушев се наоѓала во Мокрино, Свети Никола Колешин /ов/ во Мокриево, Света Петка Проданова во Борисово, па црквата во селото Под и на крај Претеча Робанова во селото Зубово, кое се наоѓа во полето и е надвор од оваа редица на села (Т.12).

Во продолжение на овој турд ќе се обидеме да ги убдицираме овие цркви, со помош на достапните историски извори, како и според остатоците кои се познати за стручната јавност. На селските гробишта, на источната страна на с.Мокрино има мала височинка со зарамнето плато на кое се гледаат остатоци од темели на објект со полукружна апсида на источната страна, и со ориентација исток - запад.⁶¹⁷ Несомнено, станува збор за средновековна црква, а можеби токму таа е црквата која се споменува во повелбата на Драгаш, и истата според нашите претпоставки била посветена на Св.Никола.

Во пресудата на Драгашите во врска со споровите за границите на хиландарските имоти во Струмичката област, од 1376 година, се споменува црквата во селото Мокриево и тоа дека околу неа поминувала границата на хиландарските имоти. **И околу цркве од Ќрначе воде половиноу** (и половината околу црквата од Крњачка вода).⁶¹⁸ Топонимот К'рнач и денес постои, на околу 300 метри јужно од денешната црква Св.Пантелејмон. Овој извор е, бездруго, од големо значање бидејќи ни дава податок за приближната убдикација на средновековната црква која, несомнено, се наоѓала над самото село, додека за црквите во Борисово и Зубово сè уште немаме конкретни информации, кои би оделе во прилог за нивна точна убдикација.

Во селото Боруево, во средниот век постоела уште една црква, која била посветена на Св.Богородица Одигитрија (Патеводителка). За првпат црквата се споменува во една повелба, издадена од страна на цар Душан, во март 1345 година. Црквата била изградена од страна на властелинот Рудл кому,таа заедно со другите имоти во градот, селото Банско и селиштето Робово, му биле дадени на доживотно користење, а по неговата смрт тие

⁶¹⁷ Археолошка карта 1996, 408.

⁶¹⁸ Александар Соловјев, Одобрани споменици српског права (од XII до краја XV века), Београд 1926, 169.

требало да му припаднат на Хиландар.⁶¹⁹

Според преданијата на месното население, селото Боруево било подигнато на брегот на Моноспитовско Блато, во месноста „Жабарникот“. Причината за напуштање на населбата Жабарникот била појавата на болест (најверојатно маларија), како и потребата од обработлива површина.⁶²⁰ Оваа месност е една од можните локации каде треба да се бара старата населба Боруево, а со тоа и остатоците од средновековната црква Св.Богородица. Во пописните дефтери од XVI век, се споменува „Манастир“ во село Моноспитово и калуѓерот Богдан. Поради релативно малата оддалеченост на Боруево и Моноспитово се отвора можност за убдикација на овој манастир во близина на селото Моноспитово, додека според некои истражувачи, овој безимен манастир треба да се доведе во врска со локалитетот „Манастир“, југоисточно од с.Банско.⁶²¹

Активниот живот во Подбеласичкиот микро-регион се должи на поволните услови за живот. Бројните средновековни цркви, пак, се потврда за развиената духовна традиција. Значајната патна комуникација Сер - Струмица - Штип - Скопје укажува на поврзаноста со средновековните центри во Балканот. Густата населеност на еден релативно мал простор и горенаведените факти ја укажуваат потребата за заштита (Т.11). Појавата на првите утврдувања уште во раната антика, кои со делумни прекини опстојувале сè до средниот век, овозможиле на овој простор да егзистираат голем број на населби.

6.3. Утврдувања на падините на планината Огражден

Планината Огражден го зафаќа југоисточниот дел од Република Македонија и претставува дел од Осоговско - беласичката планинска група. Границите на нејзиното протегање се: на север долината на реката Лебница (десна притока на Струма) ја одделува од Малешевските планина, на југозапад, југ и југоисток падините и се спуштат кон Струмичкото и Санданско - петричкото поле (кон долините на реките Струмешница и Струма). На запад, долината на реката Турија (лева притока на Струмешница) ја одделува од Драгулевска планина. Главното нејзино протегање е во правец запад - исток, во должина од околу 50 км и во средината достигнува ширина околу 17 км. Благите падини,

⁶¹⁹ Ирена Стефоска 2011, 238-239, 281.

⁶²⁰ Кајдамов Костадин, 2005, 110.

⁶²¹ Турски документи Том V. книга III 1982, 174.

ресурсите со кои располага, густата шума биле доволен услов за континуиран живот на Огражден од римскиот период до денес. Во ова подглавје ќе бидат прикажани утврдувањата кои денес се на територијата на Република Македонија, како и населбите во самото подножје на Огражден, од левата страна на реката Струмешница.

На падините на планината Огражден на крајните нејзини ограноци, на стручната јавност и се познати поголем број на мали утврдувања, градени и користени во периодот од крајот на III и почетокот на IV век сè до нивното целосно уништување во крајот на VI век, во големата наезда на Словените и Аварите. Почнувајќи во правец југоисток – северозапад, редоследот на идентификуваните утврдувања е следен: „Горно Градиште“ - с.Бајково,⁶²² „Градиште“ - с.Ново Село,⁶²³ „Градиште“ - с.Сушица, „Градиште“ - с.Штука, „Црквиште“ - с.Иловица, „Долно Градиште“ - с.Дрвош,⁶²⁴ „Мало Градиште“ - с.Дрвош,⁶²⁵ „Градиште“ - с.Чанаклија,⁶²⁶ „Кочук Чука“ - с.Висока Мала,⁶²⁷ и „Пилат“ - с.Висока Мала (Ка.8).⁶²⁸ Сите овие утврдувања се наоѓаат во предна линија, позади кои се егзистирале неколку рурални населби.

Одовде си го поставуваме прашањето, што чувале овие утврдувања на толку мал простор? имајќи во предвид дека, од првото до последното во горенаведената низа, оддалеченоста е помалку од 30 км. Зад овие утврдувања се идентификувани неколку населби кои опстојувале во римскиот период, тоа се локалитетите: „Горно Ориште“ - с.Барбарево,⁶²⁹ „Стар Стиник“ - с.Стиник,⁶³⁰ „Црвено Поле“ - с.Барбарево и „Драгулево“ - с.Иловица, Русиново и Дрвош. Досега, во последнава деценија систематски е истражуван

⁶²² Средновековно градиште, на околу 2 км јужно од селото се издига висок рид со зарамнето плато со површина од 80 x 80 метри, на кое се забележуваат остатоци од бедем: (*Археолошка карта* 1996, 400).

⁶²³ Утврдена населба од доцноантичкиот период, на околу 4 км северно од селото. Претставува висок доминантен рид со зарамнето плато, со површина од 150 x 100 метри, има зачувано остатоци од темели на бедем широк 1,60 метри, граден од кмен и варов малтер: (*ibid.*, 409).

⁶²⁴ Градиште од доцноантичкиот период, на околу 3 км североисточно од селото. Претставува висок рид со стрмни падини на чиј врв има издолжено зарамнето плато, опкружено со остатоци од темели на бедеми: (*ibid.*, 406).

⁶²⁵ *Ibid.*, 406.

⁶²⁶ Градиште од доцноантичкиот период, на околу 2 км од селото. На едно мало возвишение над течението на Гечерлиска река се зачувани остатоци од бедем граден од камен и варов малтер. Во внатрешноста се забележуваат темели од неколку објекти: (*ibid.*, 416).

⁶²⁷ Мало утврдување на помалку од половина километар источно од селото Висока Мала.

⁶²⁸ Доцноантичко градиште, на 2,7 километар северно од селото, на левиот брег на реката Турија. Претставува висок рид што доминира над околниот терен. Сите страни се стрмни со исклучок на источната на која има ископано одбранбен ров. На зарамнетото плато се гледат остатоци од бедем граден од камен и варов малтер: (*Археолошка карта* 1996, 404).

⁶²⁹ *Ibid.*, 404.

⁶³⁰ *Ibid.*, 410.

само локалитетот „Црвено Поле“ и сондажно „Драгулево“ од страна на археологот Ване Секулов. Локалитетот „Црвено Поле“ се наоѓа на јужните падини на планината Огражден во атарот на селото Барбарово, на околу 1200 метри надморска височина. Тоа е посебен микро-регион кој го чинат неколку ридови во низа, со правец на протегање југоисток-северозапад. Ридовите се меѓусебно поврзани со благи преслапи така што се добива впечаток дека станува збор за висорамнина која се спушта кон југ. Со археолошките истражувања во минативе години беше откриена некропола и населба со континуитет на живеење од I до крајот на VI век. Според резултатите од истражувањата може да се заклучи дека металургијата во овие населби била на високо ниво, а потврда за тоа се откриените работилници и алатки кои служеле за извршување на тој занает.⁶³¹ Овие населби на релативно висока надморска височина кои егзистирале на падините на Огражден, примарно се занимавале со сточарство, во многу мал дел со земјоделие (поради можностите) и, секако, со експлоатација на руда.

Една од главните стопански дејности на доцноантичкото население во Македонија било рударството. Државата се грижела за безбедноста на рудниците и топилничките постројки и за таа цел биле изградени бројни мали тврдини. Според Иван Микулчиќ, во Македонија има околу 150 такви утврдувања во кои престојувале рударски чиновници и стручњаци, контролори и стражари. Во нив биле топени металите и металите под контрола на државата и бил наплатуван рударски данок. Исто така, во нив биле чувани и добиените метали и метални производи до нивната конечна испорака, а во случај на голема опасност, тука се засолнувале и рударите од околината.⁶³²

Со геолошките истражувања на Струмичкиот регион во последниве години, се потврдува дека овој крај е доста богат со руди, само на планината Огражден се наоѓаат неколку перспективни наоѓалишта на злато и бакар. Индикации на калај се регистрирани на локалности на североисточната страна на врвот Огражден, кај Ново Село. Појави на олово, цинк и бакар се истражувани на локалностите Иловица - Штука и во атарот на с.Бајрамбос. Моментално се истражува злато во Иловица, а досега добиените резултати од деталните геолошки истражувања со структурно дупчење, укажуваат дека се работи за

⁶³¹ Ване Секулов и др., „Црвено Поле - населба и некропола од римскиот царски период“, *Зборник на трудови во чест на Јован Ананиев*, Струмица: НУ Завод за заштита на спомениците на културата и Музеј Струмица, 2007, 49-59, fig.1-18.

⁶³² Иван Микулчиќ 1996, 21.

перспективно наоѓалиште. Освен тоа, злато е констатирано во алувионите на „Селски Поток“, „Дивљак Поток“. Златоносни се алувионите на Сушевска, Доброшинска и горниот тек на Струмичка Река.⁶³³ Речиси, со сигурност можеме да кажеме дека на планината Огражден, во римскиот период, се експлоатирала руда, потврда за тоа е густата мрежа на утврдувања и добрата инфраструктурна поврзаност. Утврдувањата се лоцирани покрај самите планински рекички, каде со денешните модерни геолошки истражувања се потврдува присуство на метали во алувионите на речните текови. Единствен досега забележан средновековен локалитет на кој се забележуваат металуршки активности во овој регион е лок. „Хан“ во југозападниот раб на селотот Гечерлија. Локалитетот е евидентиран како средновековна населба и топилница, на кој се среќаваат многубројни фрагменти од керамички садови и остатоци од топена железна руда.⁶³⁴

На дел од овие доцноантички утврдувања се забележуваат активности и во средниот век. Одовде и претпоставките за нивната функција која ја обавувале, како чувари на рудниците или сосема нешто друго. Следствено, не треба да се исклучи и можноста за постоење на вакви рудници и во средниот век, имајќи предвид дека Струмичкиот регион не е доволно истражуван. Имајќи ја во предвид планината Огражден која е доста богата со рудни наоѓалишта, досега немаме некои поцврсти докази дека во Струмичко, во средниот век, опстојувале рудници за експлоатација на метали (злато, сребро, бакар, железо и др.).

Постојат неколку утврдувања на кој има индикации за активности во средниот век, тоа се локалитетите: „Црквиште“ - с.Иловица, „Градиште“ – с.Штука и „Градиште“ – с.Дрвош (Ка.8). Локалитетот „Црквиште“ се наоѓа околу 3,5 км североисточно од селото Иловица на надморска височина од 577 метри (Сл.45). Во Археолошката карта е заведен како градиште од доцноантичко време и ранохристијанска црква. Овој локалитет првпат е регистриран со археолошките рекогносцирања во Источна Македонија, извршени од страна на Милутин и Драга Гарашанин во 1957 -1958 година. Спрема усните преданија, на овој локалитет пред почетокот на Втората светска војна, била пронајдена една римска

⁶³³ Сашо Георгиевски и други, „Проект за изработка на геолошка карта ОГК 2 реон Огражден – Беласица М 1:50.000“, *Зборник на трудови – македонско геолошко друштво втор конгрес на геолозите на Република Македонија*, Крушево 2012, 45-46.

⁶³⁴ *Археолошка карта* 1996, 406.

плоча со натпис, истата била однесена во Белград, но никогаш не стигнала до белградскиот музеј. Од овие рекогносцирања е забележано дека во близина на селото се наоѓаат и рударски окна.⁶³⁵

Според местоположбата, карактеристичните особености на теренот, како и остатоците од недвижно и движно културно наследство, можеме да констатираме дека станува збор за мало утврдување или попатна набљудувачница (φρούριον). Тврдината го контролирала патот кој поминувал покрај неа и навлегувал длабоко во внатрешноста на планината Огражден. Имајќи го сето тоа во предвид, можеме да ја потврдиме функцијата која ја имала оваа тврдина, опкружена од сите страни со високи ридови, доста вовлечена во внатрешноста на Огражден и изолирана визуелно од Струмичката Котлина. Функцијата и значењето што ги имала, се строго наменски одредени, во смисла на третман на рударска тврдина, заштита на рударските окна, како и комуникациите кои воде до нив.

Тврдината лежи во правец југозапад - североисток, на североисточната страна има мал вештачки ров (fossa), кој ја одделува од масивот, а на чиј краен огранок лежи и самата. На оваа страна бедемот е пробиеан од илегалните трагачи, најверојатно станува збор за масивна одбранбена кула, сидана со обработен камен и доста квалитетен малтер како врзивно средство (Сл.47). Според положбата на кулата, нејзината функционалност се однесувала на фланкирање на влезната партија на тврдината.

Тврдината е со димензии: должина 130 метри, најголема ширина 55 метри (зафаќа површина, приближно 0,6 ha) (Сл.46). Југозападно под самата тврдина, во клисурата на реката Јазга има поширока тераса која, исто така била употребувана, остатоци од тоа се подсидувањата кои се воочливи на неколку позиции. На самото плато на Црквиште кое е доста добро зарамнето, се намираат повеќе објекти. Најзабележителен објект е една квадратна градба со правилна квадратна основа, вкопана во карпа, обѕидана со камен, тула и премачкана со хидростатен малтер. Претпоставуваме дека се работи за цистерна. Според сидаријата овој објект, веројатно бил изграден во рановизантискиот период (Сл.48). Според резултатите од рекогносцирањата извршени од Виктор Лилчиќ, покрај движните наоди од доцната антика, е пронајдена монета анонимен фолис (X-XI), што несомнено укажува и на активности и во средниот век.

⁶³⁵ Милутин Гарашанин, Гарашанин Драга, „Археолошке белешке са рекогносцирање у Источној Македонији“, *Зборник на штипскиот народен музеј I*, Штип 1959, 88.

Локалитетот „Градиште“ - с.Штука се наоѓа на околу 3,6 км североисточно од селската црква. Претставува висок рид кој се издига од брегот на Штучка Река, на доминантна точка над долината од целата река. Обраснат е со густа вегетација која максимално ја отежнува визуелната перспекција. По целото плато се забележува концентрација од камења кои ги следат највисоките изохипси на ридчето, претпоставуваме дека се остатоци од бедем.

Заедничко за двете утврдувања, „Црквиште“ и „Градиште“ е тоа што ги обезбедуваат комуникациите кои по течението на малите рекички Јазга и Штучка река водат кон населбата на „Црвено Поле“. Споменичката целина Црвено Поле се наоѓа на околу 5 км североисточно од „Црквиште“ и околу 4,2 км од „Градиште“.

Во средниот век, Црвено Поле се споменува во историските извори како пасиште, заедно со Драгулево. Кај Душановата грамота за Хрељините, во подароците на Хиландар од Штип и Струмица, околу 1343 година, се споменува пасиштето Црвено Поле (**ЧРВЕНА ПОЛѢНА**).⁶³⁶ Во XIV како летни пасишта на манастирот Хиландар во Струмичко се споменуваат: бачилото Драгулево (*ἀπό τήν πλανινήν τήν Δραγούλεβαν*). Во турските пописни дефтери од XVI век се споменува мезра Црвено Поле, која припаѓа кон Струмица, од споменатиот тимар. Во споменатава мезра јуруците тераат добиток на летна испаша, а жителите на селото Барбарево ја обработуваат земјата.⁶³⁷ Како и мезра Драгилева (Драгулево), во близина на с.Дрвош, припаѓа на Малешево.⁶³⁸ Според повелбата на кралот Душан од 1336 година, неговиот благородник Хрељо во Штип ја подигнал црквата посветена на Св.Архангели, освен тоа на црквата и приложил и неколку имоти во Струмичкиот крај: планините Беласица, Огражден и Драгулево, потоа селиштето Штука и некои земји кои порано ги држеле неколку грчки пронијари.⁶³⁹ Одовде можеме да заклучиме дека населбите во внатрешноста на Огражден во средниот век, примарно се занимавале со сточарство и земјоделие, додека рударството за нив најверојатно било непознато.

⁶³⁶ Лидија Славева, Владимир Мошин 1988, 136.

⁶³⁷ Жителите на селото Барбарево од обработувањето на земјата на спахијата на селото Моноспитово му даваат ушур. Приход од жито 299 акчиња, тимар на Мустафа, со содружниците: (Турски документи том V. книга III 1982, 174 – 175).

⁶³⁸ Со вкупно приход од 368 акчиња од пченица и мешано жито, од тимарот на махмуд, син на Мустафа: (Турски документи том V книга III 1982, 257).

⁶³⁹ Ирена Стефоска 2011, 184.

Поголем број од утврдувањата на Огражден се доста вовлечени во внатрешноста на планината и визуелно изолирани од Струмичката Котлина што упатува на нивната улога да ги конторлираат премините во внатрешноста на Огражден. Функцијата и значењето што ги имала, се строго наменски одредени: како рударска тврдина, како заштита на рударските окна, како и на комуникациите кои воделе до нив. Сите се со издолжена елипсовидна форма и со по две кули на предната и задната страна кои, најверојатно ги фланкирале влезовите. На задната страна редовно се појавува вештачки ров (fossa), кој ја одделува тврдината од масивот, на чиј краен огранок лежи самата. Голема е веројатноста бедемите на овие тврдини во основата да се изградени од камења и варов малтер, додека горниот дел заедно со круништето да биле од дрвена конструкција, имајќи во предвид на достапноста и изобилието на дрвја во опкружувањето.

Единствено утврдување кое е доста издадено напред, односно не е вовлечено во внатрешноста на планината Огражден, е локалитетот „Градиште“ - с.Дрвош (Сл.49,51). Ова утврдување се наоѓа на околу 0,8 км источно од селото Дрвош, на доминантната позиција- рид со надморска височина од 520 метри. Тврдината е со должина од 150 метри и околу 70 метри просечна ширина, а зафаќа околу 0,75 хе површина (Сл.50). Градиштето се протега во правец северозапад - југоисток, истото преставува зарамнето плато, со исклучок на југоисточниот дел каде се издигаат високи карпи. На северозападната страна има мал вештачки ров (fossa), кој ја одделува тврдината од масивот, на чиј краен огранок лежи самата. Одбранбениот бедем ги следи изохипсите на теренот и на неколку позиции се забележуваат негови остатоци, особено во источниот дел (Сл.52). Доминантна позиција на „Градиштето“, како и големата прегледност на Струмичката Котлина го потенцираат неговото значење. Ова утврдување визуелно комуницира со „Цареви Кули“ - Струмица и се наоѓа на околу 14,5 км оддалеченост (Ка.8). Дрвошкото Градиште, исто така има голема прегледност на целата Струмичка Котлина, а на помалку од 2,5 км источно од него се наоѓа комуникацијата која ја поврзува Струмица со Малешевијата.

Покрај овој патен правец, на Огражден постоела значајна комуникација која ги поврзувала населбите, односно пасиштата Драгулево и Црвено Поле со реката Струма. Според археологот Ване Секулов, долгогодишен истражувач на Огражденскиот крај, овој пат водел по реките Белогазо и Лебница, поминувал низ селото Никодин (општина Струмјани) и се спуштал кај селото Лебница (општина Сандански) кое излегува на реката

Струма.

Во средниот век, Огражденските тврдини доколку биле активни, тие функционираше како рефугиуми (збегови). Тука наоѓало засолниште населението кое живеело во подножјето на планината. Потврда за активности во Огражденскиот регион во средниот век е откриената остава со средновековни монети. Во подножјето на планината, во месноста Мезра кај с.Чанаклија, е откриена остава со златни хиперпери. Депото го сочинуваат 72 златни и една бронзена монета, датирани од крајот на XII до втората половина на XIII век. Присутни се монети од Исак II Ангел (1 златна), Јован II Дука Ватац (57 златни и една бронзена) и Михаил VIII Палеолог (17 златни) (Сл.53).⁶⁴⁰

Во средниот век (најкасно до крајот на XIV) се споменуваат неколку населби кои егзистирале од левата страна на реката Струмица, тоа биле: Брезница, Штука, Сушица, Турново, Секирник, Нежичино (Босилово), Просениково како и селиштата Дрвош и Пачково (Т.1). Според достапните изворни податоци, манастирот Хиландар, првите имоти во околината на Струмица ги добил од протосевастот Хрељо, околу 1336 година. Подарените добра се наоѓале во Струмичкото Поле, во непосредна близина на градот Струмица. Тоа биле селата Секирник (~~Секирник~~), Штука (~~Штука~~) со планината Огражден и територијата која се протегала до реката Василица на исток, селото Брезница на запад и Петрова Река на север (Ка.8).⁶⁴¹ Во рамките на донацијата на Хрељо се наоѓала и земјата која порано им припаѓала на ромејскиот феудалец Ласкар Котаниц (~~Ласкар~~ ~~Котаниц~~) и селиштето Штука, на пронијарите Тутко Асан (~~Тутко~~ ~~Асан~~) и Ласкар Сидерофаг (~~Ласкар~~ ~~Сидерофан~~) кои, очигледно, избегале кога Душан завладеал со овие краеве.⁶⁴²

Во повелбата на Душан од 1348 година, со кои на Хиландар му се потврдуваат овие добра, тие се наведени како: „...село Кунарани, Секирник и Штука сосе нивните права...“. По 1348 година, царот Душан го зголемил овој манастирски посед со приложување на територии во правец на север. Пред 1364, на Хиландар му припаднало и селото Брезница, кое се наоѓало околу истоимената река, која не е со сигурност идентификувана.⁶⁴³ Поради

⁶⁴⁰ Lj Mandić, Jovan Ananiev, Golden Noard of Byzantine Coins of the XIIIth Century from the locality Mezdra, the village of Canakli, Strumica, XI Congrees international de Numismatique, Bruxelles 8-13 septembre 1991 – Resumés des communications, Bruxelles 1991, 86-86; *Археолошка карта* 1996, 416.

⁶⁴¹ Ирена Стефоска 2011, 234-235.

⁶⁴² Ibid., 235.

⁶⁴³ Ibidem.

регулација на водните текови во Струмичко, денес во голема мера е променета хидрографијата на овој крај. Со доселувањето на јуручкото население во XVI век, биле избришани многу хидроними и топоними при што убдикацијата на реката е отежната. Реката Брезница, веројатно претставува лева притока на Турија. Селото за прв пат се споменува во *Практикот на Михаил Цангицаки* од 1152 година, како Брусница (Βρουσνιτζης). Ова село, исто така се споменува во една повелба на Андроник II Палеолог од 1293 година, и во повелбата на манастирот Хиландар од 1374 година.⁶⁴⁴

Во повелбата на Драгашите издадена помеѓу 1372-1375 година, на манастирот Св.Пантелејмон му биле подарени имоти во струмичкиот крај. Во повелбата покрај подбеласичките (подгориски) села се наброени и селата во подображденскиот регион Сушица и Турново, кои му биле одземени на властелин Тодор.⁶⁴⁵

Во повелбата, издадена од Константин Драгаш, во врска со имотите на Хиландар во Струмичко, како и спорот помеѓу Хиландар и Пантелејмон, се споменуваат уште неколку населби од левата страна на реката Струмица. Тоа биле селата Нежичино (**Нежичином;**) се однесува на денешното Босилово и Просениково (**Просѣнниково;**), како и хидронимот поток Дривошки (**поток Дривошки**) и Пачково (**Пачково**) (Ка.8).⁶⁴⁶ Поток Дривошки, несомнено упатува на денешното село Дрвош, кое според достапните историски извори првпат се споменува во турските пописни дефтери од 1519 година, што не значи дека оваа населба порано не опстојувала. Пачково, исто така се споменува во пописните дефтери, но денес оваа населба е исчезната. Ова село се наоѓало северно од денешното Радово, на истоимената месност „Пачково“ (Т.2).

Во турските пописни дефтери од XVI век, покрај горенаведените населби, се споменуваат и селата: Добрашинци, Алексино (Нова Мала), Иловица, Брест, Искрени, Барбарево, Бајково, Дели Орман друг назив Доброво (Ново Село), Волкославци (исчезнато), Радово, Балдовци (Старо Балдовци), Орашица (исчезнато), Драгомирово, Протобања (Сарај), Петралинци и Пиперево (Т.2; Ка.8). Секако, овде не ги вбројуваме новооформените села кои настанале со турската колонизација. Поголем број од населбиве

⁶⁴⁴ Ирена Стефоска 2011, 284.

⁶⁴⁵ Ibid., 243.

⁶⁴⁶ Александар Соловјев, Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века), Београд 1926. 169-171; Според едно предание на локалното население, Босилово имало друга местоположба, се наоѓало околу половина километар северно од денешната локација и се викало Нејчино: (Кајдамов Костадин, *Имињата на населбите во Струмичко*, Делфина 3, Скопје 2005, 118).

и денес постојат во овој дел од Струмичката Котлина.

Селото Брест постоело сè до првите децении од XX век, истото се споменува во пописот на Васил К'нчов од 1900 година, помеѓу селата Сушица и Штука.⁶⁴⁷ Ова село се наоѓало околу 2 км североисточно – северно од Сушица и самата месност денес е наречена „Брестот“.

Исченатото село Искрово се наоѓало на денешната месност „Искрово“, околу 2 км североисточно од Сушица. Во *Археолошката карта на Република Македонија*, локалитетот Искрово - Грнчар е запишан како населба и некропола од доцноантичкиот период.⁶⁴⁸ Додека населбата Волкославци ја убдицираме во близина на Ново Село, бидејќи во пописните дефтери од XVI век се споменува дека новоселани ја обработувале земјата во синорот на споменатото село. Во истиот попис се наведува дека мезрата Искрова, ја обработуваат христијаните од селата: Сушица, Ново Село, Волкославци и Брест, што несомнено е потврда дека Волкославци треба да го бараме во подогражденскиот регион. Оваа населба треба да ја убдицираме на просторот помеѓу селата Сушица и Ново Село, кој денес е ненаселен.⁶⁴⁹

Во пописните дефтери од XVI век се споменува селото Орашица, кое се наоѓало во Струмичката нахија. Населбата денес е исчезната, а со тоа не можеме со точност да ја убдицираме нејзината положба. Еден податок од пописот навестува дека селото се наоѓало во подножјето на планината Огражден. Се споменува мезра Мирјаница (неубдицирана), која била обработувана од „неверниците“ (христијани) од селата: Иловица, Пачково, Дрвош, Штука, Орашница, Радово и Старо Балдовци. Сите овие села се во подогражденскиот регион и се концентрирани на еден релативно потесен простор, најверојатно во близина на самата мезра Мирјаница која ја обработувале. Денес постои топоним „Орех“ - „Орев“, околу 2 км југоисточно од Штука или околу 1,2 км североисточно од с.Секирник. Голема е веројатноста на оваа локација да се наоѓало исчезнатото село Орашница.

Густата населеност на подогражденскиот регион, како и на самите планински

⁶⁴⁷ Селото имало 65 жители во 1900 година: (Васил К'нчов, *Македонија Етнографија и статистика*, издава Българското Книжовно Дружество, София: Държавна печатница, 1900, 161).

⁶⁴⁸ На една висорамнина што зафаќа поголем простор се среќаваат фрагменти од керамички садови, питоси и покривни керамиди. На едниот крај на локалитетот се откриени гробови градени од поголеми камени плочи: (*Археолошка карта* 1996, 415).

⁶⁴⁹ Турски документи том V книга III 1982, 16-217, 219-220.

масиви во средниот век (Т.11), се доволна потврда за развојот на овој дел од Струмичката Котлина, кој се наоѓа северно од реката Струмица. Отвореноста кон југ (на припек), како и хидропотенцијалот овозможуваат поволни услови за развој на земјоделството, а особено на одгледување на винова лоза. Благите падини и пасишта на Огражден се погодни за сточарство, кое до пред пола век било носечка гранка на десетина села кои егзистирале во овој крај. Отворањето, пак, на рудникот за злато и бакар во Иловица и Штука се уште една потврда за ресурсите кои ги имал Огражден, а тоа е и доволен предизвик за идни археолошки истражувања и одгатнувања на тајните кои ги крие оваа планина.

6.4. Чувари на патната траса Струмица - Дојран

Безбедноста на оваа патна траса отсекогаш имала големо значење за секој кој управувал со овие територии. Потврда за тоа е положбата на Струмица и Дојран, како попатни пунктови на патот кој од Солун преку Струмица ги поврзувал другите области во Македонија, како и централно - балканските делови. Денешната патна траса Струмица – Дојран, на неколку позиции отстапува од стариот пат, односно со пробивањето на долината на р.Тркања во средината на XX век, се избегнати ридестите премини (Ка.9). Остатоци од стариот пат може да се забележат на оние позиции кои не биле покриени со асфалтен пат (Сл.55,56), особено местата кои биле избегнати при пробивањето на новата траса.

Покрај оваа значајна комуникација уште во периодот на раната антика почнале да се појавуваат првите утврдувања, кои во континуитет ќе опстојат сè до доцната антика. Во средниот век, дел од овие тврдини кои се наоѓаат на доминантни позиции, биле ставани во функција, но со многу помал интензитет. Ридско - планинскиот терен низ кој поминува оваа патна траса, дава можности за градење на развиени дефанзивни системи, како и полесно преградување на тесните премини. Денешните населби Струмица и Стар Дојран се оддалечени околу 30 км воздушна линија или околу 42 км патно (Ка.3). На оваа релативно кратка патна траса се наоѓале неколку утврдувања, а дел од нив имаат импозантен континуитет од раната антика до средниот век. Нивниот број зависел од потребите како и од самите можности. Значењето на оваа комуникација се потврдува и во турскиот период кога на ова релативно кратко растојание постоеле две дервенциски села,

Костурино и Фурка.

Југозападно од Струмица, на само 6 км воздушна линија, се наоѓа тврдината Василица, која претставува висока крајпатна стража (φρούριον), во најтесниот дел на клисурата на Дервенска Река, односно 3,5 км северно од с.Костурино, 1 км на југ од с.Раборци. Низ неа поминува патот Струмица – Валандово – Солун. Станува збор за долг рид со зарамнет врв, чиито страни паѓаат во претходно спомнатата река и во Маркова Река на запад (Сл.54). Ова утврдување се наоѓа на 590 метри надморска височина, односно 220 метри над реките, со голема прегледност над патот низ теснецот. Првото детално мерење на оваа тврдина го извршил Виктор Лилчиќ (Сл.57).

На врвот се забележуваат остатоци од цврсто обидие, градено во доцноантичкиот период (од доцниот IV и VI век). Кастелот на Василица имал функција на висока стража, чијашто посада можела да го блокира патот во споменатата клисура. Самата позиција на крепоста, како и малата оддалеченост од Струмица, биле премногу значајни за овој град, токму тука можел да се задржи секој непријателски напад од југ. Укрепениот простор е со димензии 152 x 38-25 метри и на трите агли бил зајакнат со три издадени кули (Сл.58,60). Долж јужната страна на кастелот се потпирала станбена тераса, голема 0,7 хектари и подсирана од југ со сувосид (Сл.59). На неа се гледаат бројни парчиња од доцноантичка грнчарија, питоси и тегули, како и ретки хеленистички фрагменти.⁶⁵⁰

Според Иван Микулчиќ, Западната кула, чија големина (12 x 10 - 7 метри) и форма не се вообичаени во антиката, била обновена и користена во подоцнежните векови. Меѓу движените археолошки наоди се гледаат парчиња од средновековна црепна и од глеѓосана византиска трпезна керамика. Во североисточното подножје, близу до патот, во месноста „*Растурен Брег*“ – с.Костурино, 1980 година, било откриено депо од 854 бакарни монети од XII - XIII век, што е доволна потврда за активности во средниот век.⁶⁵¹

Според Иван Микулчиќ, името на селото Костурино е словенска форма изведена од византискиот „кастрон“. Додека Василица, несомнено потекнува од името на некогашниот кастрон Василида (номинатив: Василис). Името на соседната Маркова Река и името Маркови кули, како второ име на истата крепост, се топоними настанати на крајот од

⁶⁵⁰ Археолошка карта 1996, 408, Иван Микулчиќ 1996, 316, fig.149.

⁶⁵¹ Иван Микулчиќ 1996, 316; Археолошка карта 1996, 408.

средниот век односно од турско време, а одразуваат секавања на старата крепост.⁶⁵²

Во турските пописни дефтери од 1570 година се споменува топонимот Василица, и тоа двапати во истиот попис. Првиот пат како Мезра Василица, која ја обработуваат селата Три Води и Костурино, а ушурот му го давале на спахијата на Попчево. Вториот пат како Мезра Градиште (втор назив Василица), која ја обработувале селата Костурино и Раборци, а ушурите му ги давале на спахијата на споменатото село.⁶⁵³ Овие топоними постоеле и пред доаѓањето на Турците на овие простори, а опстоиле и до ден - денес.

Василица како попатна стража, која го чувала јужниот влез кон Струмица, има целосна контрола на стариот пат кој се наоѓал западно од неа, како и над клисурата на реката Тркајна, која се наоѓала источно од неа. Во клисурата на реката Тркања денес поминува модерниот магистрален пат Струмица - Валандово кој бил пробиен во средината на XX век.

Доминантната положба на тврдината Василица, со нејзината највисока надморска височина, во голем дел овозможува широка прегледност на сите страни (Ка.14). Има прегледност на патот кој доаѓа од Струмица, како и на патот кој од Штип преку реката Крива Лакавица поминува во подножјето на селата Рич – Белотино – Попчево (Сл.61). Покрај овие патни правци, Василица го контролирала и влезот од југ, односно патот кој доаѓал од Солун – Дојран – Струмица, кој од Валандовската Котлина се издигал во атарот на село Костурино (Сл.62). Оваа тврдина имала целосна контрола и прегледност на сите патни правци кои поминувале јужно од Струмица. Иако во турскиот период оваа тврдина ја губи својата функција, сепак, пределот во кој се наоѓа и за Турците бил доста значаен и клучен, имајќи го предвид значењето на патот кој од Солун за Струмица минувал одовде. За тоа зборува и самото с.Костурино кое во турскиот период се спомнува како дервенџиско село, поради значењето на патната траса која поминувала низ него.⁶⁵⁴

Василица визуелно комуницирала со малото утврдување „Марна Скрка“ - Рич, кое се наоѓало на околу 8,5 км северозападно (Сл.64). На север од Василица, на околу 3 км се наоѓа денешното село Попчево низ кое поминувал стариот пат кој доаѓа од Струмица. На

⁶⁵² Иван Микулчиќ 1996 1996, 316.

⁶⁵³ Турски документи Том V книга III 1982, 88, 210.

⁶⁵⁴ Душко Цветанов, *Средновековната патна мрежа во Струмичко (XI-XIV век)*, Зборник на трудови, НУ Завод за заштита на спомениците на културата и Музеј Струмица, Струмица 2014, 161-162. fig.6.; Александар Стојановски, *Дервенџиството во Македонија*, ИНИ, Скопје, 1974, 214-215.

само 300 метри од југоисточно од селото се наоѓа локалитетот „Градиште“, кој претставува утврдена доцноантичка населба. Доминантноста на Василица над останатиот терен во еден поголем радиус и овозможува прегледност на сите четири страни.

Овој простор јужно од Струмица бил засегнат и со настаните поврзани со битката кај Клуч, во 1014 година. Според Скилица, по самото разбивање на Клучката дема и преземањето на тврдината Мацукион, Василиј II го испратил солунскиот дук Теофилакт Вотанијат со војска да ги премине ридовите крај Струмица, да ги изгори демите по патот и да направи прооден пат за императорот да се повлече во Солун. Кога пристигнал на местото, Вотанијат без пречки бил пропуштен од локалните стражи да влезе внатре; сепак, кога побарал да се врати повторно кај императорот, откако ја исполнил заповедта, тој паднал во поставената, во истата област, заседа и бил пречекан тајно во една долга теснина. Тоа сигурно бил тесниот премин меѓу Беласица и Плауш Планина (Ка.12). Кога влегол во теснината заедно со својата единица, биле фатени во заседа поради теснината и непреодноста на местото. Опкружен од сите страни и опсипан од височините со камења и стрели, голем дел од единицата бил целосно уништен, а самиот Теофилакт бил убиен од страна на Гаврило, кој го прободел во стомакот со копје.⁶⁵⁵

Самата конфигурација на теренот на овој планинско-ридски крај, допуштала патот да биде изложуван на неочекувани напади во тесните и непреодни клисури. Најверојатно, Вотанијат настрадал во опасните теснини меѓу Струмица и Костурино, места кои важеле за најопасни. Скилица спомнува дека преградите се наоѓале во непосредна близина на градот.⁶⁵⁶ Токму во овој ридест предел, јужно од градот Струмица се наоѓа и самата тврдина Василица. Најверојатно, во тој период Самуил имал концентрирано војска, која излегла од тврдината и го изненадила одредот на Вотанијат.

За точната локација каде биле поставени палисадите, можеме да издвоиме неколку места, коишто можеле да бидат преградени. Една од тие локации е тесната клисура на реката Тркајна, на трасата с.Костурино - Струмица, веднаш по минувањето на претходно именуваното село, на модерниот регионален пат, источно од тврдината Василица. Другата локација, западно од тврдината Василица, на старата патна траса с.Костурино - с.Раборци, која до почетокот на минатиот век била активна, каде самиот пат серпентински се спушта

⁶⁵⁵ Васил Златарски, *op.cit.*, 698-699.

⁶⁵⁶ Бранко Панов 1985, 450-451.

во атарот на с.Раборци. Како последна можна локација ќе го посочиме Валандовско Брдо, како тешко прооден и недостапен предел, односно клисурата на Сува Река.⁶⁵⁷

Во дефанзивната функција на јужниот влез во Струмичко, покрај палисадите кои, најверојатно, ги имало на неколку позиции, сигурно биле искористувани и позициите на околните тврдини, макар и во функција на обични набљудувачници. Западно од денешниот модерен пат познат како Валандовското брдо се наоѓа доминантна тврдина која, најверојатно, го контролирала стариот пат. Локалитетот е познат под името Вестерно – с.Раброво. Оваа тврдина, според движните наоди, била во функција уште од раната антика.⁶⁵⁸ Утврдувањето Вестерно визуелно комуницира со Исар-Кула во Валандово и се наоѓа помалку од 3,5 км оддалеченост.

Покрај овој патен правец, егзистирале поголем број на рурални населби од кои повеќето, за првпат во историските извори, се споменуваат во 1519 година. Одејќи во правец Струмица – Дојран (Полин), тоа се населбите: Попчево, Раборци, Три Води, Костурино, Злешево, Раброво, Честово, Собри, Престиково (Прстен), Фурка, Црничани, Топлец, Николич и др (Ка.9). Овие села лежат од двете страни на патот или на некоја помала комуникација која се издвојува од овој пат. Дел од овие населби егзистирале и во средниот век, а историска потврда имаме за некои од нив меѓу кои е селото Злешево.

Тоа се споменува во една од повелбите на браќата Драгаш, најверојатно од 1374 година, според која Константин го одзел с.Злешево од властелинот Дабижив и го подарил на манастирот Св.Пантелејмон.⁶⁵⁹ Во турските пописни дефтери од 1519 година се споменува селото Злешево, кое припаѓало на Струмичката нахија и во него живееле 23 христијански семејства.⁶⁶⁰ Ова населено место е иселено во 70-те години на XX век. Низ него поминувала една значајна комуникација Костурино – Злешево – Чепели – Терзели – Удово, која ја поврзувала Струмица со Вардарската магистрала. Овој пат бил особено активен со отворањето на железничката пруга Солун – Скопје во крајот на XIX век, кога

⁶⁵⁷ Душко Цветанов, „Воено – стратегиското значење на струмичката област за време на Цар Самуи (X-XI)“, *Самуиловата држава во историската, воено – политичката, духовната и културната традиција на Македонија*, Струмица 2015, 207, fig.3,4.

⁶⁵⁸ Според рекогносцирањата извршени од Виктор Лилчиќ, како и на претходната тврдина Василица.

⁶⁵⁹ Христо Матанов, *Княжеството на Драгаши, Към историята на Източна и Североизточна Македония в доосманската епоха*, София, Галико: 1997, 114-5.

⁶⁶⁰ Според пописните дефтери од 1519 година во Злешево (Злешово) живееле 23 христијански домаќинства, 4 неженети и две вдовици: (Драги Ѓоргиев, *Населението во Струмичката нахија (XVI-XIX век)*, Христијанството во културата и уметноста на Струмичката епархија, Струмица 2002, 121).

директно се слегувало на станицата кај Удово, наречена „Струмичка“.

Тука покрај патот е дервенциското село Костурино кое за првпат се споменува во турските пописни дефтери од XVI век (Ка.5). Во овој попис се наведува дека во близина на селото има манастир посветен на Света Петка, според зачуваното локално предание, манастирот се наоѓа источно од селото.⁶⁶¹ На 0,5 километри од селото Костурино се наоѓа мало возвишение познато како „Манастирски рид“. Најверојатно овој манастир егзистирал и порано и ги опслужувал духовните потреби на средновековната населба Костурино.

По спуштањето на патот од „Валандовско брдо“, истиот поминувал низ тврдината „Вестерно“ која се наоѓа на околу 1,5 км североисточно од селото Раброво. Источно од ова село, во непосредна близина на грчките гробишта, според податоците на локалното население, во реонот на рудникот била откриена стара јама. Во овој стар рудник, во 1942 година, биле најдени рударски алатки денес незачувани. Влезот кој денес се гледа има форма на трапез со димензии од 2,10 метри висина и 0,80 метри ширина.. Во Археолошката карта на РМакедонија овој локалитет е забележан како „Ковачилница“, средновековен рудник.⁶⁶² Покрај селото Раброво, поминувала комуникацијата која ја поврзувала Струмица со Валандово (Алавандово).

Присуството на рудни наоѓалишта во валандовскиот крај го потенцира и значењето на целиот микро - регион. Потврда за тоа е и с.Казандол кое се наоѓа на околу 4 км јужно од Валандово, сместено во ридестиот предел. Западно од селото Казандол во самата Казандолска река, најдено е депо од рударски алатки и згура од топена руда. По површината на нивите се среќаваат фрагменти од керамички садови и многуброен градежен материјал. Најверојатно, станува забор за рударска населба од римскиот период.⁶⁶³ Кај Казандол, Французите меѓу двете светски војни вршеле истражувања и пробна експлоатација на бакар. Само на 2,5-3 км источно од Казандол, кај Дедели, се наоѓаат исти рудни лежишта експлоатирани во раната антика. Бројни траги од експлоатација на железна руда од античко време се откриени и кај с.Костурино.⁶⁶⁴

Околу 3,5 км источно од главната комуникација Струмица – Дојран се наоѓа селото

⁶⁶¹ Турски документи Том V, книга III 1982, 340; Милутин Гарашанин, Гарашанин Драга 1959, 93.

⁶⁶² Археолошка карта 1996, 59.

⁶⁶³ Ibid., 55.

⁶⁶⁴ Иван Микулчиќ, Антички градови во Македонија, книга 8, Скопје: МАНУ, 1999, 36.

Собри. Томо Томовски споменува дека во селото постоела средновековна црква „*Свјатаго Георгија в Сомбргѣ*“ (*сѹмпрѹн*), која се наоѓа во меѓите на денешното село Собри. На 300 метри јужно од селото Собри, на мало плато се гледаат остатоци од сакрален објект и камени плочи од гробни конструкции. Според преданијата на мештаните, црквата била посветена на Св.Димитрија. Овој локалитет во Археолошката карта е забележан како „*Голема Црква*“, средновековна црква и некропола.⁶⁶⁵ Во XVI век постоеле две населби со исто име: Горно Собри и Долно Собри. Остатоци од исчезнатата населба и денес се среќаваат во шумата јужно од денешното село Собри.⁶⁶⁶ Јужно од селото поминувала алтернативна планинска комуникација, која преку ридско-планинскиот крај излегувала кај селото Ѓопчели и продолжувала во југоисточен правец кон Дојран. Најверојатно, над самото село Собри постоело утврдување кое го конторлирала гореспоменатата комуникација, како и горното течение на Анска Река.

Покрај отклонот на комуникацијата Струмица – Дојран, преку селото Собри, главниот пат си продолжува по, речиси, истата траса со денешниот регионален пат. Оттука патот минува низ тесното Деделинско дефиле, преку Дојран за Солун.⁶⁶⁷ По Деделинското дефиле среќаваме уште едно дервенциско село, кое исто така е спомнато во пописните туски дефтери од 1519 година, а припаѓало на Струмичката нахија. Тоа е селото Фурка,⁶⁶⁸ кое и до ден - денешен постои и се наоѓа 13 км јужно од селото Костурино, односно 9 км југоисточно од Валандово и само 1,5 км од модерниот пат Струмица – Дојран (Ка.5,9). Старото село се простирало на 3 км северно од денешното, на местото каде што сегашниот селски пат се спојува со патот Дојран – Струмица. Задачата на дервенциите од Фурка била да го „чуваат патот што одел од Скопје за Солун, односно од Албанија за Цариград“. Тоа е, всушност, денешниот пат што оди од Дојран кон Валандово, односно од Струмица, а којшто минува крај старата Фурка (Сл.77). На север од селото се протега клисура, долга неколку километри, низ која тече Дервенска Река. Селото било должно да обезбедува

⁶⁶⁵ Археолошка карта 1996, 59.

⁶⁶⁶ Томо Томовски, „Валандовски Хисар“, *Зборник посветен на Димче Коџо Т. VI-VII*, Скопје: Археолошки музеј на Македонија, 1975, 275.

⁶⁶⁷ Бранко Панов 1985, 450-451.

⁶⁶⁸ Денес селото припаѓа на Општина Дојран и се наоѓа околу 8 км северозападно од Охридското Езеро; Според Александар Стојановски Фурка како дервенциско село се спомнува за првпат во 1530/31 година: (Александар Стојановски 1974, 292).

премин низ таа клисура бидејќи тука се пробивал споменатиот пат.⁶⁶⁹

На околу 2 км северозападно од денешното селото Фурка, кај Деволска Чешма, десно од патот Валандово - Дојран и во непосредна близина на воените гробишта и на споменикот од Првата светска војна, се гледаат остатоци од еднолачен мост, изграден од плочести камења со варов малтер. Во Археолошката карта на РМакедонија овој локалитет е забележан како „*Деволски Мост*“, средновековен мост.⁶⁷⁰

Покрај овој мост забележани се и две средновековни населби: „*Црвеница*“ и „*Аниште*“ и еден средновековен сакрален објект „*Манастир*“. Средновековната населба „*Црвеница*“ се наоѓа на 500 метри источно од селото, во нивите се среќаваат фрагменти од питоси и градежен материјал. Средновековниот сакрален објект „*Манастир*“ се наоѓа на 2,5 км североисточно од селото, на десниот брег на Камилска Река се гледаат грамади од кршен камен и фрагменти од покривни керамиди. Средновековната населба и некропола „*Аниште*“ се наоѓа на 3 км северозападно од селото, во непосредна близина на асфалтниот пат Валандово - Дојран, во нивите се среќаваат фрагменти од керамички садови и градежен материјал. Откриени се и камени плочи од гробни конструкции.⁶⁷¹ Поминувајќи го селото Фурка во правец кон Дојран, десно од него по течението на реката Луда Мара се издвојува една комуникација за Богданци и Гевгелија, од каде се излегува на Вардарската Долина. Овој пат поминувал и низ населбата Габрашинци (исчезнато), која се наоѓала кај Габрошка река, североисточно од Богданци.

Следна населба која најверојатно егзистирала во средниот век, покрај патот кој води за Дојран е Црничани. Во *Археолошката карта на Р.Македонија* забележани се два средновековни сакрални објекти, „*Селско Гумно*“ и „*Чишмица*“. Локалитетот „*Селско Гумно*“ се наоѓа на југоисточната периферија на селото, каде се гледаат грамади од кршен камен и фрагменти од покривни керамиди, според локалната традиција, местото се смета за свето. Додека локалитетот „*Чишмица*“ се наоѓа на 500 метри северозападно од селото, каде има остатоци од објекти.⁶⁷² Одовде патот се поклопува со денешната регионална комуникација, продолжувајќи во југоисточен правец кон Дојран. Патот пред да навлезе во тесниот премин на западниот дел од Дојранското Езеро, поминува низ уште едно попатно

⁶⁶⁹ Александар Стојановски 1974, 291-293.

⁶⁷⁰ *Археолошка карта* 1996, 106..

⁶⁷¹ Ibidem.

⁶⁷² Ibidem.

утврдување, наречено „Топлец“ (Сл.78).

Северозападно од Нов Дојран, над термалните извори, на висок рид со доминантна положба се наоѓа утврдувањето Топлец. На неговото горно плато се гледаат грамади од градежен камен, односно остатоци од бедем на помала тврдина. На површината има фрагменти од градежна и садова керамика. Утврдувањето е со издолжена форма со правец на протегање север - југ и зафаќа површина од околу 0,9 ха, со димензии на 145 x 85 метри (Сл.79). Највисоката точка на овој рид е 323 метри надморска височина, а пристапот бил од југозападната стран. Најверојатно, на просторот од „Топлец“ на север и во речиси целата должина на денешен Нов Дојран, во антиката егзистирал градот Тауриана. Утврдувањето на „Топлец“, можеби, истовремено претставувало и акропол на Тауријана и крајпатна стража која го контролирала влезот од североисток и северозапад. Причини за никнување на градска населба на овој простор е предноста на Дојранското Езеро како добар терен за егзистенција, со значајна комуникација Солун – Дојран – Струмица, како и со располагање со термални извори. Тврдината, претпоставуваме, егзистирала сè до инвазијата на словенските и аварските племиња на овие простори, во крајот на VI век. На овој простор на денешен Нов Дојран, во средниот век егзистирал градот Полин, а потврда за тоа се неколкуте археолошки локалитети. По доаѓањето на Турците населбата била поместена на југ.

Во турските пописни дефтери од XVI век се споменува населбата Топлица, која припаѓала на нахијата Дојранско Езеро. Според зачуваната локална традиција, исчезнатото село Топлица се наоѓало крај северозападниот брег на Дојранското Езеро, северно од Нов Дојран. Денес постои топоним „Топлик“, едно мало возвишение северозападно од Нов Дојран, и хидроним „Топлец“, мал поток северно од Нов Дојран.

Во пописниот турски дефтер од 1570 година, во населбата Топлица се споменува манастирот Свети Никола и калуѓерот Павел.⁶⁷³ Податоциве, несомнено, упатуваат дека на овој простор покрај Дојранското Езеро, во средниот век егзистирала и населба. Во истиот турски попис се споменува Далјан (риболовиште) Топлица кое, давало приходи од 7630 акчиња, што укажува дека Топлица претставувала развиена рибарска населба.⁶⁷⁴

⁶⁷³ Во пописниот турски дефтер од 1570 година за населбата Топлица се споменуваат следниве поседи и приходи: 1 чифт, 1 анбар, 1 црква, 2 куќи, 1 лозје; приход во готови пари, годишно, ушур од житото и од друго, дава 420 акчиња: (Турски документи Том V, книга III 1982, 290 – 291).

⁶⁷⁴ Турски документи Том V, книга III 1982, 305, 649.

Утврдувањето Топлец го контролирало патот кој доаѓал од север, односно Струмица – Дојран, како и комуникацијата Дојран – Сер (Ка.9). На исток од Дојран, преку преминот Дова Тепе, што се наоѓа меѓу планините Беласица и Круша, се патува за Сер, Драма, Кавала и Константинопол. На југ, преку Стар Дојран и денешниот граничен премин Дојран, кај истекот на каналот Ѓол Ај патот води кон Солун.⁶⁷⁵ Комуникацијата Дојран – Сер поминува северно од Дојранското Езеро, покрај селото Николик. Оваа населба се споменува во турските пописни дефтери од XVI век, но најверојатно егзистирала и во средниот век, потврда за тоа се неколкуте археолошки локалитети во атарот на денешното село: „Агизмо“, „Гробишта“ и „Старо Село“.

Локалитетот „Агизмо“ е средновековен сакрален објект, на 500 метри северно од селото Николик, на доминантен рид со зарамнето плато каде се гледаат грамади од камења кои упатуваат на остатоци од сакрален објект. Според преданијата, тука постоел манастир Св.Ѓорѓи. Локалитетот „Гробишта“ е средновековна црква и некропола, на околу 500 метри североисточно од селото Николик, во селските гробишта каде се наоѓаат остатоци од мала црква. Констатирани се сосема ситни фрагменти од фрескоживопис и повеќе парчиња од архитектонска мермерна и камена пластика. Локалитетот „Старо Село“ е средновековна црква и некропола, на околу 0,5 км источно од селото и 500 метри во близина на границата со Грција, се гледаат остатоци од сакрален објект и околу него мала некропола.⁶⁷⁶ На околу 0,6 км северозападно од селото Николик се наоѓа локалитетот „Градиште“. Ова утврдување кое, најверојатно, егзистирало во доцната антика, го контролирало патот кој поминува покрај Дојранското Езеро и продолжува во правец на Сер, поминувајќи низ преминот Дова Тепе, помеѓу планините Беласица и Круша.

Значењето на оваа патна комуникација се должи на поврзувањето со градот Солун, истата ќе биде активна сè до Првата балканска војна, кога со поставувањето на новите граници ќе биде речиси целосно пресечена. Главниот проблем со кој ќе се сретнат попатните населби на потегот Струмица – Дојран ќе биде барањето на нови трговски врски, ориентирани на север. Овие населби ќе стагнираат со својот развој, а дел ќе бидат речиси целосно уништени со војните во втората деценија на XX век.

⁶⁷⁵ Костадин Кајдамов, *Дојран низ вековите*, Скопје: Матица Македонска, 2006, 49.

⁶⁷⁶ *Археолошка карта* 1996, 101 - 102.

6.5. Можни средновековни утврдувања во Радовишко

Во оваа поглавје ќе бидат опфатени можните утврдувања на територијата на денешната Општина Радовиш, која се наоѓа во југоисточниот регион на Република Македонија и е дел од Струмичко – Радовишката Котлина. Радовишкото Поле како составен дел го опфаќа горниот тек на Стара Река (Струмица), околу градот Радовиш и во правец на Струмица помеѓу планините Плачковица и Готен на север и Смрдеш на југ. Северозападно од Радовишкото Поле се наоѓа Дамјанско Поле кое, исто така е составен дел од Општина Радовиш. Радовишкото Поле се протега во правец северозапад – југоисток, со должина од околу 18 км и ширина од околу 6 км на горниот дел, до 1 км на самиот влез на Стара Река во Струмичкото Поле.

Радовиш првпат се спомнува во 1019 година, во првата грамота на императорот Василиј II (976-1025), за правата на Охридската архиепископија. Тогаш селото Радовиш е спомнато заедно со селото Конче, кои се наоѓале во посед на епископот на Струмица.⁶⁷⁷ Во оваа грамота не се споменува ниту едно друго населено место во Радовишко.

Радовиш и околината се споменуваат и во „Практикот“ на манастирот Богородица Милостива (Елеуса), издаден во месец јули 1152 година, за предавање на 12 севгаратни парици, подарени преку хрисовули, со нивната сопствена земја. Во Струмичката тема, како дел од византискиот административен апарат, влегувале архонтиите Камп и Радовиште (...*ἀρχοντεῖαν Ῥαδοβισδου*...). Архонтиите, несомнено, претставувале пониски управнотериторијални единици кои покривале и по неколку села. Во овој извор се наведува дека под управа на Радовиш било селото Контарат (*χωρίου Κονταράτου*) и селото Лесковица (*Λεσκοβιτζής*) под управа на Камп (*Κάμπου*).⁶⁷⁸

Селото Контарат досега не е убицирано, но истото треба да се бара покрај комуникацијата Струмица – Радовиш, додека селото Лесковица, Пепек го убицира во близина на селото Конче, кај истоимената рекичка Лесковица.⁶⁷⁹ Рекичката се наоѓа на околу 2,5 км источно од денешното село Конче, но за оваа локација досега немаме потврда дека постоела населба. Село со исто име Лесковица има северозападно од Конче на околу

⁶⁷⁷ Грамоти на Василиј II / *Sigillia Basilii*, ГИБИ, VI, София 1965.42; Йорданъ Ивановъ, Македония - исторически издирвания, София 1906, 208.

⁶⁷⁸ Документи на манастирот „Богородица Милостива“/ *Acta monasterii Eleusae*, ГИБИ, VII, София 1968, 90; Ирена Стефоска 2011, 295; Петар Миљковиќ – Пепек 1981, 273.

⁶⁷⁹ Петар Миљковиќ – Пепек 1981, 50, 277, fig.3.

15 км оддалеченост.

Според Пепек, Камп било поголемо место под чие архонство се наоѓале уште неколку околни села, а истото најверојатно се наоѓало близу до сегашното село Дамјан, каде што и порано била експлоатирана железна руда.⁶⁸⁰ Ако оваа убидикација на Камп која ни ја дава Пепек ја прифатиме како точна, логично би било Лесковица да е истото со денешното, кое е дел од денешна општина Штип.

Во грамотата на кралот Стефан Душан на Хиландар за Хрељините прилози во Штип и Струмица од 6 мај 1336 година, се споменуваат неколку населби во средното течение на р.Крива Лакавица и горното течение на р.Струмица.⁶⁸¹ За оваа грамота постојат две различни верзии, одбележани како Хил.15. и Хил.16. Во оваа грамота се споменува и селото Калуѓерица, кое се наоѓало од другата страна на реката Крива Лакавица

Хил.15: И во Лакавица: село Брест, село Сухогрло, село Лесковица, село Видче, други Брест преко Лукавице, село Калуѓерица. (...И оу Лоукавици: село Брѣсть, село Соухогрло, село Лѣсковица, село Видче, друуг(и) Брѣсть прѣзь Лоукавицоу, село Калоуѓерица...)⁶⁸²

Хил.16: И од другата страна на реката селото Брестовица, до Дивље воде и до Калуѓерица и до Пољице. (...И по оне стране рѣке село Брѣстовица, до дивие воде и до Калоуѓерице и до Полиц(е)...) ⁶⁸³

Овие населби се споменуваат и во Душановата компилација на Милутиновата грамота за Хрељините подароци на Хиландар во Штип и Струмица, околу 1343 година (Хил.III-4). Селиштата „запустени од векот“ како прилог од кралот: Брест, Сувогрло, Лесковица, Видче и Дренук со сите луѓе што Хрељо ги населил од тоугиѡхъ земаљ. селиштето Бресток преку Лукавица на Бесна Воденица, Калуѓерица и пасиштето Полице

⁶⁸⁰ Петар Миљковиќ - Пепек 1981, 277.

⁶⁸¹ Постојат две верзии на грамотите на кралот Стефан Душан на Хиландар за Хрељините прилози во Штип и Струмица (одбележани на фотоснимките како Хил.15. и Хил.16). Меѓутоа според XI - от индикт и фактите споменати во претходниот акт, грамотата ја датираме најверојатно во 1343 година. Во грамотите Душан дава милост на Хреља да стане сабрат на Хиландарското братство и да му приложи: Црквата Архистратига Михаил во Штип, 50 парици во штипското подградие и тргот во истото, села во Лакавица, села во Струмичко, како и планините Огражден и Драгулево: (Лидија Славева, Владимир Мошин 1988, 131-134).

⁶⁸² Владета Петровић, *Две хрисовуље краља Стефана Душана којима потврђује Хрељине прилоге манастиру Хиландару у Штипу и Струмици 1332, мај 6; 1336, мај 6*, Београд 2014, 5-10.

⁶⁸³ Ibid., 11-17.

со сите права и меѓи (Ка.11).⁶⁸⁴ Калуѓерица се наоѓа на околу 18 км северозападно од Струмица, односно 8 км југоисточно од Радовиш. Во XVI век, според турските документи за Струмичката нахија селото се делело на Долна и Горна Калуѓерица.

Во турските пописни дефтери од XVI век во горното течение на Стара Река (Струмица), се споменуваат поголем број на населени места кои, најверојатно, егзистирале и во претходните векови. Во подножјето на Планините Готен и Плачковица се следниве села: Сушево, Злеово, Покрајчево, Јаргулица, Подареш, Ораховица, Раклиш, Дражанци (исчезнато), Тополница, Бучим, додека во подножјето на Смрдеш се следниве села: Брест, Дамјан, Марчово (исчезнато), Боров Дол (исчезнато), Ињево, Воиславци, Сулдурци, Калуѓерица, Дукарино, Радичево, Владевци (Ка.10).⁶⁸⁵ Овие населени места се со словенска етимологија на имињата и мнозинско христијанско население и тие сигурно постоеле пред отоманските освојувања и колонизација на овие краишта. Потврда за тоа се и бројните евидентирани археолошки локалитети од средниот век во непосредна нивна близина.

Во подножјето на планините Готен и Плачковица се наоѓаат следниве локалитети: во атарот на селото Злеово се регистрирани остатоци од две средновековни населби: „Желков Рид“ и „Кочишо“, средновековен сакрален објект и некропола на сретсело. На десниот брег на Селска Река се забележуваат гробни конструкции, кои според традицијата на мештаните укажуваат за постоење на сакрален објект.⁶⁸⁶ Јужно од селото Јаргулица, во близина на патот Струмица – Радовиш се наоѓа локалитетот „Восанци“ средновековна населба,⁶⁸⁷ додека во селото Подареш се евидентирани следниве локалитети: „Градешите“ средновековно утврдување, „Гробишта“ и „Црквите“ средновековни некрополи и сакрален објект (Ка.10).⁶⁸⁸

⁶⁸⁴ Лидија Славева, Владимир Мошин 1988, 134-137.

⁶⁸⁵ Турски документи Том V, книга II, 1980, 100-101, 103-105; Турски документи Том V, книга III, 1982, 46-49, 61-63, 66, 91-92, 97-98, 103-107, 108-110, 128-130, 152-154, 160-163, 166-168, 171-172, 197-198,

⁶⁸⁶ Средновековната населба – „Желков Рид“, се наоѓа на 1 км северозападно од селото, каде се среќаваат фрагменти од керамички садови, питоси и грамади од камен. Средновековната населба – „Кочишо“, се наоѓа на околу 1,5 км северно од селото, од двете страни на Кочишка Река.: (Археолошка карта 1996, 327).

⁶⁸⁷ Средновековната населба – „Восанци“, се наоѓа на 4,5 км јужно од селото, на левиот брег на Восанска Река.: (Археолошка карта 1996, 327).

⁶⁸⁸ Средновековното утврдување „Градешите“, се наоѓа на 3 км северозападно од селото, на левиот брег на Стипничка Река. Средновековен сакрален објект и некропола – „Гробишта“, во непосредна близина селските гробишта се наоѓаат остатоци од сакрален објект, а околу него некропола со гробови од типот циста. Средновековна некропола – „Црквите“, на 1 км северно од селото, на Црквичка река и Плавија се наоѓа некропола со гробови од типот циста и остатоци од сакрален објект: (Археолошка карта 1996, 330).

Во селото Ораовица, средновековната некропола „*Римски Гробишта*“, како и сакралниот објект „*Св. Ѓорѓи*“ на околу 1,5 км северно од селото, во дворот на сегашната црква се гледат остатоци од темели на стариот манастир, најверојатно изграден во XIV век. На јужниот ѕид се видливи сосема мали траги од фрескоживопис.⁶⁸⁹ Во селото Бучим се регистрирани два локалитети, средновековни населби: „*Бунарџик*“ на 1 км југоисточно од селото и средновековна некропола „*Клисекајси*“ на 100 метри северозападно од селото.⁶⁹⁰ Сите овие археолошки локалитети се во подножјата на планините Готен и Плачковица, во самите села или во непосредна нивна близина.

Во подножјето на планината Смрдеш се наоѓаат следниве археолошки локалитети: Во Воиславци се наоѓаат археолошките локалитети: „*Прелози*“ и „*Ракишин Пат*“ забележани како средновековни населби, и „*Добри Дол*“ средновековна некропола на десниот брег од „*Вечи Дол*“ каде со ерозија од поројните води се откриени гробови со камена конструкција. Постојат индиции и за остатоци од сакрален објект.⁶⁹¹ Важно е да се забележи дека западно од денешното село Восиславци постои топоним „*Дервен*“, што укажува на значењето на оваа патна комуникација во подножјето на Смрдеш Планина, како и на потребата од нејзина заштита.

Во селото Дамјан има поголема концентрација на средновековни археолошки локалитети која, претпоставуваме, се должи на активноста што се одвивала на овој прсотор, како и непосредната близина на самите рудни лежишта. Тоа се локалитетите: „*Грамади*“ и „*Јасен*“ евидентирани како средновековни населби, како и „*Османова Ритка*“ средновековна црква на околу 0,5 км јужно од селото. На околу 300 метри јужно од селото се наоѓа локалитетот „*Црквиште*“ и средновековна некропола, во реонот на гробиштата има една мала височинка на која се забележуваат камени плочи од гробни конструкции.⁶⁹²

На околу 400 метри јужно од селото Сулдурци се наоѓа локалитетот „*Ридот* -

⁶⁸⁹ Средновековна некропола - „*Римски Гробишта*“, северно, веднаш до селото, во непосредна близина на сегашните гробишта се откриени гробови – тип циста: (*Археолошка карта* 1996, 327).

⁶⁹⁰ *Археолошка карта* 1996, 324.

⁶⁹¹ Локалитетот „*Прелози*“, се наоѓа на 1 км западно од селото Воиславци, додека локалитетот „*Ракишин Пат*“, на 2 км северозападно од селото: (*Археолошка карта* 1996, 324).

⁶⁹² Средновековна населба „*Грамади*“, на 500 метри северозападно од селото се среќаваат фрагменти од градежна керамика, питоси и посебно згура од топено железо. Средновековна населба „*Јасен*“, на околу 3 км северозападно од селото, на десната страна од патот Радовиш – Штип, во непосредна близина на задружната штала се гледаат грамади од градежен материјал и фрагменти од керамички садови.: (*Археолошка карта* 1996, 325, 326).

Колибите“, средновековна населба на десната страна од селскиот поток, на едно зарамнето плато со површина од 200 x 100 метри се среќаваат фрагменти од керамички садови, покривни керамиди и кршен камен. Во селото Тополница постојат два локалитети заведени како средновековни населби: „*Кавакли*“ и „*Мемендер*“.⁶⁹³ Во селото Ињево е забележан локалитетот „*Селиште*“, како црква и некропола, истиот се наоѓа на околу 300 метри западно од селото, каде се гледаат остатоци од сидови на еднокорабна црква каде на внатрешната страна има траги од фрескоживопис.⁶⁹⁴

Големиот број на археолошки локалитети во горниот тек на Стара Река (Струмешница), од периодот на средниот век, е доволна потврда за активно и континуирано живеење на овој простор од средниот век до денес (Т.3). Иако поголем број од населбите за првпат се споменуваат во турските пописни дефтери од XVI век, сепак, тие постоеле многу порано и пред отоманските освојувања. Во овој микро-регион населбите во средниот век биле концентрирани во подножјата на околните планини, во непосредна близина на самата патна комуникација која се движела паралелно со течението на Стара Река. Разгранетата хидро-мрежа на Стара Река со нејзините притоки овозможувала поволни услови за развој на земјоделието, а додека на повисоките места и на сточарството. Слабата населеност на високите планински масиви била повод за масовната колонизација на Турци (јуруци) во текот на XVI – XVII век, особено на планината Плачковица.

Постојат доста археолошки локалитети на релативно голема надморска височина на повисоките масиви на планината Плачковица, забележани во *Археолошката Карта на Република Македонија*, и тоа во атарите на селата: Али Коч, Калузлија, Карацалар (иселено), Козбунар, Смиланци, Шипковица (иселено), Штурово, Шаинташ (иселено), Коцалија и Чешме Мале (иселено).⁶⁹⁵ Овие податоци секако терба да бидат земени со доза

⁶⁹³ Средновековна населба „*Кавакли*“, на 1,5 км југоисточно од селото, во близината на турските гробишта се среќаваат фрагменти од керамички садови и грамади од кршен камен. Средновековна населба - „*Мемендер*“, се наоѓа на јужната периферија на селото, од десната страна на езерцето Бабадере: (*Археолошка карта II* 1996, 331).

⁶⁹⁴ *Археолошка карта II*, 1996, 327.

⁶⁹⁵ Во селото Али Коч се наоѓа локалитетот „*Каратарла*“, средновековна населба, се наоѓа на 1,5 км југозападно од селото. Во селото Калузлија се идентификувани две средновековни населби, тоа се локалитет „*Манастир*“ и „*Чаир*“ и некрополата „*Бабаише*“. Средновековна населба - „*Манастир*“, се наоѓа на 1,5 км источно од селото, на границата со селата Калаузлија и Ораовица. Средновековна населба - „*Чаир*“, на околу 200 метри северно. Средновековна некропола - „*Бабаише*“, се наоѓа на 300 – 500 метри југозападно од селото се среќаваат камени плочи кои укажуваат на постоење на некропола. Во селото Карацалар,

на претпазливост, имајќи во предвид дека информациите за нив во најголем дел се земени од втора рака, а не од директно рекогносцирање извршено од стручни лица. Најверојатно, овие локалитети кои се забележани во горенаведените села претставуваат остатоци од напуштени јуручки населби.

Развојот на Радовишкиот регион во минатото, сепак, се должи на експлоатацијата на рудниците кои се наоѓаат овде. Експлоатацијата на руда во Радовишко била на доста високо ниво уште во антиката. Потврда за тоа се и неколкуте доцноантички рударски населби на еден релативно помал простор во атарот на денешното село Дамјан. Тоа се локалитетите: „Грамади“, „Маденска Река“, „Марчово“, „Ограѓе“ и „Стар Манастир“. На овие локалитети покрај фрагменти од доцноантичка садова и градежна керамика се среќава и голема концентрација на згура од топена железна руда.⁶⁹⁶ Тука е и локалитетот „Чурлово Лозје“ во атарот на селото Погулево, кој исто така е населба - топилница од доцноантичко време.⁶⁹⁷

Повторно оживување на рударството и металургијата дошло во XIII - XIV век, кога Македонија паднала под власт на средновековната српска држава. Голем подем рударството и металургијата во Македонија доживува со населувањето на германските Саси кој донеле многу иновации во технологијата, металургијата и законската регулатива во рударството како стопанска гранка.

Експлоатацијата на рудните богатства во Македонија посебно доста се развила по освојувањето на Кратовскиот регион од страна на Србите во 1283 година. Во овој период,

локалитетот „Асарлак“, средновековна населба, на околу 3-4 км северно од селото, на една височинка со доминантна положба и прегледност кон селото Ораовица. Во селото Козбунар средновековната населба „Јурго“, на 4 км североисточно од селото. Средновековен сакрален објект „Градиште“, на 5 км југозападно од селото, се зачувани остатоци од темели. Во селото Шаинташ, средновековна некропола, на 1 км северозападно од селото се наоѓаат аморфни плочи од некропола, месност позната како „Гробишта“. Во селото Коцалија се наоѓа локалитетот „Кирсалам“, средновековен сакрален објект, на 4,5 км североисточно од селото, на една висока чука има остатоци од објект. Во селото Чешме Мале постојат остатоци од сакрален објект и некропола на границата на атарите на напуштените села Чешмемале и Козбунар. Во селото Смиланци средновековната населба „Преслап - Чуј Петел“, на 3 км јужно од селото се среќаваат остатоци од керамика и грамади од кршен камен. Во селото Шипковица е евидентирани средновековна населба, на само 200 метри североисточно од селото се среќаваат фрагменти од керамички садови и кршен камен, на локалитетот „Широка Лазина“. Во Селото Штурово, средновековната населба „Куреињак“, на 5 км северозападно од селото, на зарамнето плато со површина од 100 x 50 метри се среќаваат фрагменти од керамички садови и градежен материјал. Како и некрополите „Мезарл'к“, на 250 метри западно од селото се наоѓа некропола со гробови од типот циста и со ориентација исток – запад, и на ридот над селото се наоѓаат гробови – тип циста, со ориентација исток – запад.: (*Археолошка карта* 1996, 324, 327, 328, 331).

⁶⁹⁶ *Археолошка карта* 1996, 325,326.

⁶⁹⁷ Локалитетот Чурлово Лозје се наоѓа околу 1 км западно од селото Погулево, до самиот селски пат што води кон планината има остатоци од топена железна руда.: (*Археолошка карта* 1996, 329).

во рудниците во Македонија се појавиле како што рековме познатите германски стручњаци - Сасите, кои ги обновувале старите рудници. Рударството особено се развило во времето на цар Стефан Душан, кога Сасите се населиле во Македонија.⁶⁹⁸ На тоа нè потсетуваат топонимите на местата и рудниците како што се: Шлегово, Саса, Нежилово, Злетово, Каменица.

Конкретни пишани извори за постоење на рудници во Радовишко за прв пат добиваме од турските пописни дефтери од XVI век. Доаѓањето на Турците – Османлии на Балканот претставува нова етапа во развојот на рударството во Македонија. Османлиските власти имале голема потреба од металите и нивните производи. Османлиите се зафатиле со активирање на старите, постоечки рудници и со откривање на нови. Во овој период биле зголемени потребите на османлиската војска која се наоѓала во постојани воени походи. Наведената ситуација наложувала модернизирање и усовршување на воената опрема, како и потреба од ковање на пари.⁶⁹⁹ Најверојатно и постоечките радовишки рудници биле повторно активирани од страна на Османлиите.

Интересно е да се наведе дека повеќето од рудниците најинтензивно работеле во текот на XV-XVI век. Некои од рудниците во голема мера биле исцрпени и престанале со работа уште во првите векови на турското владеење во Македонија.⁷⁰⁰ Во турскиот период активно се експлоатирала железна руда од рудникот Дамјан, кој се наоѓа западно од Радовиш и бил сместен во Штипската каза. Имено, на просторот што го зафаќа Мадемска Река во западниот крај на Радовишкото поле и самиот водопредел на реките Брегалница и Струмица, поточно во Дамјанско Поле и Пилаф Тепе, преку клисурата Дервент, имало маден за железна руда, оттаму и реката ја нарекувале Мадемска Река. Всушност, тука во Мадемска река, некогаш се собирала и топела рудата.⁷⁰¹ Помеѓу денешните села Дамјан и Брест, лежат стари копови на железо експлоатирани до наше време.

Во 1519 година, ушурот од добиеното сребро во овој рудник изнесувал вкупно 6.009 акчиња. Во еден документ од 1549 година се среќаваат податоци за прекумерната експлоатација на овој рудник, вршена од страна на закупникот Мехмед. Во врска со

⁶⁹⁸ Ахмед Шериф, „Рударството во Македонија во време на османлиското владеење“, Скопје: ИНИ 2001, 10.

⁶⁹⁹ Паралелно со обновувањето и унапредувањето на рударството, во текот на првите векови од османлиското владеење доаѓа и до формирање на турско рударско законодавство. Се пристапило кон кодифицирање на старите саски и новите рударски закони: (Ахмед Шериф 2001, 10-11).

⁷⁰⁰ Ibid., 12.

⁷⁰¹ Ibid., 127.

настанатите проблеми во рудникот Дамјан бил известен кратовскиот кадија Мевланада Шемсудин, кој ги информирал царските власти дека рајата - рударските работници од селата Горна и Долна Калуѓерица, Радовиште и Дамјан, Тополница, Марчево, Брест и Горанци, повторно се подготвувала да ги напушти своите села, заради насилствата вршени од страна на новиот закупник на рудникот.⁷⁰²

Североисточно од Пилав Тепе се среќаваат бројни траги од старо рударење и преработка на метали (бакар, злато, олово-сребро, железо), на околу 4 км се наоѓа рудникот Бучим кој е сè уште активен. Покрај рудниците во Дамјан и Бучим, најверојатно во антиката и средниот век опстојувале и други рудници во Радовишко. Со најновите истражувања се констатира дека на Плачковица се наоѓаат неколку рудни појави кои претставуваат перспектива за натамошни истражувања. Се сретнуваат појави на метални сировини, меѓу нив видно место заземаат бакарот, оловото, цинкот и железото (магнетитот).⁷⁰³

Значењето на овој регион со себе носи и неопходна потреба од заштита, потврда за тоа се и утврдувањата кои никнуваат овде уште во антиката. Таква висока крајпатна стража постоела на ридот „*Пилав Тепе*“ кој лежи 1,3 км југоисточно од селот Шопур и 12 км западно од Радовиш. Претставува висок вулкански куп со тесен врв на 610 метри надморска височина, што од север ја затвора теснината на Мадемска река и патот Радовиш – Штип. Врвот и северната падина се покриени со огромни базалтни карпи (Сл.74,75). На север паѓа вертикално, а на југ поблаго, преку 3 тераси. На Пилав Тепе израснала голема рударска населба во античко време, зафаќајќи простор од 12-15 ха. Во југоисточното подножје на ридот, со проширувањето на регионалниот пат во 1958 година, биле откопани повеќе печки за топење на метали. Бројни гробови од хеленистичко и римско време се раскопани на седлото и падините североисточно од Пилав Тепе.⁷⁰⁴ Укрепената населба на Пилав Тепе, Микулчиќ ја идентификува со рударскиот град Астрајон (Астраеум), писмено

⁷⁰² Ахмед Шериф 2001, 127.

⁷⁰³ Индикации на олово и цинк се јавуваат во подножјето на планината кај с.Држанци. Во околината на Саинташ во гнајсевите се забележува рудна минерализација на олово и цинк, а кај Ласиката и Смиљанци минерализација на железо. Титано-железни рудни појави се откриени во неколку локалности, на поширокиот простор од планинскиот масив Готен, изворишниот дел на реката Лаки и Барбошница просторно поврзани со амфиболити и метагрови. Во изворниот дел на реката Плавија се сретнува минерализација на уран и бакар: (Зоран Донев, Божинов Благојчо, „Методологија и принципи за изработка на ОГК - 2 на реонот Плачковица“ *Зборник на трудови - македонско геолошко друштво втор конгрес на геолозите на Република Македонија*, Крушево 2012, 36-37).

⁷⁰⁴ Иван Микулчиќ 1996, 271-273.

потврден во раната и доцната антика.

Во доцноантичко време населбата се намалила и се повлекла горе кон врвот. Обсидието опфаќало кружна површина од 270 x 250 м (4,5 ха). На обидието биле допрени долги низи од станбени простории. На карпите на врвот била поставена акрополата, голема 65 x 60 м, со внатрешно обидие. Покрај доцноантичката грнчарија се најдени и повеќе монети од доцниот IV до крајот на VI век (Сл.76.а).⁷⁰⁵

Доцноантичкото обидие и акрополата се многу добро запазени до денес така што без поголеми преправки можеле да бидат користени и низ средниот век. На тоа упатуваат и повеќе ситни наоди во укрепениот простор: средновековната огнишна грнчарија, една византиска монета – бакарен скифат од XIII век; еден бронзен прстен и дел од белегзија (X-XI век); повеќе ситни предмети исковани од железо, со средновековни форми (Сл.76.б).⁷⁰⁶

Утврдувањето на Пилав Тепе има значајна стратешка позиција, поради самата поставеност во теснецот на Мадемска Река, каде лесно можел да се блокира секој упад на непријателски сили. Како и големата прегледност на комуникациите Струмица – Радовиш – Штип на исток и по течението на Крива Лаквица на запад (Ка.10).

На околу 1 км јужно од Пилав Тепе се наоѓа локалитетот „Плоча“, каде Томо Томоски го убицира средновековниот град Добрун, кој според биографот на Стефан Дечански, бил заземен од српските војски во исто време со градовите Велес, Просек, Штип и Чрешче (Сл.73).⁷⁰⁷ Оваа констатација на Томо Томовски ја сметаме за погрешна, потврда за тоа е следниот историски извор. Во летото 1330 година императорот Андроник III преземал воени дејствија во „полето на Пелагонците“. Од нападите најмногу настрадале областите Демир Хисар и Порече, кои претставувале погранични области помеѓу Србија и Византија. Во овој поход Византија успеала да освои неколку погранични утврдувања. Според податоците што ги дава Јован Кантакузин, византиската војска ги освоила тврдините: Бучин (Βουτζοῦνιν), Дервица (Δεύριτζαν), Каваларион (Καβαλλάριον),

⁷⁰⁵ Иван Микулчиќ 1996, 272-273; Митко Панов 1961, 110-111.

⁷⁰⁶ Иван Микулчиќ 1996, 273, fig. 117,118.

⁷⁰⁷ Само неколку месеци по Велбуждската битка, користејќи го повлекувањето на Андроник III, „на господинот крал му се предаде градовите чии имиња се: град славен Велес, град Просек, град Штип, град Чрешче, град Добрун...“ Со сигурност може да се тврди дека градот Велес бил освоен по битката кај Велбужд, останатите градови веројатно биле освоени пред битката, а нивното осигурување под српска власт било направено по битката, кое што нашло одраз кај Данило: (Александар Атанасовски 2009, 45; ВИНЈ VI, 336).

Сидеокастрон (Σιδηρόκαστρον), како и Добрун (Δουβροῦνιν).⁷⁰⁸ Со тоа недвосмислено се потврдува дека убдикацијата на Добрун кај „Плоча“ која ја дава Томо Томоски е сосема погрешна.

Според Томо Томоски, на самиот врв на „Плоча“, од јужната и западната страна лежат големи грамади од камења кои биле дел од самата фортификација на „градот“. Под Плоча на југоисточната страна, во правец кон селото Брест, на „Шумнати Рид“ и кај „Азмак“, на еден поголем простор има остатоци од објекти, како и голема концентрација на керамика каде, според Томоски, треба да се бара цивилниот дел на градот. На околу 0,5 км југоисточно од „Плоча“ се наоѓа црквата Св.Пантелеј која во 1923 година била изградена врз темелите на стара средновековна црква (Сл.74).⁷⁰⁹ Концентрацијата на поголем број на археолошки локалитети на овој простор, меѓу кои утврдувањето, црквата, населбата Брест која се споменува во пишаните извори во XIV век се доволна потврда дека имало активности во средниот век, а за тоа секако значење има близината до рудните лежишта. Локалитетот „Плоча“ се наоѓа на 665 метри надморска височина и доминира на околниот простор. Оваа утврдување има визуелна прегледност на комуникациите Струмица - Радовиш - Штип и по долината на Крива Лакавица.

Според Микулчиќ, Плоча претставува доцноантичко рударско утврдување кое зазема површина од околу 1,6 ха.⁷¹⁰ Неистраженоста на овој локалитет оставаше простор за претпоставки за неговиот хронолошки распон, како и за претпоставката дека, веројатно, во средниот век претставувал набљудувачница која го контролирала теснецот на Мадемска Река и ги заштитувала рудниците. Во 2010 години за прв пат беа извршени заштитни археолошки истражувања на локалитетот „Плоча“ од страна на НУ Завод и музеј - Штип. Со истражувањата е потврдено дека ова доцноантичко утврдување било ставено во функција и во средниот век. Оваа тврдина го контролирала самиот премин низ Мадемска Река, односно влезот во Струмичко – Радовишката Котлина. Доминантната положба, како и визуелната комуникација со околните други утврдувања, меѓу кои и Трескавечка Чука – Долни Радеш, го потврдуваат нејзиното значење (Ка.14).

⁷⁰⁸ Александар Атанасовски 2009, 44 ; ВИНЈ VI, 336.

⁷⁰⁹ Томо Томоски, „Средновековни градови во Македонија меѓу реките Вардар, Брегалница и Лакавица“, *Македонија низ вековите: градови, тврдини, комуникации*, Скопје 1998, 216-217, fig.10; Археолошка карта 1996, 429.

⁷¹⁰ Иван Микулчиќ, *Антички градови во Македонија*, книга 8, Скопје: МАНУ, 1999, 413.

Постојат уште неколку утврдувања во горниот тек на Стара Река на падините на планините Плачковица, Готен и Смредеш (Ка.10). На околу 2 км источно од селото Злеово и 3 км северно од селото Сушево, на месноста „*Сушејски порој*“ се наоѓа утврдување од доцноантичкиот период. Високо во планинскиот предел, на едно зарамнето плато, сместено меѓу два длабоки дола, се наоѓаат остатоци од бедем, на простор од 400 X 200 метри. Влезот во градиштето, според Апостол Керамитчиев, бил на источната страна каде се зачувани остатоци од главната порта. На целиот простор се гледаат темели од помали објекти, фрагменти од керамички садови, питоси и покривни керамици.⁷¹¹ Немаме потврда за можна активност на ова утврдување во средниот век, но местоположбата, како и визуелната комуникација со Цареви Кули - Струмица го потенцираат неговото големо значење (Ка.14).

На околу 3 км северозападно од селот Подареш, на левиот брег на Стипничка Река, на висок рид што доминира над околината се наоѓаат остатоци од утврдена населба, евидентирана како средновековна утврдена населба „*Градиште*“. Постои уште едно утврдување, локалитет „*Кала*“ на околу 5 км североисточно од селото на патот за Берово, каде високо на ридот се наоѓаат остатоци од бедем.⁷¹² Значењето на овие две утврдувања било да ја контролираат патната комуникација која Радовиш најблиску го поврзувала со Малешевијата. Тврдината „*Кала*“ се наоѓа длабоко во долината на реката Плавија на надморска височина од 568 метри, издигајќи се на нешто повеќе од 100 метри над смата река (Ка.10). Значењето на оваа комуникација остава простор, овие две тврдини во средниот век да функционираат како патни набљудувачници.

Во средниот век, едно од првите населени места кои се споменуваат во пишаните извори уште во XIV во Радовишко е селото Калуѓерица. Во турските пописни дефтери од XVI век било поделено на Горно и Долно и претставувало едно од најнаселените населби во овој микро - регион. Калуѓерица се наоѓа на неколку стотини метри од патната комуникација Струмица – Радовиш, што несомнено го диктирало прогресот на ова населено место.

На околу 1 км југозападно од Калуѓерица се наоѓа локалитетот „*Голема кала*“, на 130 метри висок рид вовлечен во долина. Според Микулчиќ, на врвот има укрепен простор

⁷¹¹ Археолошка карта 1996, 327.

⁷¹² Ibid., 330.

(115x60 метри) со малтерно обидие (емплектон, 1,8 метри) со 6 кули. Истото, најверојатно, било обновено во доцниот VI век. Во северното подножје постои: тераса (190x150 метри) пониска за 30-40 метри, опфатена со сувосид каде, исто така постојат остатоци од објекти.⁷¹³

Веројатно, сите овие доцноантички утврдувања кои се наоѓаат подлабоко во планинските масиви биле користени и во средниот век. Но, сепак, нивната намена била сосема друга, како прибежишта (рефугиуми) на најблиските населени места. Доволна потврда за тоа е самата топонимија, т.е. задржувањето на имињата „Градиште“, „Кала“, „Кула“ и др. низ средниот век до денес, што укажува дека средновековниот човек ја знаел локацијата на овие утврдувања кои сигурно ги користел во немирни времиња.

6.6. Утврдувања по долината на реката Крива Лакавица во средниот век

По течението на реката Крива Лакавица во средниот век изникнуваат повеќе населби, пред сè, поради поволната местоположба, обработливата земја и значајните патни комуникации. Освен населбата Конче (*Kovétzhy*), која за прв пат се споменува во 1019 година, во првата грамота на императорот Василиј II, за друга населба по течението на Крива Лакавица сè до XIV век немаме историска потврда.⁷¹⁴ Во ова поглавје ќе бидат прикажани средновековните населби, како и можните утврдувања кои денес се дел од Општина Конче, односно долниот тек од реката Крива Лакавица.

Податоци за средновековните населби во овој крај добиваме од т.н. „Кончански практик“ од 1366 година, кога со хрисовул на цар Урош, манастирот Св.Стефан во Конче, како задужбина на Никола Стањевиќ, е даруван на Хиландар. Заедно со црквата во Конче, Хиландар тогаш добил повеќе од 14 села. Овој имот се состоел од имотот на војводата, купеници и требежи на кои војводата населил отроци.⁷¹⁵ На манастирот во Конче му биле доделени во посед следниве села: Конче, Лубница, Трескавец, Суви Дол, Дедино, Ракитец, Сеништа, „село каде седел Добросав Карбич“, Костадинци, „село каде седел Костадин“, Негрофонти, Грков Дол, Свети Костадин, Тудорица (половина од селото) (Ка.11). Покрај

⁷¹³ Иван Микулчиќ, *Антички градови во Македонија*, книга 8, Скопје: МАНУ, 1999, 380-381.

⁷¹⁴ Грамоти на Василиј II / *Sigillia Basilii*, ГИБИ, VI, София 1965.42; Йорданъ Ивановъ, *Македония - исторически издирвания*, София 1906, 208.

⁷¹⁵ Александар Атанасовски 2009, 144.

наведените села, се изнесени и податоците за поседувањето на лозјата, ливадите, стеблата, овошките, црковните ниви, водениците и зависните луѓе.⁷¹⁶

Од повелбата се гледа дека во овој слабо населен крај се вршела брза колонизација. Карактеристично е тоа што од 14 наведени села две се сосема нови, така да сè уште немале имиња, туку се именувани како: „село каде седел Добросав Карбич“ и „село каде седел Костадин“. Освен тоа, се наведени уште неколку безимени „мали и големи села“, населени од страна од отроците на војводата.⁷¹⁷ Во Коначкиот практик војводата Никола со помош на своите отроци вршел чистење на шумата и ја претворал во обработливи површини. Во самиот Практик е наведена цела низа на требежи во селото Конче и тоа 12, во Лубница 6 и во Трескавец 3.⁷¹⁸

Според Митко Панов, во југоисточниот дел на котлината постоеле и други селски населби кои биле формирани со брза колонизација од страна на војводата Никола. За тоа ни сведочат не само остатоците од материјална култура туку и забележениот документ од цар Стефан Урош, кој во 1366 година ги потврдил прилозите на споменатиот војвода на манастирот Хиландар, а во кои стои: **... И СЕЛА ИНА КОЈА СЕ ХАХОДЕ ОД МЕТЕСЕХЪ КОНАКИХЪ, МАЛА ГОЛЪМА КЪДЕ ЕСТЬ ПОСАДИЛЪ ВОЈВОДА ОТРОКЕ СВОЕ НЪИНА.**⁷¹⁹

Дел од овие села продолжиле да опстојуваат до денес, дел исчезнале, најверојатно со доаѓањето на Турците на овие простори, одземање на имотите, болести и други непогоди. Денес повеќе села на своите атари имаат топоними кои ги носат имињата: селиште, црквиште, манастиришта и гробишта. Иако сите горенаведени села се поместиле од својата првобитна положба, сепак, спрема старините и имињата, може да се утврди нивната првобитна местоположба.

Средновековно Конче имало функција на црковно и управно средиште, во Практикот се споменува дека оваа населба во 1366 година броела 50 куќи. Конче и денес опстојува како центар на истоимената општина. Друга населба која се споменува во Практикот е Лубница која и денес постои и се наоѓа северозападно од Конче на помалку од 0.5 км.

⁷¹⁶ Христо Андонов - Полјански, 1984, 98.

⁷¹⁷ Александар Соловјев 1955, 92.

⁷¹⁸ Ibid., 101.

⁷¹⁹ Митко Панов, „Раселени населби и старост на денешните села во Криволакавичката котлина“, *Зборник на штипскиот народен музеј II*, Штип 1961, 111.

Поради одземањето на имот или почифличување биле раселени, односно поместени неколку населби во криволакавичкиот крај. Старата средновековна населба Ракитец, веројатно лежела на местото „Мисијица“ (Висијица), помеѓу Дединска и Ракитечка Река.⁷²⁰ Во *Археолошката карта на РМакедонија* е евидентирана средновековна населба, локалитет „Пасарлица“, веднаш до селото Ракитец на околу 150 метри од северозападната страна, каде по површината на нивите се среќаваат фрагменти од керамички садови, тегули, имбрекси и обработен камен.⁷²¹

Селото Дедино според истражувањата на Панов лежи скоро на истото место од кога е основано, или сосема малку е поместено.⁷²² Средновековна населба - локалитет „Белуово / Бедва“, се наоѓа на 200 метри западно од селото Дедино, каде на површина од 300 x 150 метри се среќаваат фрагменти од керамички садови и градежен материјал.⁷²³ Ѓорче Петров, наведува дека во Дедино се наоѓа стара црква, во која тој нашол Евангелие од Теофилакт, на кое на првите страни имало забелешка од страна на некој поп од с.Дедино.⁷²⁴ Други населби кои се споменуваат во средновековните историски извори во конечниот крај, а денес се исчезнати, се следниве: Сениште, Суви Дол, Костадинци, Свети Костадин, Негрофони, Тудорица, Грло Дол и Трескавец (Ка.11).

Во атарот на с.Долни Липовиќ, ги среќаваме топографските називи, „Сениште“ и „Сенишка Река“, чии имиња соодветствуваат со раселената населба Сениште. Нјаверојатно, оваа населба лежела токму во овој дел од котлината, и според кажувањата на месното население, при обработката на земјиштето тие откопувале садова и градежна керамика, а на некои места се гледале дури темели на куќи. Несомнено, овие траги на материјална култура и топографското име ја откриваат положбата на раселената средновековна населба „Сениште“.⁷²⁵ Во атарот на селото Долни Липовиќ на местото „Куптрлен“, покрај тоа што се откопуваат тули, се среќаваат и сидови. Кај месното

⁷²⁰ Ако се земе во предвид дека и нивите на староседелците секогаш лежеле на овој простор, тогаш можеме со поголема веројатност да ја потврдиме претпоставката за оваа стара положба на Ракитец. По народните преданија се мисли дека населението го напуштило старото место на Ракитец пред околу 250-300 години: (Митко Панов 1961, 114).

⁷²¹ *Археолошка карта* 1996, 330.

⁷²² Митко Панов 1961, 117.

⁷²³ *Археолошка карта* 1996, 326.

⁷²⁴ Во забелешката се кажувало дека на земјата станало чудо големо, едно јагне се продавало за три гроша, ока сол за пет пари, ока ракија за десет пари, ока леб за една аспра, па се појавиле многу глупци и змии „**та беше страхотна**“.: Ѓорче Петров, *Материали по изучувањето на Македонија*, София 1896. 671.

⁷²⁵ Митко Панов 1961, 111-112.

население е запазена традицијата дека овде лежела населбата „Добрава“. Интересен е случајот дека ова име е слично со името на „Добросав Карабич“ кој спрема забележениот Конечки практик од 1366 година, живеел во некое село од овој дел од котлината.⁷²⁶

Во атарот на с.Дедино се споменува топонимот „Сухи Дол“, чие име одговара на разурнатата средновековна населба. Овде, северозападно од денешната населба Дедино, се гледа доста градежна и садова керамика, како и камења од темели на објекти. Топонимот „Сухи Дол“ доволно кажува дека на оваа место егзистирала средновековната населба Суви Дол. Според кажувањата на селаните, близу до месноста „Троло“ постои црквиште.⁷²⁷ Во *Археолошката карта на РМакедонија* евидентирана е средновековна населба лок. „Црквиште“, 2 км северозападно од селото Дедино, каде на простор од 200 x 100 метри има остатоци од градежна и садова керамика.⁷²⁸

Материјални траги и топоними, според Митко Панов, укажуваат дека исчезнатите населби Костадинци и Свети Костадин, веројатно лежеле во атарот на с.Конче.⁷²⁹ Костадинци - Населба од доцноантичко време е забележана во *Археолошката карта на Република Македонија*, што се наоѓа на околу 5 км североисточно од селото, каде се забележува фрагментирана градежна и садова керамика на простор од 200 x 100 метри.⁷³⁰ Селото Негрофонти (Негреновци), според истражувањата на Панов, лежи скоро на истото место од кога е основано, или сосема малку е поместено.⁷³¹ Оваа населба била целосно иселена во 60-те години на XX век.

Во атарот на селото Горни Липовиќ, на околу 3 км јужно од него се наоѓа месноста „Тодорица“ каде во средниот век егзистирала населбата која го носела истото име со денешниот топоним Тудорица (Тодорица). Исчезнатото село Грло Дол, во пописот од 1570 година се споменува како мезра Грлодол која припаѓа на Конче. Оваа населба треба да се бара во пределот на с.Негреновци.⁷³² Во Конечкиот практик од 1366 година, се споменува село Трескавец, според кое најверојатно подоцна била именувана Трескавечката Чука. Според Панов на западните падини на Трескавичката Чука лежи селиштето и едно

⁷²⁶ Митко Панов 1961, 112.

⁷²⁷ Ibidem.

⁷²⁸ *Археолошка карта* 1996, 326.

⁷²⁹ Митко Панов 1961, 112.

⁷³⁰ Според селската легенда, се работи за остатоци од старото село Конче, подигнато од цар Константин, на пуштено поради чума: (*Археолошка карта* 1996, 328).

⁷³¹ Митко Панов 1961, 117.

⁷³² Турски документи Том V, книга III 1982, 266; Митко Панов 1961, 118.

црквиште. Темели од куќи не се познаваат бидејќи селаните, расчистувајќи го теренот за ораница, камењата ги собирале на купови. Оваа населба се споменува и во турските пописни дефтери од XVI век, како Трескафче (Трескавец), истото егзистирало сè до почетокот на XX век.⁷³³

Покрај веќе споменатите населби од Конечкиот практик, во еден малку постар извор, се споменуваат уште неколку средновековни населби кои се наоѓале покрај течението на Крива Лакавица. Во грамотата на кралот Стефан Душан на Хиландар за Хрељините прилози во Штип и Струмица од 6 мај 1336 година, се споменуваат неколку населби во средното течение на р.Крива Лакавица.⁷³⁴ За оваа грамота постојат две различни верзии, одбележани како Хил.15. и Хил.16.

Хил.15. И во Лакавица: село Брест, село Сухогрло, село Лесковица, село Видче, други Брест преко Лукавице, село Калуѓерица. (...И оу Лоукавици: село Брѣсть, село Сухогрьло, село Лѣсковица, село Видче, дроут(и) Брѣсть прѣзь Лоукавицу, село Калоуѓерица...)⁷³⁵

Хил.16. И село Брест со сите права и меѓи од тоа село. Селот Сувогрло со сите права и меѓи. Село Лесковица. Селот Видче со заселокот и со сите права и меѓи. И од другата страна на реката селото Брестовица, до Дивље воде и до Калуѓерица и до Пољице. И селиште Шепшорово со сите права и меѓи од тоа село. (...И село Брѣсть съ вѣсѣми м(е)гѣми и правинами села тог(о). Сухогрьло съ вѣсѣми мегѣми и правинами. Село Лѣсковица. Село Видче и съ заселком(ъ) съ вѣсѣми и правинами. И по оне стране рѣке село Брѣстовица, до дивие воде и до Калоуѓерице и до Полиц(е). И селище Шепшорово съ вѣсѣми мегѣми и оправданми села т(о)го...)⁷³⁶

Овие населби се споменуваат и во Душановата компилација на Милутиновата грамота за Хрељините подароци на Хиландар во Штип и Струмица од околу 1343 година (Хил.III-4). Селиштата „запустени од векот“ како прилог од кралот: Брест, Сувогрло, Лесковица, Видче и Дренук со сите луѓе што Хрељо ги населил од тоугиѣхъ земль.

⁷³³ Турски документи Том V, книга III 1982, 223; Митко Панов 1961, 114. Василъ Кънчовъ, *Македония Етнография и статистика*, издава Българското Книжовно Дружество, София: Държавна печатница, 1900, 235. Во пописот на Васил Кънчов од 1900 година е забележано дека во селото Трескавец живеат 96 жители (христијани).

⁷³⁴ Лидија Славева, Владимир Мошин 1988, 131-134.

⁷³⁵ Владета Петровић 2014, 5-10.

⁷³⁶ Ibid., 11-17.

селиштето Бресток преку Лукавица на Бесна Воденица, Калуѓерица и пасиштето Полице со сите права и меѓи.⁷³⁷

Дел од овие населби и денес постојат, а дел се исчезнати, но со помош на топонимите и хидронимите можеме да се обидеме да дадеме нивна убдикација. На левиот брег на реката Крива Лакавица и денес постојат селата Лакавица и Сувогрло. Според Панов старата положба на населбата Лесковица била покрај левата страна на Крива Лакавица, на месноста „Громаѓа“ (Грамада).⁷³⁸ На левата страна на реката Лакавица, според горенаведените пишани извори се споменуваат уште три населби: Видче, Дренук и Брест (Брестовица). Селото Дренук денес е исчезнато, но денешниот хидроним - потокот Дренак, источно од Лакавица најверојатно е остаток од оваа населба. Постои уште еден топоним „Дренот“, околу 1 км југоисточно од денешното село Лесковица. Во турските пописни дефтери од XVI век се споменува село Дреник во Штипската нахија. Првиот пат како царски хас и вториот како тимар на Мехмед, син на Џунди Кансу (Ка.11).⁷³⁹

Селото Видче денес е исчезнато и неговата убдикација не е утврдена. Во турските пописни дефтери се споменува маало во селото Лесковица по име „Велче“, што алудира на селото Видче. Најверојатно, ова село било во непосредна близина на Лесковица. Населбите Суво Грло, Лесковица, Видче и Дренук се наоѓале на еден мал простор подредени во низа, во самото подножје на Конечка Планина, додека месноста Грамада, веројатно се однесува на селото Брест, но не и на Лесковица (според Панов) бидејќи е во непосредна близина на другото истоимено село од другата страна на реката Крива Лакавица (Ка.11). Не се ретки примерите кога од едно село може да бидат создадени повеќе други населби, а како причина за овие миграции најчесто се наведува недостатокот на обработлива земја.

На десната страна на Лакавица, во овие грамоти се споменуваат уште две села Брест и Калуѓерица, овие две населби и денес постојат. Селото Брест според истражувањата на Панов лежи скоро на истото место од кога е основано, или сосема малку

⁷³⁷ Лидија Славева, Владимир Мошин 1988, 134-137.

⁷³⁸ Од месното население добиваме податоци дека до скоро на оваа локација се познавале контурите на селските улици. Самата населба лежела до самата река, за тоа укажува и фактот дека лесковчани, како во минатото така и денес, имаат своја земја и преку реката, од нејзината десна страна: (Митко Панов 1961, 114).

⁷³⁹ Во селото Дреник – царски хас имало 56 семејства, 2 вдовици и 33 неженети. Во селото Дреник, тимарот на Мехмед имало 17 семејства и 12 неженети: (Турски документи, Том V книга II 1980, 98, 214).

е поместено.⁷⁴⁰ Во турските пописни дефтери се споменува село Брест во Штипската нахија, како царски хас со 12 домаќинства.⁷⁴¹ Додека на пописот од 1519 година во Струмичката нахија се споменува селото Брестниково, но не и на пописот од 1570 година. Одовде недвосмислено се потврдува дека постоеле две села со исто име Брест, односно Брест и Брестниково, на различни страни од р.Крива Лакавица.⁷⁴² Досега е убицирано само едното село на локацијата на денешното Брест.

Покрај овие села се споменува и **селиште Шеп'шорово**, кое најверојатно се однесува на денешното село Шопур, а поради појавата на заразната болест „чума“, тоа било поместено.⁷⁴³ Според достапните историски извори Криволакавичкиот крај бил слабо населен сè до XIV век, кога потпаѓа во српски раце, а со тоа започнала и масовна колонизација.

Во турските пописни дефтери од 1519 година, во Криволакавичкиот регион се споменуваат селата Превалец и Липовиќ како дервенциски села, а истите ги нема во изворите од XIV век (Ка.5). Но, сепак, не треба да се исклучи можноста дека тие постоеле и во средниот век, бидејќи и двете населби се наоѓаат во долниот тек на реката. Во атарот на селото Долни Липовиќ, е евидентиран средновековен сакрален објект, „Црквиште / Иленица (Еленица)“.⁷⁴⁴

Покрај горенаведените села кои се споменуваат во XIV век, во пописите од XVI во долното течение на Крива Лакавица се наведени голем број на рурални населби. Во подножјето на Конечка Планина се следниве села: Оскоруша (иселено), Гарван и Загорци; во подножјето на Смрдеш се: Липовиќ (подоцна Горни и Долни), Габревци, Радеш, Боров Дол, Горна и Долна Враштица (Т.3, Ка.11).

Во Археолошката карта се споменуваат уште неколку средновековни населби во долното течение на Крива Лакавица, за кои сè уште не можеме со сигурност да потврдиме

⁷⁴⁰ Митко Панов 1961, 117.

⁷⁴¹ Турски документи Том V книга II 1980, 104.

⁷⁴² Во селото Брестниково во 1519 година имало 34 христијански домаќинства, 3 неженети и 4 вдовици: Драги Ѓоргиев, *Населението во Струмичката нахија (XVI-XIX век)*, Христијанството во културата и уметноста на Струмичката епархија, Струмица 2002, 121.

⁷⁴³ Митко Панов 1961, 115.

⁷⁴⁴ На една помала височинка оддалечена 400 – 500 метри југозападно од селото Долни Липовиќ се гледаат темели од апсида на поголем сакрален објект – црква: (*Археолошка карта* 1996, 326).

за кои исчезнати села станува збор. Тоа се населбата: „Еленица“⁷⁴⁵ и некрополата „Мавровица“⁷⁴⁶ во атарот на селото Габревци. Во атарот на селото Скоруша се наоѓа средновековната населба „Водна Полјана“.⁷⁴⁷ Додека во селото Горна Враштница, локалитетот „Манастир“, каде има остатоци од средновековен сакрален објект.⁷⁴⁸

Покрај значајната комуникација која го поврзувала Штип и дел од денешна Источна Македонија со Солун, овој крај сè до XIV век бил слабо населен (Т.11). Оваа причина не била повод да не бидат градени утврдувања кои ќе ги контролираат премините. Првите истражувања за средновековната материјална култура во Криволакавичката Котлина ги врши Митко Панов, кој на повеќе места посочува движни и недвижнаоди.

Според Панов, трагови од фортификации се наоѓаат јужно од Гарван, меѓу два дола на Серта, каде некогаш бил активен патот од Радовиш за Криволак. На ова место, познато под името „Градиште“, селаните откопувале тули, а за време на турското владеење тие се криеле во него. Голема е веројатноста оваа кула да била активна и во средниот век. Овој локалитет во Археолошката карта е забележан како средновековна населба, каде се среќаваат фрагменти од керамички садови, питоси градежен материјал. Остатоци од средновековни утврдувања според Панов, се наоѓат на чуката „Трескавец“, на атарот во с. Долни Радеш. Тој наведува уште неколку утврдувања кои се во горното течение на реката Крива Лакавица, во атарот на с. Долани, на ридот „Градиште“ и „Коџа Кенари“ (Старо Краиште) на атарот од с. Драгоево.⁷⁴⁹ Ако ја анализираме положбата на споменатите градишта ќе видиме дека тие лежеле, на клучни патни траси. Спрема тоа функцијата на овие утврдени места била со заштитен карактер.

Иван Милкулчиќ наведува само едно утврдување во горното течение на Крива Лакавица, кај месноста „Горна Кула“ во близина на денешно Конче, за кое смета дека било активно и во средниот век (Сл.71). Во овој микро-регион Виктор Лилчиќ има документирано поголем број на тврдини, меѓу кои и „Трескавечка Чука“, за која смета дека

⁷⁴⁵ Средновековна населба, на 1 км северозападно од селото Габревци се среќаваат фрагменти од керамички садови и питоси, а при обработувањето на земјиштето се наоѓани и монети: (*Археолошка карта* 1996, 325).

⁷⁴⁶ Средновековна некропола, помеѓу локалитетите Илиница и Селиште, на десниот брег на Габровска Река има остатоци од гробни покривни плочи, грубо обработени: (*Археолошка карта* 1996, 325).

⁷⁴⁷ Средновековна населба, на 1 км југоисточно од селото се гледаат остатоци од питоси, имбрекси и грамади од кршен камен: (*Археолошка карта* 1996, 330).

⁷⁴⁸ Средновековен сакрален објект, на 500 метри северозападно од селото се среќаваат керамиди и друг градежен материјал. Според преданијата, на ова место се наоѓал манастир со име Св. Илија: (*Археолошка карта* 1996, 325).

⁷⁴⁹ Митко Панов 1961, 110-111.; *Археолошка карта* 1996, 325.

егзистирала и во средниот век.

Во средниот век на овој простор, како значаен патен правец, по течението на Крива Лакавица, имало и тврдини кои го обезбедувале патот како од југ така и од север. Една од тие е, секако, претходно посочената тврдина („φρούριον“) кај денешно Конче, кај месноста „Горна Кула“. Оваа тврдина е оддалечена околу 2,2 км југоисточно од с.Конче, во североисточното подножје на долгиот планински венец Серта (Конечка Планина) - Градешка Планина (Ка.11). Тврдината се наоѓа на истурен тесен рид со 630 метри надморска височина и воедно функционираше како попатна стража. Непристапниот врв со стрмни падини е опкружен со клисурите на поројните рекички Лумнички Дол и Конешки Дол (Сл.72).

Старите патишта од Штип (долж Лакавица) и од Струмица, според Микулчиќ, се соединуваат кај Конче и се искачуваат покрај „Горна Кула“ до сртот на Градешка (преминот Превалец), за оттаму да продолжат кон Демир Капија на југозапад, односно кон Градец и Вардарската магистрала на југ. Во доцноантичко време околу врвот на ридот било изградено обзидие во цврст малтерен слог, затворајќи простор од 85 x 70 м. На јужниот крај, над седлото, стоела издадена кула.⁷⁵⁰

Меѓу површинските наоди се среќава и доцно-средновековна керамика. Траги на обнова на обзидието нема, старите сидови, веројатно биле добро зачувани и во средниот век, а крепоста била користена повремено како контрола на спомнатите патишта. Овие, пак, биле користени до наше време во локалниот сообраќај. Во подножјето на ридот се развила неукрепена населба Конче.⁷⁵¹

Според Виктор Лилчиќ утврдувањето на Трескавечка Чука е на доминантен рид, на 599 метри над.вис. над североисточниот брег на вештачкото езеро Мантово (Сл.65,66). Врвот претставува одамна изгасната вулканска купа со скоро вертикални карпи по страните. На самиот врв има плато што било обиколено со одбранбен сид со повеќе фази. На локалитетот се констатирани фрагменти од садова керамика од раната и доцната антика и средниот век. Локалитетот претставува значаен антички и средновековен центар на овој

⁷⁵⁰ Оваа стража ги надгледувала спомнатите патишта над планинскиот премин и провинциската граница помеѓу Македонија I и II повлечена преку овој потез: (Иван Микулчиќ 1996, 317-318).

⁷⁵¹ Иван Микулчиќ 1996, 317-318.

дел од Лакавичкиот регион.⁷⁵² Од тврдината има визуелна комуникација кон северозапад, долж течението на Лакавица, на југоисток кон Липовиќ, што значи одлична контрола на патот долж Лакавица, но и со прегледност кон превојот „Промет“ каде минувала комуникацијата кон долината на Вардар (Ка.14).

Во Конечкиот практик од 1366 година се споменува селото Трескавец, според кое најверојатно подоцна била именувана Трескавечката Чука. Според Панов на западните падини на Трескавичката Чука лежи селиштето и едно црквиште.⁷⁵³ Во *Археолошката карта на Република Македонија* се споменуваат две средновековни некрополи во подножјето на Трескавечка Чука, во атарот на денешното село Долни Радеш. Тоа се средновековната некропола „Ханче-Ан“, на десниот брег на Крива Лакавица, 1 км северно од селото каде се гледаат остатоци од сидови градени од кршен камен и варов малтер и средновековната некропола „Трескавец“, во непосредна близина на локалитетот „Ханче – Ан“ каде на едно косо плато се гледаат гробни конструкции со ориентација исток - запад.⁷⁵⁴ Населбата Трескавец во средниот век се развила во самото подградие на Трескавечка Чука, како значајна попатна станица која ја контролирала оваа значајна комуникација.

Друго значајно утврдување во криволакавичкиот крај е евидентирано од друга страна на врвот „Кале Антени“, село Лесковица. Во доцниот III век пред н.е., според Виктор Лилчиќ на оваа позиција била оформена стратегиска воена фортификација на античката македонска војска, под кралот Филип V, од каде била контролирана долината на Крива Лакавица. Ова утврдување визуелно комуницира со „Трескавечка Чука“ и „Пилав Тепе“. Досега немаме потврда за можна активност во средниот век на ова значајно утврдување.

⁷⁵² Археолошкиот локалитет е за прв пат истражуван и документиран во рамките на Проектот „Стари градови и тврдини во Република Македонија“, на Филозофскиот факултет во Скопје, во месец август 2008 година, теренскиот тим под раководство на проф. д-р Виктор Лилчиќ Адамс, материјалите се во фаза на кабинетска обработка. Во опфатот на општината Конче, Виктор Лилчиќ ги има документирано следниве утврдувања: „Горна Кула“ и „Долна Кула“ - Конче, „Иливар“ - с.Лубница, „Градиште“ - с.Долни Липовиќ, превој „Промет“ (преку кој водеа значајна патна комуникација од долината на Лакавица преку Серта кон Неготино на Вардар), „Манастир“ - с. Гарван и „Трескавечка Чука“ - с.Долни Радеш.

⁷⁵³ Митко Панов 1961, 114.

⁷⁵⁴ *Археолошка карта* 1996, 326.

6.7. Вардарската магистрала во средниот век и нејзината одбрана (од Демир Капија до Гевгелија)

Вардарската магистрала, несомнено, претставува најзначајната патна комуникација која поминувала низ територијата на денешна Република Македонија. Дел од оваа патна комуникација кој поминува низ денешниот југоисточен плански регион на Република Македонија, од Демир Капија до Гевгелија е предмет на ова истражување. Вардарската магистрала се движела, речиси, паралелно со реката Вардар, следејќи го нејзиното течение, во правец север – југ, доаѓајќи до Демир Капија (Просек - Стенае). Овде патот бил всечен во вертикалната карпа над десната страна на Вардар, додека помошна траса водела преку гребенот „Постралец“. Патот продолжувал по течението на Вардар, кај селото Давидово каде според Виктор Лилчиќ бил контролиран од „Градиштето“ над споменатото село (Ка.9).⁷⁵⁵

Селото Давидово се споменува во средновековните историски извори од страна на императорот Јован Кантакузин. Давидово е поврзано истовремено со настаните кои се однесуваат на српската опсада на Воден, во пролетта 1342 година. Кантакузин споменува еден номад трибал на име Чимпан (*Τζιμπάνος*), кој живеел околу Просек, во селото Давидово (*Δαβίδ*).⁷⁵⁶ Северно од селото Давидово на околу 200 метри се наоѓа археолошкиот локалитет „Свети Илија“ (средновековна црква и некропола). По површината на теренот се забележува садова и градежна керамика и големи камени плочи од гробни конструкции.⁷⁵⁷ Ова, несомнено, укажува на активности во средниот век на овој простор и постоење на рурална населба на помалку од 1 км од коритото на реката Вардар.

Од Вардарската магистрала по влегувањето во Валандовската Котлина се разделувал еден крак, кој поминувајќи ја реката Вардар кај селото Удово, по течението на Анска Река, лева притока на Вардар, пристигал до „Исар-Кула“ - Валандово. А, вардарската комуникација си продолжувала по течението на Вардар кон градот Солун или скршнувала на запад кон градовите: Воден, Бер, Костур и др. Движејќи се по

⁷⁵⁵ Виктор Лилчиќ 1994, 315; Во Археолошката карта на РМакедонија локалитетот е запишан како, Градиште населба од римско време, на 2,5 км северозападно од селото, на височина што доминира над коритото на Вардар се среќаваат фрагменти од керамички садови, питоси и градежен материјал. (*Археолошка карта* 1996, 99); На надморска височина од 230 метри, датација 4-6 век. (Иван Микулчиќ 1999, 409.).

⁷⁵⁶ Йоан Кантакузин. Историја / Ioannes Cantacuzenus. Historia, ГИБИ, X, София 1980, 315; Александар Атанасовски 2009, 49.

⁷⁵⁷ *Археолошка карта* 1996, 99.

комуникацијата Валандово – Дојран – Кукуш – Солун се одбегнувале големите мочуришта по долното течение на Вардар. Овие мочуришта се исушени дури пред 7-8 децении и тука води денешниот магистрален пат од Гевгелија кон Солун и Атина.

Должината на реката Вардар од Демир Капија до денешната граница со Република Грција изнесува околу 50 км. Покрај сувоземната патна комуникација постоеле и речна, по неа со сплавови се пренесувало: дрва, жито, волна и други производи кои се носеле на пазарите во Солун. Оваа патна комуникација уште во антиката па до денес претставува главната патна артерија која поминува низ централен Балкан, а меѓу другото и низ Македонија. Нејзиното значење бара и соодветна заштита и контрола на превоите, како и премините низ реката, т.н. „Бродови“.

По Вардарската магистрала од потегот Демир Капија до денешната македонско-грчка граница, се споменуваат неколку дервенциски села, кои во отоманскиот период ја чувале оваа патна траса. Тоа биле селата: Демир Капи (Турлук, Турликово), Градец и Древено. Демир Капи (Турлук, Турликово) се простирало крај денешното с. Клисуре, кое се наоѓа југоисточно од Демир Капија, на околу 3 км источно од средновековен Просек (Ка.5). Траги од населбата останале на местото „Старо Село“, на влезот на Стара Река во Вардар. Ова село имало задача да го чува патот што минувал низ клисурата на Вардар, т.н. „Вардарски пат“.⁷⁵⁸ Селото Градец се простира северозападно од Валандово, крај левиот брег на Вардар, на околу 14 км оддалечено од него. Меѓу давачките кои ги имало селото Градец се споменува бродарина (resm-I keşti), што укажува на едно традиционално занимање на жителите на Градец, кое се одржало сè до поново време. Селото се наоѓа на комуникацијата Солун - Скопје и било должно да врши дервенциска служба.⁷⁵⁹ Селото

⁷⁵⁸ Според Александар Стојановски траги од населбата Турликово се наоѓаат на месноста „Сатро Село“, каде се снаело локацијата на „сретсело“, гробиштата, црквата и друго. За дервенциската служба на оваа село дознаваме од историските извори од 1530/31 година. Во тој период селото било христијанско, со 31 домаќинство и 21 неженет, а и припаѓало на нахијата Тиквеш од Струмичката каза. Дервенцискиот статус селото го задржало и во XVII век, за што сведочи еден податок од 1664/65 година: (Александар Стојановски 1974, 184; Турски документи Том V, книга III 1982, 422-423).

⁷⁵⁹ Најстариот изворен податок за дервенциската служба на селото Градец е од 1573 година, истото влегувало во нахијата Тиквеш. Освен едно муслиманско семејство, сите жители биле христијани: 52 домаќинства и 45 неженети. Меѓу давачките, чија изразита разновидност ја одразува соодветната стопанска активност на селото, биле застапени и две многу ретки: бродарина (resm-I keşti) и на крзно од газела-срна (ap röstün-i âhû). австрискиот конзул Хан, кој тука поминал во 1865 година. При патувањето на австрискиот конзул Хан, кој во 1865 година поминал низ овој крај, го уверувале дека околината е многу богата со зајаци, срњи, лисици, волци, па дека преку зимата ќе се најде и по некоја мечка. Градец дервенциската служба ја вршел уште пред пописот од 1573 година, а вој статус го зададо и во наредниот, XVIII век: (Александар Стојановски 1974, 178-179).

Древено (денес Пили гр.Πύλη, Δρέβεvo) се простира јужно од Гевгелија, крај западната страна од Чингане Дервен (Цигански Дервен), низ кој минува р.Вардар. Според местоположбата ова село го чувало патот Скопје - Солун кој тука минувал преку или покрај споменатиот Цигански дервен.⁷⁶⁰

Според турските пописни дефтери од XVI век дознаваме дека на две позиции од Демир Капија до денешната македонско-грчка граница, се наплаќало бродарина за пренесување на луѓе и стока преку реката Вардар. Бродарина освен кај селото Градец се наплаќало и во синорот на селото Милетково (Ка.9).⁷⁶¹ Местото каде се преминувала реката во средниот век се нарекува „брод“, таму господарот земал бродарина за пренесување на луѓе и роба. Такви премини по течението на реката Вардар, во средниот век, претпоставуваме дека имало на повеќе позиции.

Вардарската магистрала, во средниот век била заштитувана и со попатни утврдувања - стражи. Една меѓу нив била тврдината во близина на селата Габрово и Петрово. Месноста „Марков Манастир“ - Градиште лежи 1,3 км северно од с.Габрово и 2 км источно од с.Петрово; оддалечена е 4 км од Вардарскиот пат. Овој археолошки локалитет е на 300 метри надморска височина или околу 100 метри над устието на рекачките Петрушка и Калица во Стара Река. Пристапот до врвот води преку тесно седло од југозапад (Сл.81).⁷⁶² Утврдувањето се наоѓа на доминантна положба со мало зарамнето плато, пристапно само од западната страна, каде се гледаат грамади од кршен камен што укажуваат на фортификација.

Тука поминува локалниот пат по долинката на Стара Река, кој продолжува во северозападна насока низ месностите: „Древено“, „Стефан“, планинскиот премин „Калуѓерски Чук“ и натаму во долината на Змиорница и Дренска река избива кај селото Дрен (Демиркаписко) од каде е по течението на Дошница, избива на Вардарската магистрала кај Демир Капија. На тој начин во минатото ја заобиколювале 16 км долгата

⁷⁶⁰ Александар Стојановски 1974, 189.

⁷⁶¹ Такса за брод (прмин преку река) во синорот на селото Милетково, на споменатото место народот од нахијата Бојмија се обврзува да дава по една „мерица“ пченица од секој чифт, да не дава такса за брод (isget-i kešti), но оние кои не се од населението на Бојмија, а тука минуваат преку реката, да им земаат такса за брод. Муката (закуп) за брод, со цена (такса) за минување, вредност 345 акчиња. Бродарина од селото Градец, приход 1200 акчиња, Бродарина од селото Добрева Лука и други, со приход 400 акчиња (исчезнато село, непозната локација, најверојатно во близина на с.Градец): (Турски документи Том V, книга III 1982, 342, 417).

⁷⁶² Иван Микулчиќ 1996, 171, fig.43

Градечка Клисуре (Демир Капија - Удово), во која Вардарскиот пат можел лесно да биде блокиран и затворан во кризни времиња.⁷⁶³

На врвот од ридот во рановизантиско време била изградена тврдина со триаголна основа, со димензии 110 x 120 м. (0,6 ха) и со издадени кули на аглите. Еден внатрешен ѕид го дели јужниот, највисокиот дел во мала акропола. Ова утврдување го има документирано Виктор Лилчиќ (Сл.82). Парчиња од доцноантичка грнчарија, тегули и железна згура лежат на површината. Во пазувите на југозапад од кастелот има траги од старо рударство (бакар и железо).⁷⁶⁴

Според Иван Микулчиќ тврдината била користена и во одминатиот среден век, судејќи според наодите во неа: парчиња од глеѓосана византиска керамика, монети - бакарни скифати од XIII век (латински имитации) и др (Сл.83). Има индикации дека обидието на акрополот било обновено, како и кулите на југозапад и југоисточниот агол. Последната е со потковичеста основа, по форма, големина и ориентација потсетува на црква. Не е исклучено дека ваква функција имала во тоа време. Народното предание ја врзува за Крал Марко, оттука и името на локалитетот.⁷⁶⁵

Микулчиќ, функцијата на крепоста ја поврзува со распадот на византиското царство, кога се одвоиле земјите во Повардарието во XIII и XIV век, а границата била поместена јужно од Демир Капија. Тогаш овој граничен кастел ги контролирал граничните премини, како на Вардарскиот пат во Градечкиот теснец така и заобиколениот планински пат, кои излегува кај денешното село Дрен.⁷⁶⁶

Во непосредна близина на оваа стража се наоѓа селото Петрово, неговото постоење е потврдено со пописните дефтери од XVI век, а најверојатно опстојувало и во средниот век. Потврда за тоа се остатоците од средновековна црква граден од камен и варов малтер во самото село, а во непосредна близина се откриени и камени плочи од гробни конструкции. Овој локалитет е познат како „Св.Атанасиј“, најверојатно по именувањето на самата црква.⁷⁶⁷ На околу 1,5 км западно од селото Петрово кај месноста „Бања“ е

⁷⁶³ Иван Микулчиќ 1996, 171, fig.43

⁷⁶⁴ Ibid., 171-172, fig.43.

⁷⁶⁵ Ibid., 172-173, fig.43,44.

⁷⁶⁶ Ibid., 173.

⁷⁶⁷ Археолошка карта 1996, 103.

потврдена уште една средновековна црква.⁷⁶⁸ Големата концентрација на средновековни археолошки локалитети во непосредна близина на селото Петрово укажува на активниот живот во средниот век на овој простор. Покрај населбата и неколкуте сакрални објекти, постоела и добра инфраструктурна поврзаност, потврда за тоа е средновековниот мост на Стара Река, во подножјето на ридот „Марков Манастир“ на околу 2 км источно од селото Петрово.⁷⁶⁹ Оваа рурална населба се споменува и во турските пописни дефтери од XVI век, и а егзистира и до денес (Т.4).

На само 1,5 км југоисточно од с.Петрово се наоѓа соседното с.Габрово, во кое е регистрирана делумна активност и во средниот век. Потврда за тоа е локалитетот „Градиште“, кој се наоѓа на 0,5 км североисточно од селото, се издигаат две ритчиња кои доминираат над Габровско поле, со надморска височина од 313 метри. На јужното ритче кое е со зарамнето плато се гледаат грамади од градежен камен и варов малтер, како елементи од фортификација. Традицијата кај мештаните укажува и на присуство на сакрален објект.⁷⁷⁰

Покрај гореспоменатото село Давидово, патот поминува и низ следниве села: Миравци, Милетково, Смоквица. Овие населби се споменуваат во турските пописни дефтери од XVI век, а истите најверојатно егзистирале и во средниот век (Ка.9). Поради оскудните средновековни историски извори за Валандовско - гевгелискиот крај, како и минималните археолошки истражувања кои го опфаќаат споменатиот период, немаме доволно податоци за активностите на овој крај во средниот век.

На тој потег се евидентирани неколку средновековни археолошки локалитети, „Св.Илија“ во с.Смоквица, средновековна црква, веднаш над северната периферија на селото, каде се гледаат грамади од градежен камен и фрагменти од покриви. Во с.Мрзенци на ридот што се издига високо над селото, во непосредна близина на селската црква се гледаат темели од објект граден од кршен камен и варов малтер, најверојатно средновековна црква, локалитет „Црква“.⁷⁷¹ Од другата страна на Вардар, во атарот на селото Ѓавато се забележани два локалитети „Молникот“, средновековна населба на 500 метри источно од

⁷⁶⁸ Локалитетот се наоѓа на една конусна височина, во нивите се гледаат грамади од градежен камен и фрагменти од покривни керамики што му припаѓаат на осамен објект: (Археолошка карта 1996, 102).

⁷⁶⁹ Археолошка карта 1996, 103.

⁷⁷⁰ Киро Ристов, Утврдени пајонски населби во Долно Повардарие, Скопје 2004, 64, fig.14.; Археолошка карта 1996, 96.

⁷⁷¹ Археолошка карта 1996, 101, 105.

селото и „Селиште“ сакрален објект на 500 метри североисточно од селото.⁷⁷²

Околу 4 км северно од селото Ѓавато се наоѓа локалитетот „Мамино“, доцноантичко утврдување, на висок рид со зарамнето плато, кој доминира над околината, на надморска височина од 425 метри (Ка.9). По површината се забележуваат темели од одбранбен бедем, како и фрагменти од градежна и садова керамика, а пронајдени се и монети од VI век. На околу 4,5 км источно од Вардар се наоѓа селото Стојаково, каде е забележан локалитетот „Манастирчето“. Станува збор за средновековна црква и некропола, на западната периферија од селото, во дворот на шталите на ЗИК се гледаат грамади од камени фрагменти од покривни керамиди. Во непосредна близина има и камени плочи од гробни конструкции - тип циста.⁷⁷³ Единствени локалитети во Долното Повардарие каде се истражувани средновековни културни слоеви, се некрополите „Бела Прс“ и „Вардарски Рид“ во Гевгелија. На овие две некрополи се истражени десетина погребувања, истите се датирани во периодот XI – XIII век.⁷⁷⁴

Длабоко во пазувите на Кожуф, над селата Ума, Серменин, Кованци и др. се спуштаат повеќе златоносни рекички во Вардар: Белица, Кованска, Самовилска Вода, Сујица, Петровска и Стара Река, се до Дошница на север.⁷⁷⁵ Овие рудни наоѓалишта биле исползувани уште во раната антика и тие претставувале главниот двигател кој го диктирал прогресот на целиот овој регион. Потврдени се неколу рударски населби, остатоци од флоатација на злато и големи количества на згура, што несомнено упатува на рударски активности.

⁷⁷² Средновековна населба „Молникот“, 500 метри источно од селото Ѓавато, на површина од 50 x 30 метри се среќаваат фрагменти од покривни керамиди, како и помали грамади од градежен материјал. Средновековен сакрален објект „Селиште“, на 500 метри североисточно од селото Ѓавато се среќаваат фрагменти од покривни керамиди и градежен материјал. Преданијата упатуваат на сакрален објект.: (Археолошка карта 1996, 99).

⁷⁷³ Иван Микулчиќ 1999, 409; Археолошка карта 1996, 99, 105.

⁷⁷⁴ На северната периферија од градот Гевгелија, потегот јужно од улицата „Индустриска“, која градот го дели од неговиот индустриски дел се нарекува „Бела прс“. Локалитетот лежи 1 км северно од центарот на градот, во подрумскиот дел од индивидуален станбен објект бр.19. Со заштитните археолошки истражувања во 1992 година, откриени се седум гробови, кои се веројатно дел од поголем простор, околу еден градежен објект, за кој се претпоставува дека е сакрален. Погребувањето на покојниците е вршено со директно поставување на земјата, во едноставни гробни конструкции изведени од необработени речни камења со различна големина, без покривен дел, ориентација исток -запад. Според движните наоди некрополата е датирана во рамките на XII до XIII век: (Киро Ристов, Бобан Хусеиновски, „Средновековна некропола Бела прс во Гевгелија“, Културно наследство 19-20-21, Скопје 1996, 37, 39, 42, TI-III, fig.1-11, Емил Сламков, „Средновековни наоди од Долно Повардарје – Вардарски Рид, Гевгелија“, Зборник на трудови – археологија 2, Музеј на Македонија, Скопје 2005, 231-237).

⁷⁷⁵ Иван Микулчиќ 1999, 36.

Рударска населба од римско време е евидентирана, на 2 км јужно од селото Габрово, локалитет „Дедовец“ каде се среќаваат фрагменти од керамички садови, тегули, имбрекси и градежен камен. Наодите од згура на топена руда упатуваат на помала рударска населба. На околу 500 метри западно од селото Горничет, на двата брега на Конска Река, локалитет „Грамади“ се наоѓаат грамади од камен. Грамадите се резултат на извршена сепарација која како појава е присутна, речиси, по целиот тек на реката. Нема сомнение дека се работи за остатоци од флотација на злато. На околу 300 метри источно од селото Кованци се наоѓа локалитетот „Гробишта“, населба и некропола од доцноантичко време. Во нивите се среќаваат фрагменти од керамички садови, тегули, имбрекси и градежен материјал. Има и големи количества на згура, што упатува на рударски активности, а по површината се гледаат и големи камени плочи од гробни конструкции - тип цисти.⁷⁷⁶

Во внатрешноста на планината Кожув, на релативно висока надморска височина во средниот век егзистирале неколку населби, потврда за тоа се археолошките локалитети како и податоците од турските пописни дефтери. Селото Сермени за прв пат се споменува во XVI век и во неговиот атар се евидентирани неколку локалитети, што е доволна потврда дека тоа постоело и порано, а тие се: средновековната населба-лок. „Подор“, двата сакрални објекти „Св.Илија“ и „Црквите / Селиште“, како и средновековната некропола лок. „Садов“.⁷⁷⁷

Во атарот на ова село се евидентирани и две средновековни утврдувања. Тоа се средновековната кула лок. „Ѓурка“, над источната периферија на селото Серменин, на левиот брег на реката Белица, каде во нивите се гледаат грамади од камен и фрагменти од покривни керамиди. Веројатно, станува збор за помала фортификациска единица – кула. И втората средновековна тврдина „Маркова кула“, на 2 км југозападно од селото, над локалитетот „Подор“, каде на високиот рид со доминантна местоположба се гледаат

⁷⁷⁶ Археолошка карта 1996, 96, 98, 99.

⁷⁷⁷ Средновековна населба „Подор“, се наоѓа на околу 1,5 км југозападно од селото Сермени. Во нивите се гледаат грамади од градежен камен, фрагменти од покривни керамиди, како и фрагменти од керамички садови. Средновековна црква „Св.Илија“, во непосредна близина на селските гробишта се гледаат грамади од камен и фрагменти од покривни керамиди. Топонимот и локалната традиција зборува за црква. Средновековна црква „Црквите / Селиште“, на 3 км северно од селото и на 500 метри од десниот брег на Кованска река, во нивите се гледаат грамади од кршен камен и фрагменти од покривни керамиди. Средновековна некропола „Садов“, на помалку од 500 метри југоисточно од селото Серменин, на десниот брег на реката Белица се гледаат камени плочи од гробни конструкции – тип циста.: (Археолошка карта 1996, 104).

грамади од градежен камен и фрагменти од покривни керамиди.⁷⁷⁸ Веројатноста за егзистирање на тврдини во внатрешноста на планината Кожув, во средниот век, е многу мала, пред сè, поради отсеченоста од главните комуникации, како и поради самите можности. Најверојатно, позициите на овие локалитети во минатото биле исползувани како збегови (рефугиуми) или како набљудувачници во кои престојувале мали стражи од неколу војници.

⁷⁷⁸ *Археолошка карта* 1996, 104.

Седма глава

ОДБРАНБЕНИОТ ЛИМЕС ПОМЕЃУ СРЕДНИТЕ ТЕЧЕНИЈА НА РЕКИТЕ ВАРДАР И СТРУМА ВО СРЕДНИОТ ВЕК

7.1. Воено-стратегиското значање на Струмичката област во раниот среден век

Воено-стратегиското значање на средновековна Струмица доаѓа до израз кога, самиот град и регионот кој гравитира околу него, ќе се најдат како пограничен простор посебно во периоди кога биле актуелни големите продори низ Балканот. Ридско-планинскиот предел во кој се наоѓа Струмица овозможува развивање на софистициран дефанзивен систем. Преградата на клисурите и контролата на стратегиските точки се доста значајни за лесна одбрана на целиот регион. Несомнено, низ вековите овој доста значаен регион бил дел од последниот одбранбен лимес на Солун. По пробивањето на одбранбената линија која ја формирала Струмица, патот на непријателските сили е широко отворен кон Солунското Поле, а со тоа и до градот Солун. Повеќе од еден милениум, со периодични прекини, Струмичката тврдина активно учествувала во дефанзивниот систем помеѓу средните теченија на реките Вардар и Струма.

Немирниот VI век оставил доста последици и во југоисточниот регион на Република Македонија, девастацијата на населбите и тврдините се причина за неизбежните миграциони процеси. Потврда за тоа се и откриените остави со монети, во Ново Село (Струмичко) и на „Исаром“ над Валандово. На падините на Огражден, на работ на Ново Село (Струмичко), случајно било откриено депо со 81 монета од VI век (Анастасиј I, Јустин I и Јустинијан I).⁷⁷⁹ Депото на златни монети од „Исаром“ - Валандово, ковани од Јустинијан I (527–565) до Ираклиј I (610–641), ја одбележува словенската инвазија околу 615 година. На овој локалитет има откриено уште една остава со сребрени монети од Констанс II (641–668).⁷⁸⁰ Оваа остава е потврда за обидот на Византија да поврати дел од изгубените територии или, сепак, оваа тврдина ги издржала

⁷⁷⁹ Депото го сочинуваат 6 солида, 38 фолиси и 1 полуфолис од Анастасиј I; 1 солид, 2 тремиза и 29 фолиси од Јустин I, како и 2 солида и 2 фолиси од Јустинијан I. Монетите се чуваат во Музејот на Македонија во Скопје: (Археолошка карта 1996, 409).

⁷⁸⁰ Иван Микулчиќ 1996, 166-167.

првичните аваро-словенски упади. Причината за тоа можеме да ја согледаме во добрата утврденост на оваа доцноантичка твдина, како и близината на Солун од каде била испраќана воена помош.

По продорите на Балканот, аваро-словенските племиња почнале трајно да се населуваат на неговите простори, посебно од крајот на втората половина на VI и првите децении на VII век. Најчесто имале тенденции да се населуваат покрај: езера, мочуришта и реки, и живееле во куќи изградени од органски материјал. Археологијата дава доста податоци околу населбинското живеење на Словените. Ископувањата покажуваат дека имало неколку општи типови на куќи. На прво место се земјанките, изградени од кал, што очигледно биле најраспространет вид, се граделе клолиби од слама, гранки и лисја, додека многу ретко се среќаваат куќи со сидови од тула или камен.⁷⁸¹ Потребата од заштита, како и манифестацијата на моќ ќе придонесат за градење на утврдувања. Самите варварски племиња имале свои примитивни утврдувања, со бедеми од земја и огради од дрвени палисади и со ровови околу. Трајното населување на Словените ќе придонесе да се појават и првите организирани родовско-племенски заедници, наречени склавинии.

По течението на реката Стримон се појавува склавинијата на Стримонците, за прв пат во изворите е спомната во четвртото чудо од втората збирка на „Чудата на Свети Димитриј“. Во Чудата се споменуваат Стримонците и Ринхините, кои помеѓу 674 и 677 година, гусареле по брегот на Егејското Море, пљачкосувајќи ги многубројните морепловци и жителите по островите, стигнувајќи со своите мали кораби дури до Дарданелите. Етнонимот Стримонси упатува на заклучокот дека припадниците на оваа склавинија биле распослани по текот на реката Стримон, поточно во долниот, а подоцна и во средниот и горниот тек на реката.⁷⁸² По консолидирањето на варварските племиња, во натамошните периоди ќе почнат да се појавуваат контурите на нови држави во сржта на самата Византија. Новите творевини, создадени во најголем процент од словенското население, своите традиционални принципи на градење, ги накалемиле на веќе усовершеното градителско наследство на Византија.

Со формирањето на средновековната бугарска држава во североисточниот дел на Балканскиот Полуостров, на преминот од VII во VIII век, Византија добила моќен

⁷⁸¹ Спирос Врионис, *Славянското общество на Балканите (VI-VII в.)*, Превод и научна редакција Върбан Тодоров, София: Парадигма 1999, 72.

⁷⁸² ВИН I, 198-200, 208-211; Ирена Стефоска 2011, 45.

противник, со кој во наредните четири века ќе биде во постојан судир, борејќи се за хегемонската надмоќ над Балканот. Воедно, Бугарија претставува првата организирана средновековна словенска држава на Балканот, со сите атрибути. Проширувајќи ги своите територии на просторот помеѓу Дунав и Стара Планина, бугарските владетели во првата половина на IX век своите апетити ќе ги насочат кон Македонија. Главните продори во внатрешноста на Балканот, Бугарите ги прават преку Струмската комуникација, пред сè, заради расцепканоста помеѓу словенските племиња и немањето на контрола на овие територии од страна на Византија.

Струмската комуникација несомнено претставува една од најзначајните комуникации кои ги поврзуваат централнобалканските предели. Еден од најважните отклони од патот *Via Egnatia* е секако патот кој врви по р.Струма и нејзината притока Струмица. Византиските управители ја сфаќале важната стратегиска улога на тоа дефиле. Затоа земјите во долното течение на реката р. Струма биле организирани уште во почетокот VIII век како „кисура“, т.е. административна единица, која во редот на делењето на провинциите во административните односи заземала трето место, после темите и друнгариите. Покасно, кон средината на IX век оваа кисура била претворена во тема Стримон (*thema Strymōnos*, *Θέμα Στρυμόνος*).⁷⁸³

Потребата за заштита на Византија во VIII и IX век, довела до создавање на серија мали погранични населби-кисури (*κλεισούρα* – кисура, кисура) или гранично утврдување. Терминот, претходно се применувал за означување на стратешки важни, утврдени планински премини, а подоцна се проширил за цели квартави кои формираат посебни команди под *kleisourarchēs*, со задача за герилска војна и на локално ниво во борба против мали до средно размерни упади и напади. Постепено, дел од нив биле повишени во целосни теми, таков пример е токму и темата Стримон.⁷⁸⁴ Рупелската теснина, низ која тече р.Струма помеѓу месното население уште е наречена како кисура. Кисуриите биле управувани од командант со титула кисураарх.⁷⁸⁵

Во 668 година, Јустинијан II (685–695), кој тргнал по Егнациевиот пат да ги

⁷⁸³ Василка Тъпкова Заимова, „Към въпроса за военните пътища през Първото Българско царство“, *Исторически преглед*, I, София 1958, 69-70.

⁷⁸⁴ John F Haldon 1999, 79, 84, 114; Кисура (*κλεισούρα*) - автономна административна единица, помала од тема (обично - стратегиски важна тврдина и нејзината околина) на чело со кисураарх: (Тома Томов 2014, 575).

⁷⁸⁵ Тома Томов 2014, 160.

потчини разбунтуваните солунски словени, бил нападат на враќање од Бугарите, кои најверојатно се спуштале од клисурата. Во 789 година, во времето на Константин VI (780-797) и Ирина, стратегот на Тракија, Филип, навлегол во Струмската клисура и бил неочекувано нападат и убиен, најверојатно од Словените. Во 808 година бугарскиот Хан Крум (803-814) навлегол во Струмската тема, кога раздавале плата на тамошната војска, и извршил неочекуван напад над неа.⁷⁸⁶ Оваа комуникација по реката Струма со еден крак продолжувала кон Струмица, а од друга страна продолжувала кон Мелник и Сердика (Софија).

Во наредниот период, Византија преземала доста активности за справување со Стримонските племиња, како и за заштита на границите од упадите на Бугарите. Така, во 810 година императорот Никифор I (802-811) наредил малоазиски стратиоти - колонисти христијани да се населат со нивните фамилии и добра во долината на Стримон. Обидот на Никифор I да ја забрза христијанизацијата на Словените во покорените склавинии, како и зголемувањето на ромејскиот елемент се покажале како неуспешни. Кога Крум, во 812 година, го зазел Девелт колонистите од Стримон се разбегале кон своите домови. Така завршил и овој краток период кога Стримон имал постојана византиска, стратиотска војска.⁷⁸⁷ Според Васил Златарски, еден дел од овие малоазиски колонисти се населиле во близина на денешна Струмица (северозападно помеѓу селата Баница и Водоча). Овие доселеници со себе ги донеле и моштите на Св.15 Тивериополски маченици, а новоформираната населба ја нарекле по името на родниот град Тивериопол.⁷⁸⁸

До кога Византија имала, условно, контрола на Стримонската област, не можеме со сигурност да одговориме. Постојаните продори на Бугарите довеле, во средината на IX век, голем дел од Македонија да потпадне под нивна власт. Најголемата политичка и културна експанзија, средновековната бугарска држава ја доживува во времето на кнезот Борис (852–889) и неговиот син, царот Симеон (893–927). Стримонската област како и територијата на денешна Струмица и Струмичко, најверојатно, потпаднале во периодот помеѓу владеењето на ханот Пресијан (836–852) и владеењето на Борис.

⁷⁸⁶ Василка Тџкова Заимова 1958, 70.

⁷⁸⁷ Ирина Стефоска 2011, 61-62.

⁷⁸⁸ Град Тивериопол (Мала Азија, во Витинија): Васил Златарски, *История на българската държава през средните векове. Том I. История на Първото българско царство. Част II. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство (852—1018)*. София: Наука и изкуство, 1927, 241.

Со формирањето на средновековната бугарска држава во североисточниот дел на Балканскиот Полуостров, на преминот од VIII во IX век се оформила концепцијата на политички центар, престолнини. Тоа е т.н. „аул“ (гр. αυλή – двор, ограда, дворец), квадратен простор, голем повеќе десетици хектари, опфатен со одбранбен насип. Според Микулчиќ, аулите како концепт на уредување на населените средини во времето на Борис и Симеон во својата експанзија на запад, тие го донеле и во Македонија. Ваков аул несомнено бил „градот“ Равен на устието на Злетовица во Брегалница, кај селото Крупиште.⁷⁸⁹ Споменот на земјените насипи, опкопи и ровови живеел и натаму. Така, пред решителната битка под Беласица, царот Самуил ја преградил долината на Струмешница кај Клуч (Клидион), со цел тука да го пречека Василиј. На овие позиции и денес постојат остатоци од долги ровови и бедеми.

За овој преоден период, речиси, и да немаме доволно податоци, како и истражувања кои би дале одговори за начинот на кој била извршена одбраната на териториите од страна на новие владетели. Во следниот период раното средновековие (VII – X век) кај нас, без исклучок, биле користени доцноантичките тврдини. При повторното користење на некоја од овие тврдини, оштетените места на обидот можеле со едноставна техника на сувосид во кусо време и со минимален труд да бидат закрпени.⁷⁹⁰ Добар дел од овие тврдини бил користен, со делумни поправки, и кон крајот на X и почетокот на XI век од страна на цар Самуил. Од хрониките на Скилица дознаваме дека Струмица ја управувал Драгомуж (Δραγομούζος) и дека во нејзината тврдина имало концентрирано голем број на војници. Од истиот извор дознаваме дека тој стоел на чело и на повеќе тврдини во областа Струмица. Имено, тој наведува дека во близина на Струмица се наоѓаат тврдините Мацукион и Термица.⁷⁹¹ Струмица со својата околина била опфатена, како што сведочат изворите, во посебна воено-административна единица. На струмичкиот управител Драгомуж му биле потчинети сите началници на околните тврдини.

Во почетокот на XI век, императорот Василиј презел голема офанзива против Самуил кој, пак, обрнал специјално внимание на одбраната на градот Струмица и неговата област. Покрај утврдувањето на градот и околните тврдини, тој изградил прегради по

⁷⁸⁹ Иван Микулчиќ 1996, 70-71.

⁷⁹⁰ Ibid., 68.

⁷⁹¹ Бранко Панов 1985, 427-430.; Васил Златарски 1927, 698-717.

патиштата, распоредувајќи, исто така на овој терен и големи воени сили. Причината поради која Самуил ѝ давал големо значање на Струмичката околина била таа, што од кај текот на реките Струма и Струмица, Василиј почнувал, по обичај, „секоја година“ да навлегува во централна Македонија по „Царскиот пат“ (Ка.12).⁷⁹² Поради немоќта на Самуил да се соочи во директна борба со Василиј II, почнал да практикува своевидна герилска војна, односно напади на ромејската војска во опсади кои биле правени со прегради на самите патиштата.

Во овој период, Струмичката област била погранична точка помеѓу двете империи. Природната граница ја образувале планините: Огражден, Беласица и Плавуш, а на достапните премини биле поставени палисади кои биле направени со дрвени прегради и земјени насипи. Една палисадна преграда била поставена на јужниот влез, т.е. комуникацијата Солун – Струмица, а другата на источниот влез, комуникацијата Сер – Струмица. Во овој навидум комплексен систем покрај палисадите, вклопени во ридестите предели на Струмичко, како и обновените тврдини, го сочинувале Самуиловите лимес.⁷⁹³

Во овој краток осврт за средновековните тврдини и палисадите кои биле ставани во дефанзивна функција на Самуиловите лимес, даваме придонес за потврдување на оваа доста значајна воено-стратешка област, покрај детерминирањето на можните тврдини кои Самуил ги искористил и нивното значење во овој преоден период на епохи. Струмица со тоа го навестува своето значење во наредните векови кои доаѓале – како регионален, цивилен и црковен центар во овој микро-регион.

Одбраната на Струмичката област во периодот на Самуил не била организирана со систематско поставување на поголеми лимеси, туку тврдините биле организирани во помали региони, со што се овозможувала брза комуникација и достави на војска и материјални добра. Соодносот на војски помеѓу Василиј II и Самуил бил поголем, во полза на ромеите. На Самуил му преостанувало силите да ги концентрира на помал простор, за да може да се спротисти на надмоќната Византија. По преземањето на Струмица, во 1018 година, системот од тврдини за кој зборува и самиот Скилица, најверојатно во најголем дел бил разрушен, со една цел да се уништат сите идни упоришта на востаниците

⁷⁹² Бранко Панов 1985, 484-487.

⁷⁹³ Душко Цветанов, „Воено – стратешкото значење на струмичката област за време на Цар Самуил (X-XI)“, *Самуиловата држава во историската, воено – политичката, духовната и културната традиција на Македонија*, НУ Завод и музеј Струмица, Струмица 2015, 202.

на Самуил.

7.2. Стратегиското значаење на Струмица како дел од Византиската Империја

Потребата за повторно обновување на тврдините во овој дел на Балканот ќе ја навести императорот Алексиј I Комнен (1081–1118), кога вистински ќе се соочи со норманската опасност од запад, ќе биде причината да се појават контурите на новите тврдини. Во најголем дел новите градителски активности биле насочени, односно накалемени на основите на постоечките доцноантички тврдини. Таков е примерот со тврдината „Цареви Кули“ – Струмица, којшто изглед делумно е видлив и денес на самиот локалитет (Сл.1.5). Во тој бран на обнови на тврдини којшто ги презел императорот Алексиј, најверојатно биле опфатени и други тврдини во стратешки важната територија помеѓу средните теченија на реките Вардар и Струма. Освен користењето на доцноантичките тврдини, односно нивното реконструирање или делумни обнови, во средниот век, сепак, се градело, но не со тој интензитет и квалитет. Во крајот на XI и почетокот на XII век биле започнати големи градителски зафати во Византија за обнова на старите утврдувања, но и во подигање на нови.

Струмица е важен дел од севкупната слика на средновековието на Балканот. Тоа го воочуваме и од самата поставеност на градот, централно помеѓу главните комуникации кои водат по реките Вардар и Струма, како и и релативно блиската и иста оддалеченост од главните средновековни центри на моќ во овој дел на Балканот: Солун, Сер и Скопје (Ка.2). Средновековната тврдина „Цареви Кули“ – Струмица била централна во формирањето на одбранбениот лимес помеѓу Вардар и Струма, со цел спречување да навлезат непријателски војски во насока кон Солун (Ка.13). Покрај тврдината Цареви Кули во системот на одбраната во овој дел се наоѓала и тврдината Просек во Демир Капија на запад и Мелник на исток. Едната го бранела правецот кој водел долж долината на реката Вардар, а другата долж долината на реката Струма. Помеѓу овие две значајни тврдини се наоѓала тврдината Цареви Кули.

Покрај овие големи комплексни утврдувања поставени во речиси една линија, постоеле помали стражи - набљудувачници кои биле дел од одбранбен појас. Помеѓу Просек и Струмица единствен преоден простор постои по течението на реката Крива Лаковица и Грацка Река, кој излегува јужно од градот Струмица. Покрај оваа комуникација

се наоѓаат помалите утврдувања: *Пилав Тепе* - с.Шопур, *Трескавечка Чука* - с.Долни Радеш, *Горна Кула* - с.Конче, *Градиште* - с.Варварица, *Василица* - с.Костурино и *Исар Кула* – Валандово (Ка.9,11). Сите овие попатни тврдини се визуелно поврзани, а секој непријателски продор бил лесно забележуван што, меѓу другото, овозможувало Струмица да биде брзо известена (Ка.14).

Додека помеѓу Струмица и Мелник се наоѓаат доста утврдувања кои лежат во подножјето на планината Беласица, која воедно претставува и голема природна препрека. Овие утврдувања се наоѓаат покрај главната комуникација Струмица – Петрич – Сер, а тоа се: *Китка* – с.Банско, *Пирго* – с.Мокриево, *Чуката* – с.Коларово (Р.Бугарија) и *Гјур калеси* – Петрич (Р.Бугарија) (Ка.7,13).

Балканските владетели во средниот век имале голем интерес за градот Мелник, за кое, секако, важна улога игра неговата стратешка местоположба. Сите хроничари ја опишуваат мелничката тврдина како непристапна и непреземлива. Оној што ја поседувал тврдината, тој го држи клучот. Историските податоци го конципираат како еден од најважните македонски градови, главен одбранбен пункт во долината на Средна Струма (помеѓу Рупел и Кресна) во средновековието.

Во минатото, Мелник имал исклучително важно стратешко значење за долината на Средна Струма, и за Серско - Солунско Поле како негова заднина од север. Тоа е древен крстопат уште од времето на Филип II и Александар III (IV век пр.н.е.). Тука се пресекувале значајни патишта, кои го поврзувале Истокот со Адриатикот и Егејот со Дунав по течението на Струма. Тоа се разгранувања кон важните антички и средновековни центри на двата централни патишта на Балканот - *Via Egnatia* i *Via Militaris*. Мелник е пункт за најкратка врска во дворечието Места - Струма, односно Тракија и Македонија.⁷⁹⁴ Освен геополитичката функција, поради местоположбата, тврдината Мелник имала уште една многу важна воено - економска функција. Тврдината од самиот почеток на нејзиното егзистирање до крајот на XIV век била рударска, односно ги обезбедувала рудниците за железо по Јужен Пирин, Славјанка (Али Ботуш) и Сенгеловска планина.⁷⁹⁵

Петричката средновековна тврдина позната како „*Гјур калеси*“ лежи во подножјето на планината Беласица, на околу 1,5 км јужно од градот Петрич. Била изградена во

⁷⁹⁴ Виолета Нешева, *Мелник - Богозиданијат град*, София: ИВРАЙ, 2008, 15-16, fig.3

⁷⁹⁵ Ibid., 21, fig.4,6.

периодот V–VI век, обновувана во XI–XII век, но најинтензивно била користена во XIII–XIV век. Ова утврдување го контролирало патот Струмица – Мелник, како и самото подградие кое се развило во нејзиното подножје (Ка.3). Петричката крепост има визуелна врска со Мелничката тврдина. Утврдувањето има елипсовидна форма и плоштина од околу 0,5 хе, а дебелината на бедемите изнесува 1,8 метри. Во најдостапната јужна зона има голема петтоаголна кула, постојат докази дека истата била активна во периодот XV –XVI век.⁷⁹⁶

Тука, секако, ќе споменеме уште едно утврдување во подножјето на Беласица, кај селото Коларово (РБугарија). Над селото Коларово се наоѓа тврдина „Чуката“, истата била дел од одбранбената линија на северните падини на планината Беласица, контролирајќи ја комуникацијата по течението на реката Струмешница. Чуката била изградена во V-VI век, обновена во X - XI век за време на Самуил, а егзистирала и во периодот XII – XIV век.⁷⁹⁷

Одбранбениот лимес помеѓу средните теченија на реките Вардар и Струма, особено дошол до израз со српската инвазија, во крајот на XIII и почетокот на XIV век во Македонија. Опасноста од север, навестена уште од нападите на Урош II Милутин (1281-1321) ги поттикнала ромеите да го зајакнат системот на одбрана, за да го спречат српското напредување према југ кон Солун и Сер. Навлегувањето на српските војски било толку ненадејно и брзо со што ромеите биле затечени, неподготвени. Во 1282 година биле освоени Скопје и повеќе важни области во Македонија: Овче Поле, Горен и Долен Полог, Злетово и Пијанец во Брегалничката област.⁷⁹⁸

Кралот Милутин по вторпат од стапувањето на престолот, во зимата 1283 година, презел уште еден голем поход против Византија, со намера да навлезе длабоко во нејзина територија. Откако Стримонската и Серската област биле опустошени, тие во почетокот на

⁷⁹⁶ Во 1978-1980 година се извршени археолошки истражувања предводени од Димитар Топтанов. Во близина на тврдината се откриени две големи остави со монети од времето на византиските императори Мануил I Комнен (1143-1180), Исак II Ангел (1185-1195) и Алексиј III Ангел (1195-1203).: (Петрич – в миналото и сега, очерци., изд. „Българска книжница“, София, 2010).

⁷⁹⁷ Георги Митрев, Сотир Иванов, „Сондажни археологически проучвания в м. Чуката при с. Коларово, община Петрич“, *Археологически открития и разкопки през 2006 г.*, София: Национален археологически институт с музей - БАН 2007, 530-533; Георги Митрев, Сотир Иванов, „Теренни археологически обхождания в землището на с. Коларово, Община Петрич“, *Археологически открития и разкопки през 2006 г.*, София: Национален археологически институт с музей - БАН 2007, 611-614.

⁷⁹⁸ *Историја Српског народа I*, Београд 1981, 439.

1284 година стасале до границите на Света Гора и Егејското крајбрежје на Кавала.⁷⁹⁹ Како резултат на походот на Милутин во 1284 година, српско-византиската граница била повлечена многу појужно и се движела северно од Кроја – Охрид – Прилеп – Просек – Струмица (Ка.13).⁸⁰⁰

По овие големи загуби, Византија решила да преземе голем поход против Србија. На чело на ромејската војска застанал војсководецот Михаил Глава Тархонид, кој се судрил со Котаниц Торник и од кого успеал привремено да ги освои: Овче Поле, Моровизд, Скопје, Славица (Славиште), Пијанец, околноста на Стримон и плодородното место околу Струмица.⁸⁰¹ Поради неуспешноста на походот на Глава во целина, Византија почнала да се подготвува за преговори со српскиот крал Милутин. Преговорите од страна на Византија ги водел познатиот политичар Теодор Метохит.⁸⁰² После речиси 15 години дошло до склучување на мир, фактички целиот овој период на српско-византиската граница во Македонија се водела „мала војна“ со постојани четнички напади околу Струмица и со повремени грабежи до (Христопол) Кавала и Солун.⁸⁰³ Мирот бил постигнат во 1299 година, а правецот на движење на српско-византиската граница која претходно ја наведовме, не се променила се до 1327 година.⁸⁰⁴ По сите овие превирања во преодниот период помеѓу овие две столетија Струмица и понатаму останала дел од Византија.

Експанзијата на српската држава, била повод Андроник III со бугарскиот цар Михаил III Шишман (1323-1330) да склучат сојуз. Било договорено во летот 1330 година да преземат заедничка акција против Србија. Стефан Дечански крај Велбужд, 1330 година, најпрвин се судрил со бугарскиот цар Михаил и катастрофално го поразил.⁸⁰⁵ Византискиот цар откако ја слушнал таа вест поставил гарнизони во неколку новоосвоени територии и се погрижил за одбраната на другите погранични градови помеѓу Србија и Византија, меѓу кој бил и градот Струмица како пограничен град. Императорот Андроник III во тој период, најверојатно престојувал во Струмица, по таа вест тој ги повлекол своите

⁷⁹⁹ *Историја Српског народа* 1981, 441.; Ирена Стефоска 2011, 169-170.

⁸⁰⁰ ВИИНЈ VI..., 106; Христо Матанов 2002, 299.

⁸⁰¹ ВИИНЈ VI..., 593-594; *ГИБИ* X, София 1980, 147; Ирена Стефоска, 2011, 172.

⁸⁰² ВИИНЈ VI..., 593-594.

⁸⁰³ Александар Атанасовски, *Македонија во XIV век*, Тетово 2009, 25.

⁸⁰⁴ Александар Атанасовски 2009, 26; *Горги Острогорски* 1998, 457; *Историја српског народа I...*, 447.

⁸⁰⁵ ВИИНЈ VI, 207-213; Ирена Стефоска 2011, 180.

војски и се упатил кон Тракија.⁸⁰⁶ По овие големи подвизи на Србија, се навестувала нејзината хегемонија на Балканот како првостепена сила.

По доаѓањето на власт на Стефан Душан, тој го насочил вниманието кон византиските владеења на југоисток. Во 1332 година српските војски ја опустошиле источна и југоисточна Македонија до течанието на р.Струма и ја задржале стратегиски важната тврдина Струмица и некои помали околни тврдини.⁸⁰⁷ Српската инвазија била доста потпомогната од византискиот военоначалник со кунско потекло Сиргиан, кој застанал на нивна страна. Тој, меѓу другото, добро го познавал византискиот систем од тврдини во Македонија, како и дел од нивните управители.⁸⁰⁸ Пред освојувањето на Струмица од страна на Србите, градот бил во еден вид опсадна состојба, за кое укажува и фактот дека имотите на српскиот војсководец Хреља се наоѓале во планините Беласица и Огражден, така што и Струмичкото поле било под негова контрола. Најверојатно, постоел еден коридор по долниот тек на Вардар кој го сврзувал градот со останатите византиски територии. Овој коридор во 1330 година во времето на офанзивата на Андроник III бил уништен. Најверојатно, голема улога во овој освојувачки поход на Душан имал и Хреља, кој доста помагал во освојувањето на градовите.⁸⁰⁹

По оваа прва успешна офанзива на Стефан Душан на југ, византиско-српската граница во 1334 година била спуштена јужно од Леш - Пилот - Охрид - Струмица - Мелник и излегувала на р.Струма. Мирот помеѓу Византија и Србија бил склучен близу Солун, 26 август 1334 година (Ка.13).⁸¹⁰

Во овие бурни години во почетокот на XIV век, можеме со сигурност да кажеме дека и Струмица одиграла важна улога како во граѓанската војна помеѓу Андрониците така и во српско-византиските војни. Струмица во XIV век како добро утврден град имала значајна улога во овој дел на Балканот. Потврда за тоа се коридорните патишта кои поминувале низ неа, а кои ги спојувале јужните со среднобалканските предели, се разбира

⁸⁰⁶ Христо Матанов 2002, 305.

⁸⁰⁷ Никифор Григора, *Византијска историја*, ГИБИ Том XI, София: Институт за Историја, 1983, 161; Александар Атанасовски 2009, 46; Историја српског народа I..., 513; Христо Матанов, *Југозападните бугарски земи през XIV век*, София 1986, 14.

⁸⁰⁸ Христо Матанов 2002, 355; Ирена Стефоска 2011, 185-186.

⁸⁰⁹ Николай Овчаров, *Историја археологија на Вардарска Македонија през XIV в.*, София 1996, 96; Ирена Стефоска 2011, 184.

⁸¹⁰ Александар Атанасовски 2009, 47; Градовите што ги освоил Сиргијан и биле вратени на Византија, а оние што ги освоил Душан останале под негова власт, меѓу кои Прилеп и Струмица: (Ирена Стефоска, 2011, 187).

благодарение на нејзината важна стратешка положба.

Пред пробивањето на одбранбениот лимес Просек - Струмица - Мелник од страна на Србите, Византија презела градителски активности со кои биле подигнати нови тврдини и обновени постоечките, јужно од оваа линија кои, пак, формирале поредуциран одбранбен лак околу Солун. Јован Кантакузин споменува дека Андроник III, до Солун изградил ново утврдување наречено Гиникокастро и придодал тврда, висока и здрава кула, која ќе можела да одолее на непријателските опсадни справи (Ка.3,13). Поради добрата утврденост и лесната одбрана, дури и жени можеле да ја чуваат тврдината, поради што истата го добила името Гиникокастро (Женско) (Ка.13).⁸¹¹ Тврдината Гиникокастро била изградена во периодот од 1328 до 1341 година од страна на византискиот император Андроник III Палеолог по неговото стапување на власт, како дел од планот за зајакнување на одбраната на главниот град на Македонија, Солун и неговата околина, како и за контрола на премини кон западна Македонија. Изградбата, најверојатно започнала во 1334 година, по редифинирање на српско-византиските граници на југ.

Тврдината Гиникокастор (Женско) се наоѓа на врвот на едно возвишение со надморска височина 106 метри, неговиот надворешен периметар е обликуван во облик на трапез и зајакнат со правоаголни и полукружни кули. Бедемот кој ја опкружува целата тврдина изнесува 614 метри и заштитува површина приближно 2,5 хе, истата има два влеза. На северната страна на тврдината лежи цитадела, која зафаќа површина од 2000 метри квадратни, и носи дополнително утврдување со правоаголна форма. На врвот има двоспратна кула (13 x 19 метри), со двојни цистерни во приземјето.⁸¹²

Сè до изградбата на тврдината Гиникокастор во првата половина на XIV век, Струмичката тврдина била последната голема тврдина помеѓу средните теченија на реките Вардар и Струма, која била дел од последниот одбранбен лимес на градот Солун. Покрај тврдината Гиникокастор, Андроник III извршил доградувања и обнови на тврдината над градот Сидерокастро (*Σιδερόκαστρον*, железен град), во негово време бил изграден донжон кула на истата. Словенското име на градот е Валовиште, а со доаѓањето на Турците е преименуван во Демир Хисар (железен град). Најверојатно, првото утврдување било изградено во VI век, за време на владеењето на Јустинијан I (527-565), а била ставена во

⁸¹¹ Йоан Кантакузин. Историја / Ioannes Cantacuzenus. Historia, ГИБИ, X, София 1980.277-278.

⁸¹² Αθηνά Τокμακίδου - Βασίλης Ξανθός, Το φρούριο του Γυναικόκαστρου. Εργασίες 2007-2008, ΑΕΜΘ 22 (2008), Θεσσαλονίκη 2011, 477-484, fig.1-11.

функција и во периодот на Василиј II. Донжон кулата која била изградена во XIV век, има кругла-форма со дијаметар 9,7 метри, сидовите се дебели нешто повеќе од 2 метри. Внатре во кулата има изградено цистерна која обезбедувала пивка вода за време на опсадите.

Причината поради која Андроник го зајакнал оваа утврдување е неговата локација, т.е. тоа се наоѓа на помалку од 10 км од реката Струма, а покрај самото утврдување поминува и комуникацијата Константинопол – Сер – Сидерокастро – Петрич – Струмица (Ка.3). Покрај обновите на тврдината во Сидерокастро, Андроник III изградил и одбранбена кула (кула на Андроник), која се наоѓа спроти тврдината од другата страна на реката Курсовитис. Кулата има квадратен план со должина на страната 7,5 метри и височина над 12 метри. Дебелината на сидовите изнесува околу 1,5 метри. Овој одбранбен објект е изграден да го обезбедува мостот кој преку реката води до тврдината.

Со освојувањето на Струмица и Просек од страна на Србите одбранбениот лимес на Византија се спушта во линија на новоизградената тврдина Гиникокастро, на околу 60 км јужно. Обратот околу Солун постепено почнал да се стеснува, последниот чувар Гиникокастро се наоѓал на помалу од 40 км. Колку и да било добро и здраво изградено ова утврдување тешко можело да ги спречи идните походи. Поради неговата местоположба во широкоотворениот рамничарски простор, непријателските војски лесно можеле да го заобиколуваат. Овие походи за да бидат спречени морало посадата офанзивно да дејствува, односно да излезе од добро утврдените бедеми и во директен судир да се спротистави. Гиникокастро по функцијата и значењето повеќе наликувал на западноевропски замок, односно ја заштитувал властелата и имал строго децентрализирана моќ, отколку да има голем придонес во некој поголем дефанзивен систем. Тешкоосвојливите бедеми на тврдината Гиникокастро освен добрата заштита на посадата и населението од околината, не одиграла друга значајна улога во задржувањето на ромејската власт во овој дел на Балканот. Едноставно претставувала една од најсеверните точки со кои била одбележана формалната власт на Византија над овој дел од Балканот.

7.3. Средновековна Струмица како центар на феудалните владетели (Хрс, Стрез, Хреља и Константин Драгаш), по урнекот на западноевропските замоци

Периодот на XIII-XIV век е време на развиен феудализам со сите одлики што тој ги подразбира, како децентрализација и сепаратистички тенденции, големи социјални разлики, јакнење на крупните феудалци, создавање на нови држави.⁸¹³ Динамичниот преоден период помеѓу XII и XIII век, довело до обнова на Бугарското Царство, падот на Константинопол од Латините, а со тоа и поволни услови за отцепување на крупните феудали. Струмица несомнено претставувала еден од најзначајните средновековни градови во Централен Балкан. Овде се одметнуваат Хрс, а неколку години подоцна, истиот град покрај Просек ќе биде центар и на Стрезовото кнежевство.

Според сведоштвата на Нихита Хонијад, Хрс се одметнал заедно со своите 500 луѓе и ја присвоил Струмица. Тој створил моќно самостојно кнежевство кое се протегало до Пелагонија и Прилеп на запад.⁸¹⁴ Земајќи ја во предвид положбата на која се простирало самостојното “кнежевство“ на Хрс во централниот дел на Балканскиот Полуостров, тој контролирал дел од важните патни комуникации, а со тоа и трговијата што се одвивала преку нив.⁸¹⁵ Хрс, најверојатно, на значајните премини земал и добри приходи кои ја полнеле неговата каса. Во овој период имаме податоци дека на тврдината во Просек во Демир Капија се вршени одредени интервенции, со цел таа да се зацврсти, а слични такви интервенции се вршени и на тврдината Цареви Кули. Како два најзначајни центри на оваа полунезависно кнежевство, акцентот секако бил ставен на утврдувањата во Струмица и Просек.

Во 1207 година по смртта на бугарскиот цар Калојан, во борба за Трновскиот престол се појавиле повеќе претенденти, кои во меѓувреме се осамостоиле и владееле со големи и важни области.⁸¹⁶ Во тој период на овие простори ќе се одметне просечкиот господар Стрез (1207-1214). Неговите земји се простирале од реката Струма до Охрид, а според некои мислења ги опфаќале областите Девол и Костур.⁸¹⁷ Начинот на кој биле преземени, речиси, неосвоивите тврдини Просек и Струмица од страна на Стрез е нејасен,

⁸¹³ Елица Манева, „Средновековниот период (VII-XIV век)“, *Археолошка карта на република Македонија*, Скопје: МАНУ 1994, 169.

⁸¹⁴ Христо Матанов 2002, 166; Васил Зларски 1940, 122-123.

⁸¹⁵ ВИНЈ, IV..., 167.

⁸¹⁶ Ирена Стефоска 2011, 150.

⁸¹⁷ Васил Зларски 1940, 270-291.

најверојатно ги придобил симпатиите на веќе поставените бугарски управители од страна на Калојан, и се осамостоил. Струмица ќе биде под негова власт сè до неговата смрт, во 1214 година.

Процесот на создавање на полунезависни кнежевства ќе продолжи и во наредниот XIV век, кога напредната децентрализација и концентрацијата на моќ, финанасиска и воена во рацете на крупните феудалци, ќе доведе повторно Струмица да биде еден од главните средновековни центри. Неколку години по паѓањето на Струмица под српска власт, при крајот на триесеттите години на XIV век, таа ќе биде управувана од самостојниот феудалец протосевастот Хрељо.⁸¹⁸

Тој поседувал огромна територија околу Штип и на исток од градот, ова се најверојатно неговите најстари поседи кои ги имал уште од времето на Стефан Дечански, кон кој во почетокот на триесеттите години на XIV век биле присоединети и области до Струмица. Неговото владеење ги опфаќало градовите Штип, Струмица, Мелник и Стоб на троеѓието на Византија, Србија и Бугарија.⁸¹⁹ Економската самостојност на овој феудалец, му дозволувала да има сопствени воени сили, додека пограничната положба на неговата област која на југ, југоисток и североисток граничи со византиските и границите на бугарската држава, а доста далеку од нивните центри, создавала поволни можности за неговата политичка самостојност. Потребни биле само соодветни услови за да можат тие да се претворат во реалност.

Во XIV век, на територијата на денешна Република Македонија се осамостоиле поголем број на локални владетели, а причината за тоа е распаѓањето на средновековното српско царство на цар Стефан Душан, и подоцнежното отфрлање на централната српска власт од страна на дотогашните управители на одделни региони кои биле дел од тоа царство. Во сите овие региони локалните моќници изградиле безбедни засолништа за себе и за својот двор. Тврдините над Струмица, Штип, Скопје, Прилеп и Охрид се, всушност, големи феудални замоци, и укажуваат на некои аналогии со замоците од ова време во Западна Европа. Западноевропските влијанија почнале да навлегуваат во повеќе сегменти од животот на населението во Балканот, коешто влијание подоцна ќе биде пресечено со освојувањата на овие територии од страна на Турците. Во средината на XIII и почетокот на

⁸¹⁸ Александар Атанасовски 2009, 105.

⁸¹⁹ Ibid., 102-104.

XIV век започнале постепено да се разделуваат цивилните од чисто воените делови на замокот. Низ XIV век породолжуваат и се развиваат традициите на градење замоци со т.н. „француски тип“.

По смртта на деспот Углеша и кралот Волкашин, на историската сцена доаѓаат синовите на деспот Дејан, Јован и Константин Драгаш. Черноменската битка воедно претставува и пресвртница во нивното издигнување во рангот на едни од најмоќните владетелски куќи кон крајот на XIV век на Балканот, период во кој тие успеале да формираат голема феудална држава достојна за почит.

Првата грамота на браќата Драгаш за манастирот Пантелејмон покажува дека, меѓу летото 1374 и 1375-1376 година, тие биле веќе господари на Струмичко и на земјиштето на север, северозапад и исток од градот Струмица.⁸²⁰ Всушност, пределот околу Струмица се вклучува во нивно владеење откако за многу кратко време (од крајот на 1371 до летото на 1374 година) таа била под византиска власт. Според некои претпоставки се смета дела престолнина на Дејанови можно е да бил градот Струмица, а не како што се смета Велбушт, денешен Кустендил. Поголем број од грамотите што ги издаваат, како и судските решенија за споровите помеѓу светогорските манастири Хиландар и Пантелејмон биле донесени во градот Струмица. Оттука Струмица, во најмал случај била еден од главни административни центри, за времето на браќата Јован и Константин Драгаш

Дури на крајот на 70-тите години, од грамотите на Константин Драгаш, станува јасно дека Велбужд бил во рамките на неговото кнежевство. Но, ако се свртиме кон грамотите на Драгаши од средината на 70-тите години до 1393 година, ќе видиме дека ниту една од нив не била издадена во Велбужд. Поголем дел од нив биле издадени во Струмица (три изданија), други во Штип и Кочани. Тоа наведува на мислата дека ако Драгаши воопшто имале точно утврдена резиденција, таа не била во Велбужд, но, најверојатно во Струмица.⁸²¹ Постојат повеќе причини поради кои Струмица на неколку наврати била избирана за седиште на феудалните владеења, од крајот на XII до крајот на XIV век. Секако, една од најважните претставува добрата утврденост на тврдината со комплексен систем на фортификациони елементи и со доволни резерви на вода и храна, со што таа била практично неосвоива. Тоа јасно го воочуваат и современиците кои

⁸²⁰ Христо Матанов 1986, 118-119.

⁸²¹ Ibid., 126.

зборуваат за некои тврдини кои не можат да се заземат на јуриш поради самата местоположба.

Со мала војска една тврдина можела лесно да се заштити, пример за тоа се Струмица и Просек, во кои кон крајот на XII век Добромир Хрс сместил 500 војници и со нив успешно ги бранел двата кастрона, дури и од нападите на самиот византиски император Алексиј III Ангел (1195 – 1203). Јован Кантакузин споменува дека во периодот на осамостојувањето на Хреља во Струмица, тој располагал со 1000 војници распоредени во три града. Овие историски извори ни даваат доволно податоци дека за одбрана на средно-големите тврдини во средниот век како што се Струмица и Просек се потребни од 300 до 500 војници.

Друга причина е поставеноста на Струмица помеѓу главните комуникации, како и релативно големата оддалеченост од средновековните центри: Константинопол, Трново и Рас, а тоа воедно овозможувало на одметнатите феудалци да “кокетираат” на различни страни и да имаат подолг престој на историската сцена. Полуавтомномните кнежевства на горенаведените феудалци се простирале помеѓу средните теченија на реките Вардар и Струма кои, секако, претставувале двете главни патни артерии кои навлегувале во централен Балкан. Со контролата на овие комуникации се контролирала и трговијата што се одвивала преку нив, од која феудалите земале и добри приходи.

Ридско - планинските предели во кои лежи Струмица, пресечени со водотеци и реки, овозможувале да се развие софистициран дефанзивен систем. Природните препреки и изградените фортификациони елементи совршено се вклопувале во одбраната на градот, како и на целиот регион. Добрата поставеност на тврдините на доминантни ридови, тешко доспапни, но сепак, визуелно меѓу себе поврзани, сè уште е една голема предност (Ка.14). Информацијата за секој непријателски продор била брзо пренесувана до главниот центар. Инфраструктурната поврзаност на Струмица со Радовиш, Конче, Валандово, Петрич и Просек овозможувала брза и навремена достава на храна и разни други производи, како и воена поддршка (Ка.3). Покрај воено-стратегиското значење на Струмичката област, како еден од предусловите за никнување на полунезависни кнежевства на нејзината територија, треба да се земат во предвид потенцијалот и ресурсите со кои располагала. Плодната почва, хидро-потенцијалот, поволните климатски услови, се голем предуслов за густата населеност на југоисточниот регион на Република Македонија, во полниот среден век.

ЗАКЛУЧНИ СОГЛЕДУВАЊА

Предмет на истражување во оваа докторска дисертација се средновековните тврдини во југоисточниот регион на Република Македонија, функцијата која ја обавувале, значењето за самиот регион и временските рамки на нивното постоење. Истражувањата се фокусирани на Струмица, која веќе во XI - XIV век прераснува во типичен средновековен град, со сите обележја и елементи потребни за еден регионален цивилен и духовен центар во тој период. Покрај Струмица како тежиште на овој научен труд, беа наведени и други утврдувања кои гравитирале околу неа и биле спој во еден одбранбен лимес во овој дел од Балканот, а секако беше потенцирано и нивното локално и регионално значење.

Тврдините во средниот век претставуваат јадрото од кое почнуваат да се развиваат градовите. Близината до добро изсиданите бедеми, заштитата, сигурноста се главните причини, во средниот век, околу самите кастели да се појават и цивилни предградија. Тврдините како такви се неизбежен дел од средновековната инфраструктура. Повеќенаменската функција им го потенцира нивното комплексно значење, т.е. како акрополи на регионални центри, последни заштитни пунктови (*refugium*), попатни набљудувачници (*frugion*), рударски тврдини, дел од црковни комплекси и ред други функции. Тврдините како основен дефанзивен елемент се неоткинливо поврзани со населбите кои гравитирале околу нив, во смисла на заштитата која ја добивале во турболентните периоди. Во ова истражување покрај тврдините се опфатени и руралните населби кои егзистирале во средниот век на овој простор, нивниот природен прираст и потенцијал.

Акрополот или горниот град, како напишано правило, е првиот предвесник за појавата на градовите, елемент без кој во средниот век не може да се замисли развојот на урбаните средини. Трансформацијата на руралната во градска населба, секако, се должи на постоењето на акропол како стожер на власта и сигурносен простор на самото населено место, овозможувајќи му нему да опстои и да одолее на предизвиците на времето.

Концентрацијата на моќ на еден релативно мал простор придонела за безбедноста на населението, за развој на населбата, зголемување на популацијата, а со тоа и да се градат повеќе градби од јавен карактер кои ќе го подобруваат и организираат животот на средновековниот човек.

Потребата за заштита ќе придонесе уште од антиката да се појават контурите на првите утврдувања на просторот на денешниот југоисточен регион на Република Македонија, дел од нив ќе израснат во акрополи на првите урбани средини. Според историските извори, како и постоењето на археолошки локалитети, се потврдува дека на овој простор уште во раната антика егзистирале околу 10 града. Тоа укажува на значењето на овој регион како главна комуникациона алка на централниот дел од Балканот, овозможено со близината до главните центри на моќ, но, секако и со постоењето на доволно ресурси како двигатели на целиот прогрес. На овој релативно мал простор кој е предмет на истражување, во антиката ќе се појават голем број на утврдувања, со најразлична големина, функција, а нивниот број изнесува околу пеесетина вакви утврдени пунктови. Континуитетот на сите овие утврдувања, во најголем број бил пресечен со аваро-словенската инвазија на овие простори.

Голем број доцноантички (рановизантиски) тврдини, благодарение на квалитетното зидање на конструкциите останале добро сочувани и низ средниот век. Воените походи на Готите, Хуните, Бугарите, Словените и Аварите во балканските провинции, колу и да биле силни и разурнувачки, не ги разурнале сите постоечки тврдини кај нас. Дел од тврдините биле само оштетени, додека некои одвај допрени, а причина за тоа е свесното напуштање на овие утврдувања од страна на автохтоното население. Во овој динамичен и бурен период населението мигрирало кон главните подобро утврдени центри, едноставно напуштајќи ги малите тврдини. Овие утврдувања не можеле да ја гарантираат безбедноста на населението, како и долго време да одолеат на опсадите, а причина за тоа се ограничените средства за егзистенција (храна и вода), како и малиот човечки потенцијал кој престојувал во нив. Поради тоа, по инвазијата на Словените и Аварите, најпрвин населението се засолнувало во регионалниот центар, а откако одбраната почнала да попушта тоа се повлекувало во големите центри, во случајов Солун.

Спомнатата добра сочуваност на тврдините од VI век придонесла, во следните 5-6 векови да не се градат нови фортификации. Потребата од укрепени места во раниот среден

век била мала и ограничена на одделни куси воени акции. Дури во полниот и доцен среден век оваа потреба силно ќе се зголеми. Поради тоа, сè до XII - XIII век биле користени рановизантиските тврдини за одделни инцидентни потреби, евентуално обновувани и адаптирани за нови воени посади или стражи.

Географската рамка на истражување во оваа докторска дисертација е територијата на денешниот југоисточен регион на Република Македонија (по новите територијални поделби на статистички и плански региони). Регионот ги опфаќа следниве општини: Струмица, Василево, Босилово, Ново Село, Радовиш, Конче, Валандово, Богданци, Гевгелија и Дојран, односно околу 11 % од територијата на Република Македонија. Овој регион претставува една затворена целина која, несомнено може заедно да се истражува и да придонесе во согледување на средновековните можности и потенцијали. Регионот го сочинуваат две поголеми котлини Струмичко - радовишката и Валандовско-гевгелиската, кои уште од антиката биле поврзани со развиени патни комуникации. Речиси, целиот овој регион уште во средниот век и духовно влегувал во границите на Струмичката епархија. Овде, секако треба да се потенцира и поставеноста на регионот помеѓу средните теченија на реките Вардар и Струма, со што тој претставува мост помеѓу овие две комуникации кои го пресекуваат Централен Балкан.

Ридско-планинскиот предел во кој се наоѓа Струмица и поширокиот регион овозможува развивање на софистициран дефанзивен систем. Преградата на клисурите и контролата на стратегиските точки се доста значајни за лесна одбрана на целата област. Несомнено, низ вековите овој доста значаен регион бил дел од последниот одбранбен лимес на Солун. По пробивањето на одбранбената линија која ја формирала Струмица, патот на непријателските сили е широко отворен кон Солунското Поле, а со тоа и до градот Солун. Повеќе од еден милениум, со периодични прекини, Струмичката тврдина активно учествувала во дефанзивниот систем помеѓу средните теченија на реките Вардар и Струма.

Процесот на создавање на полунезависни кнежевства кој започнал во крајот на XII век и продолжил во наредниот XIV век, нема да го одмине овој регион, кога напреднатата децентрализација и концентрацијата на моќ, финансиска и воена во рацете на крупните феудалци, ќе придонесат Струмица да израсне во еден од најзначајните средновековни центри. Покрај воено-стратегиското значење на Струмичката област, како еден од

предусловите за никнување на полунезависни кнежевства на нејзината територија, треба да се земат во предвид потенцијалот и ресурсите со кои располагала. Плодната почва, хидро-потенцијалот, поволните климатски услови, се голем предуслов за густата населеност на југоисточниот регион на Република Македонија во полниот среден век. Потврда за тоа се големиот број на рурални населби кои егзистирале на овој простор.

Во отоманскиот период, регионот кој е предмет на истражување претставувал засебна административна целина, односно се поклопува со границите на Струмичката нахија. Ова се само неколку факти кои одат во полза на тезата дека денешниот југоисточен регион на Република Македонија претставува една неоткинлива целина, која со векови гравитира околу градот Струмица.

Со целосната обработка на резултатите добиени од истражувањата, ги збогативме сознанијата за животот на обичниот човек во средниот век во југоисточниот регион на Република Македонија, а воедно се добија и одговори на следниве прашања:

- Влијанието на општествените и природни прилики врз средновековните населби.
- Основно занимање на средновековното население, економски потенцијал и ресурси.
- Развој на средновековните населби и природниот прираст на населението.
- Убдикација на исчезнатите населби.

Во оваа докторска дисертација добивме податоци за организацијата на животот во средновековна Струмица и помалите градови кои гравитираат околу неа, за распоредот на населбите и нивниот меѓусебен однос со тврдините, во функционирањето на секојдневниот живот. За изборот на локацијата како и просторното планирање на средновековните населби доста фактори одиграле клучна улога: близината до главните комуникации, плодната почва, заштитата (во случај на опасност), повисоките исцадливи места (поради стравот од поплави), близината до извори со вода и др.

Според достапните средновековни извори (од XI до XIV век) и опширните турски пописни дефтери (од XVI век) дознаваме за имињата на голем број на рурални населби кои егзистирале во Струмичката Котлина. Нивниот број варира поради самите општествени и природни прилики. Во XIV век се споменуваат над 20 населби, додека во турските пописи од XVI век бројот е значително поголем и изнесува приближно 90. Повеќето од овие населби успеавме да ги убдицираме; 2/3 од нив се наоѓаат во подножјата на околните

планини (на места со поголема надморска височина), а само 1/3 од нив се полски населби.

Населбите во горното течение на реката Струмица, денешна Општина Радовиш, речиси, сите биле концентрирани во подножјата на планините Плачковица и Смрдеш. Тоа, секако, е поради условите кои ги пружа самата котлина која има тесна, но издолжена форма. Истото се однесува и со горното течение на реката Крива Лакавица, денешна Општина Конче, оваа котлина е со претежно ридест терен. Во Валандовско - гевгелиската котлина распоредот на населбите е во подножјата на планините Беласица, Плавуш, Градешка Планина, Кожув, а бројот на чисто полските населби во оваа котлина е незначително мал.

Носечки гранки на стопанството во Струмичкиот регион биле: земјоделството, сточарството, трговијата и занаетчиството, сите овие занимања поединечно беа анализирани во овој труд. Главните податоци за средновековните населби во овие микрорегиони ги добиваме од повеќе аспекти: најпрво од аспект на достапните историски извори кои не информираат за опстојувањето на одредени населби во различни периоди, потоа преку топонимијата од која дознаваме за местоположбата, актуелната именска граѓа од тоа време како и за старите преданија, а тука се и турските пописни дефтери кои ни нудат конкретни факти за тогашната популација. За да биде сеопфатно истражено населбинското живеење, битни се неколку компоненти, кои поединечно беа анализирани: општествените и природните прилики во регионите, локацијата на населбите, миграцијата, занимањата, популацијата.

Населението претежно било концентрирано во селските средини, помалку од 10% живеело во градовите што, несомнено, е потврда дека луѓето претежно се занимавале со земјоделство и сточарство. Сепак, градскиот живот бил далеку од нашите денешни сфаќања за урбано живеење. Развојот на градските средини по деурбанизацијата која настанала во доцната антика започнал во XI-XII век. Тој процес траел доста долго, сè до XVI-XVII век, и на територијата на денешниот југоисточен регион на Република Македонија, градот Струмица бил единствената урбана средина.

Според емпириските истражувања на турските пописни дефтери, бројот на населението во Струмичкиот регион во 1519 година, изнесувал околу 23000 луѓе, еквивалентно на населението кое живеело на овој простор во првата половина на XIV век. Со ваквите демографски податоци можеме да донесеме заклучок дека овој регион бил еден

од погусто населените региони во Македонија, со околу 21 жител на еден километар квадратен, што е вообичаено за густо населените области во тој период. Населеноста, секако, се должи на поволните услови за живот.

Според емпириските истражувања, бројот на населението во Радовишкиот регион (ден. Општина Радовиш и Општина Конче) во 1519 година, изнесувал околу 7-8000 луѓе. За разлика од Струмичко во Радовишко густината на населеноста е многу помала, со околу 9 жители на километар квадратен. За слабата населеност на ридско- планинските предели во овој регион потврда се масовните колонизации по течението на реката Крива Лакавица, во втората половина на XIV век, како и населувањето на Турците-јуруци во втората половина на XVI век, на падините на планината Плачковица.

Статистички беше опфатен и остатокот од југоисточниот регион на Република Македонија, тоа е нејзиниот јужен дел, Гевгелиско - валандовската котлина и Дојранскиот Ров. Овде спаѓаат следниве општини (според новите територијални поделби): Гевгелија, Богданци, Валандово и Дојран. Со емпириски истражувања на турските пописни дефтери од 1519, беа земени само населбите кои денес се во опфатот на овој раегион и за оние кои имаме достапни информации. Според истражувањата бројот на населението изнесувал околу 9000 луѓе, со околу 9 жители на еден километар квадратен.

Струмица е единствената градска населба која се развила во југоисточниот регион на Република Македонија во средниот век, и таа ги опслужувала потребите на помалите населби кои гравитирале околу неа, пред сè, во однос на заштита и снабдување со производи што не се произведувале во руралните средини. Заштитата на цивилното население е реализирана преку утврдениот акропол на Струмица, денешниот локалитет „*Цареви Кули*“, како и утврденото подградие. Во немирните периоди Струмица била прибежиште на населението од блиската околина, кое својата заштита ја гледало во добрата утврденост на самиот град. Поголемите населби, регионални средишта како што биле: Радовиш, Валандово, Дојран (Полин) и Конче, дел од нив својот урбан лик ќе го добијат многу покасно, дури по отоманските освојувања на овие краишта.

Постоењето на утврден акропол кај дел од овие регионални седишта, ќе биде една од главните причини за транзиција од рурална во урбана средина. Такви утврдувања се „*Исар – Кула*“ над населбата Валандово и „*Хисар*“ над Радовиш. Во населбата Конче, пак, покрај самата црква Св. Стефан била изградена Пирг – кула, а во непосредна близина се

наоѓа и тврдината „Голема Кула“. Дојран – Полин сè уште не е точно убициран, иако како можни локалитети се позициите на денешните населби Нов и Стар Дојран. Немаме цврста потврда за постоење на акропол во средниот век над овој град кој, најверојатно својот урбан лик го оформил во отоманскиот период, кога градовите добиваат еден отворен ориентален изглед, без утврдено предградие и излегување од употреба на поголем дел од акрополите.

Територијата на денешниот југоисточниот регион на Република Македонија, во средниот век претставувала алка на поврзување на двете најзначајни комуникации кои воделе кон Централен Балкан по теченијата на реките Вардар и Струма. Струмица како значаен патен јазол имала и три основни излеза, на југ преку Валандово - Дојран - Кукуш за Солун; на север преку Конче - Радовиш за Штип и Скопје; и на исток по р.Струмица - Петрич - Мелник за Сер и Константинопол. Покрај овие значајни патишта, низ дел од југоисточниот регион на Република Македонија поминува и Вардарската магистрала. Секако, овде треба да се споменат и не толку фреквентните, но, сепак, битни комуникации: Струмица - Малешевијата и преминот преку планината Плачковица кој го поврзувал Радовиш со Кочани.

На ваквиот релативно мал простор во средниот век егзистирале околу 160 населби кои, секако, имале потреба од заштита. Во оваа докторска дисертација беше анализирана нивната регионална поставеност, како и можната систематска организираност на нивната одбрана, со тоа што тврдините и населбите кои гравитираат околу нив беа анализирани во посебни издвоени целини.

- Мали утврдувања како дел од одбранбениот прстен околу средновековна Струмица.
- Утврдувања во Подбеласичкиот регион.
- Утврдувања на падините на планината Огражден.
- Чувари на патната траса Струмица – Дојран.
- Можни средновековни утврдувања во Радовишко.
- Утврдувања по долината на реката Крива Лакавица во средниот век.
- Вардарската магистрала во средниот век и нејзината одбрана (од Демир Капија до Гевгелија).

Сите овие микрорегиони, функционираше како мали целини, пред сè, поради

формирањето на котлините, природните граници, инфраструктурната поврзаност, како и близината до регионалното средиште околу кое гравитирале. Благодарение на топографијата, ние денес ги убдицираме овие утврдувања. Позициите на кои во антиката и средниот век егзистирале утврдувања, денес се најчесто именувани како „Градшита“. Речиси, во атарот на секое село во југоисточниот регион на Република Македонија постои тој топоним. Други топоними кои укажуваат на можно присуство на фортификациони елементи во нашите краишта се: „Град“, „Заград“, „Градец“, „Хисар“, „Хисарлик“, „Калиште“, „Кастро“, „Кастел“, „Кале“, „Кала“, „Канџа“, „Пирг“, „Пирог“, „Варош“, „Јамборија“, „Дворци“, „Кула“ и др. Задржувањето на имињата на овие топоними низ средниот век до денес, укажува дека средновековниот човек ја знаел локацијата на овие утврдувања кои, најверојатно во немирни времиња ги използувал. Претпоставуваме дека сите овие доцноантички утврдувања, кои се наоѓаат подлабоко во планинските масиви, биле користени и во средниот век. Но, сепак, нивната намена била сосема друга, т.е. како прибежишта (рефугиуми) на најблиските населени места.

Освен користењето на доцноантичките тврдини, односно нивното реконструирање или делумни обнови, во средниот век, сепак се градело, но не со тој интензитет и квалитет. За обемот на градителските потфати доста причини се јавиле како пресуден фактор. Знаејќи дека главната работна сила покрај месното население била активната војска, можеме само да претпоставуваме колку голема ќе биде разликата во бројноста на подигнување на нови тврдини или обновување на старите, во рановизантискиот период V - VI век и во полниот среден век XI - XIV век. Во V - VI век опстојувала моќната Византија, која имала стотина илјади активна војска, а во XI - XIV век на Балканот се појавува поголем број на помали царства, кралства или кнежевства, кои по обем и моќ доста ќе заостануваат, а нивните војски биле далеку помалубројни. Целата моќ на владенијата во XI - XIV век била концентрирана во помалку утврдени центри, кои управувале со цели микро-региони, што не е случајот со доцната антика, кога истовремено опстојувале по десетина утврдувања во истите тие региони. Покрај утврдувањата на акрополите во урбани центри се појавил и цел систем од помали попатни утврдувања. Во доцната антика, речиси, покрај секој премин, рудник, регионален центар биле градени утврдувања. Во средниот век, концентрацијата на моќ била во поголемите центри, како што е градот Струмица, додека чувањето на значајните премини и царински служби биле организирани

во мали единици стражи.

Археолошката истраженост на утврдувањата во југоисточниот регион на Република Македонија е сведена на неколку локалитети и тоа: „*Цареви Кули*“ - Струмица, „*Китка*“ - с.Банско (Струмичко), „*Пирго*“ - с.Мокреиво (Струмичко) и „*Плоча*“ - с.Брест (Штипско). Систематски е истражуван само акрополот на градот Струмица (Цареви Кули). Резултатите од оваа докторска дисертација, во најголем дел, се добиени со рекогносцирање на средновековните археолошки локалитети, како и со систематска анализа на достапните историски извори од средниот век и отоманскиот период, имајќи ги во предвид турските пописни дефтери од XVI век.

Тврдините во југоисточниот регион на Република Македонија кои биле активни и во средниот век, ги лоцираме покрај значајните патни комуникации и позиции на клучни премини, над поголемите населби во функција на акрополи, во близина на рудниците, како дел од фортификација на самите црковни комплекси и, секако, за периодична употреба за прибежиште во немирни периоди.

Според значењето на самата тврдина, зависела нејзината големина, како и комплексноста на утврдениот простор. Поголем дел од малите утврдувања кои се наоѓаат на планините Огражден и Пљачковица се доста вовлечени во внатрешноста на планинските масиви и визуелно изолирани од котлините што, несомнено, укажува на функцијата да ги конторлираат премините во внатрешноста на планината. Функцијата и значењето што ги имале овие тврдини во антиката се строго наменски одредени, пред сè, како рударски тврдини, како заштита на рударските окна, како и на комуникациите кои воде до нив и, секако како прибежишта (рефугиум). Сите се со издолжена елипсовидна форма и со по две кули на предната и задната страна кои, најверојатно ги фланкирале влезовите. На задната страна редовно се појавува вештачки ров (*fossa*) кој ја одделува тврдината од масивот, на чиј краен огранок лежи самата. Голема е веројатноста бедемот на овие тврдини во основата да е изграден од камења и варов малтер, додека горниот дел заедно со круништето да е направен од дрвена конструкција, имајќи во предвид на достапноста и изобилието на дрвја во опкружувањето.

Утврдувањата на планината Беласица се наоѓаат покрај значајната патна комуникација која минува под нив, а која од Сер - Петрич во подножјето на Беласица доаѓа до Струмица. Дел од овие тврдини своите зачетоци ги имаат уште од раната антика, и се

обновувани во периодот од IV – VI век. Секако, најголемата тврдина се наоѓа над селото Банско, лок. „*Китка*“, што воедно претставува комплексно утврдување, околу кое се развил и цивилен простор. Подбеласичките тврдини се наоѓаат на околу 400 – 450 метри над височина и околу 200 метри над полето, со доминантни положби и добра визуелна комуникација на Струмичката Котлина.

На планината Смрдеш постојат неколку тврдини кои ги регулирале премините што ги поврзуваат комуникациите помеѓу реката Крива Лакавица и р.Струмица. Такви утврдувања се „*Пилав Тене*“ и „*Плоча*“, над Мадемска река и „*Градиште*“ – с.Варварица, над Грацка Река. Утврдувањата кај Мадемска Река покрај обезбедувањето на патот, имале функција и за заштита на рудниците кои се наоѓаат во нивна непосредна близина. По течението на реката Крива Лакавица се наоѓаат две значајни утврдувања „*Трескавечка Чука*“ и „*Горна Кула*“ кои и во средниот век ја контролирале оваа значајна комуникација која од Штип, покрај Струмица, водела кон Солун.

Покрај вардарската магистрала, како најфреквентна патна комуникација егзистирале утврдувања, а секако, најзначајното се наоѓа на средновековниот град Просек. Друг контролен пункт по течението на Вардар се наоѓа кај селото Петрово, лок. „*Градиште*“. Во одбраната, значајна улога во средниот век имала тврдината „*Исар – Кула*“ - Валандово, под која се развило цивилно предградие.

Секако дека на клучните премини - превои, над самите клисури, на доминантни позиции биле градени набљудувачници. Сите овие тврдини, несомнено, егзистирале во доцната антика, а дел продолжиле да бидат активни и во средниот век. Иако нивниот број во средниот век бил многу помал за разлика од антиката, сепак, на позначајните позициите имало сконцентрирано мали стражи. Овие мали единици кои најчесто набројувале помалку од десет луѓе, имале цел за навремено сигнализирање, а во случаи кога опсаноста е помала и офанзивно да се реагира. Под малите утврдувања не биле градени цивилни делови, нивната функција, речиси, секогаш била строго наменска, т.е. заштита на комуникации, рудници, црковни комплекси и др. Единствено под струмичкиот акропол се развил цивилен простор, со комплексно утврдување и со, речиси, сите познати фортификациони елементи за средновековното градителство.

Најголем дел од средновековните утврдувања зафаќал површина од 0,5 до 1 хе, простор кој бил обграден со бедеми. Најчесто, искористувајќи ги остатоците од

постоечките доцноантички утврдувања овие утврдувања се наоѓаат на околу 200 - 300 метри височина над просторот над кој доминираат, сосема доволно меѓу нив да постои добра визуелна комуникација. Во време на воени судири тврдините имале свој систем на комуникација, кој најчесто бил „сигнален систем преку оган“. Преку него се давале информациите за движењето на непријателските сили, барањето на помош, како и навременото организирање на одбраната. На овој начин за кратко време се пренесувала информацијата, најчесто преку помалите попатни набљудувачници до регионалните средишта, во зависност од опасноста и до престолнината.

Значењето на средновековните тврдини кои, егзистирале на територијата на денешниот југоисточен регион на РМакедонија е поради формирањето на одбранбениот лимес на овој дел од Балканот, како комуникативен спој помеѓу двете важни средновековни патни артерии кои поминуваат низ двете големи реки Вардар и Струма. Значењето на Струмица како дел од одбранбениот лимес во средниот век доаѓало во предвид, кога самиот град и регионот кој гравитира околу него ќе се најдат како пограничен простор и во периоди кога имало големи продори на територијата на Балканот. Несомнено, низ вековите овој доста значаен регион бил дел од последниот одбранбен лимес на Солун.

Средновековната тврдина „*Цареви Кули*“ - Струмица била централна во формирањето на одбранбениот лимес помеѓу Вардар и Струма, со цел да се спречи навлегувањето на непријателски војски во насока кон Солун. Покрај тврдината Цареви Кули, во системот на одбраната во овој дел се наоѓала и тврдината Просек во Демир Капија, на запад и Мелник на исток. Едната го бранела правецот кој водел долж долината на реката Вардар, а другата долж долината на реката Струма. Помеѓу овие две значајни тврдини се наоѓала тврдината Цареви Кули.

Покрај овие големи комплексни утврдувања поставени скоро во една линија, постоеле помали стражи - набљудувачници кои и тие биле дел од одбранбениот појас. Помеѓу Проеск и Струмица единствен преоден простор постои по течението на реката Крива Лакавица и Грацка Река, кој излегува јужно од градот Струмица. Покрај оваа комуникација се наоѓаат помалите утврдувања: *Пилав Тепе* - с.Шопур, *Трескавечка Чука* - с.Долни Радеш, *Горна Кула* - с.Конче, *Градиште* - с.Варварица, *Василица* - с.Костурино и *Исар Кула* - Валандово. Сите овие попатни тврдини се визуелно поврзани, а секој

непријателски продор бил лесно забележуван што, меѓу другото, овозможувало Струмица да биде брзо известена.

Помеѓу Струмица и Мелник се наоѓаат доста утврдувања кои лежат во подножјето на планината Беласица, која воедно претставува и голема природна препрека. Овие утврдувања се наоѓаат покрај главната комуникација Струмица - Петрич - Сер, а тоа се: *Китка* - с.Банско, *Пирго* - с.Мокриево, *Чуката* - с.Коларово (РБугарија) и *Гјур калеси* - Петрич (РБугарија).

Периодот на XIII-XIV век е време на развиен феудализам со сите одлики што тој ги подразбира, како децентрализација и сепаратистички тенденции, големи социјални разлики, јакнење на крупните феудалци, создавање на нови држави. Динамичниот преоден период помеѓу XII и XIII век, довел до поволни услови за отцепување на крупните феудали. Струмица, несомнено, претставувала еден од најзначајните средновековни градови во Централен Балкан. Овде се одметнуваат Хрс, а неколку години подоцна, истиот град покрај Просек ќе биде центар и на Стрезовото кнежевство.Земајќи ја во предвид положбата на која се простирало самостојното „кнежевство“ на Хрс во централниот дел на Балканскиот Полуостров, тој контролирал дел од важните патни комуникации, а со тоа и трговијата што се одвивала преку нив. Хрс, најверојатно на значајните премини земал и добри приходи кои ја полнеле неговата каса.

Во доцниот среден век, подрачјето на Балканот било исцепкано на голем број помали и сосем мали управни територии во кои централната власт одвај да допирала, особено во втората половина на XIV век, по распадот на царството на Стефан Душан. Тврдините во Македонија во овој период почнуваат да добиваат лик на западноевропски феудални замоци, пред сè, имајќи ги предвид влијанијата во архитектурата. Целата моќ на овие кнежевства била концентрирана во неколку утврдени центри.

Основната причина за појавата на замокот во Западна Европа е ширењето на рицарскиот кодекс. Архитектурните комплекси се создадени само и единствено, за да служат како симбол на статутот на сопственикот. Тврдината е замок кога покрај чисто военото значење игра и улога на резиденција на управител, владетел (со повисока или пониска положба во државната хиерархија), што автоматски го претвора утврдувањето во административен центар.

Постојат повеќе причини поради кои Струмица на неколку наврати била избрана за седиште на феудалните владеења, во периодот од крајот на XII до крајот на XIV век. Секако една од најважните претставува добрата утврденост на тврдината со комплексен систем на фортификациони елементи. Со доволни резерви на вода и храна таа била практично неосвоива. Тоа јасно го воочуват и современите кои зборуваат за некои тврдини кои не можат да се заземат на јуриш поради самата местоположба.

Со мала војска тврдината можела лесно да се заштити, пример за тоа се Струмица и Просек, во кои кон крајот на XII век Добромир Хрс сместил 500 војници и со нив успешно ги бранел двата кастрона, дури и од нападите на самиот византиски император Алексиј III Ангел. Јован Кантакузин споменува дека во периодот на осамостојувањето на Хрелја во Струмица, тој располагал со 1000 војници распоредени во три града. Овие историски извори ни даваат доволно податоци дека за одбрана на средно-големите тврдини во средниот век како што се Струмица и Просек се потребни од 300 до 500 војници.

Друга причина е поставеноста на Струмица помеѓу главните комуникации, како и релативно големата оддалеченост од средновековните центри: Константинопол, Трново и Рас, а тоа воедно овозможувало на одметнатите феудалци да кокетираат на различни страни и да си дозволат подолг престој на историската сцена. Полуавтономните кнежевства на горенаведените феудалци се простирале помеѓу средните теченија на реките Вардар и Струма кои, секако, претставувале двете главни патни артерии што навлегувале во Централен Балкан. Со контролата на овие комуникации се контролирала и трговијата овозможена преку нив, од која феудалите земале и добри приходи.

Ридско - планинските предели во кои лежи Струмица, пресечени со водотеци и реки, овозможувале да се развие суфистициран дефанзивен систем. Природните препреки и изградените фортификациони елементи совршено се вклопувале во одбраната на градот, како и на целиот регион. Добрата поставеност на тврдините, на доминантни ридови, тешко доспајни, но сепак визуелно меѓу себе поврзани, се уште една голема предност. Информацијата за секој непријателски продор била брзо пренесувана до главниот центар. Инфраструктурната поврзаност на Струмица со Радовиш, Конче, Валандово, Петрич и Просек овозможувала брза и навремена достава на храна и разни други производи, како и воена поддршка.

Покрај воено-стратешкото значење на Струмичката област, треба да се има во

предвид потенцијалот и ресурсите со кои таа располагала. Плодната почва, хидро - потенцијалот, поволните климатски услови, се голем предуслов за густата населеност на целиот југоисточен регион на Република Македонија во полниот среден век.

По освојувањето на Струмица од страна на Османлиите во 1383 година, положбата и значењето на тврдината „*Цареви Кули*“, т.е. градот Струмица значајно се менува. Тврдината останала длабоко во територијата на Османлиската Империја и нејзиното одбранбено значење постепено почнало да се намалува. Најверојатно, кон крајот на XIV и почетокот на XV век, таа сè уште го задржала својот одбранбен карактер, за што сведочат некои од наодите од археолошките истражувања.

Во отоманскиот период одбраната на градовите и позначајните премини била организирана со мали фортификациони објекти – кули или со дервенциски служби. Во непосредна близина на црквата „Св.Петнаесет тивериополски маченици“ во Струмица денес стојат остатоци од турска кула (наречена феудална) која во свое време го контролирала јужниот влез на градот. Најверојатно, во отоманскиот период имало повеќе такви кули, што формирале поредуциран дефанзивен систем на цивилниот простор на Струмица.

Овие станбено – одбранбени кули биле дел од мали семејни утврдувања, од типот на османски воени фортови. Такви отомански фортификациони објекти биле градени во сите градови или поголеми вароши. Покрај кулата во Струмица, биле подигнати исти објекти и во Дојран и Радовиш.

Во наредните периоди целосно ќе се напушти употребата на дефанзивните утврдувања и објекти со слична намена во Струмица, секако, за тоа доста фактори одиграле своја улога, меѓу кои и новиот начин на војување и употребата на огненото оружје, под чиј налет ниден бедем не останал имун.

ТАБЕЛИ

ТАБЕЛИ.

ПРЕГЛЕД НА СРЕДНОВЕКОВНИТЕ НАСЕЛБИ ВО ЈУГОИСТОЧНИОТ РЕГИОН НА Р. МАКЕДОНИЈА		
век	<u>НАСЕЛБИ</u>	<u>ВКУПНО</u>
11	Струмица, Радовиште, Конче, Палеокастро.	4
12	Струмица, Радовиште, Конче, Брезница, Контарат, Леасковица, Палеокастро, Рулина,	8
13	Струмица, Радовиште, Конче, Брезница, Палеокастро, Мостеница	5
14	Струмица, Алавандов, Брезница, Боруево, Борисово, Бање (Баница), Банско, Белина, Нежичино, Брестниково, Водоча, Габрово, Грков Дол, Давидово, Дедино, Дрвош, Злешево, Зубово, Калуѓерица, Конче, Костадинци, Кунарани, Куклиш Лубница, Макриево, Мокрени, Мостеница, Негрофони, Пабница, Палеокастро (Велјуса), Пачково, Под, Просениково, Радовиште, Ракитец, Робово, Свети Костадин, Секирник, Сеништа, Собри, Суви Дол, Сушица, Турново, Трескавец, Тудорица, Црквиште, Штука.	48

Табела.1. *Преглед на средновековните населби во Југоисточниот регин на Република Македонија (11 – 14 век).
(во табелата се наведени само населбите кои се потврдени во историските извори).*

СРЕДНОВЕКОВНИ НАСЕЛБИ ВО СТРУМИЧКО (11 -16 ВЕК)

БР.	населби	век / година	турски попис 1519 година			цркви	над. височина метри	постои / исчезнато	ридско / полско
			христијани	муслимани	вкупно				
1.	Алексино	1519	128	5	133	/	320	Постои / денешно с.Нова Мала	ридско
2.	Ангелци	1519	204	5	209	/	242	постои	полско
3.	Бајково	1519	235	/	235	/	370	постои ? / Бојково	ридско
4.	Балдешинци	1519	190	20	210	/	225	Градско Балдовци	полско
5.	Балдовци	1519	178	20	198	/	220	Постои / Старо Балдовци	полско
6.	Бање / Баница	1376 /1377, 1519	155	105	260	1	265	ден. с.Баница друг назив: Шехр Азад (ослободен град)	ридско
7.	Бањске	1345, 1376 /1377, 1519	418	/	418	2	275	ден. Банско / Илица	ридско
8.	Барбареве	1519	168	/	168	/	870	постои	ридско
9.	Безгашт	1519	140	/	140	/	720	Исчезнато, на Огражден постои поток Безгаштево, во атарот на селото Русиново (беровско)	ридско
10.	Белотино	1519	78	/	78		518	постои	ридско
11.	Божи Дол	1519	79	/	79	/	/	неубдицирано	/
12.	Борисово	1375/1376 1376 / 1377, 1519	367	85	452	1	325	постои	ридско
13.	Боруево	1345, 1519	69	15	84	1	209	ден. с.Бориево	полско

14.	Босилово (Нежичино)	1519	169	20	189		214	постои / Нежичино	полско
15.	Брезница	1152, 1293, 1374, 1375/1376, 1519	/	/	/	/	?	над браната Турија	ридско
16.	Брест	1519	120	/	120	/	421	Исчезнато / можеби помеѓу Штука и Сушица или месност западно од Едрениково	ридско
17.	Брестниково	14 век, 1519	186	/	186	/	/	неубдицирано	/
18.	Вардино	1519	50	/	50	/	/	Неубдицирано, северозападно од Струмица, во близина на Седларци и Велјуса	/
19.	Василево	1519	283	20	303	/	233	постои	полско
20.	Владевци	1519	120	20	140	/	300	постои	ридско
21.	Водоча	1320 ? /1519	318	25	343	1	270	постои	полско
22.	Воихница	1519	50	5	55	/	/	/	/
23.	Волкашинци	1519	160	/	160	/	/	Исчезнато / можеби Волчи Луг	/
24.	Волкославци	1519	88	/	88	/	/	Исчезнато, кај Ново Село	/
25.	Габрово	1349, 1372-1375, 1376 /1377, 1519	305	5	310	2	300	постои	ридско
26.	Градашорци	1519	363	5	368	/	238	Постои друго име Хранчина	полско
27.	Дабиле	1519	342	10	352	/	221	постои	полско
28.	Добрејци	1519	120	/	120	/	230	постои	полско

29.	Доброшинци	1519	64	95	159	/	280	постои / Добренишин	ридско
30.	Драгомирово	1519	541	5	546	/	221	Исчезнато, с/з од Босилово	полско
31.	Дрвош	1376, 1519	140	5	145	/	360	постои	ридско
32.	Дукатино	1519	65	/	65	/	370	постои, Дукатина	ридско
33.	Еднокуево	1519	120	5	125	/	213	Постои / Једна Кука	полско
34.	Едрениково	1519	128	/	128	/	320	постои	ридско
35.	Злешево	1374 ? 1519	123	/	123	/	480	иселено, Злешово	ридско
36.	Зубово	1375/1376 1376 /1377, 1519	293	15	308	1	207	постои	полско
37.	Иловица	1519	663	15	678	/	286	постои	ридско
38.	Искрени, Исколова (Скрова)	1519	19	/	19	/	650	исчезнато, с/и од Сушица месност Искрово	ридско
39.	Колешино	1519	100	5	105	/	270	постои	ридско
40.	Косач(ена)	1519	165	4	169	/	/	неубдицирано	/
41.	Костурино	1519	235		235	1	440	постои	полско
42.	Куклиш	1327, 1519	434	/	434	/	250	постои	ридско
43.	Кунарани (Коњарино)	1336, 1348, 1360, 1519	468	25	493	/	360	постои	ридско
44.	Мигронци	1519	78	/	78	/	/	Исчезнато / во близина на исчезнатото с.Рајанци	ридско
45.	Мокреиво	1375/1376 1376 / 1377, 1519	757	50	807	1	365	постои / Макреиво	ридско

46.	Мокрино	1375/1376 1376 / 1377, 1519	152	/	152	1	365	постои / Мокрени	ридско
47.	Моноспитово	1519	464	/	464	/	210	постои	полско
48.	Мостеница	1283, 1310, 1320, 1346	/	/	/	/	/	неубдицирано	ридско
49.	Муртино	1519	195	20	215	/	212	постои	полско
50.	Нивичино	1519	224	/	224	/	650	иселено	ридско
51.	Ново Село	1519	420	/	420	/	236	Постои, Дели Орман (Бујна Гора), Доброва	ридско
52.	Орашица	1519	125	/	125	/	260	исчезнато, помеѓу Дрвош и Иловица ? постои топоним Орев јужно од Штука	ридско
53.	Палеокастро (Велјуса)	1106, 1152, 1320, 1519	1246	20	1266	1	330	ден. с.Велјуса	ридско
54.	Пачково	1376, , 1519	184	15	199	/	220	Исчезнато, ј/и од Старо Балдовци	полско
55.	Петралинци	1519	120	/	120	/	220	постои	полско
56.	Пиперево	1519	292	20	312	/	230	постои	полско
57.	Под	1376 /1377, 1519	112	/	112	1	444	исчезнато	ридско
58.	Попчево	1519	325	5	330	/	525	постои	ридско
59.	Порушеница	1519	65	/	65	/	/	Исчезнато / споено со селото Тежичинио	ридско
60.	Превалец	1519	295	/	295	/	525	Исчезнато, помеѓу с.Рич и Долни Липовиќ	ридско
61.	Просениково	1348, 1519	321	60	381	/	226	постои	полско
62.	Протобања	1519	147	/	147	/	230	постои / денешно Сарај	полско

63.	Раборци	1519	70	/	70	/	370	постои	ридско
64.	Радичево	1519	222	/	222	/	320	постои	ридско
65.	Радово , Мало	1519	45	/	45	/	218	постои / с.Радово	полско
66.	Радово, Големо	1519	130	/	130	/	218	постои	полско
67.	Рајанци	1519	141	/	141	/	500	исчезнато / месност Рајанци западно од браната Турија	ридско
68.	Раковец	1519	20	/	20	/	295	Исчезнато, исти месности постојат кај,с.Мокрино и Ново Село	ридско
69.	Рич	1519	45	/	45	/	509	постои	ридско
70.	Робово	1345, 1376 /1377, 1519	781	/	781	/	220	постои	полско
71.	Рулина	1152,	/	/	/	/	/	можеби денешното с.Рич ?	/
72.	Сачево	1519	143	35	178		216	постои / Сталчево	полско
73.	Свети (Светица)	1519	177	/	177	/	/	Исчезнато / неубдицирано Својница , Свеница, можеби на денешната локација Св.40 – с.Банско	/
74.	Свидовица	1519	270	30	300	/	250	постои	ридско
75.	Седларци	1519	103	/	103	/	320	постои	ридско
76.	Секирник	1336, 1348, 1519	585	/	585	/	218	постои	полско

77.	Селиште (Сениште)	1519	73	/	73	/	/	Исчезнато / Дрвош ? или помеѓу Велјуса и Водоча	ридско
78.	Смолари	1519	472	/	472	/	360	постои	ридско
79.	Струмица	10 век, 1519	1450	1330	2780	+ 5	310	постои	ридско
80.	Сушево	1519	320	5	325	/	270 ?	постои	ридско ?
81.	Сушица	1372-1375, 1376 / 1377, 1519	265	/	265	/	280 ?	постои	ридско
82.	Тежичино	1519	70	15	85	/	/	неутврдено	/
83.	Тихолица	1519	126	/	126	/	220	Исчезнато / во близина на с.Балдовци ?	полско
84.	Требичино	1519	98	/	98	1	520	постои	ридско
85.	Три Води	1519	305	20	325	/	420	постои	ридско
86.	Турново	1376 / 1377, 1519	359	10	369	/	215	постои	полско
87.	Хранчина	1376, 1519	109	20	129	/	214	Исчезнато / с/и од Босилово, се мисли на на Најчино / Нежичино	полско
88.	Црквиште (селиште) ?	1376 / 1377,	/	/	/	/	/	помеѓу Мокриево и Мокреино ?	ридско
89.	Чернилка (Черпилка)	1519	140	10	150	/	600	исчезнато / можеби Чепели ? или Црнанци кај с.Секирник ?	ридско
90.	Штука	1328 , 1336 , 1348, 1519	104	/	104	/	290	постои	ридско
	ВКУПНО	/	20.786	2.204	22.990		Околу 320 метри	/	51 / 28

Табела.2. Средновековни населби во Струмичкиот регион (11-16 век).

СРЕДНОВЕКОВНИ НАСЕЛБИ ВО РАДОВИШКО (11 -14 ВЕК)

БР.	населба	век / година	турски попис 1519 година			цркви	над. височина метри	постои / исчезнато	ридско / полско
			христијани	муслимани	вкупно				
1.	Боров Дол	1519	78	/	78	/	615	Исчезнато, близу Горни Радеш	ридско
2.	Бучим	1519	85	/	85	/	680	постои	ридско
3.	Воиславци	1519	110	/	110	/	387	постои, Војслафци	ридско
4.	Габрешница (Габревци)	1519	40	/	40	/	490	постои	ридско
5.	Гарван	1519	80	5	85	/	570	постои	ридско
6.	Горна Враштица	1519	270	/	270	/	575	иселено	ридско
7.	Грков Дол	1366, 1519	/	/	/	/	/	Мезра Грлодол до Негреновци?	ридско
8.	Дамјан	1519	150	/	150	1	550	постои	ридско
9.	Дедино	1366, 1519	108	/	108	/	600	постои	ридско
10.	Долна Враштица	1519	60	/	60	/	550	иселено	ридско
11.	Дражанци	1519	25	/	25	/	685	Исчезнато, Држани	ридско
12.	Загорци	1519	118	/	118	/	560	Постои / општина Конче	ридско
13.	Злеово	1519	32	25	57	1	310	постои	ридско
14.	Ињево	1519	415	/	415	1	420	постои	ридско
15.	Јаргулица	1519	60	/	60	/	330	постои, Јаргурица	ридско

16.	Калуѓерица (Долна)	1336 ? 1348, 1519	450	50	500	/	350	постои	ридско
17.	Контарат	1152	/	/	/	/	/	Исчезнато / неутврдена локација покрај р.Струмешница	полско
18.	Конче	1019, 1366, 1519	540	20	560	1	590	постои	ридско
19.	Костадинци	1366,	/	/	/	/	/	Мезра Костадинци / на Конче	полско
20.	Крчева (Пранги)	1519	175	/	175	/	425	Исчезнато, најверојатно во реонот на турбето на Пранги Иса-бег северно од Конче	полско
21.	Ласкарци	1519	45	10	55	/	/	Исчезнато, с/з од Струмица месност ласкаревица	/
22.	Леасковица	1152	?	?	?	/	/	ден.с.Лесковица ?	полско
23.	Липовиќ	1519	175	/	175	1	500	Денес Горни и Долни Липовиќ	ридско
24.	Лубница	1366, 1519	534	15	549	/	580	постои	ридско
25.	Марчово	1519	75	/	75	1	500	Исчезнао, месност Марчово северозападно од с.Дамјан	ридско
26.	Негрофонти	1366, 1519	85	/	85	/	750	ден. с.Негреновци /мезра Ајдин	ридско
27.	Ораховица	1519	569	15	584	1	360	постои	ридско
28.	Оскоруша (Скоруша)	1519	116	/	116	/	530	иселено	ридско
29.	Пабница	1320, 1519	45	/	45	/	724	иселено: Будимирци / втор назив Папавница	ридско

30.	Подареш	1519	268	60	328	1	350	постои, Подереш	ридско
31.	Покрајчево	1519	173	5	178	/	320	постои, Покранчево	ридско
32.	Радеш	1519	98	/	98	/	415	Денес Горни и Долни Радеш	ридско
33.	Радовиш / Радовишта	1019, 1519	961	110	1071	3	400	постои	ридско
34.	Ракитец	1366, 1519	240	35	275	/	520	постои	ридско
35.	Раклиш	1519	247	10	257	/	378	постои, Раклиште	полско
36.	Св. Костадин	1366	/	/	/	/	/	неубдицирано	полско
37.	Сеништа	1366	/	/	/	/	/	Крај Долни Липовиќ	ридско
38.	Суви Дол	1366, 1519	/	/	/	/	520	Мезра Суви Дол/ северно од с.Дедино	ридско
39.	Сулдурци	1519	240	/	240	/	360	постои, Сурдлица	ридско
40.	Тонатарци	1519	225	/	225	/	580	постои	ридско
41.	Тополница	1519	225	10	235	/	500	Постои/ припаѓа на нахија Штип	ридско
42.	Трескавец	1366, 1519	70	/	70	/	470	исчезнато / западни падини на Трескавечка Чука	ридско
43.	Тудорица / Тодоричево	1366, 1519 ?	95	/	95	1	700	Месност Тодорица Горен Липовик / Тодоричево во нахија	ридско
	ВКУПНО	/	7.282	370	7.652		Околу 500 метри	/	24 / 5

Табела.3. Средновековни населби во Радовишкиот регион (11-16 век).

НАСЕЛБИ ВО ГЕВГЕЛИСКО – ВАЛАНДОВКИ РЕГИОН (11 -14 ВЕК)

БР.	населба	век / година	турски попис 1519 година			цркви	над. вис. метри	постои / исчезнато	ридско / полско
			христијани	муслимани	вкупно				
1.	Алавандово	1349, 1376 / 1377,	907	175	1082	1	140	ден. Валандово	ридско
2.	Бакинци (Јакинци)	1519	154	/	154	/	/	исчезнато, нахија Дојранско Езеро, кај Николич	ридско
3.	Балинци	1519	189	/	189	/	102	постои, Банлинци	ридско
4.	Баница	1519	99	/	99	/	/	Исчезнато, нахија Бојмиј	/
5.	Биралево	1519	75	/	75	/	375	месност Барлево, с/и од Сермени	ридско
6.	Владиславци	1519	73	/	73	/	/	Исчезнато / неутврдено кај с.Честово	/
7.	Габрашинци (Габрештица)	1519	250	/	250	/	95	Исчезнато, североисточно од Богданци, месност Габрошци	ридско
8.	Градец	1519	397	5	402	/	83	постои	ридско
9.	Давидово	1342, 1519	138	/	138	1	87	постои	ридско
10.	Доганци / Геракар	1519	65	/	65	/	/	исчезнато, т.е.Соколар нахија Дојранско Езеро	/
11.	Дојран / Полин / Пископија	1519	1205	15	1220	1	160	постои денешен Стар Дојран	ридско
12.	Калковница	1519	45	/	45	/	/	Исчезнато / неутврдено кај Честово	/

13.	Калково	1519	328	10	338	/	127	постои	ридско
14.	Калчуково	1519	912	15	927	/	117	исчезнато, месн. Калчуково северозападно од Валандово	ридско
15.	Клагомиште/ Сирчево	1519	97	5	102	/	/	Исчезнато нахија Бојмија	/
16.	Коштинци (Коинци)	1519	158	/	158	/	/	Неубдицирано, Дојранска нахија	/
17.	Марвинци	1519	339	5	344	/	68	постои, Миравинци	ридско
18.	Милетково	1519	70	/	70	/	90	постои, Милатково	ридско
19.	Миравци	1519	200	5	205	/	105	постои, Миравци	ридско
20.	Николич	1519	175	20	195	1	205	постои, околу 500 метри с/и од денешното село	ридско
21.	Петрово	1519	381	/	381	1	350	постои,	ридско
22.	Пишава	1519	170	75	245	/	103	постои, маало од Валандово	ридско
23.	Поторош(ница) Миравци	1519	315	/	315	/	/	Исчезнато Нахија Бојмија, во близина на Миравци	/
24.	Престиково (Прстен)	1519	186	/	186	/	264	постои, нахија Дојран	ридско
25.	Раброво	1519	386	45	431	/	160	постои, Храброва	ридско
26.	Смоквица	1519	80	/	80	1	93	постои, втор назив Брајковци	ридско
27.	Собри, Горно	14 век, 1519	114	/	114	1	155	постои само Собри	ридско
28.	Собри, Долно	1519	74	/	74	/	/	постои само Собри	ридско

29.	Топлица	1519	253	10	263	1	165	исчезнато, на местото на Нов Дојран	ридско
30.	Удово	1519	320	/	320	/	115	постои, Худова, с/и од денешно Удово месност Старо Удово / население според попис 1570	ридско
31.	Фурка	1519	315	/	315	1	315	постои	ридско
32.	Црничани	1519	125	10	135	1	203	постои / во 1519 регистрирано во Нахија Тиквеш	ридско
33.	Честово	1519	240	25	265	/	108	исчезнато, Ишпестова, околу 2,3 км јужно од Валандово	ридско
	ВКУПНО:		8835	420	9.255		Околу 150 метри		

Табела.4. Средновековни населби во Гевгелско – Валандовскиот регион (11-16 век).

НАСЕЛЕНИЕ ВО СТРУМИЦА СПОРЕД ТУРСКИТЕ ПОПИСНИТЕ ДЕФТЕРИ ОД XVI ВЕК										
<u>година</u>	<u>христијани</u>			<u>муслимани</u>		<u>евреи</u>				<u>ВКУПНО</u>
	семејстава	неженети	вдовици	семејства	неженети	семејства	христијани	муслимани	евреи	
1519	274	20	20	266	35	/	1450	1330	/	2780
1530/1	473	95	32	211	44	/	2493	1055	/	3548
1570	208	104	23	442	27	3	1132	2210	15	3357

Табела.5. Население во градот Струмица според турските пописите дефтери од 1519, 1530 и 1570 година

НАСЕЛЕНИЕ ВО РАДОВИШ СПОРЕД ТУРСКИТЕ ПОПИСНИТЕ ДЕФТЕРИ ОД XVI ВЕК								
<u>година</u>	<u>христијани</u>			<u>муслимани</u>				<u>ВКУПНО</u>
	семејстава	неженети	вдовици	семејства	неженети	христијани	муслимани	
1519	177	24	19	22	2	961	110	1071
1530/1	176	42	11	26	/	924	130	1054
1570	196	127	/	28	6	980	140	1120

Табела.6. Население во населбата Радовиш според турските пописите дефтери од 1519, 1530 и 1570 година.

НАСЕЛЕНИЕ ВО КОНЧЕ СПОРЕД ТУРСКИТЕ ПОПИСНИТЕ ДЕФТЕРИ ОД XVI ВЕК								
<u>година</u>	<u>христијани</u>			<u>муслимани</u>				<u>ВКУПНО</u>
	семејстава	неженети	вдовици	семејства	неженети	христијани	муслимани	
1519	100	15	10	4	/	540	20	560
1530/1	/	/	/	/	/	/	/	/
1570	105	62	8	4	1	557	20	577

Табела.7. Население во населбата Конче според турските пописите дефтери од 1519, 1530 и 1570 година.

НАСЕЛЕНИЕ ВО ДОЈРАН СПОРЕД ТУРСКИТЕ ПОПИСНИТЕ ДЕФТЕРИ ОД XVI ВЕК								
<u>година</u>	<u>христијани</u>			<u>муслимани</u>				<u>ВКУПНО</u>
	семејстава	неженети	вдовици	семејства	неженети	христијани	муслимани	
1519	229	27	15	3	/	1205	15	1220
1530/1	259	31	9	2	/	1331	10	1341
1570	339	159	29	52	4	1811	260	2071

Табела.8. Население во градот Дојран според турските пописите дефтери од 1519, 1530 и 1570 година.

НАСЕЛЕНИЕ ВО ВАЛАНДОВО СПОРЕД ТУРСКИТЕ ПОПИСНИТЕ ДЕФТЕРИ ОД XVI ВЕК								
<u>година</u>	<u>христијани</u>			<u>муслимани</u>				<u>ВКУПНО</u>
	семејстава	неженети	вдовици	семејства	неженети	христијани	муслимани	
1519	171	5	13	35	/	907	175	1082
1530/1	170	29	2	120	/	858	600	1458
1570	102	72	3	27	2	522	135	657
1570 заедно со Пирава и Чекнихор	189	130	10	50	5	985	250	1235

Табела.9. Население во населбата Валандово според турските пописите дефтери од 1519, 1530 и 1570 година.

НАСЕЛЕЛБИ ВО ЈУГОИСТОЧНИОТ РЕГИОН НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА ОД XVI ВЕК								
		1-100 жители	101-200 жители	201-300 жители	301-400 жители	401-500 жители	Вкупно населби	Вкупно жители
1.	Населби во Струмичкиот регион	17	32	11	12	7	85	22.990
2.	Населби во радовишкиот регион	15	8	6	1	2	36	7.652
3.	Населби во валандовско –гевгелискиот регион	8	9	5	6	2	33	9.255
	ВКУПНО:	40	48	22	19	11	154	39.768
		26 %	31 %	14 %	12 %	7 %	100 %	

Табела.10. Средновековни населби по региони и бројот на жители според турските пописни дефтери од 16 век

НАСЕЛЕЛБИ ВО ЈУГОИСТОЧНИОТ РЕГИОН НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА ОД XVI ВЕК									
		1-100 жители	101-200 жители	201-300 жители	301-400 жители	401-500 жители	Над 500 жители	Вкупно населби	Вкупно жители
1.	Населби во подножјето на планината Беласица	/	3	1	2	5	1	12	4.407
2.	Населби во подножјето на Огражден	2	7	2	/	1	1	13	2.659
3.	Полски населби во Струмичката котлина	1	10	4	7	1	3	26	7.134
4.	Населби по горното долното течение на Крива Лакавица	8	5	2	/	/	2	17	2.957
5.	Населби во горното течение на реката Струмица (О.Радовиш)	6	3	3	1	2	2	17	4.383
6.	Населби покрај коминикацијата Струмица - Дојран	5	7	4	3	1	1	21	4.752
7.	Населби покрај течението на реката Вардар (од Демир Капија до Гевгелија)	3	2	2	5	1	1	14	4.034
8.	Населби на 10 км радиус од Струмица	3	11	7	8	2	3	34	9.692

Табела .11. Местоположбата на средновековните населби во југоисточниот регион на Република Македонија и нивната големина
(Во табелите не се внесени населбите кои не се точно убицирани)

ПРЕГЛЕД НА СРЕДНОВЕКОВНИ ЦРКВИ ВО ЈУГОИСТОЧНИОТ РЕГИОН НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА
(потврдени во историските извори).

бр.	име	место	локација	континуитет
1.	<i>Св.Врачи</i>	Баница (струмичко)	југозападно од селото, локалитет Св.Ѓорги	1283, 1377/8, 1310, 1346
2.	<i>Св.Богородица</i>	Банско (струмичко)	(непозната локација)	1376/7
3.	<i>Св.Петка (Проданова)</i>	Борисово ? во подножјето на Беласица (струмичко)	најверојатно во с.Борисово, непозната локација	1376/7
4.	<i>Богородица Одигитрија</i>	Боруево (струмичко)	(непозната локација)	1345 - ?
5.	<i>Св. Ѓорги (Северно од градот)</i>	Валандово	северно од градот	14 век
6.	<i>Светаја Светих</i>	Велјуса - јужните масиви на Смрдеш Планина	во близина на с.Велјуса, непозната локација	1310, 1320
7.	<i>Светите Апостоли</i>	Велјуса - јужните масиви на Смрдеш Планина	во близина на с.Велјуса, непозната локација	1310
8.	<i>Пресвета Богородица Милостива - Елеуса</i>	Велјуса (струмичко)	(позната локација)	1080 - до денес
9.	<i>Св.Леонтиј Комплекс цркви</i>	Водоча (струмичко)	(позната локација)	9 – 14 век
10.	<i>Св.Арханѓел и Михаил</i>	Габрово (струмичко)	(непозната локација)	14 век ?
11.	<i>Св.Ѓорѓија</i>	Габрово (струмичко)	(непозната локација)	14 век ?
12.	<i>Св.Теодори</i>	Долни Липовиќ, јужните масиви на Смрдеш Планина	месност Тодорица, југоисточно од Долни Липовиќ	1310, 1320, 1346
13.	<i>Св.Јован Пртеча (Робанова)</i>	Зубово ? во подножјето на Беласица (струмичко)	најверојатно во с.Зубово, непозната локација	1376/7
14.	<i>Св.Стефан</i>	Конче (радовишко)	во северозападниот дел од селото	1349 година

15.	<i>Св.Петка</i>	Костурино	источно од селото на 0,5 км оддалеченост, месност Манастирски Рид	16 век
16.	<i>Св.Никола (Колешинов)</i>	Мокриево ? под Беласица (струмичко)	најверојатно во с.Мокриево, непозната локација	1376/7
17.	<i>Св.Никола (Драгушев)</i>	Мокрино ? во подножјето на Беласица (струмичко)	најверојатно во с.Мокрино, селски гробишта	1376/7
18.	<i>Св.Богородица</i>	Под (струмичко)	(непозната локација)	14 век ?
19.	<i>Св.Никола</i>	Нов Дојран	во подножјето на активната црква	Попис 1570
20.	<i>Св.Богородица</i>	Радовиш	месност Илиница, северозападна периферија на градот Радовиш	1366
21.	<i>Св.Ѓорѓи</i>	Собри (валандовско)	јужно од селто	14 век
22.	<i>Манастир Пивкопија</i>	Стар Дојран	најверојатно кај денешната црква Св.Илија	Попис 1570
23.	<i>Св.15 Тивериополски маченици</i>	Струмица	Во јужниот дел на градот Струмица	11 - 14 век
24.	<i>св.Богородица</i>	Струмица	(под Орта Џамија ?)	11-14 век
25.	<i>св.Костадин и Елена</i>	Струмица	(непозната локација)	Се споменува во XIX век
26.	<i>Св.Никола</i>	Струмица	(непозната локација)	1570, 1605
27.	<i>Св.Стефан</i>	Струмица	(непозната локација)	1345 – 14 век ?
28.	<i>Св. Илија</i>	Требичино, јужните масиви на Смрдеш Планина	месност Св.Илија, западно од с.Требичино	1320
29.	<i>Св.Илија</i>	Чам Чифлик (струмичко)	околу 1,7 км југозападно од Струмица	/

Табела.12. Преглед на средновековни цркви во југоисточниот регион на Република Македонија (11 -14 век).
(потврдени во историските извори).

ПРЕГЛЕД НА СРЕДНОВЕКОВНИ ЦРКВИ И НЕКРОПОЛИ ВО ЈУГОИСТОЧНИОТ РЕГИОН НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА (археолошки локалитети)					
бр.	локлитет	место	локација	посветена на	континуитет
1.	<i>Св.40 Севастиски маченици</i>	Банско (струмичко)	околу 0,5 км северно од селото	<i>Св.40 Севастиски маченици ?</i>	11- ?
2.	<i>Св.Илија</i>	Давидово (гевгелиско)	200 метри североисточно од селото	<i>Св.Илија ?</i>	/
3.	<i>Османова Ритка</i>	Дамјан (радовишко)	околу 1 км југоисточно од селото	/	/
4.	<i>Црквите /Иленица (Еленица)</i>	Долни Липовиќ	околу 0,5 км југозападно од селото	/	/
5.	<i>Селиште</i>	Ѓавато (гевгелиско)	500 североисточно од селото	/	/
6.	<i>Сред Село</i>	Злеово	Во селото	/	/
7.	<i>Селиште</i>	Ињево	околу 300 метри западно од селото	/	/
8.	<i>Мучарад / Добрава</i>	Кованци (гевгелиско)	3 км југозападно од селото	/	/
9.	<i>Градиште</i>	Козбунар	5 км југозападно од селото	/	/
10.	<i>Кирслам</i>	Коџалија	околу 5 км североисточно од селото	/	/
11.	<i>Св. Илија</i>	Мокриево (струмичко)	јужно од селото	<i>Св. Илија ?</i>	/
12.	<i>Селски гробишта</i>	Мокрино (струмичко)	селски гробишта	/	/
13.	<i>Црква</i>	Мрзенци (гевгелиско)	јужно над селото	/	/

14.	<i>Гробишта</i>	Николоќ (Дојран)	околу 500 метри североисточно од селото	/	/
15.	<i>Старо Село</i>	Николоќ (Дојран)	околу 1 км источно од селото	/	/
15.	<i>Агизмо</i>	Николоќ (Дојран)	околу 500 метри северно од селото	/	/
17.	<i>Кај училиштето</i>	Нов Дојран	во северната периферија на населбата	/	/
18.	<i>Манастир</i>	Нов Дојран	во подножјето на активната црква во населеното место	/	/
19.	<i>Манастир Св.Ѓорги</i>	Ораовица	2.5 км северо од селото	Св.Ѓорги ?	/
20.	<i>Бања</i>	Петрово (гевгелиско)	3 км западно од селото	/	/
21.	<i>Св.Атанасија</i>	Петрово (гевгелиско)	во селото	Св.Атанасија ?	/
22.	<i>Гробишта</i>	Подареш	во непосредна близина на гробиштата	/	/
23.	<i>Св.Илија</i>	Серменин (гевгелиско)	Во непосредна близина на селските гробишта	Св.Илија	/
24.	<i>Црквите / Селиште</i>	Серменин (гевгелиско)	Околу 3 км северно од селото	/	/
25.	<i>Св.Илија</i>	Смоквица (гевгелиско)	северна периферија на селото	Св.Илија ?	/
26.	<i>Голема Црква</i>	Собри (валандовско)	300 метри јужно од селото	Св.Димитрија ?	/
27.	<i>Манастирчето</i>	Стојаково (гевгелиско)	западна периферија на селото	/	/
28.	<i>Св.Петнаесет Тивериополски маченици</i>	Струмица	јужен дел на градот	Св.Петнаесет Тивериополски маченици	10-14 век
29.	<i>Базилика во старо урбано јадро на Струмица под темелите на Орта Цамија</i>	Струмица	во старо урбано јадро на градот	Св. Богородица ?	11 - 14 век

30.	Цареви Кули	Струмица	внатре во утврдениот дел	Св.Георги ?	12-14 век ?
31.	Средновековна црква во подножјето на Цареви Кули	Струмица	Во подножјето на Цареви Кули, с/и од тврдината	Св.Стефан ?	12-14 век ?
32.	Манастир	Фурка (гевгелиско)	Околу 5 км источно од селото	/	/
33.	Селско Гумно	Црничани (гевгелиско)	Југоисточна периферија на селото	/	/
34.	Чишмица	Црничани (гевгелиско)	Околу 500 метри северозападно од селото	/	/

Табела .13. Преглед на средновековните цркви во југоисточниот регион на Република Македонија (11 – 14 век), (откриени археолошки истражувани).

ПРЕГЛЕД НА СРЕДНОВЕКОВНИТЕ НЕКРОПОЛИ ВО ЈУГОИСТОЧНИОТ РЕГИОН НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА				
бр.	локалитет	место	континуитет	Број на гробови
1.	<i>Св.40 Севастиски маченици</i>	Банско	11,12 - ?	3
2.	<i>Водочки Цркви</i>	Водоча	13-20 век	1080
3.	<i>Бела Прс</i>	Гевгелија	11-12 век	7
4.	<i>Вардарски Рид</i>	Гевгелија	12-13 век	/
5.	<i>Керамидарка</i>	Мокрино	12-14 век	5
9.	<i>Црква</i>	Нов Дојран	10 -12 век	?
1.	<i>Цареви Кули – Јужен Рид</i>	Струмица	11-14 век	околу 200
2.	<i>Цареви Кули – Акропол (црква)</i>	Струмица	11-14 век	20
3.	<i>Св.15 Тивериополски маченици</i>	Струмица	11-18 век	62
4.	<i>Орта Џамија</i>	Струмица	12-17 век	400
11.	Црква во подножјето на цареви кули	Струмица	13-20 век	22

Табела.14. Преглед на археолошко истражуваните средновековни некрополи во југоисточниот регин на Република Македонија.

ДЕПОА ВО ЈУГОИСТОЧНИОТ РЕГИОН НА Р. МАКЕДОНИЈА (11 – 14 ВЕК)				
	локација	место	број / тип	датација
1	Цареви Кули	Струмица	4300 / бакарни скифати	12 -13 век
2	Цареви Кули	Струмица	80 / сребрени венециски гроша	13 век
3	Растурен Брег	с.Костурино (струмичко)	854 / бакарни скифати	12 -13 век
4	Мездра	с.Чанаклија (струмичко)	72 / златни хиперперони	13 век
5	Градиште / Термица ?	с.Банско (струмичко)	988 / бакарни скифатни	12 - 13 век
6				

Табела.15. Депоа на монети откриени во југоисточниот регион на Република Македонија (11-14 век).

СРЕДНОВЕКОВНИ ТВРДИНИ ВО ЈУГОИСТОЧНИОТ РЕГИОН НА Р. МАКЕДОНИЈА (11 – 14 ВЕК)

	локалитет	место	функција	површина тврдина / подградие	надморска височина	релативна висина	датација
1.	<i>Горно Градиште</i>	Бајково (струмичко)	фрурион	0,6 ha	275 м	80 м	/
2.	<i>Китка</i>	Банско (струмичко)	фрурион	1 / 1,5 ha	483 м	250 м	4 век пр.н.е. - 11-14 век
3.	<i>Плоча</i>	Брес (штипско)	фрурион – руднички кастел	1,6 ha	658 м	230 м	5-6 век 12-14 век
4.	<i>Исар – Извор – Кула</i>	Валандово	укрепено селиште	3 ha ?	230-490 м	130-390 м	6/4 век пр.н.е. 3-6 век - 13/14 век
5.	<i>Градиште</i>	Варварица (струмичко)	фрурион	0,9 ha	796 м	100 м	5/6 – 10 век
6.	<i>Кастровица</i>	Велјуса (струмичко)	укрепено селиште	/	350 м	100 м	10 – 14 век
7.	<i>Голема Кула</i>	Калугерица (радовишко)	фрурион				4/5 век - ?
8.	<i>Градиште</i>	Давидово (гевгелсико)	фрурион	0,3 ha	230 м	160 м	4-6 век
9.	<i>Трескавечка Чука</i>	Долни Радеш (радовишко)	крајпатна стража	0,8 ha	599 м	200 м	4/3 век пр.н.е. – 4-6 век н.е., 13/14 век
10.	<i>Долно Градиште</i>	Дрвош (струмичко)	фрурион	0,75 ha	520 м	200 м	5/6 - 14 век
11.	<i>Црквите</i>	Иловица (струмичко)	фрурион	0,6 ha	577 м	300 м	5/6 - 10 / 11 век
12.	<i>Горна Кула</i>	Конче	фрурион - регионално седиште	? / 0,6 ha ?	630 м	100 м	5/6 век 11- 13 век

13.	<i>Пирг Кула Црква Св. Стефан</i>	Конче	црковна пирг - кула	/	585 м	/	14 век
14.	<i>Василица</i>	Костурино (струмичко)	крајпатна стража	0,9 / 0,7 ha	593 м	220 м	3/2 век пр.не. – 4-6 век, 11- 14 век
15.	<i>Пирго</i>	Мокриево (струмичко)	кула - наблудувачница	/	425 м	80 м	6 - 14 век
16.	<i>Топлец</i>	Нов Дојран	Фрурион	0,9 ha	323 м	180 м	1-6 век
17.	<i>Марков Манастир</i>	Петрово (гевгелско)	гранична стража	0,6 ha	305 м	90 м	5/6 век, 13-14век
18.	<i>Кала</i>	Подареш (радовишко)	фрурион	0,4 ha	568 м	100 м	5-6 век
19.	<i>Хисар</i>	Радовиш	фрурион - регионално седиште	0,35 ha	471 м	120 м	10-14 век
20.	<i>Градиште</i>	Свидовица (струмичко)	фрурион	0,3 ha	430 м	200 м	3 век пр.н.е. 4-6 век 12-13 век
21.	<i>Градиште</i>	Собри (валандовско)	фрурион	/	275 м	130 м	/
22.	<i>Дојран - Полин</i>	Стар Дојран – Нов Дојран	неутврдено - регионално седиште	/	145-205 м	/	4-2 век пр.н.е. 2-6 век н.е. 10-14 век
23.	<i>Цареви Кули</i>	Струмица	град - регионално седиште	1,5 / 5 ha ?	443 м	200 м	5 век пр.н.е - 6 век н.е. 10-14 век
24.	<i>Пилав Тепе</i>	Шопур (радовишко)	крајпатна стража – руднички кастел	4,5 ha ?	610 м	180 м	4 век пр.н.е. 5-6 век 14 век

Табела.16. Тврдини во југоисточниот регион на Република Македонија кои биле активни и во средниот век

ФОТОГРАФИИ

Сл.1. Тврдината Цареви Кули - Струмица (фотографија Зоран Рујак)

Сл.2. Утврдување на акрополот и подградието на средновековна Струмица

Сл.3. Локалитет „Цареви Кули“ – Струмица, фотографија од дрон (Орданчо Петров)

Сл.4. Локалитет „Цареви Кули“ – Струмица, авио-фотографија (З. Рујак)

*Сл.5. Остатоци од средновековниот бедем на тврдината Цареви Кули – Струмица
(Веселин Ристов)*

Сл.6.а,б. Остатоци од југозападната кула на лок.,„Цареви Кули“ (В. Ристов)

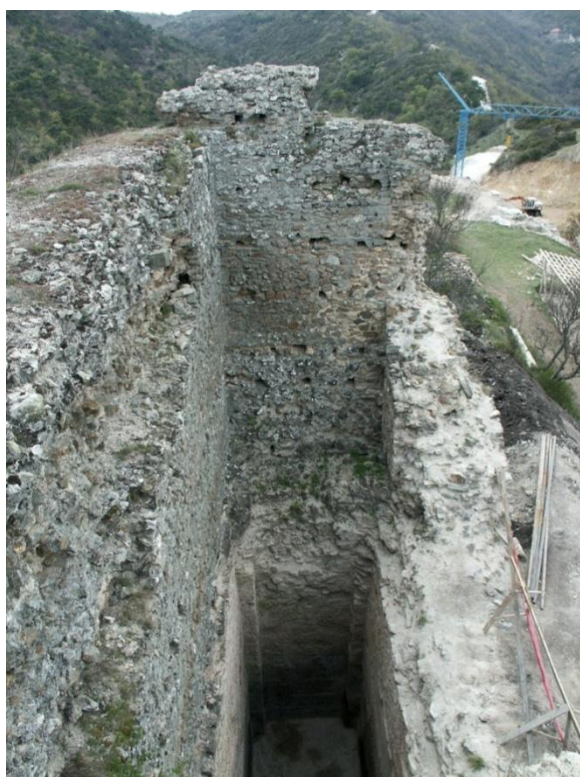
Сл.7.а,б,в. *Остатоци од средновековниот бедем на лок.Цареви Кули – Струмица*

Сл.8. Југозападниот влез на тврдината Цареви Кули – Струмица (фотографија од триесетите години на XX век).

Сл.9. Конзервација и реставрација на тврдината „Цареви Кули“ – Струмица (Д. Цветанов)

Сл.10,а,б,в. Пирг Кула – „Цареви Кули“ Струмица (В.Р.)

Сл.11. Панорамска фотографија на лок. „Цареви Кули“ – Струмица (Зоран Рујак)

Сл.12. Остатоци од северозападниот бедем на тврдината „Цареви Кули“ - Струмица (З.Рујак)

Сл.13,а,б. Остатоци од средновековни објетки лок. „Цареви Кули“ - Струмица (З.Р)

А

Б

В

Сл.14,а,б,в. Средновековни монети Цареви Кули – Струмица. А.) анонимен фолис (X-XI век), Б.) Мануил Комнен (1143-1180) и В.) Алексиј III Ангел (1195-1203)

**Средновековните тврдини во југоисточниот регион на Република Македонија (11-14 век):
функција, значење и временски рамки**

А

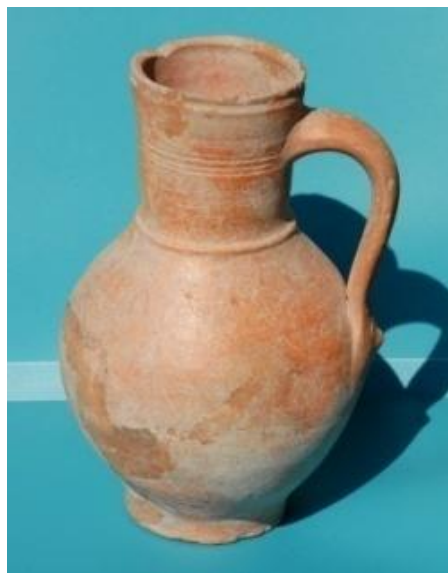
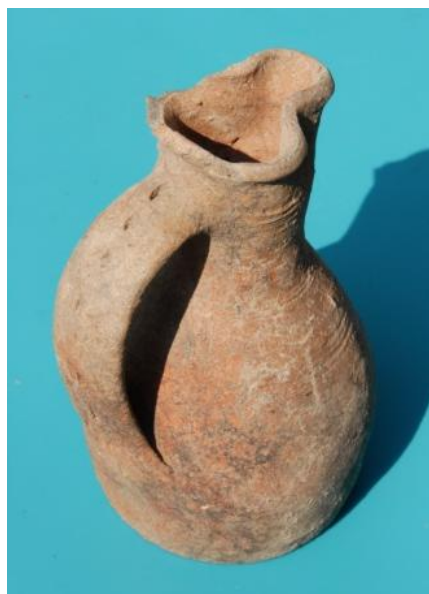
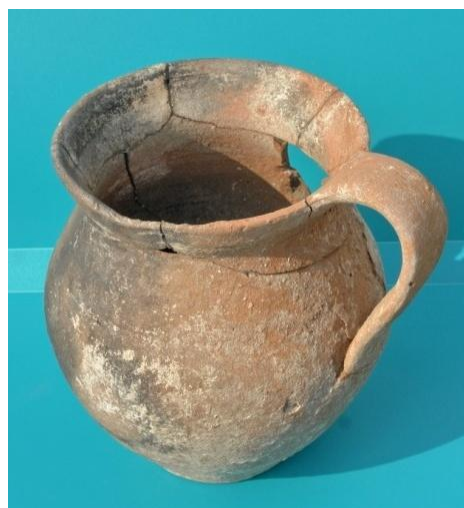
Б

В

Сл.15,а,б,в. Средновековни монети лок., „Цареви Кули“ Струмица. А.) Иван II Асен (1218-1241), Б.) Михаил VIII Палолог (1259-1282), В.) Раниеро Зено (1253-1268).

**Средновековните тврдини во југоисточниот регион на Република Македонија (11-14 век):
функција, значење и временски рамки**

Сл.16/1. Средновековна садова керамика од лок. „Цареви Кули“ – Струмица

**Средновековните тврдини во југоисточниот регион на Република Македонија (11-14 век):
функција, значење и временски рамки**

Сл.16/2. Средновековна луксузна глеѓосана керамика од лок. „Цареви Кули“ - Струмица

Сл.17. Средновековна црква на лок. „Дареви Кули“, остатоци од фрагментиран фрескоживопис и крст – енколпион со претстава на Ѓакон и натпис Св.Ѓорѓи, XII-XIII век

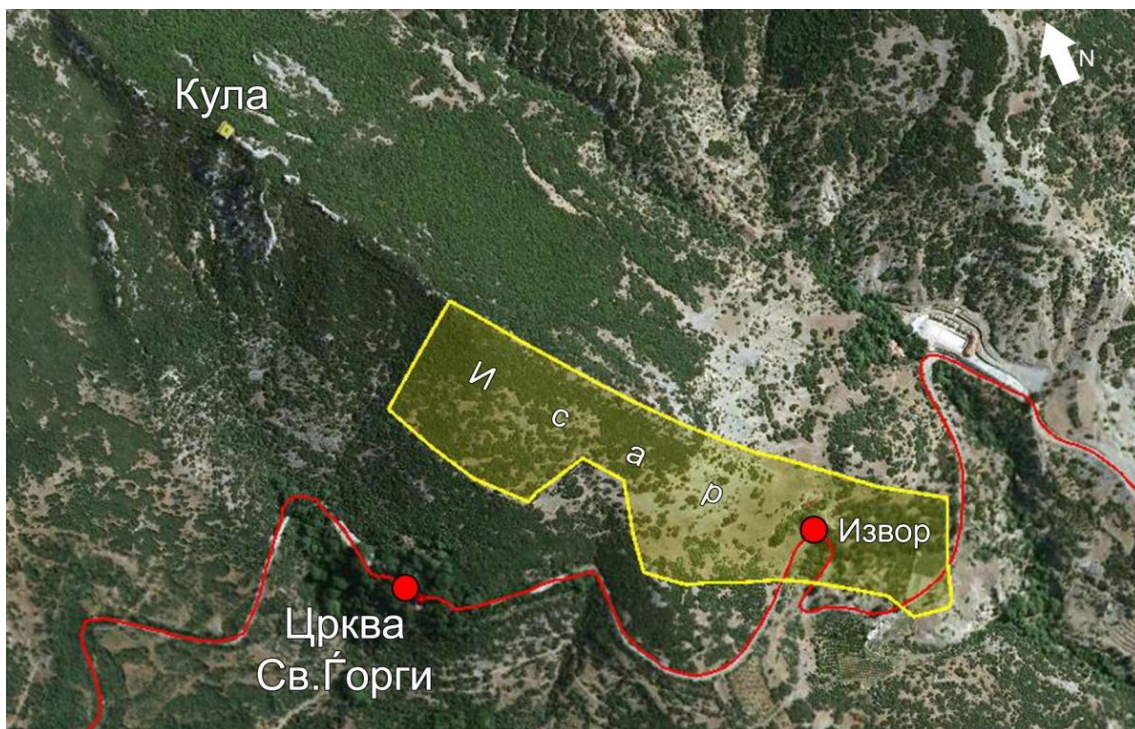
Сл.18.а,б,в. Средновековна црква во подножјето на Цареви Кули. Надгробна плоча со старословенско кирилско писмо откриена внатре во сакралниот објект и остатоци од фрескоживопис, XII-XIII век

Сл.19. Средновековна црква под темелите на Орта Џамија и фрескоживопис со претстава на Св.Апостол Павле, XI-XII век

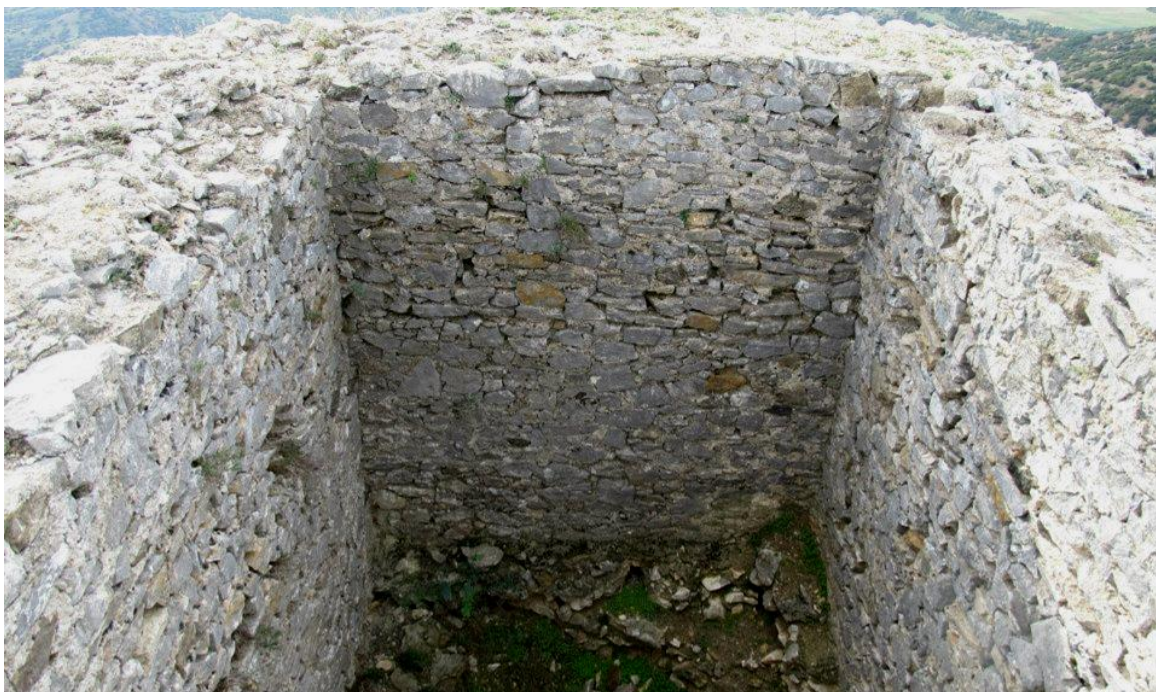
Сл.20.а,б,в. Лок Св.Петнаесет Тивериополски маченици, остатоци од средновековна црква, засводени гробници од V-VI век со претстава на крст и портрет на Св.Петнаесет Тивериополски маченици. (В.Ристов и Александар Дончев)

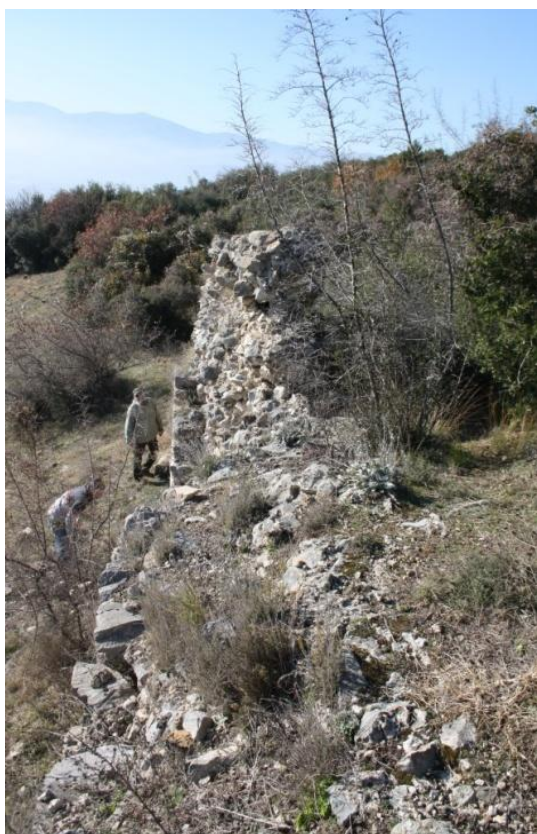
Сл.21. Местоположба на лок. „Исар – Кула“ - Валандово и средновековната црквата Св.Ѓорѓи (сателитска снимка).

Сл.22. Поглед на лок.„Исар –Кула“ - Валандово од југ (Д. Цветанов)

Сл.23.а,б. Лок. „Исар-Кула“ – Валандово, остатоци од кула – стража (Д.Ц, З.Р.)

Сл.24.а,б,в. Лок., „Исар – Кула“ – Валандово, остатоци од бедем.

Сл.25.а,б. Лок. „Исар –Кула“- Валандово, остатоци од бедем.

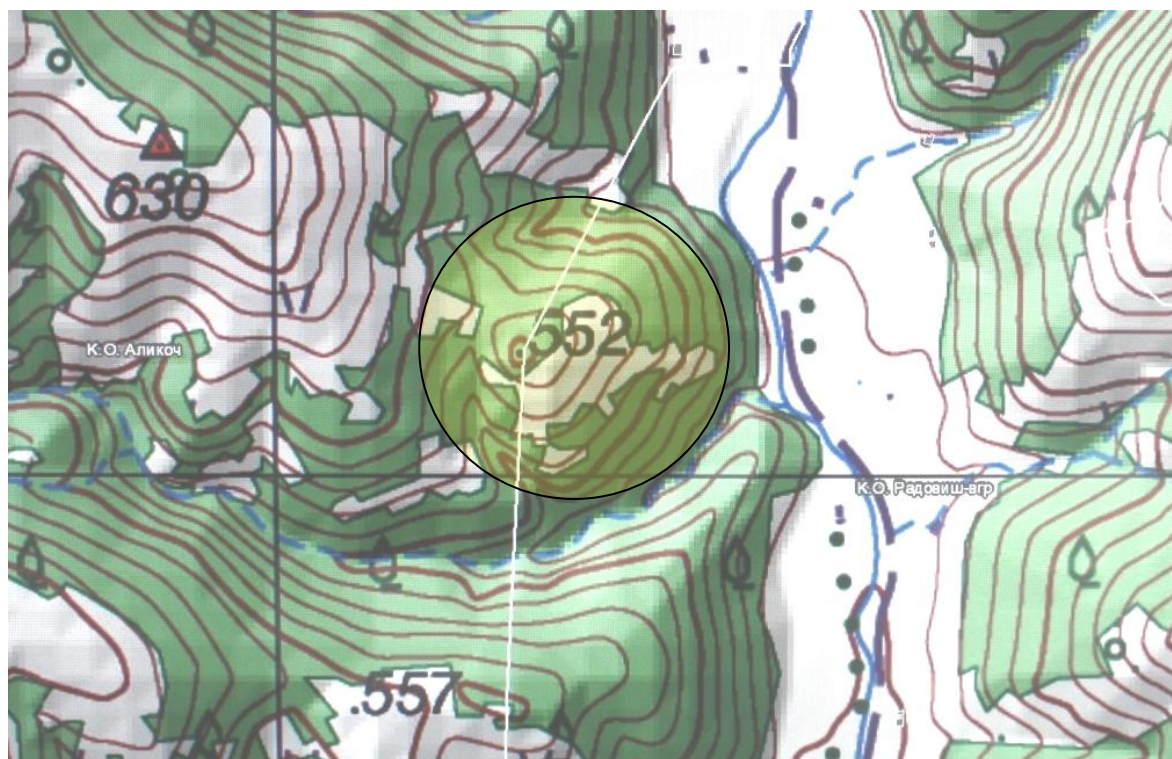
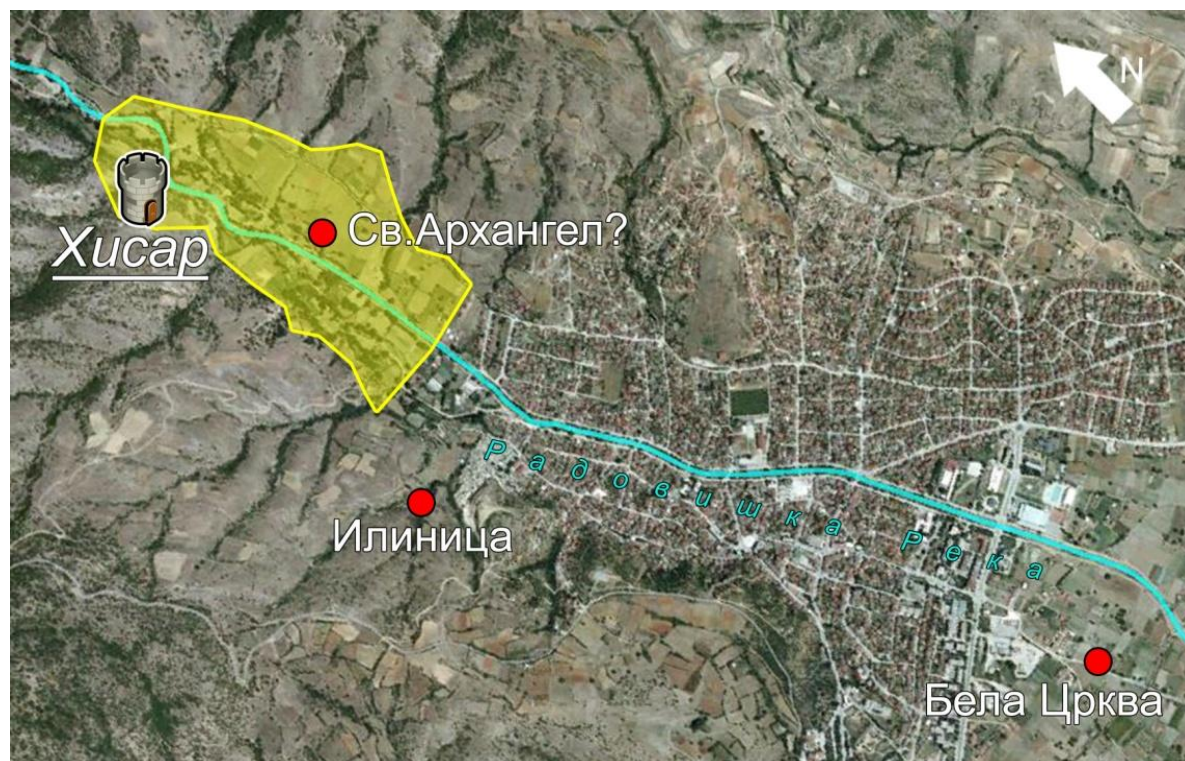

Сл.26. Поглед на Вардарската Долина од Кулата – Валандово

Сл.27. Средновековни наоди од лок „Исар – Кула“ – Валандово (Иван Микулчиќ)

**Средновековните тврдини во југоисточниот регион на Република Македонија (11-14 век):
функција, значење и временски рамки**

Сл.28.а,б. Средновековно утврдување лок. „Хисар“ Радовиш, (сателитска снимка и топографска карта)

Сл.29. *Поглед од тврдината Хисар - Радовиш кон долината на Радовишка Река*

Сл.30. *Остатоци од бедемот на средновековната тврдина лок „Хисар“ - Радовиш*

Сл.31. Средновековно утврдување лок., *Хисар*“- Радовиш, поглед од источната страна

Сл.32. Остатоци од бедемот на тврдината, лок „Хисар“ - Радовиш

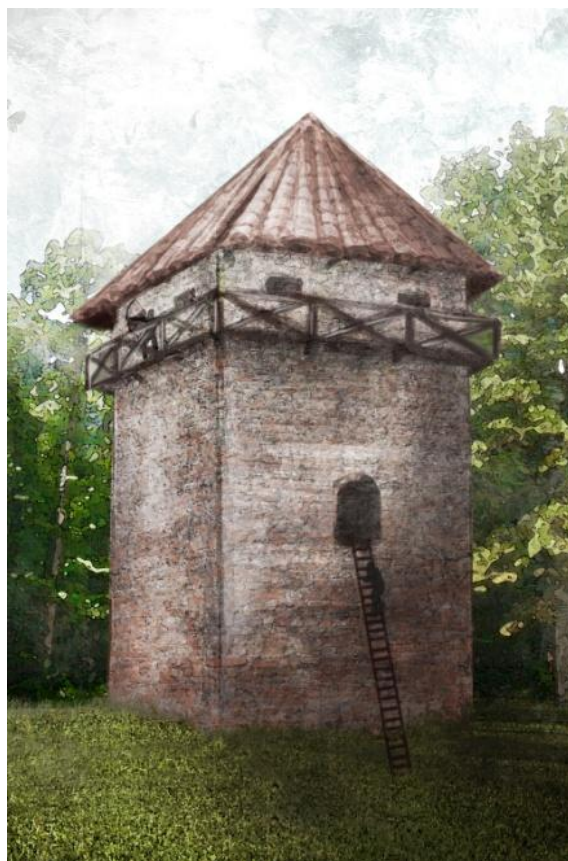

Сл.33.а,б. Црква Св.Стефан с.Конче и остатоци од средновековна пирг –кула, XIV век
(Вангел Иванов)

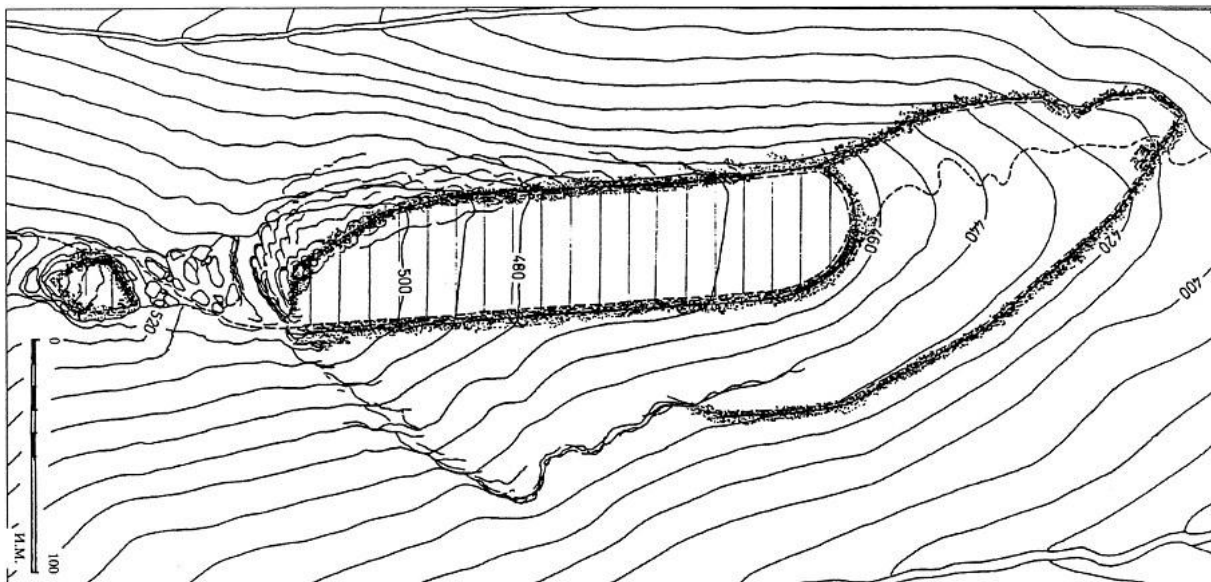
**Средновековните тврдини во југоисточниот регион на Република Македонија (11-14 век):
функција, значење и временски рамки**

Сл.34. Утврдувања во подбеласичкиот регион.

Сл.35.а,б,в. Лок. *Пирго* – с. *Мокриево*, струмичко (фотографии *З.Рујак*, можна реконструкција на кулата според *Д.Цветанов*, илустрација *Тиме Гарванлиев*).

Сл.36. Лок „Китка“ с.Банско (струмичко), документирано од Иван Микулчиќ.

Сл.37.а,б. Остатоци од бедемот на тврдината Китка с.Банско (струмичко)

Сл.38. Лок. „Китка“ – с.Банско, Остатоци од бедем.

Сл.39. Остатоци од бедемот на тврдината Китка с.Банско (струмичко), археолошки истражувања во 2017 година

Сл.40. Локалитет „Китка“ с.Банско, поглед на тврдината од северната страна.

Сл.41. Остатоци од средновековна црква откриени на лок.„Китка“ с.Баснко, со археолошките истражувања во 2017 година.

Сл.42.а-г. Остатоци од фрагментиран фрескоживопис од средновековната црква на лок., „Китка“ с.Банско

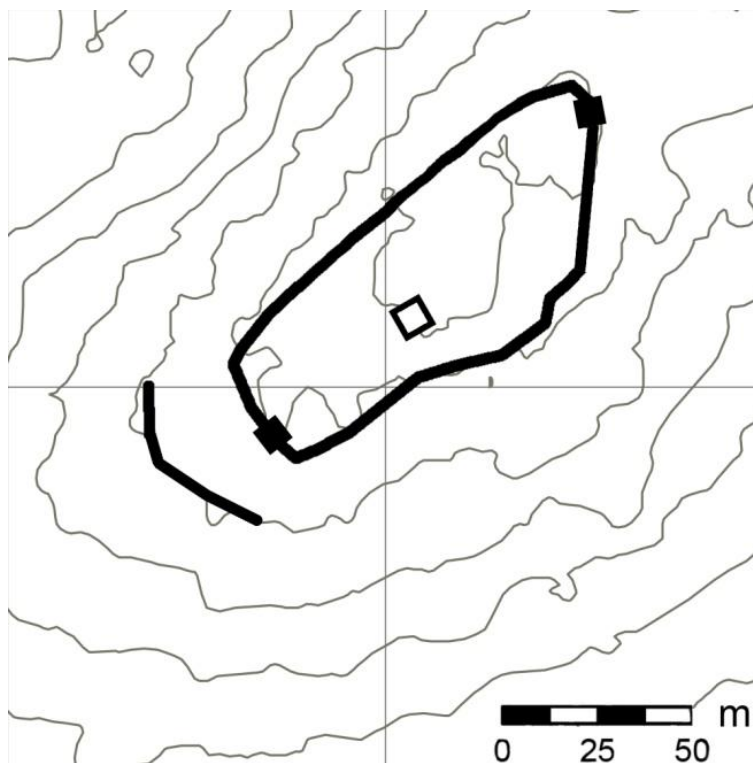
Сл.43.а,б. Српски динар, цар Стефан Душан, 1345-1346 година, лок., „Китка“ – с.Банско

Сл.44. *Поглед кон „Цареви Кули“ – Струмица, од тврдината Китка с.Банско*

Сл.45. *Лок.Црквиште – с.Иловица, струмичко, поглед од источната страна
(Д.Цветанов)*

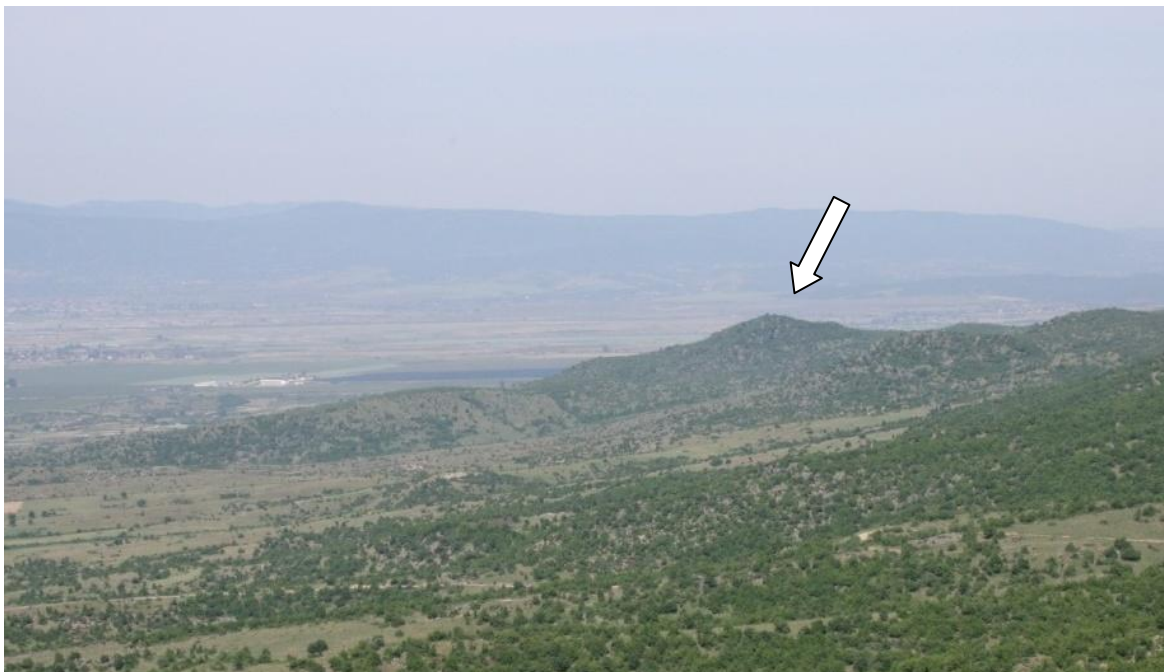
Сл.46. Лок., „Црквиште“ – с.Иловица (документирано од Д.Цватенов, Ване Секулов, Стојан Новаков и Вангел Иванов).

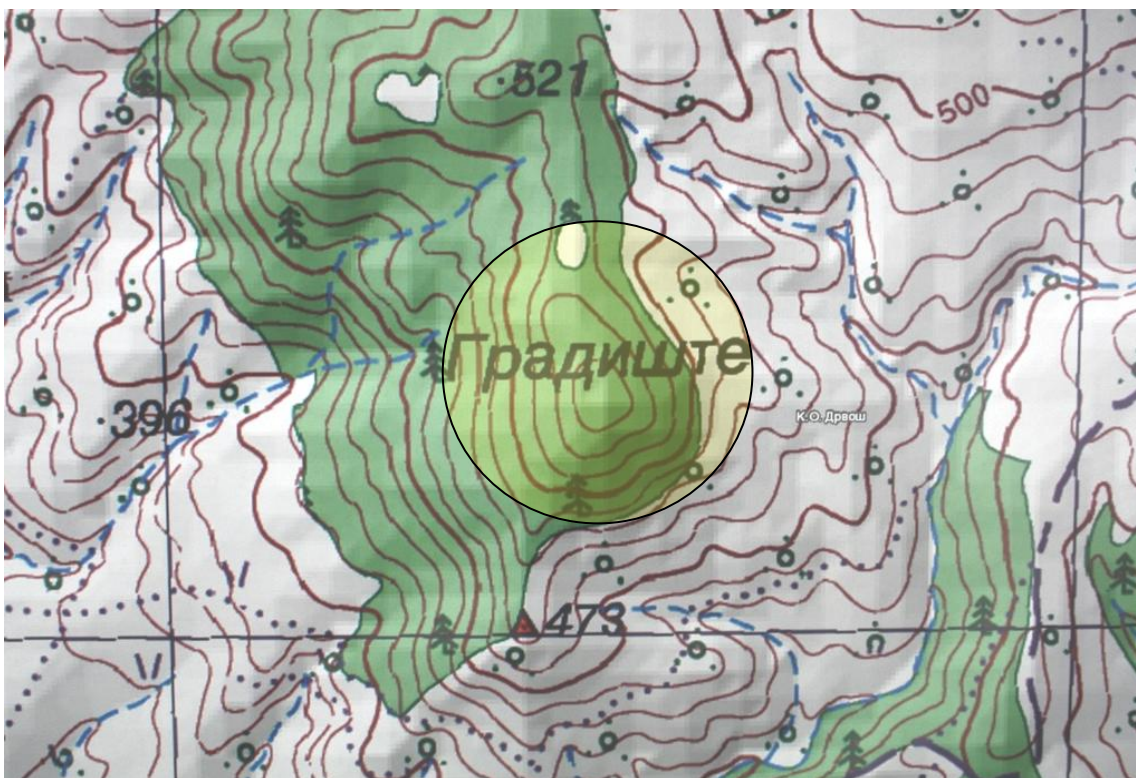
Сл.47. Остатоци од бедемот и североисточната кула, лок. „Црквиште“ – с.Иловица

Сл.48.а,б,в. Лок.,Црквиште“ - с.Иловица, остатоци од цистерна за вода (Д.Цветанов)

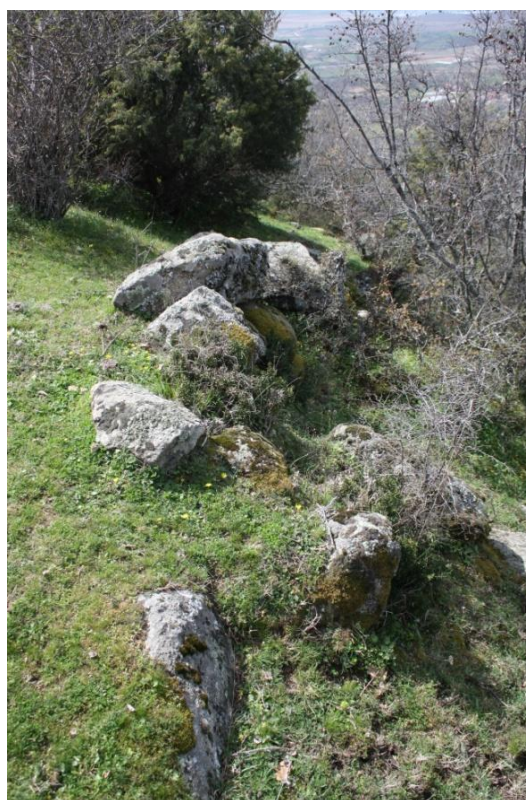
Сл.49. Лок „Градиште“ с.Дрвоиш (струмичко),поглед од исток.

Сл.50. Лок, „Градиште“ – с.Дрвоиш (струмичко), местоположба топографска карта

Сл.51. Лок „Градиште“ – с.Дрвош (струмичко), поглед од југозападната страна.

Сл.52.а,б,в. Лок „Градиште“ с.Дрвош , видливи остатоци од бедемот.

Сл.53.а,б. Дел од остава на златни византиски монети (хиперперони) откриена во подножјето на планината Огражден с.Чанакли (струмичко). Присутни се монети од: Исак II Ангел (1 златна), Јован II Дика Ватац (57 златни и една бронзена) и Михаил VIII Палеолог (17 златни).

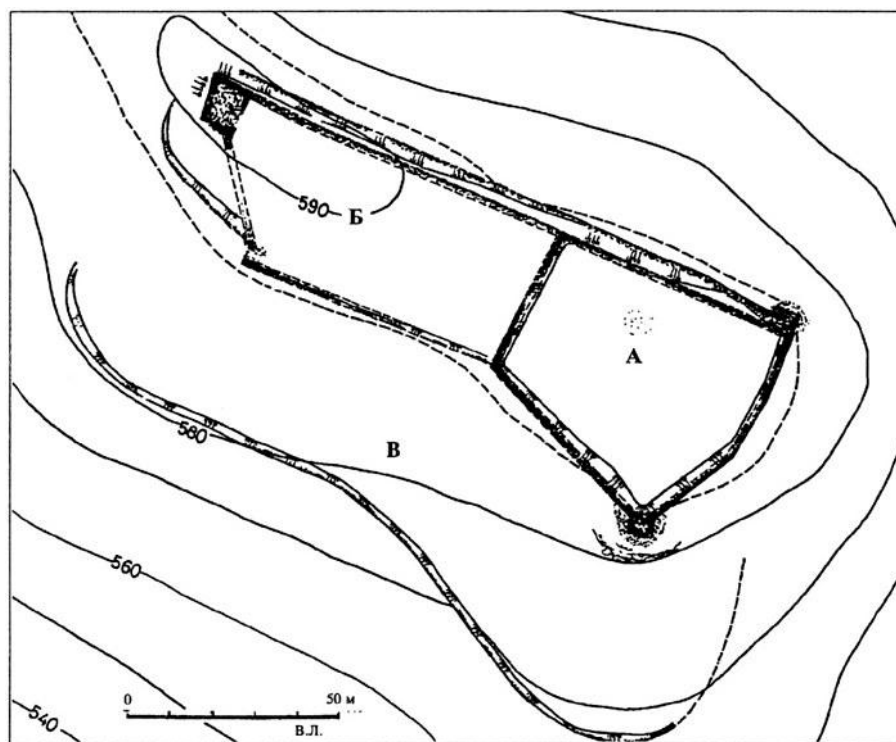
Сл.54. Лок. „Василица“ с.Костурино (струмичко). местоположба –сателитска снимка

Сл.55.а,б. *Остатоци од патната траса Струмица – Дојран – Солун, во близина на селата Раборци и Костурино (струмичко)*

Сл.56. Остатоци од старата патна траса Струмица - Солун (дволачен доцносредновековен мост, кај селото Раборци)

Сл.57. Лок., „Всилица“ - с.Костурно, документирано од Виктор Лилчиќ

Сл.58. Лок., „Василица“ - с.Костурино, (Д.Цветанов)

Сл.59. Лок „Василица“ с.Костурино, дел од утврденото подградие (Д.Цветанов)

Сл.60. Лок., „Василица“ с.Костурино, остатоци од бедемот (Д.Цветанов)

Сл.61. Поглед на комуникацијата по Штип – Струмица по р.Крива Лакавица,
северозападно од тврдината Василица (Д.Цветанов)

Сл.62. *Поглед на комуникацијата Струмица – Солун (јужно од тврдината Василица)*

Сл.63. *Поглед на Василица од лок., „Марна Скрка“ с.Рич (струмичко)*

Сл.64. Поглед на лок. „Трескавечка Чука“ – Долни Радеш од лок. „Марна Скрка“ с.Рич

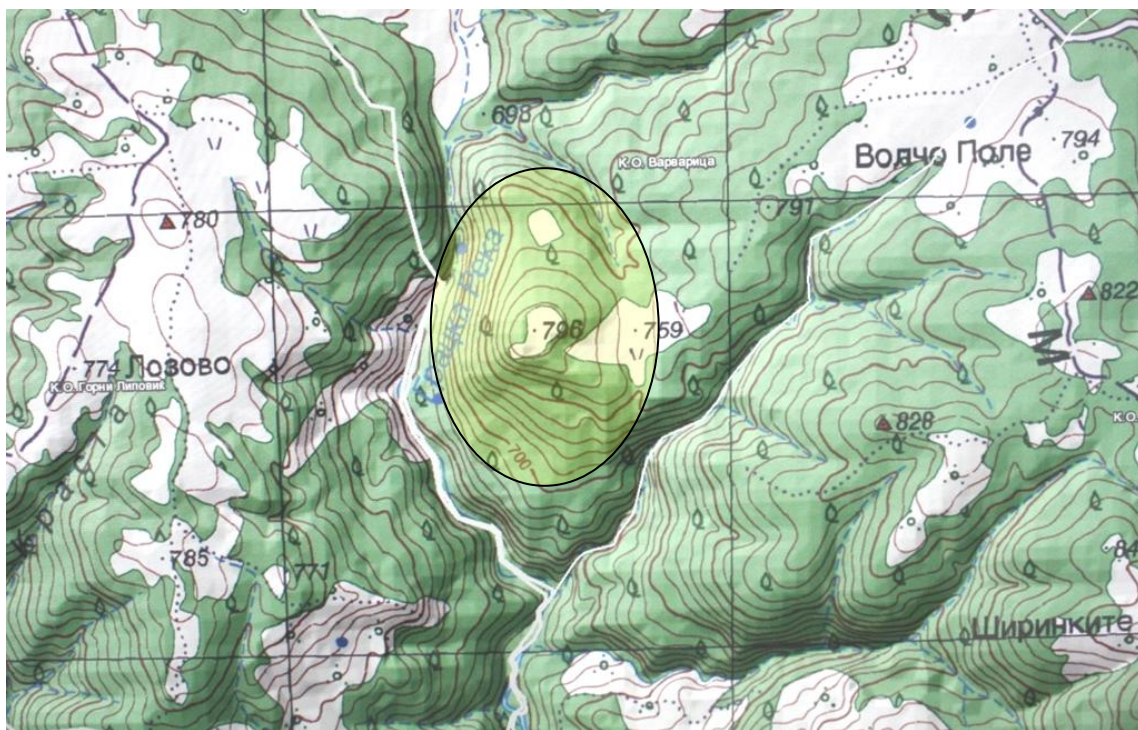
Сл.65. Лок.„ Трескавечка Чука“- Долни Радеш, местоположба топографска карта.

Сл.66. лок., „Трескавечка Чука“ – Долни Радеш (поглед од северозападната стран)

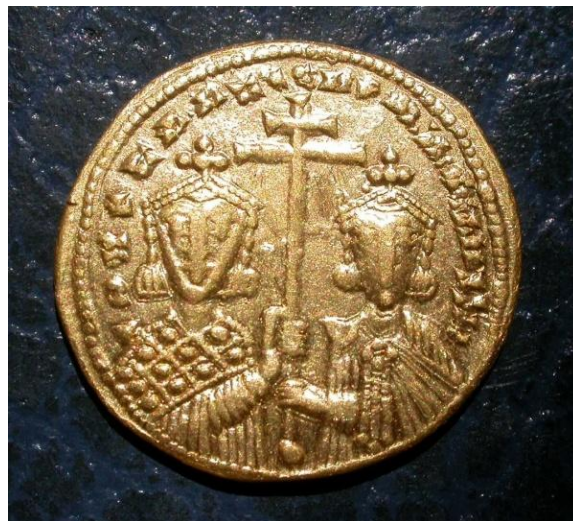
Сл.67. лок., „Градиште“ - с.Варварица (струмичко) (Ване Секулов и Виктор Лилчиќ)

Сл.68. Лок. „Градиште“ с.Варварица, местоположба топографска карта

Сл.69. Поглед на Трескавечка Чука од Градиште - Варварица

Сл.70.а,б. Златна монета (солид) Константин VII Порфирогенит и Роман II (945 - 959),
откриена на Градиште Варварица (В. Секулов и В.Лилчиќ)

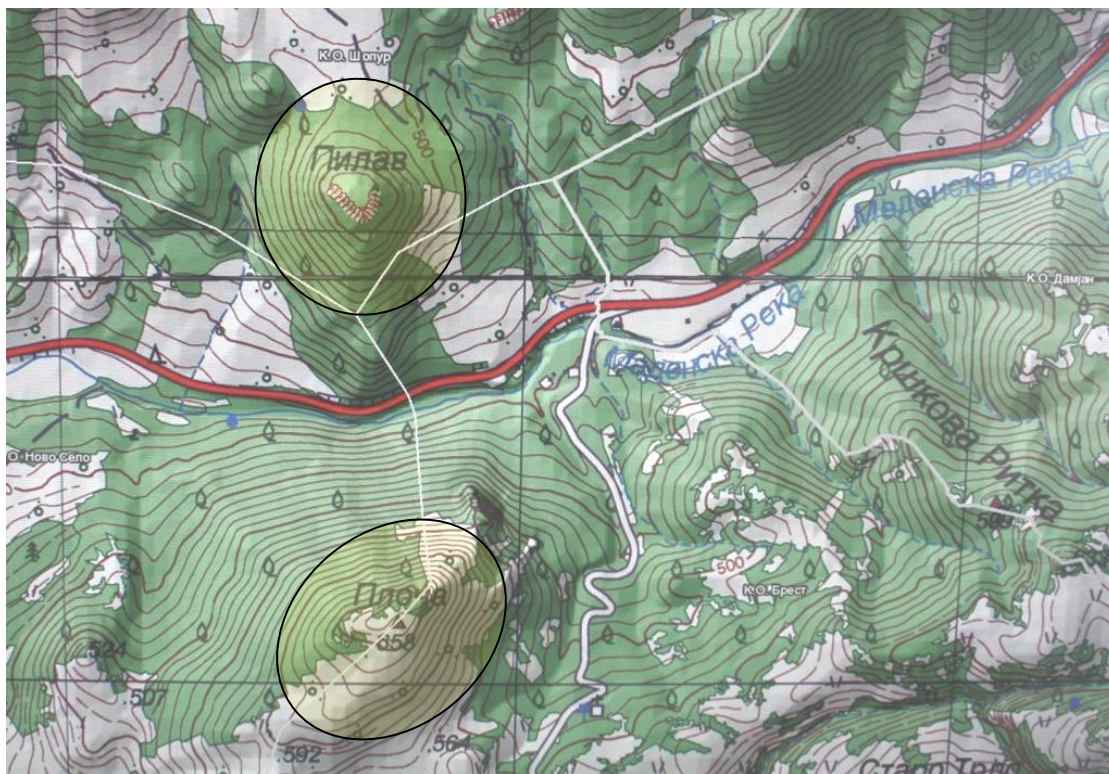
Сл.71. Лок., „Горна Кула“ - с.Конче (радовишко), поглед од север.

Сл.72. Лок. „Горна Кула“ – с.Конче (радовишко), местоположба топографска карта

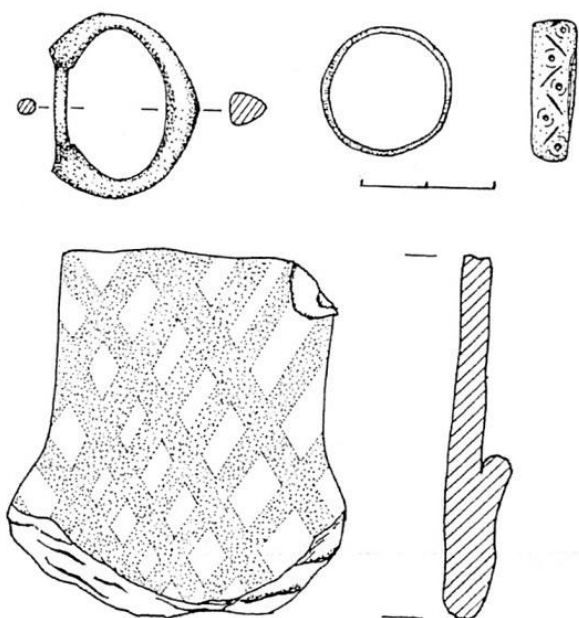
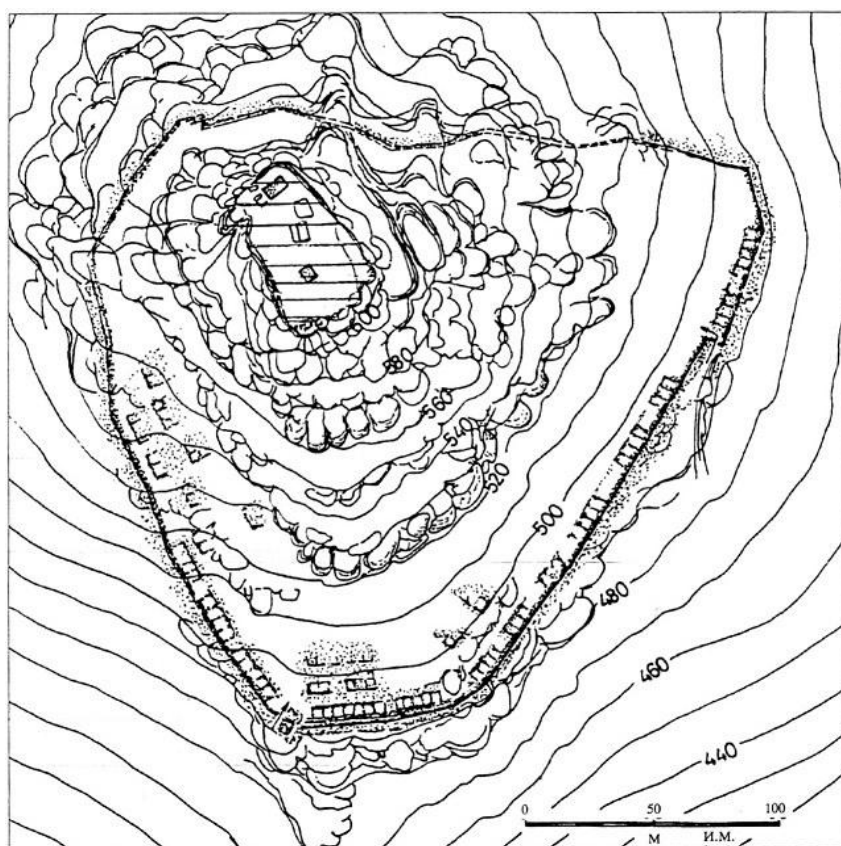
Сл.73. Утврдувања над Мадемска Река, локалитети „Плоча“ (итипско) и „Пилав Тепе“ (радовишко), поглед од североисток. (В.С)

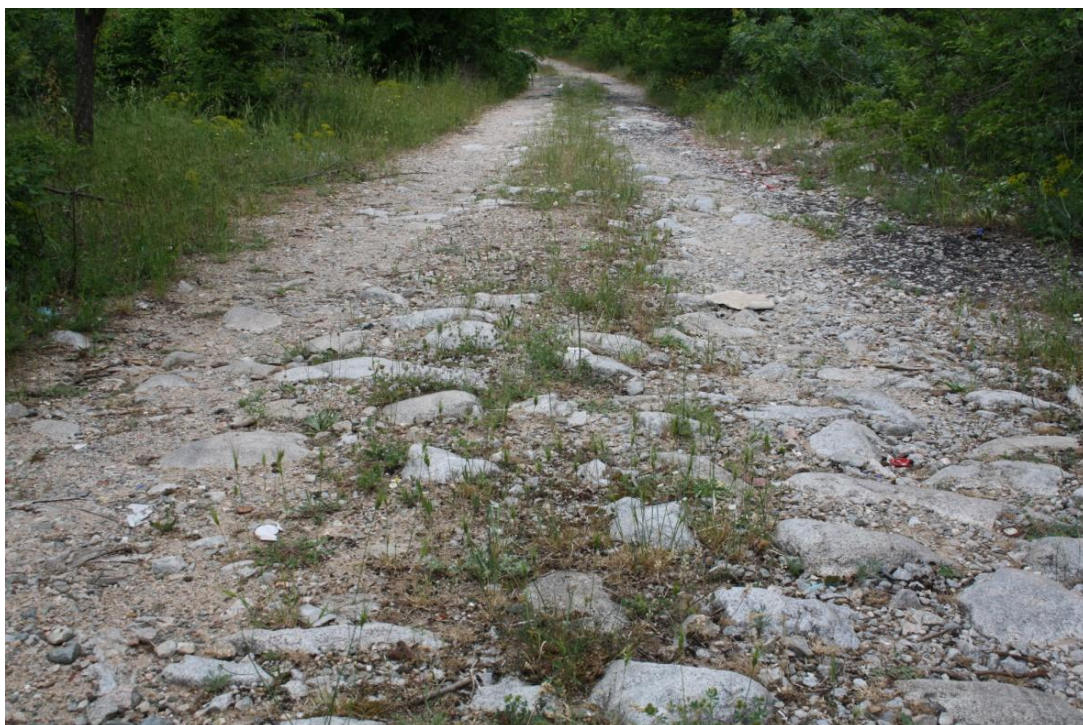
Сл.74. Лок. „Плоча“ (итипско) и „Пилав Тепе“ (радовишко) топографска карта

Сл.75. Лок. „Пилав Тепе“ – с.Шопур (В.С.)

Сл.76.а,б. Лок., „Пилав Тепе“ Шопур (радовшико), документирано од Иван Микулчиќ и
средновековни наоди.

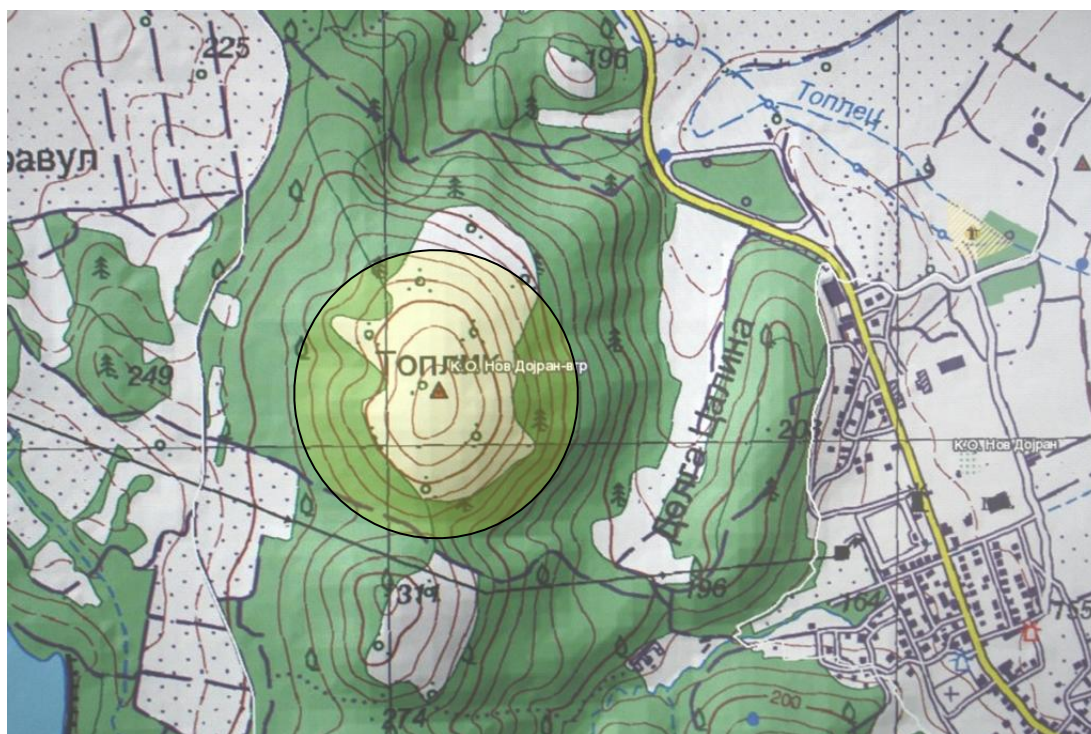

Сл.77.*Остатоци од патната траса Струмица – Дојран – Солун, во близина на с.Фурка (општина Дојран).*

**Средновековните тврдини во југоисточниот регион на Република Македонија (11-14 век):
функција, значење и временски рамки**

Сл.78. *Можна убдикација на средновековниот град Полин (Дојран).*

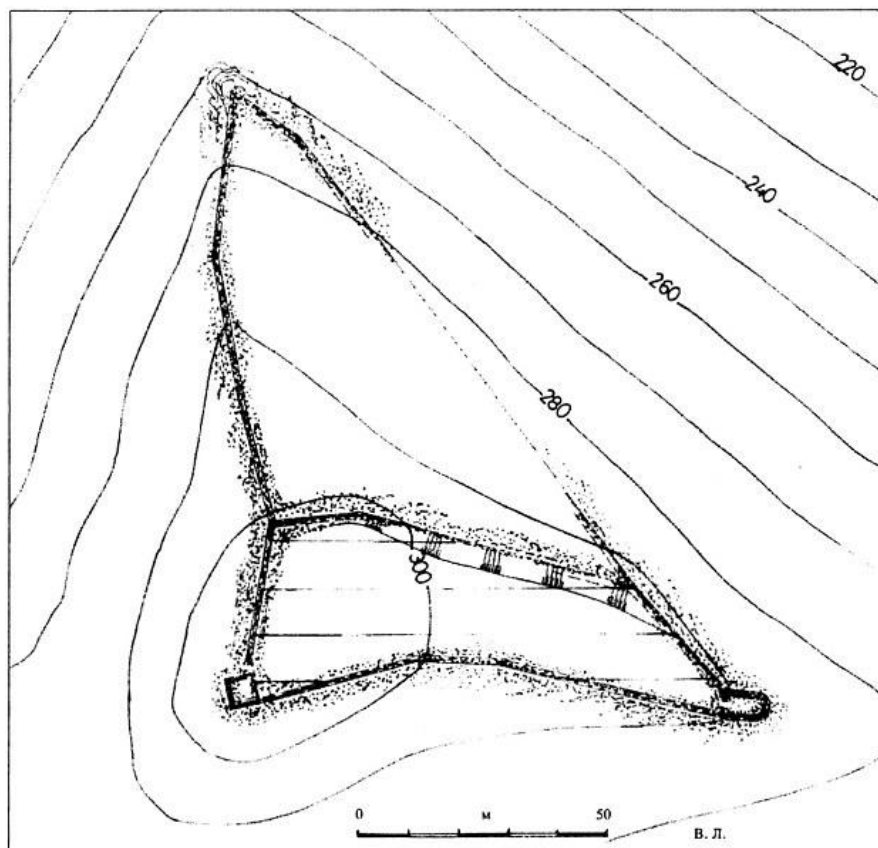
Сл.79. *Лок., „Топлец“ - Нов Дојран, местоположба топографска карта*

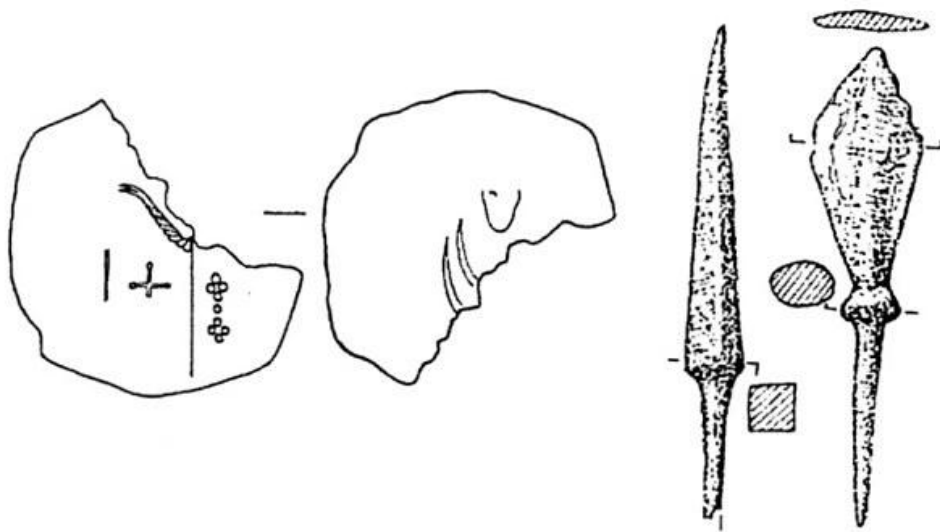
Сл.80. Поглед на Стар Дојран и Дојранското Езеро од север.

Сл.81. Лок. „Марков Манастир“ с.Габрово- с.Петрово (гевгелиско)

Сл.82. Лок., „Марков Манастир“, с.Габрово (гевгелско), документирано од Виктор Лилчиќ

Сл.83. Средновековни наоди од Марков Манастир с.Габрово (гевгелско)

Сл.84.а,б. Самуилова Крепост – с.Клуч (РБугарија), остатоци од бедемот – демата.

Сл.85. Самуилова Крепост – с.Клуч (Р.Бугарија), остатоци од демата и нејзин пресек со археолошките истражувања во 60-те и 70-те години на XX век

Сл.86.а,б. Турска кула во непосредна близина на лок. Св. Петнаесет тивериополски
маченици, XVI-XVII век

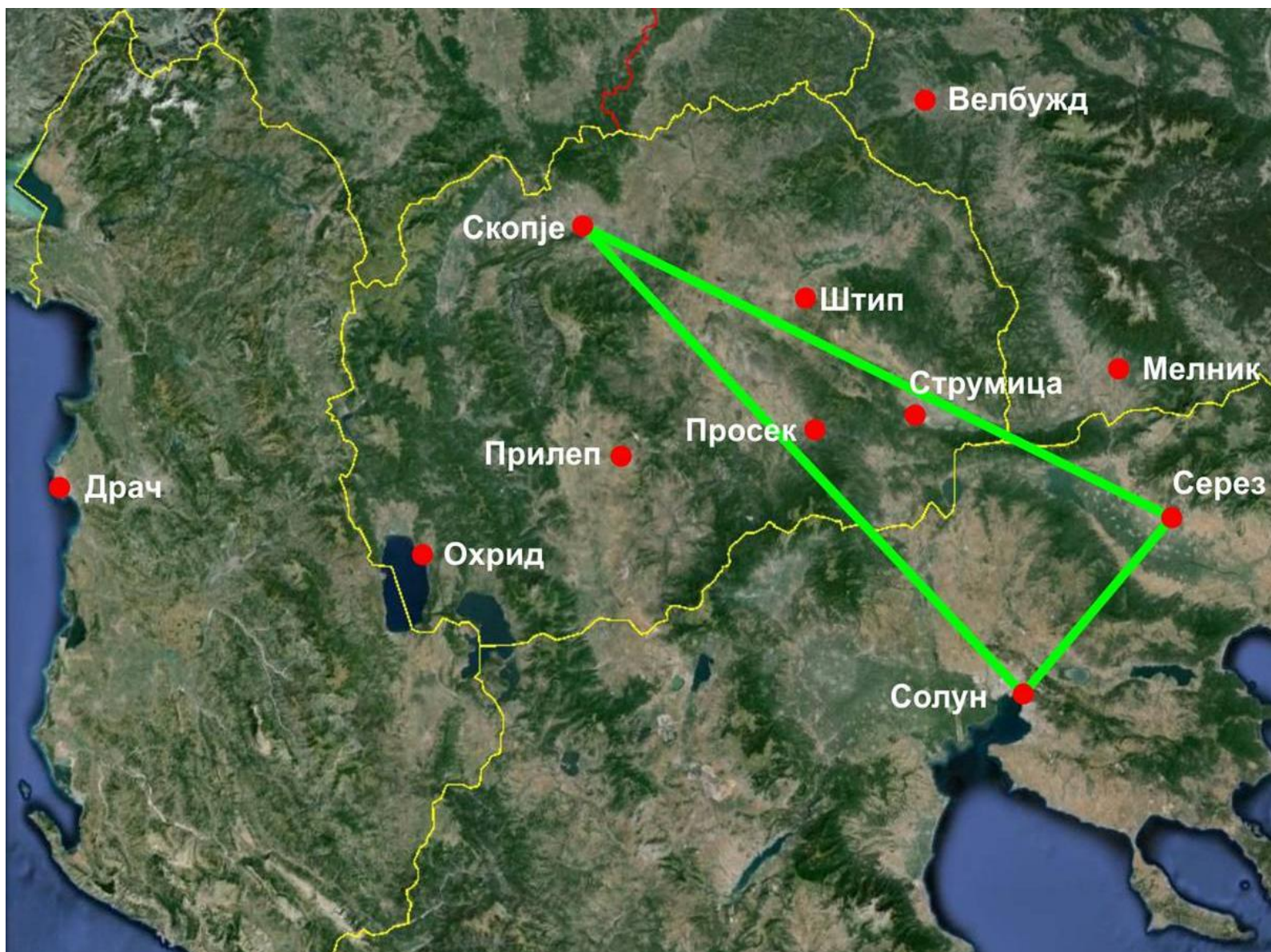

Сл.87. Остатоци од турска кула во Радовиш.

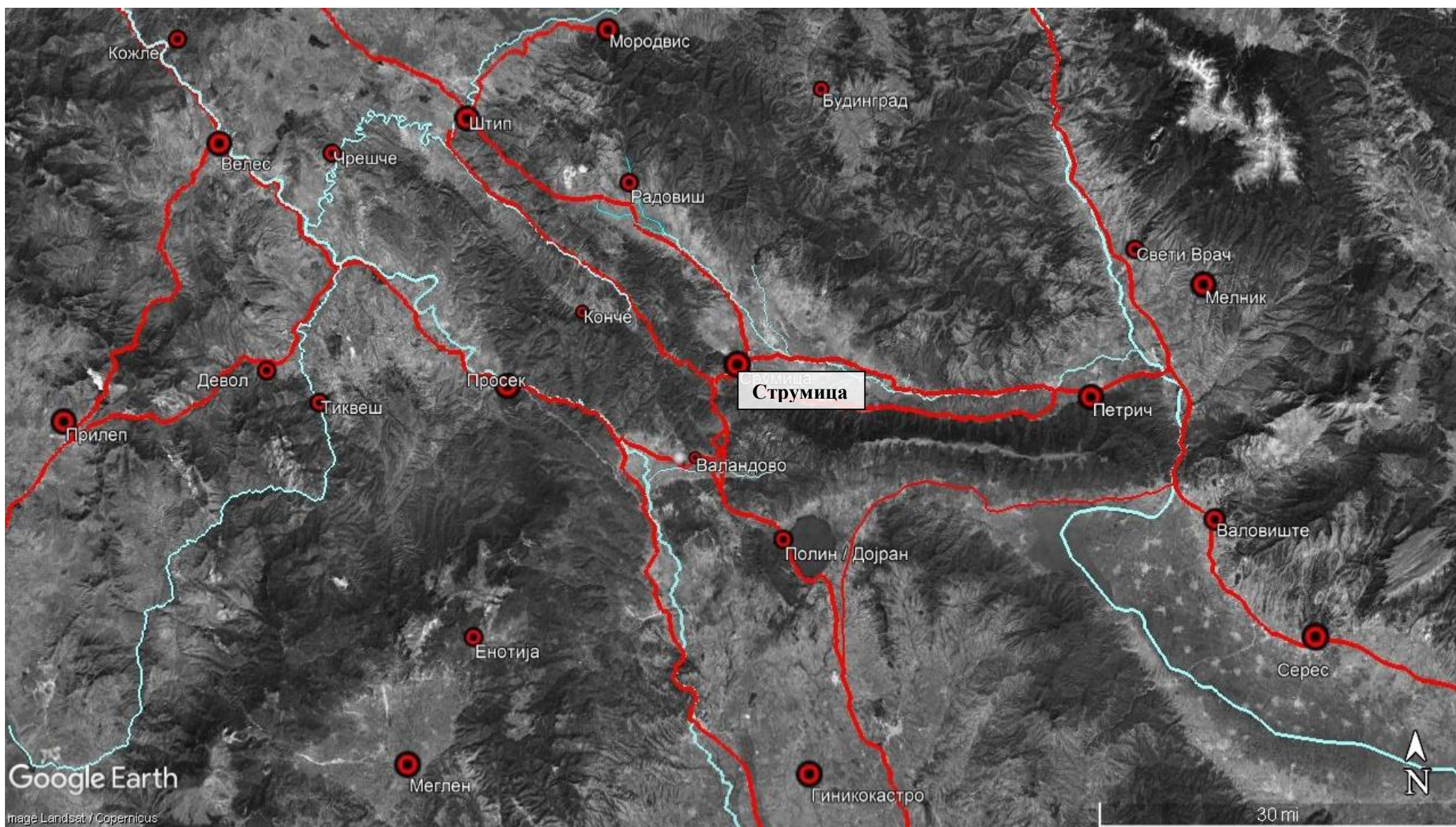
КАРТИ

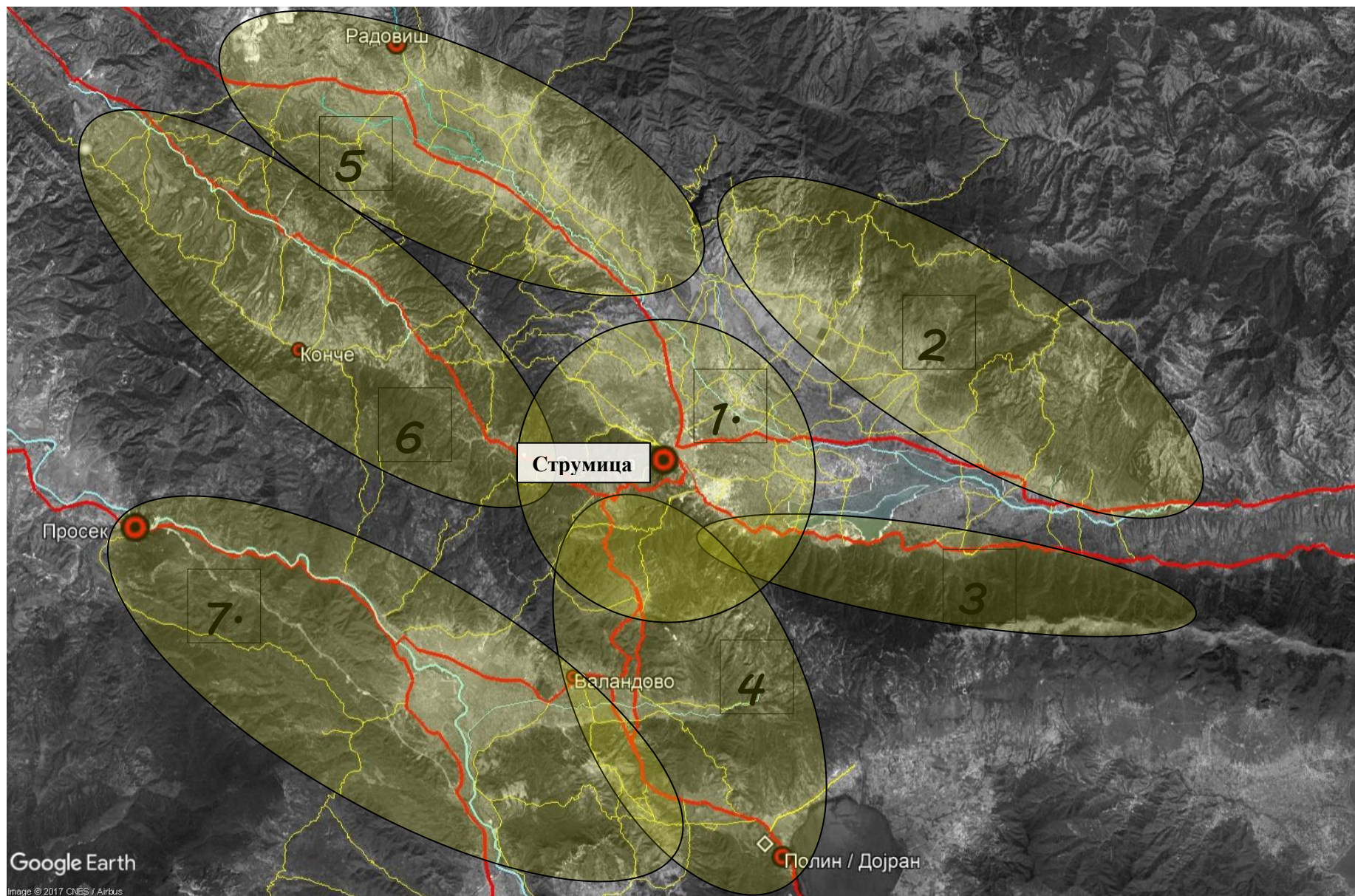
Карта.1. Југоисточен регион на Република Македонија

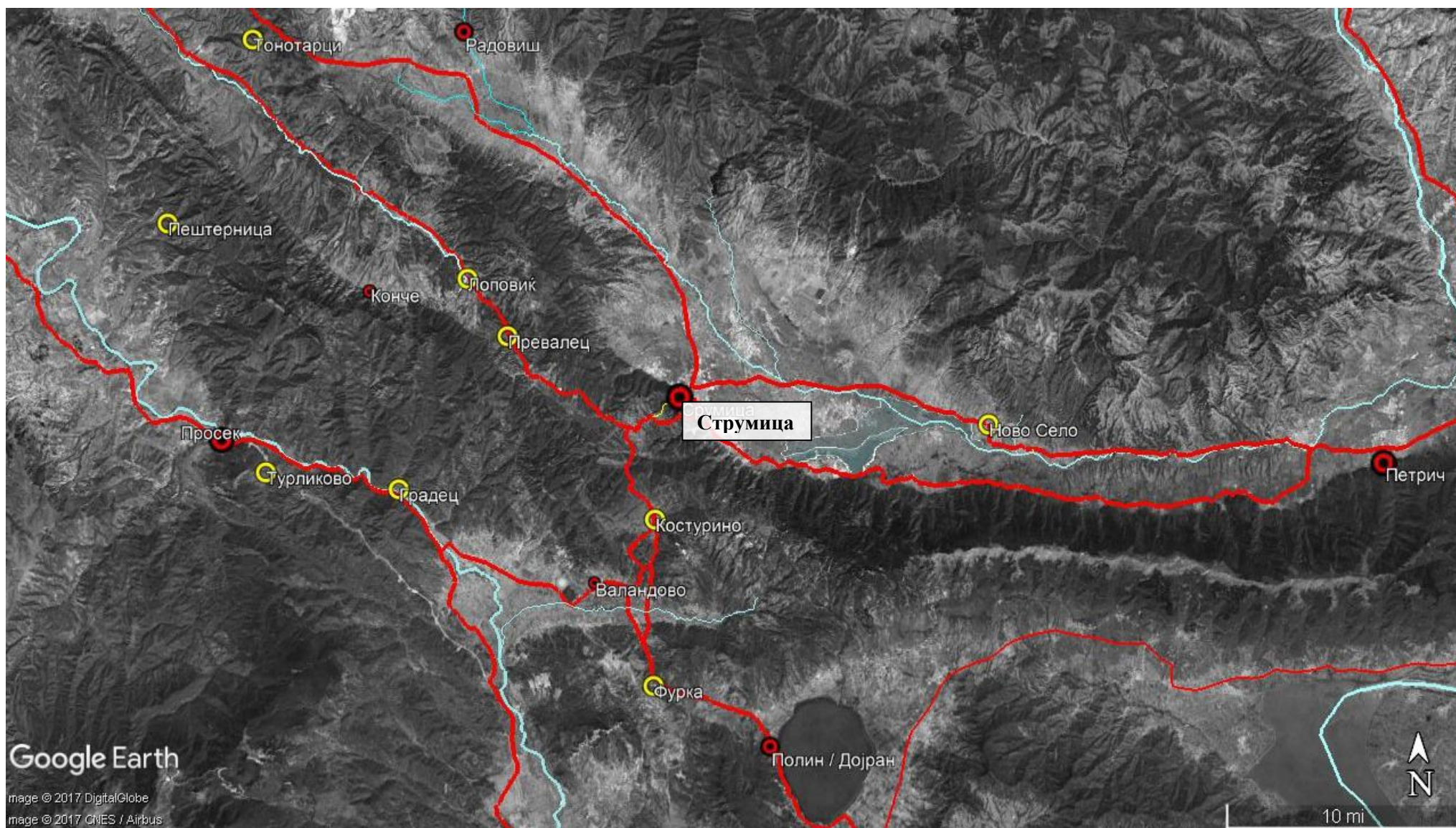
Карта.2. Поставеноста на средновековна Струмица во централен Балкан, помеѓу Скопје-Солун и Сер

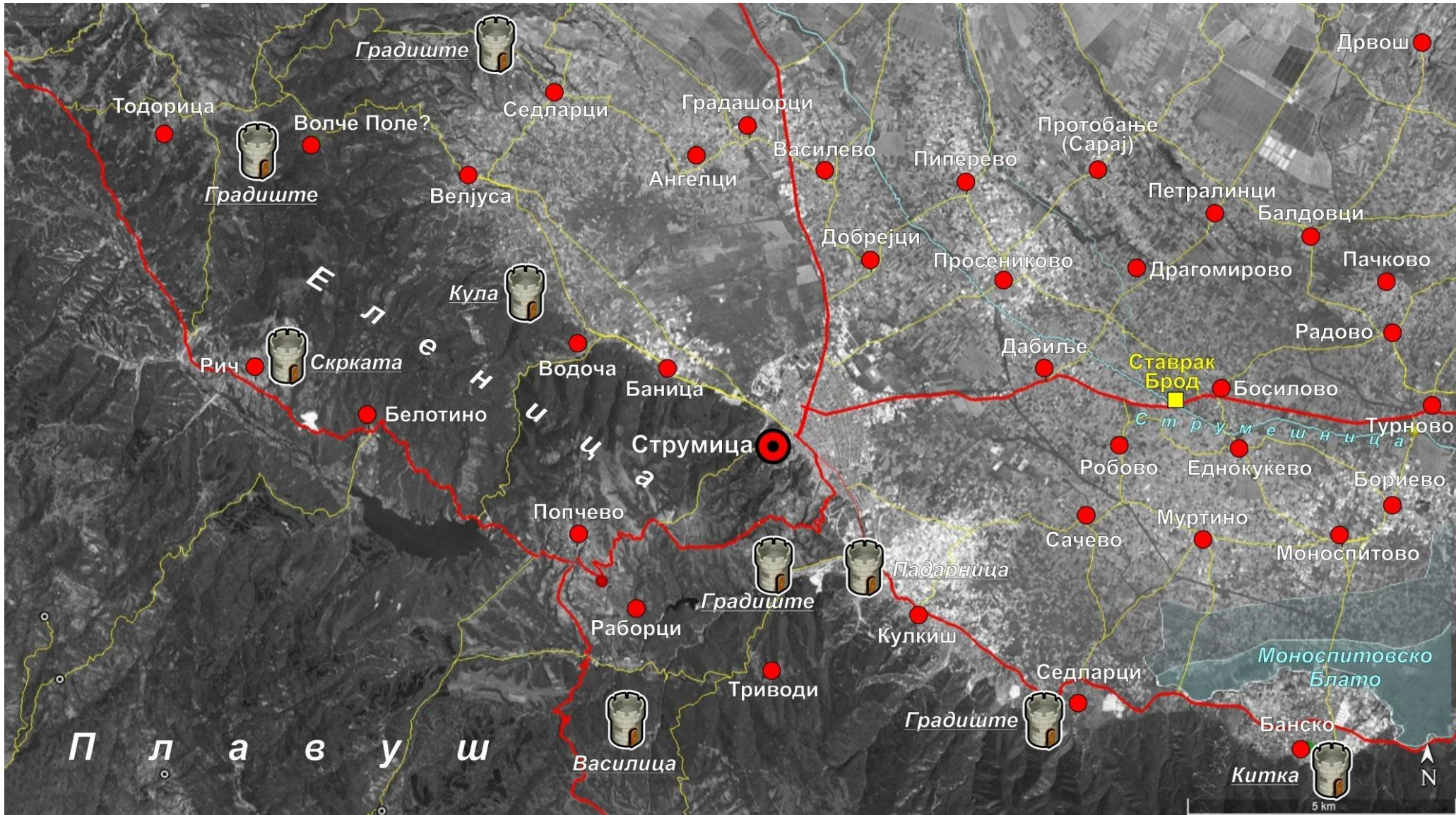
Карта.3. Средновековни градови помеѓу средните теченија на реките Вардар и Струма

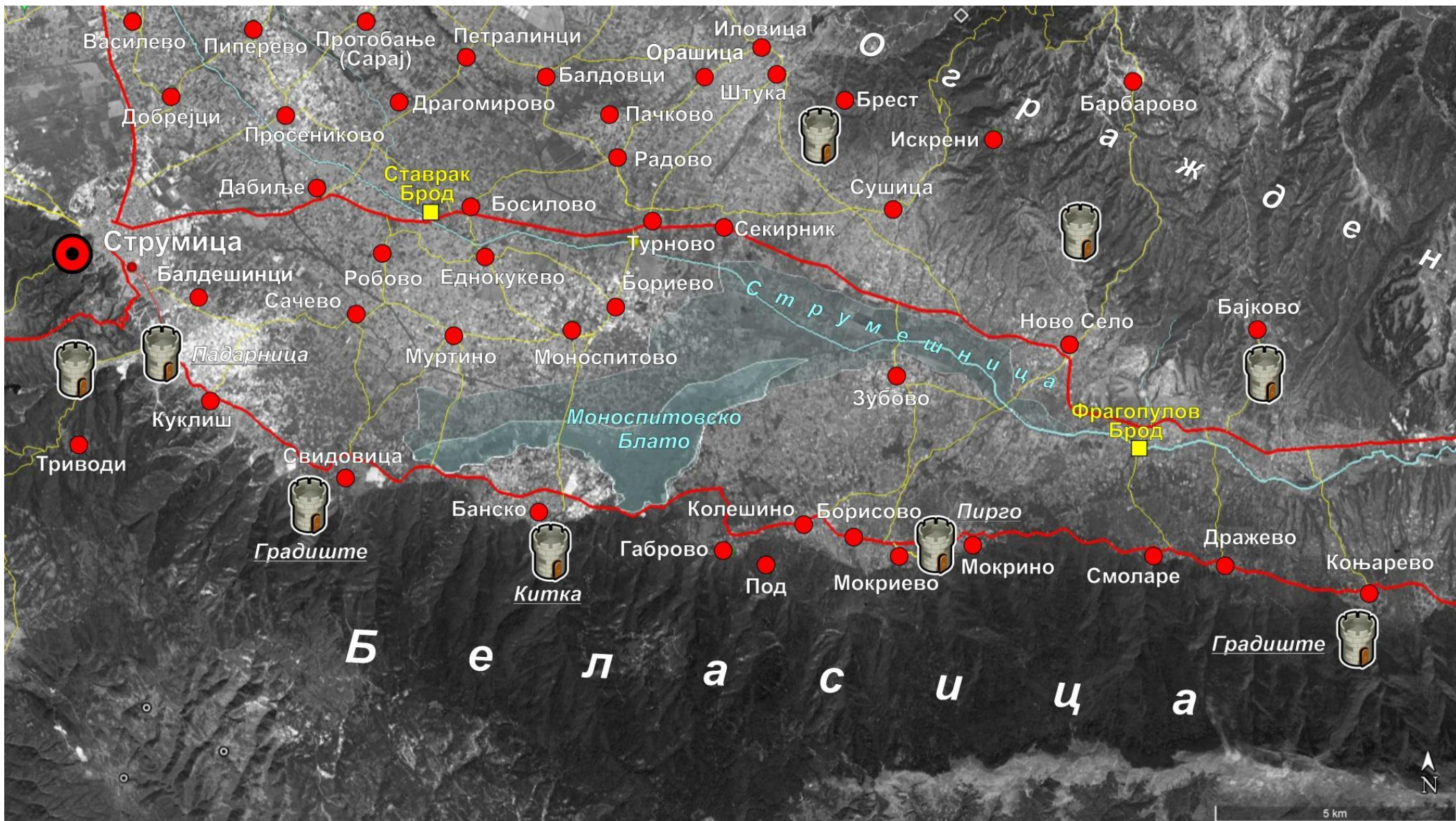
Карта.4. Утврдувања: 1.)Околу Струмица, 2.)Беласица, 3.)Огражден, 4.)Струмица – Дојран, 5.) Радовишко, 6.)Крива Лакавица и 7.) Вардар

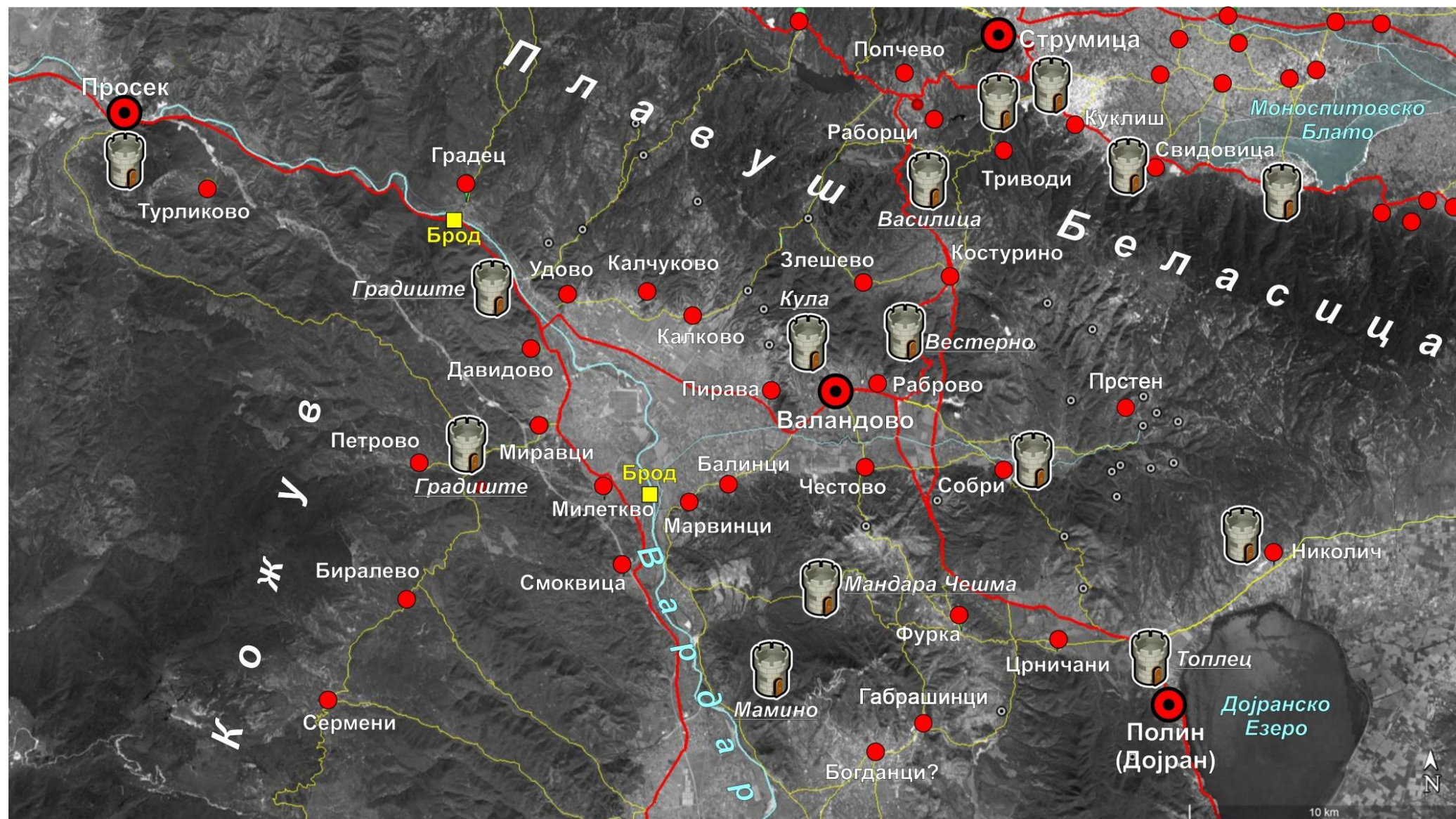
Карта.5. Југисточниот регион на Република Македонија во средниот век (центри и дервенџиски села)

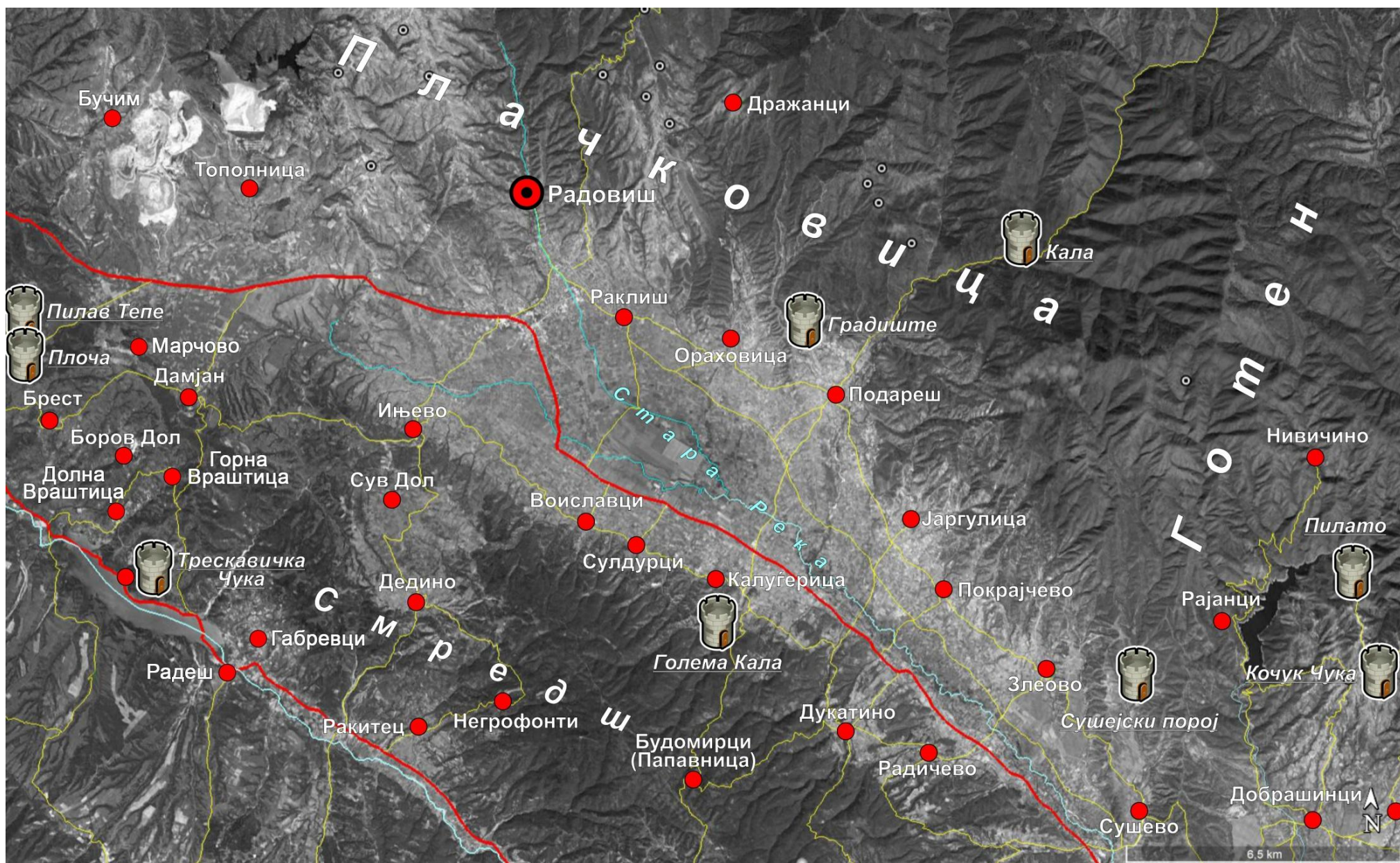
Карта.6. Мали утврдувања околу средновековна Струмица

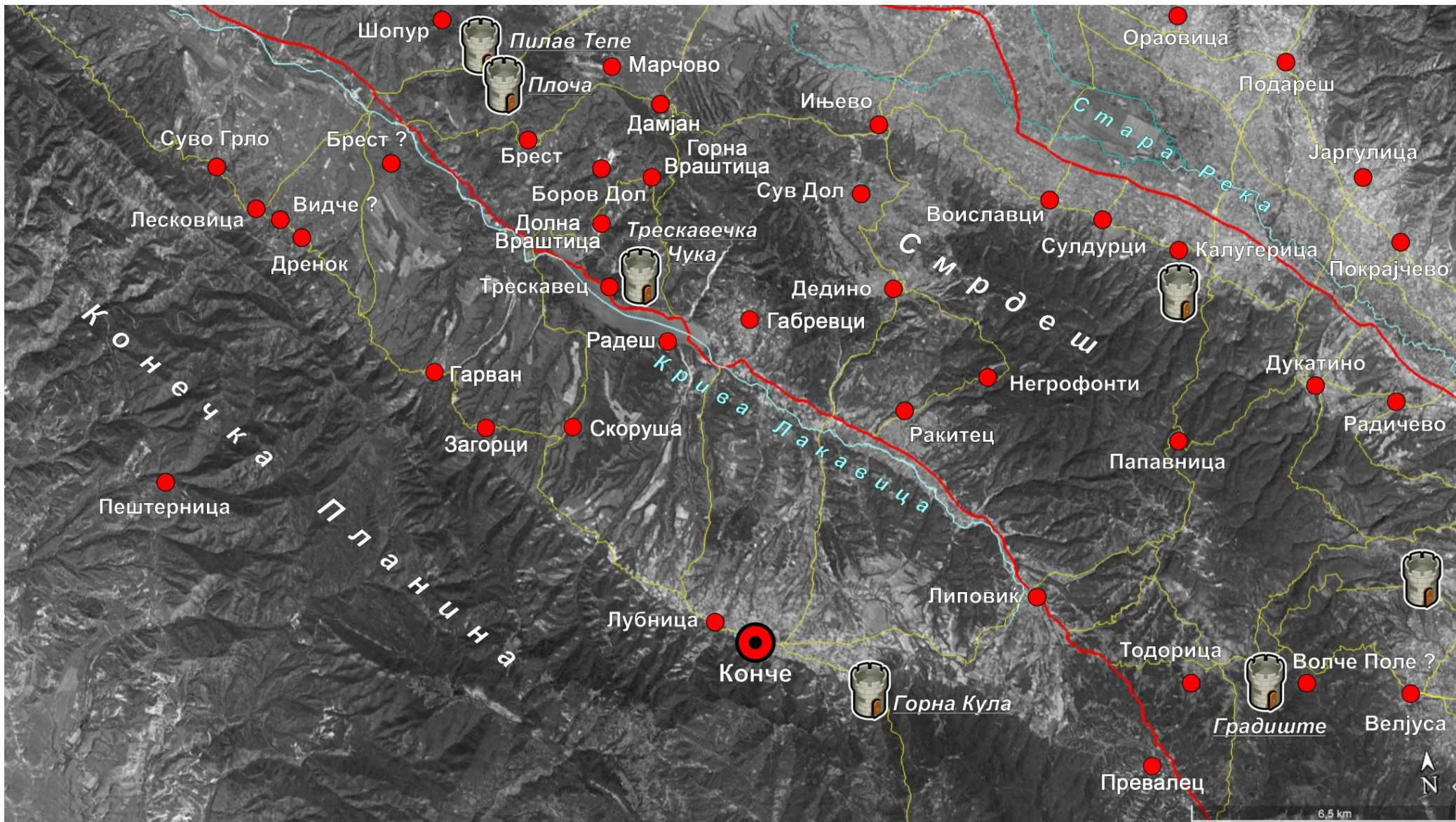
Карта.7. Утврдувања во Подбеласичкиот регион во средниот век

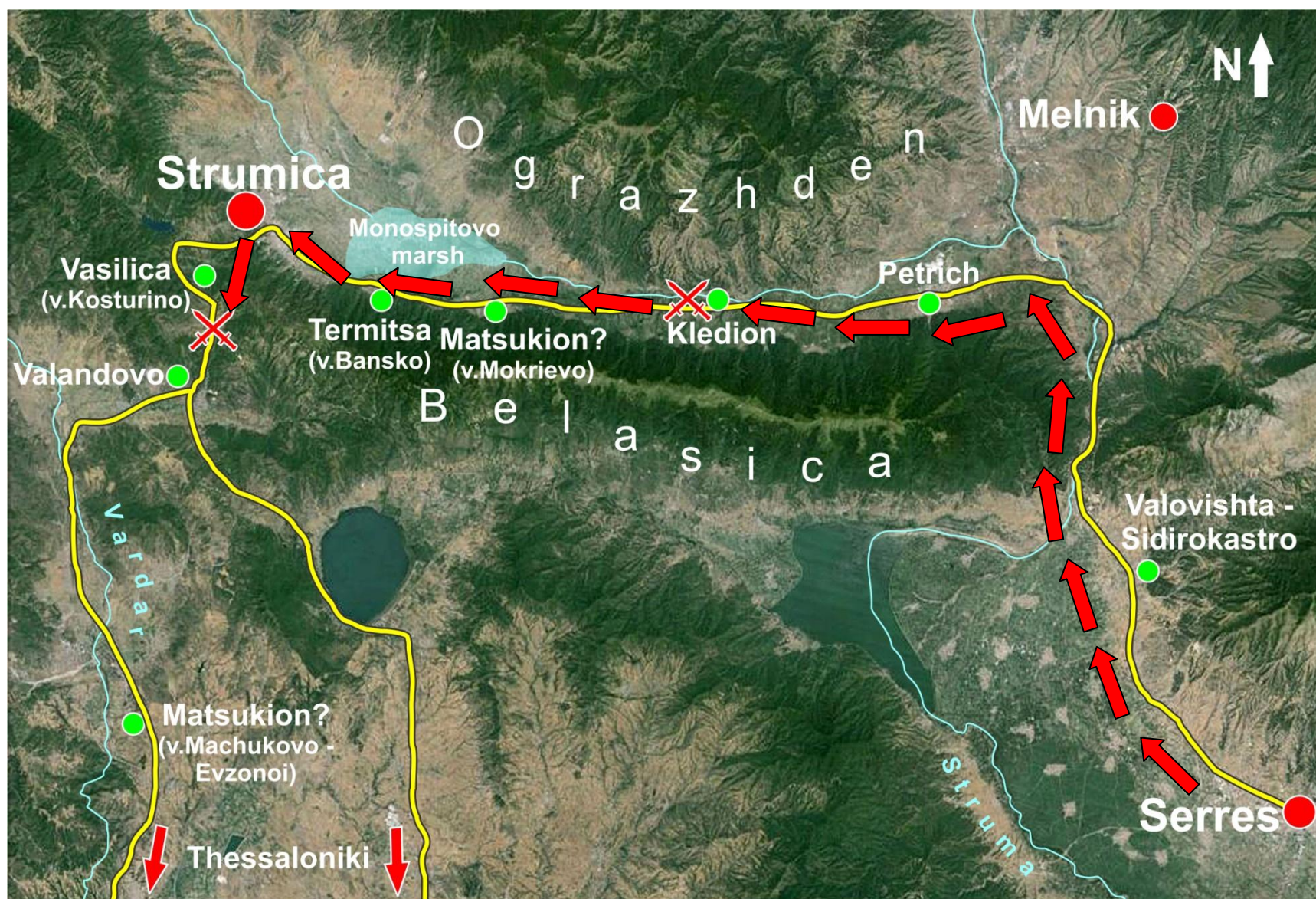
Карта.9. Средновековни утврдувања по комуникацијата Струмица – Дојран (Полин) и по Вардарската магистрала

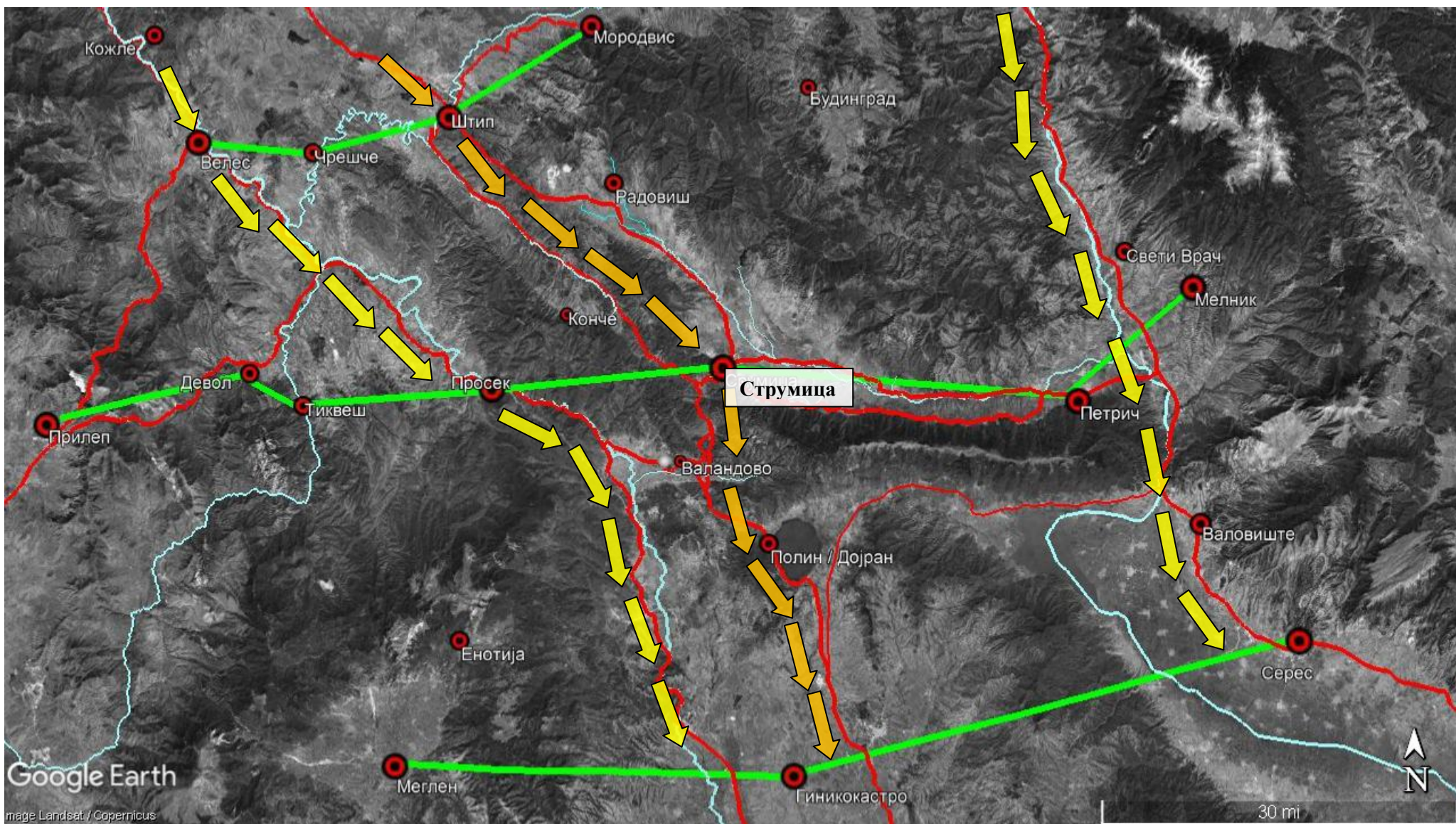
Карта.10. Средновековни утврдувања во Радовишко (горен тек на Стара Река)

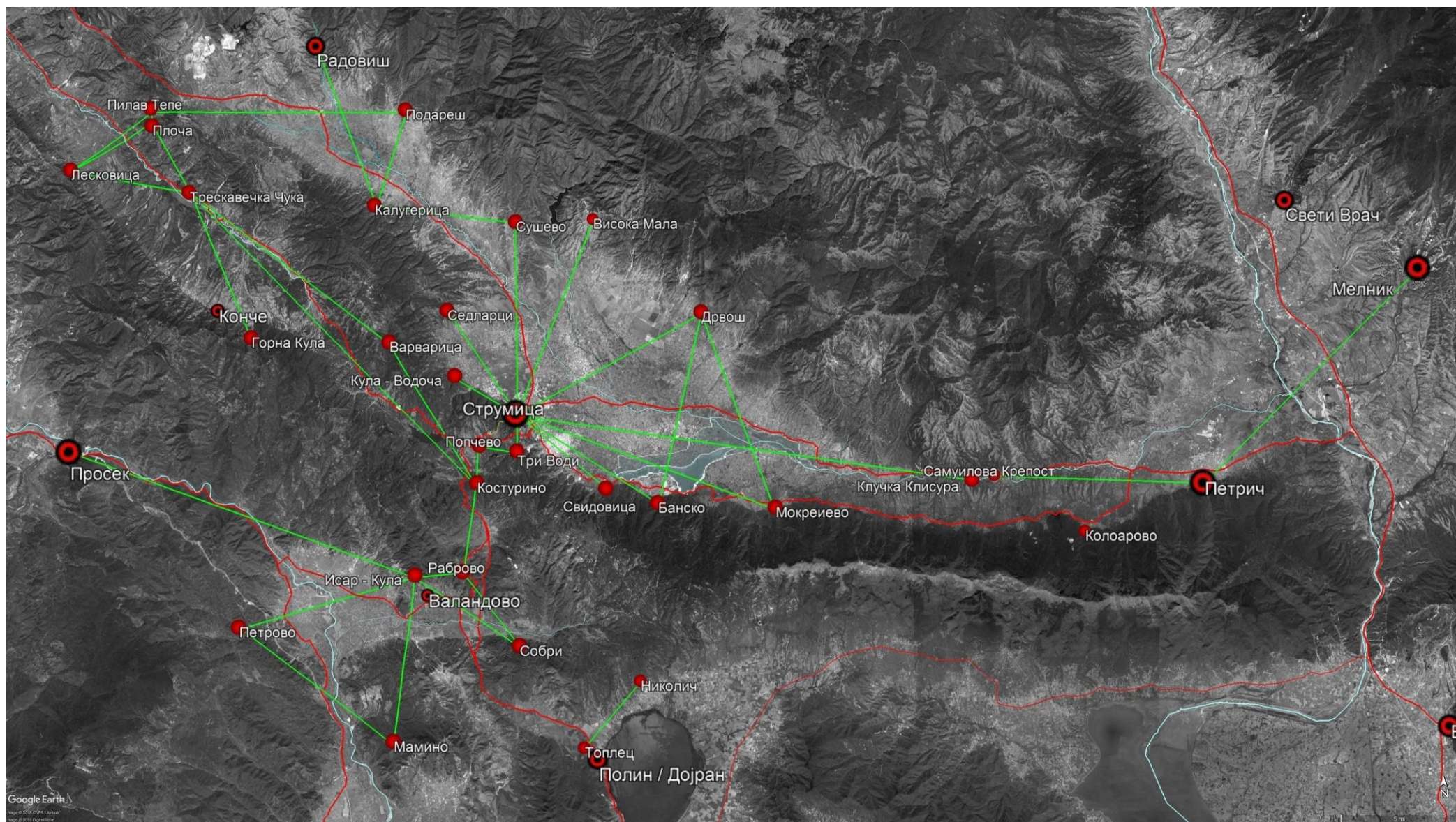
Карта.11. Средновековни утврдувања по течението на реката Крива Лакавица

Карта.12. Струмица и Струмичко за време на Беласичката битка 1014 година

Карта.13. Одбранбен лимес од тврдини помеѓу средните теченија на реките Вардар и Струма, заштита на градот Солун

Карта.14. Визуелна комуникација помеѓу тврдините во југоисточниот регион на Република Македонија

БИБЛИОГРАФИЈА

1. Речници и лексикони:

- **Лексикон српског средњег века 1999:** Лексикон српског средњег века, прир. С.Тирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999.

2. Енциклопедии и карти:

- **Археолошка карта на Република Македонија 1994:** *Археолошка карта на република Македонија*, Музеј на Македонија-археолошки оддел, Скопје: МАНУ 1994
- **Археолошка карта на Република Македонија II 1996:** *Археолошка карта на Република Македонија II*, Музеј на Македонија-археолошки оддел, Скопје: МАНУ, 1996.

3. Музејски збирки и каталози:

- **Ђуровић 2012:** И.Ђуровић, *Средњовековни накит из збирки народног музеја Крагујевац*, Крагујевац 2012.

4. Писмени извори:

- **Ана Комнина, Алексиада:** Ана Комнина, *Алексиада / Alexias*, ГИБИ VIII, Софија 1972.
- **ВИИНЈ I 1955:** Византиски извори за историју народа Југославије, Том I, Византолошки институт, обрадили: Фрањо Баришић, Мила Рајковић, Бариша Крекић, Лидија Томић, Београд 1955.
- **ВИИНЈ II 1959:** Византиски извори за историју народа Југославије, Том II, Византолошки институт, обрадио: Божидар Ферјанчић, Београд 1959.
- **ВИИНЈ III 1966:** Византиски извори за историју народа Југославије, Том III, Византолошки институт, обрадили: Јадран Ферлуга, Божидар Ферјанчић, Радослав

- Катичић, Бариша Крекић, Борислав Радојчић; уредници: Георгије Острогорски и Фрањо Баришић, Београд 1966.
- **ВИИНЈ IV 1971:** Византиски извори за историју народа Југославије, Том IV, Византолошки институт, обрадили: Јованка Калић, Божидар Ферјанчић, Нинослава Радошевић – Максимовић; уредници: Георгије Острогорски и Фрањо Баришић, Београд 1971.
 - **ВИИНЈ VI 1986:** Византиски извори за историју народа Југославије, Том IV, Византолошки институт, обрадили: Љубомир Максимовић, Иван Ђурић, Сима Ћирковић, Божидар Ферјанчић, Нинослава Радошевић; уредници: Фрањо Баришић и Божидар Ферјанчић, Београд 1986.
 - **Георги Кедрин - Џоан Скилица:** Георги Кедрин - Џоан Скилица / Georgii Cedreni - Ioannis Scylitzae, *Кратка историја - Historiarum compendium*, ГИБИ, VI, Софија: БАН, 1965, 198-340.
 - **Грамоти на Василиј II:** Грамоти на Василиј II / Sigillia Basilii, ГИБИ, VI, Софија 1965, 40-47.
 - **Документи на манастирот „Богородица Милостива“:** Документи на манастирот „Богородица Милостива“/ Acta monasterii Eleusae, ГИБИ, VII, Софија 1968, 79-94.
 - **Евлија Челеби:** Евлија Челеби, *Пътенис, превод од османотурски, съставителство и редакция на Страшимир Димитров*, Софија: Институт за балканистика при БАН, 1972.
 - **Историја Српског народа 1981:** *Историја Српског народа, књ. I*, Београд 1981.
 - **Џоан Кантакузин, Историја:** Џоан Кантакузин. Историја // Ioannes Cantacuzenus. Historia, ГИБИ, X, Софија 1980, 218-396.
 - **Никита Хониат, Историја:** Никита Хониат / Nicetae Choniatae, *Историја / Historia*, ГИБИ XI, Софија: БАН 1983, 8-93.
 - **Никифор Григора, Византийска историја:** Никифор Григора: *Византийска историја* // Nicephori Gregorae *Historia Byzantina*, ГИБИ Том XI, Софија: Институт за Историја, 1983, 122-193.
 - **Турски документи 1980:** Турски документи за историјата на македонскиот народ – опширни пописни дефтери од XVI век за Ќустендилскиот санџак. Том V. книга II. Скопје: Архив на Македонија, 1980.
 - **Турски документи 1982:** Турски документи за историјата на македонскиот народ – опширни пописни дефтери од 16 век за Ќустендилскиот санџак, Том V, книга III. Скопје: Архив на Македонија, 1982.

- **Македония – Сбоник от документи и материали 1978:** *Македония – Сбоник от документи и материали*, БАН Институт за история Институт за български език, София 1978.
- **Српски грамоти од Душаново време:** Српски грамоти од Душаново време. Уред. Лидија Славева, Мошин Владимир. Прилеп, Институт за истражување на старословенската Култура – Прилеп, 1988.
- **Георги Акрополит, История:** Георги Акрополит / Georgii Acropolitae, История. –В: *ГИБИ*, VIII, София 1972, 150-213.
- **Мануел Фил, За подвизите на извесния чутовен протостратор:** Мануел Фил / Manuel Philes, За подвизите на извесния чутовен протостратор. – В: *ГИБИ*, X, София 1980, 138-148.
- **Zosimus, New History:** Zosimus, New History, London: Greem and Chaplin (1814).

5. Литература:

- **Алексова 1995:** Блага Алексова, *Loca Sanctorum Maceoniae – Култ на мартирите во Македонија од IV до IX век*, Скопје: Матица Македонска, 1995.
- **Ангеловска – Панова 2014:** Маја Ангеловска – Панова, Типикот во Византија: Монашки устав или животен предизвик ?”, *Зборник на трудови*, Струмица 2014, 117-127.
- **Ананиев, Ивановски 1996:** Јован Ананиев, Милан Ивановски, Средновековно оружје од комплескот Водочки цркви кај Струмица, *Macedoniae acta archaeologica* 14 (1993-1995), Скопје 1996, 225-230.
- **Angold 1997:** Michael Angold, *The Byzantine Empire, 1025-1204*, London – New York 1997.
- **Андонов 1984:** Христо Андонов – Полјански, „Историско и културно минато”, *Радовиш и радовишко*, Собрание на Општина Радовиш општински одбор на здружението на борците од НОБ, Радовиш 1984.
- **Андреев 1992:** Йордан Андреев, *Всекидневието на българите през XII-XIV век*, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1992.
- **Ангеловска 2014:** Маја Ангеловска – Панова, „Типикот во Византија: Монашки устав или животен предизвик ?”, *Зборник на трудови*, Струмица 2014, 117-125.

- **Атанасова 1996-1997:** Маргарита Атанасова, *Континуитет на сакрална градежна активност на Орта Џамија во Струмица*, МАА, 15/1996-1997.
- **Атанасова 2003:** Маргарита Атанасова, *Духовната традиција на Тивериопол*, Струмица: НУ Завод и музеј Струмица, 2003.
- **Атанасовски 1996:** Александар Атанасовски, *Пијанец во XIII и XIV век*, Куманово 1996.
- **Атанасовски 2009:** Александар Атанасовски, *Македонија во XIV век*, Тетово: Напредок, 2009.
- **Атанасовски 2017:** Александар Атанасовски, *Врските помеѓу Македонија и Хрватска во средниот век*, *Музејски летопис (зборник на трудови по повод 65 години „Завод и Музеј“ – Струмица*, Струмица 2017, 42-53.
- **Ациевски 1994:** Коста Ациевски, *Пелагонија во Средниот век, од доаѓањето на Словените до паѓањето под турска власт*, Скопје 1994.
- **Белдедовски 2016:** Звонко Белдедовски, *Тајните на Исарот*, Штип 2016.
- **Бикић 1994:** Весна Бикић, *Средновековна керамика Београд*, Научно-истраживачки пројекат за Београдску тврђаву. Посебна издања, књига 25, Београд 1994.
- **Благоевџ 1925:** Т. Д. Благоевџ, *Бџласица*, Софија: Географско четиво, 1925.
- **Божилов 1985:** Иван Божилов, *Фамилијата на Асеновци (1186-1460) Генеалогия и просопографија*, Софија 1985.
- **Божиноски 2013:** Григор Божиноски, *Ръчно матателно ораџие – от XIII и XIV век на територијата на Република Македонија*, Софија 2013.
- **Васић 1967:** Милан Васић, *Мартолови у југословенским земљама под турском влашћу*, Сарајево 1967.
- **Велев 1990:** Илија Велев, *Преглед на средновековните цркви и манастири во Македонија*, Скопје: Наша книга, Скопје 1990.
- **Велјановска 2000:** Фаница Велјановска, *Антрополошки карактеристики на населението на Македонија од неолит до среден век*, Скопје 2000.
- **Велсковски и др. 2005:** Живко Велковски и др., *Културно – историско наследство – Струмица – водич*, Струмица: НУ Завод за заштита на спомениците на културата и Музеј Струмица, 2005.
- **Врионис 1999:** Спирос Врионис, *Славянското общество на Балканите (VI-VII в.)*, Превод и научна редакција Върбан Тодоров, Софија: Парадигма 1999.
- **Capidan 1925:** Theodor Capidan, *Meglenoromâni, istoria și graiul lor*, vol. I, Cultura Națională, București 1925.

- **Cvetanov 2015:** Dushko Cvetanov, „Possible abdication of the fortress of Matsukion (Ματζούκιον) at present day village of Mokrievno, near Strumica“, *Folia archaeologica balkanica III*, Skopje 2015, 477-489.
- **Cvetanov 2017:** Duško Cvetanov, „Medieval church resting place of a Strumica noble from the 13th century“, *Acta Musei Tiberiopolitani* Vol. 2, Strumica 2017, 183-192.
- **Гарашанин М., Гарашанин Д. 1959:** Милутин Гарашанин Гарашанин Драга, „Археолошке белешке са рекогносцирање у Источној Македонији“, *Зборник на штипскиот народен музеј I*, Штип 1959. 67-94.
- **Георгиевски и др. 2012:** Сашо Георгиевски и други „Проект за изработка на геолошка карта ОГК 2 реон Огражден – Беласица М 1:50.000“, *Зборник на трудови – македонско геолошко друштво втор конгрес на геолозите на Република Македонија*, Крушево 2012, 43-52.
- **Данчева-Василева 1985:** Ани Данчева-Василева, *България и латинската империя (1204-1261)*, София 1985.
- **Дероко 1950:** Александар Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950.
- **Донев, Божинов 2012:** Зоран Донев, Божинов Благојчо, „Методологија и принципи за изработка на ОГК – 2 на реонот Плачковица“ *Зборник на трудови – македонско геолошко друштво втор конгрес на геолозите на Република Македонија*, Крушево 2012, 35-42.
- **Haldon 1999:** John F Haldon, *Warfare, state and society in the Byzantine world, 565–1204*, London 1999.
- **Ѓоргиев 2002:** Драги Ѓоргиев, *Населението во Струмичката нахија (XVI-XIX век)*, Христијанството во културата и уметноста на Струмичката епархија, Струмица 2002.
- **Ѓоргиев 2012:** Васил Ѓоргиев Ликин, *Културноисториските пројави и процеси во Струмица и Струмичко во XI и XII век*, Струмица 2012.
- **Живојиновић 2006:** Живојиновић, Мирјана, „Драгаши и Света Гора“, *Зборник радова Византиолошког института XLIII*, Београд 2006. 41-57.
- **Живојиновић 2008:** Живојиновић, Мирјана, Струмички метох Хиландара, *Зборник радова Византиолошког института XLV*, Београд 2008, 205 - 221.
- **Зајковски 2014:** Драган Зајковски, *Христијанството во Македонија од 313 до 700 година: векови на консолидација, етаблирање и дефинирање*. Скопје 2014.
- **Златков 2014:** М.Златков, *Цар Самуил (1014) в битка за България*, София 2014.

- **Златарски 1927:** Васил Златарски, *История на българската държава през средните векове. Том I. История на Първото българско царство. Част II. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство (852—1018)*. София: Наука и изкуство, 1927.
- **Златарски 1934:** Васил Златарски, *История на българската държава през средните векове. Том II. Българи под византиско владичество(1018-1187)*. София 1934.
- **Златарски 1940:** Васил Златарски, *История на българската държава през средните векове. Том III. Второ българско царство. България при Асеновци (1187—1280)*, София 1940.
- **Иванишевић 2001:** Вујадин Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд: Стубови културе, 2001.
- **Ивановъ 1906:** Йорданъ Ивановъ, *Сѣверна Македония - исторически издирваньа*, София 1906.
- **Ивановъ 1908:** Йрдан Ивановъ, *Български старини из Македония*, София: Българското книжовно дружество, 1908.
- **Иванов 2008:** Иванов Ѓорги, *Моноспитовско Блато - последното мочуриште во Македонија*, Струмица 2008.
- **Ивановска 2007:** Сања Ивановска, „Средновековни крстови – приврзоци од Св.15 Тивериополски маченици. Струмица, *Зборник на трудови (во чест на Јован Ананиев)*, Струмица: НУ Завод и Музеј Струмица, 2007. 135-139.
- **Иширков 1924:** Атанас Ишириков, „Струмишко - Стопански чъртици“, *Македонски прегледъ Год.I Кн.1*, София: Македонскиятъ Наученъ Институтъ, 1924.
- **Йотов 2004:** Валери Йотов, *Въоръжението и снаряжението од българското средновековие (VII-XI век)*, Варна 2004.
- **Јовановић 1959:** Миодраг Јовановић, „О Водочи и Вељуси после конзерваторских радова“, *Зборник на штипскиот народен музеј I*, Штип 1959. с.125-149.
- **Јовановић 2001:** Мирослав Јовановић, *Српски средњовековни новац*, Београд: Linea Art, 2001.
- **Јовановиќ 1961:** Миодраг Јовановиќ, „Две средновековни тврдини во Источна Македонија“, *Зборник на штипскиот народен музеј II*, Штип 1961. с.103-108.
- **Янишлиевъ 1934:** Борисъ Д. Янишлиевъ, *Гр.Дойранъ (Поялнинъ, Пулинъ) и живота ни тамъ при турското владичество до 1912 година (спомени)*, София, 1934.
- **Кајдамов 2005:** Костадин Кајдамов, *Имињата на населбите во Струмичко*. Скопје: Делфина 3, 2005.

- **Кајдамов 2006:** Костадин Кајдамов, Дојран низ вековите, Скопје: Матица Македонска, 2006.
- **Kalič 1978:** Jovanka Kalič, Was verstand Mann in den mittelalterlichen serbischen Atadten unter „Kula“, - Balcanoslavica, VII. Prilep, 1978, 15-24.
- **Karpuzova 2015:** Sarita Karpuzova, „Medieval pottery production at the archaeological site Plaoshnik - Ohrid“, *Folia archaeologica balkanica III*, Skopje 2015, 541-557.
- **Klopsteg 1987:** Paul e. Klopsteg, *Turkish archery and the composite bow*, London 1987.
- **Коледаров 1967:** Петър Коледаров, *Към въпроса за развитието на селишната мрежа и на нейните елементи в средишната источната част Балканите от VII до XVIII в.* - *ИИИ*, 18, 1967, 89-146.
- **Колиас 2012:** Т. Г. Колиас, *Византийски оръжия, принос към византийското оръжейно изкуство*, во *Studia Militaria Balcanica I* (2012).
- **Коруновски, Димиторва 2006:** Сашо Коруновски, Елизабета Димиторва, *Византиска Македонија – Историја на уметноста на Македонија од IX до XV век*, Скопје 2006.
- **Коцо, Миљковиќ – Пепек 1989:** Коцо Димче, Петар Миљковиќ – Пепек, *Новооткриената црква на локалитетот Св.Четириесет во селото Банско*, Зборник на трудови, Струмица 1989, 65-99.
- **Krsteska, Cvetanov 2017:** Violeta Krsteska / Dushko Cvetanov, „The Medieval Church and the Tombstone Epitaph on the Archeological Locality “Carevi Kuli” (Tzar’s towers) – Strumica“, *Archaeologia Bulgarica* – 3, Sofia 2017, 87-95.
- **Кжнчовъ 1900:** Василъ Кжнчовъ, *Македония Етнография и статистика*, издава Българското Книжовно Дружество, София: Държавна печатница, 1900.
- **Latham, Peterson 1970:** J.D.Latham and W.F.Peterson, *Saracen archery: an English version and exposition of a Mameluke work on archery (ca. A.D. 1368)*, London 1970.
- **Лилчиќ 1994:** Виктор Лилчиќ, „Античка патна мрежа“, *Археолошка карта на република Македонија*, Скопје: МАНУ 1994, 112-118.
- **Лилчиќ 2001:** Виктор Лилчиќ, *Македонскиот камен за боговите, христијаните и за животот по животот*, Том I, Скопје 2001.
- **Лилчиќ 2002:** Виктор Лилчиќ, *Македонскиот камен за боговите, христијаните и за животот по животот*, Том II, Скопје 2002.
- **Lilchikj and other 2016:** Viktror Lilchikj Adams, Igor Shirtovski, Vladimir Atanasov, Viktor Simonovski, Filip Adzievski, *The ancient kingdom of Macedonia and the Republic of Macedonia*, Skopje 2016.
- **Манева 1992:** Елица Манева, *Средновековен накит од Македонија*, Скопје 1992.

- **Манева 1995:** Елица Манева, Средновековни некрополи во Македонија, МАНУ, *Историја на културата на Македонија, книга I*, Скопје 1995, 63-71.
- **Манева 2007:** Елица Манева, *Древниот накит од Македонија – Некропола Водоча – (XIV-почеток на XIX век)*, Скопје 2007.
- **Манева 2000:** Елица Манева, *Крстеви – средновековна некропола*, Скопје 2000.
- **Манева 2000:** Елица Манева, *Средновековна некропола Пепелиште, лок.Трнче – Стреа*, Скопје 2000.
- **Манева 2010:** Елица Манева, Повторно за воинот од посадата на скорпионите од Водоча. *Macedoniae Acta Archaeologica*. 19, Скопје 2010, 405-413.
- **Манева 2012:** Елица Манева, *Некропола Водоча*, во *Inventaria Archaeologica Personarum I*, Скопје 2012.
- **Malanima 2010:** Paolo Malanima, *Energy and population in Europe - The Medieval Growth (10th-14th Centuries)*, Institute of Studies on Mediterranean Societies (ISSM) National Research Council (CNR), 2010.\
- **Марјановић – Вујовић 1987:** Гордана Марјановић – Вујовић, Крстови од VI до XII век из збирек Народног музеја, Београд 1987.
- **Маркоски 2005:** Благоја Маркоски, „Картографско дефинирање и диференцирање на котлинските просторни целини во Република Македонија“, *Билтен на заводот за физичка географија* (02) (2005) Скопје, 47-66.
- **Матанов 1986:** Христо Матанов, *Југозападните български земи през XIV век*, София: Наука и изкуство, 1986.
- **Матанов 1997:** Христо Матанов, *Княжеството на Драгаши, Към историята на Източна и Североизточна Македония в доосманската епоха*, София, Гал-ико: 1997.
- **Матанов 2000:** Христо Матанов, *Възникване и облик на Кюстендилския санджак (XV-XVI век)*, София, 2000.
- **Матанов 2002:** Христо Матанов, *Средновековните Балкани – исторически очерци*, София: Парадигма, 2002.
- **Митревски 2009:** Драги Митревски, *Археологија – основни принципи и методи на теренското работење*, Скопје 2009.
- **Миланова 2005:** Албена Миланова, „Типология на укрепените селищ в България под византийска власт (според лексиката на византийските автори)“. - В: *Civitas Divino-Humana.In Honorem Annorum LH Georgii Bakalov.C.*, 2005, 239-252.
- **Милетичъ 1926:** Лубомир Милетичъ, Струмишкитъ манастирски черкви при с.Водоча и с.Велюса, *Македонски преглед II*, 2, София 1926.

- **Микулчиќ 1994:** Иван Микулчиќ, „Доцноантички фортификации“, *Археолошка карта на република Македонија*, Скопје: МАНУ 1994, 139-149.
- **Микулчиќ 1996:** Иван Микулчиќ, *Средновековни градови и тврдини во Македонија*. Скопје: МАНУ, 1996.
- **Микулчиќ 1999:** Иван Микулчиќ, *Антички градови во Македонија*, книга 8, Скопје: МАНУ, 1999.
- **Милошевић 1997:** Гордана Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, Београд: археолошки институт/ посебна издања бр.33, 1997.
- **Миљковиќ - Пепек 1981:** Петар Миљковиќ - Пепек, *Велјуса-манастир св.Богородица Милостива во с.Велјуса крај Струмица*, Скопје 1981.
- **Миљковиќ - Пепек 1984:** Петар Миљковиќ - Пепек, *Манастирот Богородица Милостива (Елеуса) од селото Велјуса*, „Акта Велјуса“, Скопје 1984.
- **Митрев, Иванов 2007/1:** Георги Митрев, Сотир Иванов, „Сондажни археологически проучвания в м. Чуката при с. Коларово, община Петрич“, *Археологически открития и разкопки през 2006 г.*, София: Национален археологически институт с музей - БАН 2007, 530-533.
- **Митрев, Иванов 2007/2:** Георги Митрев, Сотир Иванов, Теренни археологически обхождания в землището на с. Коларово, Община Петрич, *Археологически открития и разкопки през 2006 г.*, София: Национален археологически институт с музей - БАН 2007, 611-614.
- **Митрев 2015:** Георги Митрев, Самуиловата крепост – дема в Ключката клисура – нови теренни проучвания, Европейският Югоизток през втората половина на X начало на XI век. История и култура, София, 2015, 432-450.
- **Младенов 1936:** Кирил Младенов, *Областът Меглен в Македония, Историко – етниграфски преглед и народности борби*, София 1936.
- **Мутафчиев 1993:** Петър Мутафчиев, Владетелите на Просек, „Изток и Запад в европейското Средновековие Избрано“, София 1993.
- **Mandič, Ananiev 1991:** Lj Mandič, Jovan Ananiev, Golden Noard of Byzantine Coins of the XIIIth Century from the locality Mezdra, the village of Canakli, Strumica, XI Congresses international de Numismatique, Bruxelles 8-13 septembre 1991 – Resumés des communications, Bruxelles 1991, 86-86.

- **Μουτσοπουλος 1984:** Νικόλαος Μουτσοπουλος, *Ο πύργος της τσαριτσας Μαρας στην Εζιοβα (Δάφνη)*, Зборник посветен на Бошко вабиќ, Прилеп: Институт за старословенска култура, 1984, 161-163.
- **Нешева 2008:** Виолета Нашева, *Мелник - Богозиданијат град*, София: ИВРАЙ, 2008.
- **Николовски 1995:** Боро Николовски, *Прилози за историјата на здравствената култура на Македонија*, Скопје: Македонско фармацевтско друштво, 1995.
- **Николовски и др 1961:** Антоние Николовски, Димитар Ќорнаков, Коста Балабанов, *Споменици на културата во НР Македонија*, Скопје: Културно – историско наследство во НР Македонија 1961.
- **Овчаров, Д 1982:** Димитар Овчаров, *Византийски и български крепости 5-10.век*, София: 1982.
- **Овчаров Н. 1995:** Николай Овчаров, *Град и замк на Балканите (XII-XIV век), (Вприси на типологита и терминологита)*. –Минало, 1, 1995, 32-38.
- **Овчаров, Н 1996:** Николай Овчаров, *История археология на Вардарска Македонија през XIV в.*, София 1996.
- **Острогорски 1965:** Ѓорги Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965.
- **Острогорски 1998:** Ѓорги Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1998.
- **Панов 1964:** Митко Панов, „Радовиш – антропогеографски испитувања“, *Зборник на штипскиот народен музеј*, Том III, Штип 1964, 112-114.
- **Панов 1961:** Митко Панов, „Раселени населби и старост на денешните села во Криволакавичката котлина“, *Зборник на штипскиот народен музеј II*, Штип 1961.
- **Панов 1969:** Бранко Панов, „Самостојни феудални владетели на Просек“: *Историја на македонскиот народ том I*, Скопје 1969,
- **Панов 1971:** Бранко Панов, *Теофилакт Охридски како извор за средновековната историја на македонскиот народ*, Скопје, Култура, 1971.
- **Панов 1971/1:** Бранко Панов, *Струмичката област во времето на Самоил, Илјада години од востанието на Комитопулитe и создавањето на Самоиловата држава*, Скопје: ИНИ, 1971, 149-168.
- **Панов 1984:** Бранко Панов, *Струмица и Струмичката област во средниот век (VI – XI век)*, „Акта Велјуса“, Скопје 1984.
- **Панов 1985:** Бранко Панов, *Средновековна Македонија том 3*, Скопје: Мисла, 1985.

- **Панов 2008:** Митко Панов, „Струмица и Струмичката област во воено-политичката и идеолошката стратегија во Византија (IV-XI век)“, *Струмица и Струмичко – историја, култура и традиција*, Струмица 2008, 49-66.
- **Папазоглу 1957:** Фанула Папазоглу, *Македонски градови у римско доба*, Скопје, 1957.
- **Петров 1896:** Ѓорче Петров, *Материали по изучувањето на Македонија*, София 1896.
- **Петров 1993:** Петар Хр. Петров, *Научна експедиција в Македонија и Поморавието-1916 г.*, София 1993.
- **Петровић 2014:** Владета Петровић, *Две хрисовуље краља Стефана Душана којима потврђује Хрељине прилоге манастиру Хиландару у Штиму и Струмици 1332, мај 6; 1336, мај 6*, „Етногенеза Срба у средњем веку: Упоредна анализа историјско-културног наслеђа, генетичког материјала и предмета материјалне културе са аспекта аналитичке хемије (ев.бр. ИИИ 47025) и Насеља и становништво српских земаља у позном средњем веку (14-15.век) (ев.бр.177010)“. Стари српски архив, књ. 13, стр.3-32. Историјски институт Београд 2014.
- **Попов 2011:** Стојан Попов, *Замъкът в Европа и България прес средните векове*, София: Колхида, 2011.
- **Поповиќ 2014:** Михаило Ст. Поповиќ, *Мара Бранковиќ – Жената меѓу христијанскиот и исламскиот културен круг во XV век*, Скопје 2014.
- **Popović 2015:** Mihailo St. Popović, „Das Kloster Hilandar und seine Weidewirtschaft in der historischen Landschaft Mazedonien im 14. Jahrhundert“, *Византолошки институт српске академије наука и уметности посебна издања 44/1 задужбина светог манастира Хиландара, ПЕРИВОЛОС Књига I Зборник у част Мирјане Живојиновић*, Београд 2015, 215-225.
- **Поповић 1994:** Светлана Поповић, *Крст у кругу – архитектура манастира у средњовековној Србији*, Београд: Просвета, 1994.
- **Рајичић 1953:** Миодраг Рајичић, „Севастократор Дејан“, *Историски гласник*, 3-4 1953, 11-28.
- **Робовянов 2015:** Дејан Робовянов, *Археологически проучвания в южния сектор на Трапезица, Том I Средновековният град*, София 2015.
- **Ристов, Хусеиновски 1996:** Киро Ристов, Бобан Хусеиновски, „Средновековна некропола Бела прс во Гевгелија“, *Културно наследство 19-20-21*, Скопје 1996, 37-51.

- **Ристов 2004:** Киро Ристов, *Утврдени пајонски населби во Долно Повардарје*, Скопје 2004.
- **Rogers, Ward 1988:** Rogers J.M. and Ward R.M.; *Süleyman the Magnificent*, 1988, British Museum Publication, 152.
- **Рујак 2007:** Зоран Рујак, *Цареви кули, На патот на предците*, Струмица 2007.
- **Rujak 2009:** Zoran Rujak, „The water supplyins system of the medieval fortress Carevi Kuli – Strumica“, Collection of works – Water, Life and Pleasure, Strumica 2009
- **Рујак 2014:** Зоран Рујак, „Прелиминарни резултати од археолошките истражувања на палафитната населба во Дојранското Езеро на локалитетот Мрдаја од периодот помеѓу бронзеното и железното време“, *Зборник на трудови*, Струмица: НУ Завод и Музеј Струмица, 2014, 27-39.
- **Рујак 2015:** Зоран Рујак, „Системот на одбранбени фортификации во Потбеласичкиот и Струмичкиот регион од времето на Самоиловите војни (X-XI век)“, *Самуиловата држава во историската, воено – политичката, духовната и културната традиција на Македонија*, НУ Завод и музеј Струмица, Струмица 2015, 161-180.
- **Rujak 2015:** Zoran Rujak, *Carevi Kuli, Tzar’s towers*, Skopje 2015.
- **Рујак 2017:** Зоран Рујак, „Средновековната фортификација на Цареви Кули – Струмица (од 11 до 14 век)“, *Музејски летопис (зборник на трудови по повод 65 години „Завод и Музеј“ – Струмица*, Струмица 2017, 80-101.
- **Санев 1961:** Восилав Санев, „Извештај од археолошките рекогносцирања во Источна Македонија“, *Зборник на штипскиот народен музеј II*, Штип 1961, 71-80.
- **Секулов и др. 2007:** Ване Секулов, Трајче Нацев, Марјан Јованов, „Црвено Поле – населба и некропола од рмскиот царски период“, *Зборник на трудови во чест на Јован Ананиев*, Струмица: НУ Завод за заштита на спомениците на културата и Музеј Струмица, 2007, 49-59.
- **Серафимова 1984:** Димка Серафимова, *Национален парк - музей „Самуилова крепост“* ДИ „Септември“ София, 1984.
- **Сламков 2005:** Емил Сламков, „Средновековни наоди од Долно Повардарје – Вардарски Рид, Гевгелија“, *Зборник на трудови – археологија 2 Музеј на Македонија*, Скопје 2005, 231-237.
- **Соловјев 1926:** Александар Соловјев, *Одобрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926.
- **Соловјев 1955:** Александар Соловјев, „Кончански практик“, *Зборник радова Византолошког института* књ.3, Београд 1955, 83-109.

- **Скаскин и др. 1970:** С.Д.Скаскин, Е.В.Гутнова, А.И.Данилов и Ј.А.Левицки, *Историја на средниот век*, Том I, Скопје: Универзитет во Скопје, 1970.
- **Славева, Мошин 1988:** Лидија Славева, Владими Мошин, *Српски грамоти од душаново време*, Прилеп: Институт за истражување на старословенска култура – Прилеп, 1988.
- **Снџгаровъ 1924:** Иванъ Снџгаровъ, *История на Охридската Архиепископия - от основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците*, Том I, София, 1924.
- **Снџгаровъ 1932:** Иванъ Снџгаровъ, *История на Охридската архиепископия-патриаршия отъ падането ѝ подъ турцитъ до нейното унищожение (1394–1767 г.)*, Том II, София: Македонски научен институт 1932.
- **Соколовски 1984:** Соколовски, Методија. *Струмичката нахија во 14 век, Акта Велјуса-ООЗТ Филозофски факултет*, Скопје, 1984, 180-183.
- **Станковска 1984:** Љубица Станковска, „Средновековниот топонимски модел во Струмичко“, *Акта Велјуса*, Скопје 1984, 141-146.
- **Стоев, Пандевски 1969:** Стоев Ѓеорги и Мануел Пандевски. *Струмица и Струмичко низ историјата*, Струмица, 1969.
- **Стојановски 1968:** Александар Стојановски, „Каде било седиштето на Климентовата епископија“, сп. *Современост*, бр5, Скопје 1968.
- **Стојановски 1974:** Александар Стојановски, *Дервенциството во Македонија*, Скопје: ИНИ, 1974.
- **Стојановски 1981:** Александар Стојановски, *Градовите на Македонија од крајот на XIV до XVII век*, Скопје: ИНИ – Скопје, 1981.
- **Стојановски Ѓоргиев 2001:** Александар Стојановски Ѓорѓиев Драги, *Населби и население во Македонија – XV и XVI век Дел I*, Скопје 2001.
- **Стефоска 2011:** Ирена Стефоска, *Струмица и Струмичко во средновековието (VI – XIV век)*, Скопје: Сигмапрес, 2011.
- **Томов 2014:** Тома Томов, *Византија позната и непозната*, София 2014.
- **Томовски 1975:** Томо Томовски, „Валандовски Хисар“, *Зборник посветен на Димче Коџо Т. VI-VII*, Скопје: Археолошки музеј на Македонија, 1975.
- **Tomoski 1984:** Tomo Tomoski, „Entwurf einer Karte von Burgen in Makedonien“, *Balkanoslavica Vol.11-12*. Prilep 1984-1985, 33-45.

- **Томоски 1998:** Томо Томоски, „Нацрт карта на средновековни градови во Македонија“, *Македонија низ вековите: градови, тврдини, комуникации*, Скопје 1998, 353-371.
- **Томоски 1998:** Томо Томоски, „Средновековни градови во Македонија меѓу реките Вардар, Брегалница и Лакавица“, *Македонија низ вековите: градови, тврдини, комуникации*, Скопје 1998, 195-224.
- **Тулешков 2000:** Николай Тулешков, „Крепостното строителство по време на османското владичество“ – *Крепостното строителство по Българските земи*, София: Българско архитектурно наследство 2000, 253-344.
- **Токмаκίδου, Ξανθός 2011:** Αθηνα Τокμακίδου - Βασίλης Ξανθός, Το φρούριο του Γυναικόκαστρου. Εργασίες 2007-2008, ΑΕΜΘ 22 (2008), Θεσσαλονίκη 2011, 477-484.
- **Тушелков, Бояджиев 2000:** Николай Тулешков, Стефан Бояджиев, „Терминологичен речник на крепостното строителство“, *Крепостното строителство по Българските земи* София : Българско архитектурно наследство, 2000, 345-352.
- **Тъпкова 1958:** Василка Тъпкова Заимова, „Към въпроса за военните пътища през Първото Българско царство“, *Исторически преглед* , 1, София 1958.
- **Филипова 1996:** Снежана Филипова, *Архитектонска декоративна скулптура во Македонија 5-6 и 11-12 век*, Скопје 1996.
- **Фостикова 2014:** Александра Фостикова, *Збирна Повеља Краљева Милутина и Стефана Душана Хиландару 1336/1340-1342(?) – друга половина XIV век. Средновековне српске земље (13-15.век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (ев. бр. 177029). Стари српски архив, књ. 13, стр.79-142. Историјски институт Београд. 2014.
- **Хаджидинов 1960:** Кирил Хаджидинов, *Дойран. Разцветът и гибелта на един град*, София: Издателство на Националният съвет на Отечествения фронт, 1960.
- **Харбова 1981:** Маргарита Харбова, *Отбранителни съоръжения в Българското средновековие*. София 1981, 69-75.
- **Цветанов 2014:** Душко Цветанов, „Средновековната патна мрежа во Струмичко (XI-XIV век)“, *Зборник на трудови*, Струмица: НУ Завод и Музеј Струмица, 2014, 141-171.
- **Цветанов 2015/1:** Душко Цветанов, „Воено – стратегиското значење на струмичката област за време на Цар Самуи (X-XI)“, *Самуиловата држава во историската, воено – политичката, духовната и културната традиција на Македонија*, НУ Завод и музеј Струмица, Струмица 2015, 200-216.

- **Цветанов 2015/2:** Душко Цветанов, „Еден раритетен наод од некрополата Водоча (с.Водоча – струмичко)”, *Patrimonium*, Скопје 2015, 345-352.
- **Цветанов 2015/3:** Душко Цветанов, „Можната убдикација на Палеокастро, тврдината или населбата крај Манастирот Богородица Милостива – с.Велјуса струмичко”, *Зборник на трудови*, НУ Завод и музеј Битола, Битола 2015.
- **Цветанов 2016:** Душко Цветанов, „Развој и континуитет на комплексното утврдување на градот Струмица од IV до XVI век“, *Patrimonium*, Скопје 2016.
- **Цветанов 2016:** Душко Цветанов, „Развој на средновековните населби во Струмичкио регион (XI – XIV век): анализа на општествените прилики, континуитет и природен прираст“, *Balkanoslavica* 45, Прилеп 2016, 29-42.
- **Цветанов 2017:** Душко Цветанов, „Средновековни некрополи во Струмица и Струмичко (XI –XIV век): преглед, убдикација и поврзаност со црквите“, *Музејски летопис (зборник на трудови по повод 65 години „Завод и Музеј“ – Струмица*, Струмица 2017, 102-117.
- **Цветанов 2017:** Душко Цветанов, „Средновековна црква во подножјето на локалитетот Цареви Кули – Струмица (истражувања 2015-2016 година)“, *Археолошки Информатор број 1*, Прилеп: ЗГ МЕНЕЛАЈ, 2017, 79-83.
- **Цветкова 1981:** Бистра Цветкова, *Френски пътеписи за Балканите, XIX в.* София 1981.
- **Цвијић 1911:** Јован Цвијић, *Основе географије и геологије Македонија и старе Србије*, III књига, Београд 1911.
- **Цицимов 1989:** Александар Цицимов, Мермерната олтарна преграда во црквата Св.Четириесет Севастиски маченици во Банско, *Зборник на трудови*, Струмица 1989, 101-115.
- **Цуњак 2001:** Млаћан Цуњак, *Средњовековни предмети од гвожђа са територије Подунавског и Браничевског округа*, Смедерево 2001.
- **Цуњак, Јордановић 2002:** М.Цуњак, Ч.Јордановић, *Средњовековни град Голубац*, Смедерево 2002.
- **Чавдаров 2005:** Кирил Чавдаров, Българският замък – реален и въздушен?- В: *Acta Musei Varnaensis* III-2. Българските земи през средновековието (VII-XVIII в.). Международна конференци в чест на 70-годишнината на проф. Александар Кузев, Варна, 12-14 септември 2002 г. Варна 2005, 179-202.
- **Чернова 2009:** М.А.Чернова, „Кончакский практик и аграрная история сербских земель во второй половине XIV в.”, *Историческите изследования в Сибири:*

проблемы и перспективы, Сибирское отделение РАН Институт истории, Новосибирск 2009.

- **Yücel 1999:** Ü. Yücel, *Türk Okçuluğu*. - in *Atatürk Kültür Merkezi yayını*, vol. 182. Başkanlığı, Atatürk Kültür Merkezi, 1999.
- **Veljanovska 2015:** Fanica Veljanovska, „Thalassemia major and Malaria in the Republic of macedonia in the Past Times“, *Folia archaeologica balkanica III*, Skopje 2015, 643-654.
- **Шериф 2001:** Ахмед Шериф, *„Рударството во Македонија во време на османлиското владеење“*, Скопје: ИНИ 2001.
- **Шкриванић 1974:** Гавро Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд: Туристичка штампа, 1974.
- **Шуица 2000:** Марко Шуица, *Немирно доба српског средњег века – властела српских обласних господара*, Београд 2000.